Barcode : 5990010098259
Title - Chitra mimansa
Author - KALIKA PRASAD
Language - sanskrit
Pages - 365
Publication Year - 1965
Barcode EAN.UCC-13
5 990010 098259

संस्कृतपुष्पम्-१

श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीता

धरानन्दविरचित 'सुधा' व्याख्यासमलङ्कृता

चित्रमीमांसा

सम्पादकः

कालिकाप्रसादशुक्लः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी

वाणीविहारः

वाराणसी–१

प्रकाशकः
वाणीविहारः
६०/१४, दुर्ल्हिनजी मार्गः,
वाराणसी—१

मूल्यम् १६)
१९६५

प्रकाशकः वाणी-विहार, वाराणसी-१
मुद्रकः संसारप्रेस, वाराणसी

CHITRAMĪMĀṂSĀ

OF

APPAYA DĪKṢITA

With the Commentary of

DHARĀNANDA

Critically Edited by

KALIKA PRASAD SHUKLA
Varanaseya Sanskrit Vishwavidyalaya
VARANASI

VANIVIHAR
VARANASI

Publisher
VANIVIHAR
60/14, Dulhinji Marg
VARANASI-1

Price : Rupees 16/-

Printer
Sansar Press
Varanasi

श्रीसरस्वत्यै नमः

सङ्गीतमथ साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम् ।
एकमापातमधुरं द्वितीयं लोचनामृतम् ॥

प्रस्तावना

द्रविडकुलकैरवकदम्बकलाधरस्य विबुधवादिवृन्दमत्तद्विपेन्द्रकण्ठीरवस्य नमदनेकराजन्यमौलिमणिमण्डितचरणयुगलस्य विजयनगरकाश्यपीसीमन्तिनीसीमन्तसौभाग्यविन्दुपादपद्मपरागवेङ्कटनरेन्द्रास्थानासादिताग्रासनस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमदप्पयदीक्षितस्य स्वकीयसिद्धान्तसमर्थनसमुपस्थापितप्रबलप्रमाणपराभूताखिलालङ्कारिकोद्भटभटा चित्रालङ्कारचित्रिता चित्रमीमांसा नाम कृतिः सतत्त्वप्रकाशकसकलसामग्रीसम्भृतोपानीयते मत्सरहितानां विपश्चिदपश्चिमाना पाणिपद्मयोः ।

यद्यपि लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कवेरसाधारणं वर्णनात्मकं कर्म काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदात् त्रिविधं भवति, काव्यप्रकाशादिनिबन्धान्तरेषु च महताऽऽडम्बरेण ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये अपि सभेदोदाहरणे निपुणं निरूपिते तथाप्यत्र चित्रकाव्यमेव निरूपणीयत्वेनादृतं नान्ये ।

तथा चोक्तम्—"तदेव त्रिविधे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपञ्चः कृतः । शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कवयः, न वा तत्र विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रमपहाय "**अर्थचित्रमीमांसा**" प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते" [चि० मी० पृ० ३९-४०] इति । अत एवास्य "**अर्थचित्रमीमांसा**" इति नामधेयेन भवितव्यमासीत् , किन्तु अद्यावधि प्रचलन्तीं पण्डितपरम्परामनुसृत्य परम्परापरित्यागपापपुञ्जपङ्कपातपलायमानमनसा मया 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायेन '**चित्रमीमांसा**' इत्येवाभिधानं रक्षितम् । तत्र दीक्षितानां चित्रकाव्यवर्णने सामर्थ्यमन्यत्रासामर्थ्यञ्च हेतुरस्तीति केन वक्तुमपि साहसमाद्रियेत ! अपि तु त्वेच्छैव नियामिका । तथा चोक्तं श्रीहर्षेण—

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।
प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥
[नै० ६,१०४]

काव्यस्वरूपविमर्शः

निबन्धेऽत्रानालोचितमपि काव्यसामान्यलक्षणं कामं प्रकृतोपकारकत्वादलङ्काराणामपि तस्यैवोत्कर्षाधायकत्वात् संक्षिप्य संगृह्यते सम्प्रति। शक्तिलक्षणाव्यञ्जनात्वावच्छिन्नान्यतमत्वविशिष्टोपनागरिकादिरीतिमत्त्वे सति, उत्कर्षाधायकगुणालङ्कारविशिष्टशब्दार्थत्वं काव्यत्वम्। 'घटं भिन्द्यात्, पटं छिन्द्यात्' इत्यादावतिव्याप्तिवारणायोत्तरदलम्। 'राधया कृष्णः क्रीडति' इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तोपादानम्।

मम्मटभट्टास्तु—'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' [का० प्र० उ० १, सू० १] इत्याहुः। लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कवेरसाधारणवर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थोभयाश्रितत्वाभावात् कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वादेरर्थ एव सद्भावादेकत्र विनिगमनाभावादुभयोरेव काव्यत्वम्। अत्र काव्यप्रकाशकारकृतकाव्यलक्षणघटकार्थशब्दस्याजाद्यदन्तत्वात् पूर्वनिपातस्तु नापादनीयः, 'नामरूपे व्याकरवाणि' [छा० ६।३।२] इति श्रुतेः, 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' [रघु० १,१,] इति कालिदासीयप्रयोगाच्च शब्दस्यैव प्राथम्यादभ्यर्हितत्वात् पूर्वं निपतनात्, पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाच्च। रसोद्बोधजनकतावच्छेदकत्वस्य दोषाभावगुणालङ्कारविशिष्टयोः शब्दार्थयोर्वृत्तित्वात्तादृशयोरेव तयोर्ज्ञाने रसोत्पत्तेः, लोकेऽपि काणत्वादिदोषाभावेन पाण्डित्यसौन्दर्यादिगुणैर्वस्त्रालङ्कारादिपरिच्छेदेन च शिष्टस्यैव दर्शनाच्चित्तचमत्कारः, न त्वेकदेशवैकल्येन। अत एव विशेषणत्रयमर्थवत्तामादधाति। **अग्निपुराणेऽप्युक्तम्**—

अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ इति।

शब्दार्थयुगलं काव्यम्, यतोऽदोषादिविशेषणत्रयविशिष्टमतो रसान्वितम्, नातस्तद्बलात् सदोषादेस्तत्त्वम्। एवञ्च विशिष्टशब्दार्थयोः काव्यत्वे सिद्धे 'काव्यं पठति, शृणोति' इत्यादि व्यवहारः शब्दपरतया 'काव्यं बुद्धम्' इति व्यवहारश्चार्थपरतया समर्थनीयः। 'अदोषौ' इत्यस्य दोषसामान्याभाव इत्येवार्थः। न च तादृशस्य काव्यस्य विरलविषयत्वम्, इष्टापत्तेः, 'येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते' [ध्व० उ० १,३२] इति ध्वनिकारोक्तेः। 'तथाभूताम्' 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादौ निर्दोषे तदेकदेशे योजनादिघटिते वा ध्वनित्वमव्याहतम्, यदवच्छेदेन यावद्दोषाभावः, तदवच्छेदेन काव्यत्वोपगमात्। 'दुष्टं काव्यम्' इति

व्यवहारस्तु दुष्टो हेतुरितिवत् समर्थनीयः। न चैकस्य काव्यत्वम्, अकाव्यत्वञ्च स्यादिति वाच्यम्, उपाधिसङ्करे दोषाभावात्, जातावेव तद्दोषात्। सगुणपदं स्वव्यङ्ग्यास्वादसमवायेन परम्परया वा गुणव्यञ्जकवर्णपरम्। तेन गुणानां रसनिष्ठत्वेऽपि नासम्भवः। '**अनलङ्कृती**' इत्यत्र अस्फुटत्वरूपमल्पत्वं नञर्थः। '**क्वापी**' इत्यनेन सर्वत्र सालङ्कारत्वम्। '**सालङ्कारौ**' इति पदोपादानन्तु 'अलङ्कारमात्रशून्यस्य न काव्यत्वम्' इति मतप्रतिपादनार्थं न कृतम्। अस्फुटालङ्कारस्यापि रसादिस्फुटत्व एव काव्यत्वं न तु सर्वत्र, नीरसे तु तादृशेन तत्त्वम्, रसादेरलङ्कारस्य च चमत्कृतिहेतुत्वात्, काव्यस्य तत्सारत्वाच्च। एवञ्च स्फुटालङ्काररसान्यतरवत्त्वं विशेषणं बोध्यम्। निरलङ्कारे रसवति—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥

[ध्व० उ० ४, पृ० ६२४ वृत्तिः]

इत्यत्र काव्यत्वस्येष्टत्वात्। एकत्र चुलुके मत्स्यकूर्मदर्शनरूपस्य हेतोरुत्कर्षसत्त्वेऽपि न काव्यलिङ्गम्, रसाननुगुणत्वात्तदभावे तद्दर्शनरूपार्थस्य तद्रसव्यञ्जकत्वात्।

"अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः" इत्यादावोजोगुणानुमानालङ्कारसत्त्वेऽपि न काव्यत्वम्, विभावाद्यर्थानुपस्थापकत्वात्, तदुपस्थापकशब्दार्थयोरेव तत्त्वौचित्यात्। एवञ्च रसप्रतिबन्धकदोषत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नव्यङ्ग्यव्यञ्जकपरम्परासम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन गुणविशिष्टचमत्कृतिहेतुत्वावच्छिन्नस्फुटालङ्काररसान्यतरवच्छब्दार्थत्वं काव्यत्वमिति **जयरामभट्टाचार्य—मतानुयायिनः**।

यद्यपि **सुबुद्धिनाथमिश्राः**—स्फुटदोषराहित्यमदोषपदार्थः। स्फुटत्वञ्च कविप्रतिभातिरोधानाशक्यत्वम्। अस्ति प्रतिभावतां काव्ये कश्चन विशेषो यत् सामाजिकांश्चित्रार्पितानिव कृत्वा दोषं न ग्राहयतीत्याहुः। तदप्यसत्; विशेषपरत्वे प्रमाणाभावात्, काव्यसामान्यस्य प्रतिभाजन्मत्वेन कुत्रापि दोषग्रहणानापत्तेः। एवञ्च 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादीनामुत्तमतया प्रतिभाजन्यत्वेन विरुद्धमिति चेत्! अत्र वदन्ति—अस्फुटाना तेषा रसोद्बोधाविरोधित्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकतया स्फुटानामेव तद्विघातकत्वेन तदभाव एव लक्षणघटक इति।

अत्र **चण्डीदासमतानुयायिनो** दर्पणकारास्तु—दोषरहितस्यैव काव्यत्वे 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादावविधेयविमर्शदोषसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तिः, क्वचित् दोषवत्त्वे

क्वचिद्दोषवत्त्वे काव्यत्वाकाव्यत्वाभ्यामाकृष्यमाणं किमपि न स्यात्, काव्यस्य विरलविषयत्वापत्तिश्च, सर्वथाऽदोषस्याभावेन निर्विषयत्वापत्तिश्च, नञ ईषदर्थे शक्तिस्वीकारे दोषाभाववति काव्यत्वानापत्तिश्च। सति सम्भवे 'ईषद्दोषौ' इत्यपि न; उपचारतया रत्नादिस्वरूपस्य कीटादिवेधानामिव तत्स्वरूपस्य दोषैरव्याघातात्। सगुणत्वविशेषणमप्ययुक्तम्, 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः' [का० प्र० उ० ८,६६] इत्यादिना तेषां रसनिष्ठत्वप्रतिपादनात्। रसाभिव्यञ्जकत्वेन तत्सार्थक्यं न सम्भवति, गुणैस्तदन्वयव्यतिरेकनियमेन 'सरसौ' इत्यस्यावश्यकत्वे तद्व्यर्थत्वापत्तेः। 'प्राणिमन्तो देशाः' इति वक्तव्ये 'शौर्यादिमन्तो देशाः' इति कथनस्य व्यर्थत्वात्। अलङ्काराणामुत्कर्षमात्राधायकत्वेन स्वरूपानुपयोगात्तद्विशेषणस्यापि व्यर्थत्वाच्च। तस्मात् "रसात्मकं वाक्यं काव्यम्" इत्येव लक्षणमिति वदन्ति। तदसत्; वस्त्वादिप्रधाने काव्येऽव्याप्त्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, महाकविसम्प्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात्, जलप्रवाहवेगनिपतनादेः कपिबालादिविलसितानां च कविवर्णितत्वात्। तत्रापि परम्परया कथञ्चिद्रसाङ्गीकारे 'गौश्चलति' इत्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः।

यत्तु, दोषरहितस्यैव तत्त्वे 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादौ विधेयाविमर्शसत्त्वेन तत्त्वव्याघात इति, तन्न, अन्येषां पराभवः, ममारिसम्बन्ध एव न्यक्कारः। बहुवचनेन बहवोऽस्य इत्यनुतापातिशयः। तापसपदोपादानेन तु तस्याशिक्षिताऽस्त्रत्वव्यञ्जनात्। सोऽप्यत्रैव सकलराक्षसपरीतायां लङ्कायामेवेति तिरस्कारातिशयः। रक्षन्ति परानिति यौगिकार्थाभावेऽपि स्वस्यापि रक्षणेऽसमर्थो जीवतीति सोत्प्रासकाक्वा स्वनामसंकीर्तनं वीररससंचार्यतिशयं पुष्णातीति प्रतिपदव्यङ्ग्यसत्त्वेन तत्सत्त्वात्, स्वाधिक्यकीर्तनार्थं स्वसंज्ञोच्चार एव दूषणसत्त्वात्।

यत्तु, 'क्वचिद्दोषवत्त्वे' इत्यादि, तदपि न; एकस्यापि ज्ञानस्य भ्रमत्वप्रमात्ववदेकस्याप्युभयत्वाङ्गीकारसत्त्वात्। न च सङ्करः, उपाधौ तस्येष्टत्वात्, जातावेव तदङ्गीकारात्।

तद्विरलविषयत्वे त्विष्टापत्तिः, द्वित्राण्येव काव्यानीति ध्वनिकारोक्तेः। यत्तु, दोषैर्न स्वरूपव्याघातः, तदपि न; तेषां रसापकर्षकत्वेन दोषापत्तौ तत्सत्त्वात्, तत्रापि काव्यत्वे लक्षणस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च। सगुणत्वविशेषणमपि आवश्यकम्, तेषां रसाभिव्यञ्जकपरत्वेन अभावे स्वरूपव्याघातापत्तेः। अलङ्काराणामपि पृथक् चमत्कृतिजनकत्वेन तद्विशेषणस्यापि आवश्यकत्वात्, रसाद्यलङ्कारयोस्तज्जनकतायाः प्रदीपादिसम्मतत्वाच्चेति दिक्।

कविकर्म काव्यमिति यौगिकरूपसमाख्याबलाद् विभावादिद्योतकशब्दस्यैव तत्त्वम्, नार्थस्य, तस्य तत्कृत्यसाध्यत्वात्। अत एवाभ्यर्हितस्य तस्य प्राङ्निर्देशः। तथा चास्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम्। अथवा योजनायामेव तद्व्यापारेण 'इष्टार्थावच्छिन्नताद्दशयोजनाविषयशब्दावल्यैव वा काव्यम्।' "शरीरं तावदिष्टार्थावच्छिन्ना पदावली (का० द० १।१) इति दण्ड्युक्तेः। न चोभयपदार्थप्रधानकद्वन्द्वविरोध इति वाच्यम्? काव्यस्य व्यङ्ग्यपरामर्शमृते चमत्कृत्यभावेन चित्तवशेऽहेतुत्वादुपदेशे पर्यवसानानुपपत्त्या व्यञ्जनाधीनव्यङ्ग्यपरामर्शावश्यकत्वात्। व्यञ्जनायाः शब्दार्थाश्रयावित्येतावन्मात्रेण द्वयोः प्राधान्यमङ्गीकृत्य तत्करणादिति रसगङ्गाधरानुयायिनः। तदपि न, काव्यत्वप्रयोजकस्यास्वादव्यञ्जकत्वस्य शब्दार्थयोरविशेषात्, अर्थेष्वपि व्यञ्जनावृत्त्यङ्गीकारात्। शब्दार्थयोरुत्कर्षापकर्षाभ्यां तदुत्कर्षापकर्षव्यवहारात्, विभावाद्यर्थविशिष्टेषु तेषु वा तत्त्वे विनिगमकाभावाच्च। न च समाख्यैव विनिगमकम्, कविप्रकाश्यत्वेनैतदुपपत्तेः। इदं काव्यम् अमुकेन कृतमिति व्यवहारोऽपि तत्पर एव; अन्यथा तन्नित्यत्वे मौनिश्लोकादौ च तदसम्भवात्। विभावत्वादिव्यवहारस्य शब्दार्थयोजनरूपकविव्यापारावलम्बकत्वाच्च।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—शब्दार्थयोः काव्यशब्दवाच्यत्वे प्रमाणाभावः, काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते इत्यादिसर्वप्रसिद्धव्यवहारशब्दविशेषस्य काव्यत्वप्रतिपत्तेः। व्यवहारस्य शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीयतापि न; काव्यत्वेन अभिमतशब्दार्थयुगले तच्छक्तिमापकदृढतरप्रमाणस्य असत्त्वात्, विमतवाक्ये श्रद्धाया अभावाच्च। एवञ्च काव्यस्योभयत्र शक्तिग्राहकप्रमाणाभावे व्यवहाराच्छब्दवृत्तित्वच्छक्तेर्दुर्निवार्यत्वाच्च। तथा च विनिगमकाभावकथनमपि न समीचीनो हेतुः। तथा च शब्दस्यैव तत्त्वे तल्लक्षणकथनमेव योग्यम्, न तु स्वकल्पितकाव्यपदार्थस्य।

यत्तु, आस्वादोद्बोधकस्यैव तत्प्रयोजकत्वे तस्य चोभयत्र सत्त्वाद्युगलमेव तदित्याहुः, तन्न, रागस्यापि व्यञ्जकत्वे सर्वसम्मतत्वेन काव्यत्वापत्तेः। एतेन रसोद्बोधसमर्थस्यैवात्र तत्त्वमिपास्तम्। सर्वनाट्याङ्गेषु तदापत्तेः। किञ्च तत्काव्यमुभयत्र व्यासज्यवृत्ति प्रत्येकपर्याप्तं वा। नाद्यः, एको न द्वाविति वत् श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तेः। नान्त्यः, एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः। तस्मात्तस्य शब्दनिष्ठत्वमेव। लक्षणे गुणालङ्कारादिनिवेशोऽपि न सन् 'उदयमितश्चन्द्रः', 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादावव्याप्तेः। चमत्कारस्य तज्जीवितस्यात्र सत्त्वेन तदभावस्य वक्तुमयोग्यत्वात्। अन्यथा

तत्राभिमतस्यापि तत्त्वापत्तेः, तयोः तत्राननुगमाच्च। वृक्षः कपिसंयोगीतिवत् काव्यस्याव्याप्यवृत्तिताया अभावात्। मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी न शाखायामिति प्रतीतेरिवेदं पूर्वार्द्धे काव्यं नोत्तरार्द्धे इति प्रतीतेरप्रसिद्धत्वात्, आत्मधर्माणां गुणानामुपस्कारकाणामलङ्काराणां च शरीरघटकत्वानुपपत्तेश्च। तस्माद् रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्। लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरत्वं रमणीयत्वम्। लोकोत्तरत्वञ्च आह्लादगतश्चमत्कारापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेष एव। पुत्रस्तेजातः, धन ते दास्यामीति वाक्यार्थधीजन्याह्लादस्य लोकोत्तराभावान्न काव्यत्वातिप्रसक्तिः।

इत्थञ्च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादकशब्दत्वम् यत्प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम्, स्वजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारवत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितमित्याहुः।

तदपि न, द्वयोरेव काव्यत्वस्येष्टत्वात्, कविव्यापारस्य तत्र समत्वात्। तत्त्वञ्च चमत्कारावच्छिन्नाह्लादजनकज्ञानगोचरत्वमेव। मृगो धावतीत्यादौ तादृशव्यापाराभावान्न काव्यत्वम्। तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वनियमे तु कविवक्तृप्रौढोक्तितन्निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरूपार्थशक्तिमूलत्वादेर्विलयापत्तेः। काव्यं श्रुतमित्यादेः शक्तिसाधकव्यवहारस्येव काव्यं बुद्धमिति व्यवहारार्थे काव्यत्वप्रतिपादकत्वात्। एतस्यैव शब्दशक्तौ तन्नियमस्य प्रतिषेधकत्वात्, अलङ्कारादिविशिष्टस्य वर्णनाविषयस्य वा तस्य व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात्। पर्याप्ते तु इष्टापत्तिरेव। न च काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः, विजातीयैकचमत्कृतिजनकतया तद्व्यवहाराभावात्। शब्दस्य चमत्कृतिजनकत्वे तस्य, अर्थचमत्कृतौ अर्थस्य, उभयत्र चमत्कृतौ द्वयोरेव काव्यत्वव्यवहारात्। शब्दानन्त्यन्तु विजातीयैकचमत्कृतिजनकतया न दोषाय। किञ्च शब्दार्थयोरौत्पत्तिकनित्यसम्बन्धत्वात् तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् द्वयोरेव तत्त्वमुचितम्। जन्यजनकभावस्तु न सम्भवति। 'वागर्थाविव' इत्यादावनुगामित्वानापत्तेः। नाप्यभेदः, मुखदाहाद्यापत्तेः। कल्पितत्वे सम्बन्धानां नियमाभाव एव। सर्वेषां कल्पितत्वेन समानत्वात्। भेदाभेदस्य तु न सम्बन्धत्वम्, समवायस्तु गुणगुणिनोरेव। तस्मात् तयोः सम्बन्धस्य नित्यतया स्वाभाविकत्वेन पृथगेकस्यानुपस्थितिरेवेति कथं शब्दस्य तत्त्वमिति तयोः सव्येतरविषाणवत् समानकालीनत्वप्रतिपत्तेरिति दिक्।

चित्रकाव्यविमर्शः

यद्यपि चित्रशब्दः संस्कृतवाङ्मयेऽनेकेष्वर्थेषु प्रयुक्तो दृष्टिपथमवतरति तथाप्यत्र ग्रन्थे काव्यपरतयैव प्रयुक्तोऽस्तीति पूर्वं प्रतिपादितमेव वर्तते। काव्यार्थे चित्रशब्दः

प्रथम ध्वनिकारेण प्रयुक्त इति सम्प्रदायोऽस्ति । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञकम् ; अप्राधान्ये च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधं काव्यमुच्यते काव्यतत्त्वविद्भिः । ततो भिन्नं रसभावादितात्पर्यविरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यञ्च शब्दार्थालङ्काररूपं वैचित्र्यमुपजीव्य निबद्धं चित्रवत् तात्त्विकरूपविवक्षितव्यङ्ग्यरसादिस्वरूपजीवहीनं प्रतिकृतिरूपं यदाभासते तच्चित्रम् । न तत् मुख्यं किन्तु गौणम्, अलङ्कारादिभिः काव्यसादृश्येन काव्यत्वारोपात् ।

अत्र रसादितात्पर्यराहित्यं रसादीनां बुबोधयिषयाऽनिबद्धत्वम् । सर्वथा तद्राहित्यं तु दुर्वचमेव स्यात्, सर्वेषामेव पदार्थाना विभावतायाः परिहर्तुमशक्यतया तद् व्यङ्ग्यत् किञ्चिद् रसादि साहित्यात् ।

व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यतापि पूर्ववत् व्यङ्ग्यवस्त्वादिप्रतिपादनेच्छयाऽनिबद्धमेव । चित्रकाव्ये हि व्यङ्ग्यस्य सद्भावेऽप्यविवक्षितत्वादसत्कल्पना, न तु सर्वथा तदभाव एव ।

तच्च चित्रकाव्यं द्विविधम्—शब्दचित्रम्, अर्थचित्रञ्च । शब्दचित्रं यथा—क्लेशनिर्मेययमकपद्मादिबन्धशब्दश्लेषादि । अर्थचित्रं यथा शब्दचित्रादन्यद् व्यङ्ग्यादिसंस्पर्शरहितं प्राधान्येन वाक्यार्थतया स्थित रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षोपमादि । व्यङ्ग्यार्थसंस्पर्शरहितमिति समासोक्त्यादीनाम्, रसादितात्पर्यरहितमिति रसवदादीनां च गुणीभूतव्यङ्ग्यालङ्काराणां व्यवच्छेदाय विशेषणम् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—दीपकतुल्ययोगितादिवदुत्प्रेक्षायामपि विवक्षितव्यङ्ग्यौपम्यसम्बन्धस्य जागरूकत्वात् कथमर्थचित्रत्वमिति । ननु किमिदं चित्रत्वम्! न तावत् व्यङ्ग्यरहितत्वम्, वस्तुव्यङ्ग्यशून्यत्वस्यालङ्कारव्यङ्ग्यशून्यत्वस्य च सम्भवात् चित्रेऽभ्युपगन्तुं शक्यत्वेऽपि रसादिव्यङ्ग्यशून्यत्वे काव्यत्वस्यैवापगमात् । अयम्भावः—काव्यवाक्यानामनर्थकत्वमसङ्गतार्थकत्वं वा स्वीकर्तुं न शक्यते, तथा सति प्रमत्तवाक्यवदनुपादेयत्वमापद्येत । तस्मात् यत्किञ्चित्सङ्गतार्थबोधकत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तावतैव च रसव्यञ्जकत्वमप्यङ्गीकृतमेव । यतो नास्तीदृशो जगति कोऽप्यर्थो यः कस्यचिदपि रसस्योद्दीपनमालम्बनं वा न सम्भवति । ततश्च तद्वारको रससद्भावः प्राप्त इव । तस्मात् सर्वात्मना रसादिव्यङ्ग्यशून्यत्वं काव्यस्य नैव सम्भवतीति ।

अथ च केषाञ्चिदाचार्याणां प्रतिपादनानुसारेण सर्वेषां स्थायिभावाना चित्तवृत्तिरूपतया तद्विशेषा एव रसादय इति यत्किञ्चिच्चित्तवृत्तिजनकत्वमवश्यमेवार्थानाम्, अतोऽपि रसादिव्यञ्जकत्वमर्थबोधककाव्यवाक्यानां दुष्परिहरमेव । अन्यथा कवि-

विषयता कविप्रयत्नगोचरतैव, कविप्रतिपाद्यतेति यावत् , चित्रकाव्यस्य न स्यात्। तस्मात् तत्रापि रसादिव्यङ्ग्यसत्त्वं स्वीकार्यमेव। स्वीकृते च तस्मिन् 'व्यङ्ग्यार्थसंस्पर्शरहितत्वम्' इति कथङ्कार संगच्छेत ! इति चेत् ! समाधीयते— यदा कविरलङ्कारव्यसनितया 'विवक्षा तत्परत्वेन कदाचन' इति सिद्धान्तमना-दृत्यालङ्कारमेव मुख्यतया विवक्षति, तदा रसादीनां नान्तरीयकव्यङ्ग्यताना सत्त्वेऽपि काव्यवाक्यस्य तच्छून्यत्व वक्तुं शक्यते। यतो हि विवक्षैवार्थाना सत्त्वासत्त्वव्यवस्थापिका काव्येषु, तदादायैव चित्रस्य तथाविहित लक्षणमुपपद्यते। यत्र च क्वचिदविवक्षितानामपि रसदीना वाच्यसौन्दर्यमहिम्नाऽर्थव्यञ्जनासाहाय्येन जायते चित्रेष्वपि 'मध्ये व्योम स्फुरति सुमनोधन्वनः शाणचक्रम्' इत्यादिषु प्रतीतिः। तावता न तस्य चित्रत्वव्याघातो भवितुमर्हति, तत्र रसादीनामविवक्षितत्वात् तत्प्रतीतेरास्वाद्यतमत्ववैधुर्यादिति।

तदुक्तम्—

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति।
अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः॥
रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा।
तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्तु न गोचरः॥
[ध्वन्या० ३,५४९]

तदेवं चित्रकाव्यस्य प्रशस्यत्वं नास्ति किन्तु लक्ष्यानुरोधात् लक्षणं व्यवस्थापनीयमेव। लक्ष्याणि भूयासि तथाविधानि समुपलभ्यन्ते। भिन्नरुचितया केषाञ्चन कवीनां तत्रापि प्रवृत्तिरलोक्यते। तस्मात् तदपि निरूपणीयमिति दीक्षितैश्चित्रकाव्यस्य मीमांसा क्रियते।

निबन्धेऽत्र कतिपयानामेवाङ्कराणां निरूपणं कृतमस्ति न सर्वेषाम्। निरूपण-प्रसङ्गे प्राचीनानामालङ्कारिकाणां मतं समीक्ष्य प्रत्याख्याय च स्वमतं निर्दुष्टं व्यवस्थापितमस्ति। ग्रन्थस्यास्य भाषाऽतीव प्रसन्ना भाषासर्वदोषविरहिता तार्किकपरिष्कारपद्धतिशीलिता प्रवाहशालिनी वर्तते। विषयविवेचने मनागपि शब्ददारिद्र्यं न लक्ष्यते। पण्डितपुङ्गवेनानेन विरचितस्यालङ्कारनिरूपणपरस्या-लङ्कारशास्त्रमूर्द्धन्यस्य **कुवलयानन्दस्य** अपेक्षयास्य भाषाविचारपरिपाटी च तथा प्रौढा गभीरा च वर्तते यथा महीयांसोऽपि विद्वांसः झटिति आवर्जिता भवन्ति।

कामं प्रसिद्धिं प्राप्तस्य संस्कृतसाहित्यस्य प्रत्येकमङ्गं स्वीयाप्रतिमप्रतिभया पीनतां नयतोऽस्य विदुषः समयादिनिरूपणं श्रमायैव केवलं कल्पेतेति।

केचन प्रेक्षावन्त· कल्पयन्ति यत् श्रीमदप्पयदीक्षिताः कतिपयानेवालङ्कारान् निरमासिषुः, ये चात्र निरूपणीयत्वेनादृताः सन्ति । ·तत्र च ते प्रमाण प्रदर्शयन्ति यत् दीक्षिता अतिशयोक्तिप्रकरणे ग्रन्थान्ते—

अप्यर्द्धचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसला ।
अनूरुरिव घर्मांशोरर्द्धेन्दुरिव धूर्जटेः ॥

इति श्लोकं पठन्तः अर्द्धशब्दमुपात्तवन्तः । तेन प्रतीयते यत् अपूर्ण एव ग्रन्थस्तैर्निर्मितो भवेत् । परन्तु नैतदपरे क्षमन्ते—यतो हि चित्र द्विविधम्—शब्दचित्रम् , अर्थ चित्रञ्च। अत्र च अर्थचित्रमेव निरूपितमस्ति न शब्दचित्रमिति तेन प्रतिपादितपूर्वमस्ति [चि० मी० पृ० ३९–४०] इति । अर्थचित्रोद्देशेन "अर्द्ध"शब्दो वर्तते न तु अपूर्णग्रन्थोद्देशेन । अत एवोत्प्रेक्षानिरूपणावसरे "प्रकारान्तरेणापि कतिचिदस्या भेदान् समासोक्तिप्रकरणे दर्शयिष्यामः" [चि० मी० ३०६ पृ०] इति, एव उपमानिरूपणावसरे "अलङ्कारान्तरविविक्तस्तु श्लेषस्य विषयस्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यते" [चि० मी० पृ० ५७] इति,

"अधिकं निदर्शनालङ्कारप्रकरणे चिन्तयिष्यते" [चि० मी० ३१६] इति च प्रतिपादितम् । अतोऽनुमीयते यत्तेन सर्वेऽपि अपेक्षिता अलङ्कारा निरूपिता भवेयुः, किन्तु सस्कृतसाहित्यस्य दौर्भाग्यात् कियानेवांशोऽत्र समुपलब्धोऽस्तीति तेनैव सन्तोष्टव्य सुधीभिः । अर्द्धपदं चात्र शब्दचित्रार्थयोरेकस्या निरूपण-सूचकत्वेन सार्थक न तु ग्रन्थस्यापूर्तिसूचकत्वेन ।

सुधाटीकाकारः धरानन्दः

ग्रन्थस्यास्य गाम्भीर्यमुपादेयत्वञ्च पर्यालोच्य भरतपुरनिवासिनः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नस्य श्रीरामबलमिश्रस्य सुतेन श्रीधरानन्देन सुधोपमा 'सुधा' टीका विरचिता । आद्यावधि 'चित्रमीमांसा'निबन्धस्य कापि टीका नासीत् सत्यपि नास्माभि-रुपलब्धाऽऽसीदिति विद्वानयं सर्वतो भावेन धन्यवादार्होऽस्ति । अनया 'सुधा' व्याख्यया 'चित्रमीमांसा' ग्रन्थस्य निगूढाशयावबोधश्रमजन्यतापतप्ताः परां शान्तिं प्राप्स्यन्ति विद्यार्थिनः ।

ग्रन्थस्य रचना यथा प्रौढ़ा वर्तते तथैव व्याख्याया रचनापि । किन्तु अस्या एकमिदं वैशिष्ट्यमस्ति यत् यो हि विषयो ग्रन्थकारेण सम्यक् नालोचितः सक्षिप्य वाऽऽलोचितः सोऽपि विषयः तथा सविशदं निरूपितः, येनास्य टीका-कर्तृत्वं गौणं भवति मूलकर्तृत्वञ्च प्रधानम् । यैर्यैराचार्यैः विशेषतो रसगङ्गाधरकारैः

यत्र यत्रायं दीक्षितो यान् यान् दोषानुद्भाव्याधिक्षिप्तः, तांस्तान् दोषान् स्वबुद्धिबलेन प्रौढया युक्त्याऽपाकृत्य परां प्रतिष्ठां नीतः। अनेन टीकाकृता पदे पदे 'अलङ्कारकौस्तुभ'कृतः श्रीविश्वेश्वरपण्डिता न केवलमनुक्षियन्ते, अपि तु अनूद्यन्ते चेति तत्र तत्र टीकावलोकनेन निश्चेष्यन्ति निर्मत्सरा गुणग्राह्या विपश्चितः। टीकेयं लिपिकारप्रमादादतीवाशुद्धाऽऽसीत्, मया च यथामति संशोध्य शुद्धः पाठः कोष्ठके स्थापितः। तत्र यदि मम साफल्यं भवेत् तदाऽहं भगवतो भूतभावनस्यासीमामनुकम्पा मंस्ये विपरीतकल्पनायाः कृते क्षमा च याचिष्ये।

उपकारस्मरणम्

आदौ वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्योपकुलपतीना विद्यावदातान्तः—करणाना पाश्चात्यपौरस्त्योभयविद्याविशारदाना श्रीमता सुरतिनारायणमणि-त्रिपाठिमहाभागानामुपकृतिस्मृतौ शब्ददारिद्र्यमनुभवामि। यतो हि ग्रन्थस्यास्य सम्पादनं दुश्शकमेवाभविष्यत् यदि तेषा कृपा नाभविष्यत्। तेषामौदार्येण मद्रासनगरत आनाय्य मह्य प्रदत्तमिदं सुधाटीकाया हस्तलिखितं पुस्तकमिति तेषां नैरुज्य हृदयेनाभिलषामि।

ततोऽनुसन्धानविभागाध्यक्षचराणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां क्षेत्रेशचन्द्र-चट्टोपाध्यायमहोदयानां कृतज्ञतां प्रकाशयामि। यैः पुस्तकस्यास्य प्रकाशनाय महान् प्रयत्नः कृतः, शुभकामना च प्रकटिता। तेषामपि स्वास्थ्यं हृदयेन कामये।

अस्मिन्नवसरे पदवाक्यप्रमाणपारावारीणानां शुद्धस्वान्तानां श्रीमतां रामचन्द्रदीक्षितारमहाभागानामधमर्णता प्रकटयामि, यैः स्थले स्थले पाठसंशोधने गूढस्य विषयस्य स्पष्टीकरणे ग्रन्थग्रन्थिविभेदने च महत् साहाय्यमाचरितं येन निबन्धस्यास्य परिष्करणे कियतांशेन सफलोऽहं संवृत्तः।

अनेकशास्त्राचार्याः श्रीद्वारकादासशास्त्रिमहोदया अपि सम्प्रति धन्यवादसहस्रैः संयुज्यन्ते यैरनेकधोपकृतमत्र। यदि तेषां साहाय्यं नाभविष्यत् तर्हि पुस्तकस्यास्येदं सौष्ठवं नाभविष्यत्।

विविधविद्याविशारदाः परमसुहृदः श्रीलक्ष्मीनारायणत्रिपाठिमहाभागा अपि कथङ्कारं प्रसङ्गेऽस्मिन् विस्मर्त्तव्या भवेयुः, यैरस्य निबन्धस्य सर्वाङ्गपूर्ण-प्रकाशनाय महानायासः सोढः।

पालि-साहित्याचार्य श्रीपरमेश्वरपाण्डेयं साहित्याचार्य श्रीचक्रधरभट्ट-महोदयं चाशीस्ततिभिः सम्बर्द्धयामि यैरस्य ग्रन्थस्य संशोधनादि कर्म महता परिश्रमेण सम्पादितम्। अपरेऽपि सर्वे सुहृदः धन्यवादार्हाः, ये मनसा वचसा कर्मणास्य साफल्यमभिलषितवन्तः।

अन्ते वाणीविहारस्य प्रकाशनाध्यक्षः श्रीकृष्णदत्तद्विवेदिमहाभागोऽनेकै-र्धन्यवादैः संयुज्यते येन हि महामूल्येऽप्यस्मिन् समये दुर्लभस्य ग्रन्थास्यास्य प्रकाशनभारः सोढः संस्कृतसमाजश्चोपकृतः।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी, वि० सं० २०२२

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः कालिकाप्रसादशुक्लः

वाराणसी।

विषयानुक्रमणिका

मङ्गलाचरणम्, तद्व्याख्या च	१–१०
काव्यसामान्यलक्षणम्	११–२२
सोदाहरण ध्वनिकाव्यलक्षणम्	२३–३१
सोदाहरणं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यलक्षणम्	३२–३४
सोदाहरणं चित्रकाव्यलक्षणम्	३५–४०
उपमा सादृश्यमूलकसर्वालङ्कारविवर्ताधिष्ठानत्वतीति प्रतिपादनम्	४१–४४
पराभिमतमुपमालक्षणम्	४१–४७
विद्यानाथोक्तमुपमालक्षणम्	४७–४८
विद्यानाथलक्षणप्रत्याख्यानम्	४९–६५
स्वोक्तौ चक्रवर्तिसम्मतिप्रदर्शनम्	४९
रुद्रटमतस्यान्यथा व्याख्यानम्	५७
सरस्वतीकण्ठाभरणप्रतिपादितमुपमालक्षणम्	६६
तत्प्रत्याख्यानम्	६७
अलङ्कारसर्वस्वकृतोक्तस्य लक्षणस्य दुर्वचत्वम्	६८
ग्रन्थकृल्लक्षणम्	६८–७५
उपमाभेदनिरूपणम्	७७–९८
काव्यप्रकाशकृतभेदप्रदर्शनम्	९८–१११
उपमायाः संक्षेपतस्त्रैविध्यम्	११४–१२०
उपमादोषपरिगणनम्	१२१–१२९
तदपवादप्रदर्शनम्	१२९–१३०
प्राचीनाभिमतमुपमेयोपमालक्षणम्	१३३–१४०
स्वकृततल्लक्षणम्	१४०–१४५

प्राचीनाभिमतानन्वयलक्षणम्	१४७–१५०
स्वाभिमत तल्लक्षणम्	१५०–१५५
स्मरणालङ्कारलक्षणम्	१५६–१६०
प्राचीनाभिमतं रूपकलक्षणम्	१६१–१६२
तत्प्रत्याख्यानम्	१६२–१६५
सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं तल्लक्षणम्, तत्प्रत्याख्यानञ्च	१६६
रूपके लक्षणाभावप्रदर्शनपूर्वकं प्रकाशोक्तलक्षणप्रत्याख्यानम्	१६६–१७१
स्वमते रूपकलक्षणम्	१७१–१७५
प्राचीनाभितरूपकभेदनिरूपणम्	१७६–१८१
प्रसङ्गादुपमाभेदप्रतिपादनम्	१८१–१८६
प्राचीनोक्त परिमाणलक्षणम्	१९१
तत्प्रत्याख्यानम्	१९१–१९४
स्वमते तल्लक्षणम्	१९४–१९७
तद्भेदनिरूपणम्	१९७–१९९
विद्याधरोक्तमुदाहरणम्	२००
तत्प्रत्याख्यानम्	२००–२०१
विद्यानाथकृतध्वन्युदाहरणप्रत्याख्यानम्	२०१
स्वमतप्रतिपादनम्	२०२
चक्रवर्तिमतप्रत्याख्यानम्	२०३–४
प्राचीनाभिमतं सोदाहरणं सन्देहलक्षणम्	२०७–२०८
तत्प्रत्याख्यानम्	२०८–२१३
स्वमते तल्लक्षणम्	२१३–२१६
भ्रान्तिमल्लक्षणम्	२२०–२२२
सभेदोदाहरणमुल्लेखनिरूपणम्	२२५–२३३
अपह्नुतिलक्षणम्	२३७–२३८
प्राचीनोक्तलक्षणप्रत्याख्यानम्	२३७

भेदप्रदर्शनम्	२३८–२४१
मतान्तरप्रदर्शनम्	२४१–२४४
उत्प्रेक्षालक्षणम्	२४७
स्वोक्तौ चक्रवर्तिदण्डिमतप्रमाणप्रदर्शनम्	२४८–२४९
शङ्कासमाधानाभ्या लक्षणव्यवस्थापनम्	२५०–२६२
स्वोक्तौ दण्डिकाव्यप्रकाशमतप्रमाणप्रदर्शनम्	२६२–२६५
भेदप्रभेदप्रदर्शनम्	२६६–२७१
अलङ्कारसर्वस्वकृतभेदप्रदर्शनम्	२७२–२७३
विद्यानाथमते भेदप्रदर्शनम्	२७४
विभिन्नान्युदाहरणानि	२७४–२८९
उक्तोदाहरणेषु दोषप्रदर्शनम्	२८९–३०४
प्रकारान्तरेण भेदप्रदर्शनम्	३०४–३१७
अतिशयोक्तिलक्षणम्, तदुदाहरणञ्च	३१९–३२०
अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रदर्शनम्	३२१–३२५

संक्षिप्तसंकेतविवृतिसूची

शिवपु० वा० स	शिवपुराणम्, वायुसहिता
पा० सू०	पाणिनीयसूत्रम्
वा० प०	वाक्यपदीयम्
का० प्र० उ०	काव्यप्रकाशः उल्लासः
वृत्त० र० अ०	वृत्तरत्नाकरः, अध्यायः,
ध्व० उ०	ध्वन्यालोकः, उद्द्योतः
न्या० सि० मु०	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली
वैयाकरणसि० ल० म० श० नि०	वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, शक्तिनिरूपणम्,
जै० सू०	जैमिनीयसूत्रम्
अम०	अमरकोषः
रस० आ०	रसगङ्गाधरः आननम्
चि० मी० पृ०	चित्रमीमांसा, पृष्ठम्
का०	काण्डम्
सा० द० परि०	साहित्यदर्पणपरिच्छेदः
प्रता० य० रु० अर्था० प्र० पृ०	प्रतापयशोरुद्रीयम्, अर्थालङ्कारप्रकरणम्, पृष्ठम्
का० अ०	काव्यालङ्कारः
चन्द्रा० श्लो०	चन्द्रालोकः, श्लोकः
स० क० परि०	सरस्वतीकण्ठाभरणपरिच्छेदः
र० गा० आ०	रसगङ्गाधरः, आननम्
भा० परि०	भामहालङ्कारः, परिच्छेदः
अलङ्का० स० पृ०	अलङ्कारसर्वस्वपरिच्छेदः
नै०	नैषधीयचरितम्
भा० पा० सू०	भाष्यम्, पाणिनीयसूत्रम्
काशि० पा० सू०	काशिका, पाणिनीयसूत्रम्
रघु०	रघुवंशमहाकाव्यम्
कुमारसं०	कुमार सम्भवम्

शिशुपा०	शिशुपालवधमहाकाव्यम्
रुद्रटालं०	रुद्रटालङ्कारः
नवसाहस० चरि०	नवसाहसाङ्कचरितम्
ग्र० कृ०	ग्रन्थकृत्
महाभा० द्रो० प०	महाभारतद्रोणपर्व
काव्या०	काव्यालङ्कारः
विक्र० चरि०	विक्रमाङ्कदेवचरितम्
अमरु श०	अमरुशतकम्
काव्याद०	काव्यादर्शः
वाम० सू०	वामनसूत्रम्
एकाव०	एकावली
मालतीमा०	मालतीमाधवनाटकम्

सुधाव्याख्यासमलंकृता

चित्रमीमांसा

शुक्लाभिधटिप्पणीसमुपबृंहिता

❀ श्रीः ❀

श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीता

चित्रमीमांसा

अभिवन्द्य चन्द्रशेखरमाद्यं गौरीसखं परं ज्योतिः ।
वितनोमि विपुलविषयां विशदार्थामर्थचित्रमीमांसाम् ॥

सुधा व्याख्या

यदर्द्धाङ्गं नारी विलसति परा कान्तिरुचिरा
पराङ्गं पुंरूपं जयति च जटाजूटरुचिरम् ।
सदा श्रृङ्गारित्वं वहति वपुषैवं त्रिभुवने
नमस्तस्मै कस्मैचिदखिलविवर्ताय महसे ॥ १ ॥
नत्वा गुरुं कृपासिन्धुं पित्रोश्च चरणद्वयम् ।
करोमि चित्रमीमांसाव्याख्यां विद्वन्मुदे सुधाम् ॥ २ ॥
ज्ञात्वा मया विरचित स्फुटलक्षणाना-
मर्थं यथामति गभीरतरं स्वबुद्धया ।
व्याख्या कृता यदिह को[का]ऽपि सदोषता स्यात्
तत्रापि भूषणकृतिः सुधियां विधेया ॥ ३ ॥

तत्रार्थचित्रमीमांसां करिष्यमाणोऽप्पयदीक्षितः प्रारिप्सितप्रतिबन्धक-विघ्नविघाताय—

"शब्दस्वरूपमखिलं[1] धत्ते शर्वस्य वल्लभा ।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते बालेन्दुशेखरः"[2] ॥
[शिवपु० वा० सं० उ० अ० ४, श्लो० ६६]

---

१. शब्दजातमशेषन्तु—इति पाठान्तरम् ।
२. मुग्धेन्दुशेखरः—इति पाठान्तरम् ।

सुधा

इत्यादिनोक्तरूपं शिवयोरनुसन्धानात्मक [मङ्गलं] विरचयन् स्वकीयग्रन्थस्य नाम निबध्नन् [च] प्रतिजानीते—**अभिवन्द्येति** । चन्द्रशेखरमभिवन्द्यार्थचित्रमीमांसामहं वितनोमीत्यन्वयः ।

चन्द्रः शेखरे यस्य "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" [पा० सू० २।२।३५] इति व्यधिकरणबहुव्रीहेर्ज्ञापनात् समासः[1] । अत्र चन्द्रस्य शृङ्गारे उद्दीपनविभावतया तदाश्रयतया शिवस्य शृङ्गारित्वं ध्वन्यते । एतस्य पदस्यापि परेभ्यस्तत्पर्यायेभ्यो नितरां रसोपयोगित्वञ्च व्यज्यते । तमभिवन्द्य = स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारविषयीकृत्य । एतेन नमस्कारात्मकं मङ्गलं सूचितम् ।

तत्त्वञ्च विघ्नभिन्नत्वे सति विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकाभावभिन्नत्वे सति प्रारिप्सितविघ्नध्वंसासाधारणकारणत्वम् । जन्यस्यैव कार्यरूपतां प्रतिषेधयन् कारणतां प्रतिपादयति—**आद्यम्** [इति] । सर्वकार्याणामाद्यं कारणमित्यर्थः । शृङ्गारित्वपोषकविशेषणमारचयति—**गौरीसखमिति** । गौर्याः सखा इति विग्रहे "राजाहःसखिभ्यष्टच्" [५।४।९१] इति टच्प्रत्ययः । सखित्वकथनेन द्वयोस्साहचर्यस्य सर्वदा सत्त्वाद् गौर्याः स्वाधीनपतिकात्वं व्यज्यते । पारमार्थिकतद्रूपकथनाय विशेषणान्तरमाह—**ज्योतिरिति** । द्योतत इति ज्योतिस्तद्रूपमित्यर्थः । औपाधिकभेदवत्यात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम्—**परमिति**[3] । तद्राहित्ये तु लक्षणा[ण]गमनं न दोषाय ।

---

१. अयम्भावः—प्रकृतसूत्रेण बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य प्राक् प्रयोगो विधीयते । बहुव्रीहिश्च समानाधिकरणानामेव । एवञ्च कण्ठे कालो यस्येत्यादौ व्यधिकरणे बहुव्रीहिसमासविधानाभावेन तत्र सप्तम्यन्तस्य प्राक्प्रयोगविधानं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति—'भवति क्वचिद् व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिः' इति ।

वस्तुतः शेखरपदस्यालङ्कारविशेषवाचकत्वस्य कोशादौ दर्शनात् चन्द्रः शेखरो यस्येति समानाधिकरणबहुव्रीहौ बाधकाभावेनात्र ज्ञापकानुसरणप्रयासोऽकिञ्चित्करः ।

२. "द्युतेरिसिन्नादेश्च जः" [उ. सू. २।११०] इत्यनेन द्युतधातोः इसिन् प्रत्ययः, दस्य च जः । ज्योतिः प्रकाशस्वरूपम् । प्रकाशरूपत्वञ्चास्य गीतायां व्यवस्थापितम्—"क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" [१३।३३] इति । "यदादित्यगतं तेजः" [१५।१२] इति च । काठकेऽपि—"नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" (वल्ली २, १।१३); "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [२१।१५] इत्युक्तम् ।

३. परम् = उत्कृष्टम्, तत्त्वञ्चात्राज्ञानोपाधिशून्यत्वम् । अयम्भावः—सदसद्भ्या-

सुधा

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य नाम निबध्नाति—**अर्थचित्रमीमांसामिति**। मीमांसितुमिच्छा मीमांसा, स्वार्थसन्नन्तात् "अ प्रत्ययात्" [३।३।१०२] इत्यप्रत्ययः। शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वादर्थचित्रस्य मीमांसा। "षष्ठी" [२।२।८] इति सूत्रेण समासः। अलङ्कृत्युपमादिप्राधान्येन तस्य चमत्कारोपयोगित्वात्। अत एव—

> "विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम्।
> ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती" ॥
>
> [हयग्रीववधनाटकम्]

मनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपमज्ञानपदवाच्यम्। तस्य आवरणशक्तिः, विक्षेपशक्तिश्चेति शक्तिद्वयम्। तत्रादित्यमण्डलाच्छादकमेघवदात्मस्वरूपाच्छादिकाऽऽवरणशक्तिः, सर्पादिकोद्भावकरज्ज्वज्ञानवदज्ञानावृतात्मनि आकाशादिप्रपञ्चोद्भाविका विक्षेपशक्तिरिति। एवञ्चावरणशक्तिविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यस्यैव प्रपञ्चकारणतया कारणान्तराभावेऽपि चैतन्यप्राधान्यविवक्षया निमित्तकारणत्वम्, अज्ञानरूपोपाधिप्राधान्यविवक्षया चोपादानकारणत्वम्, एतदुभयविधकारणत्वशून्यस्य शुद्धचैतन्यस्य बोधनाय परमिति विशेषणम्।

हयग्रीवनामा दैत्यो विष्णुना हत इति पुराणकथाश्रिते हयग्रीववधाख्यनाटके हयग्रीववर्णनप्रस्तावे पद्यमेतत्।

यं प्रकृतं हयग्रीवं शत्रूणां मानं द्यति खण्डयति मित्राणां ददाति वा मानदस्तथाभूतम् आत्मनो मन्दिराद् गृहात् न नगरात्, यदृच्छयापि स्वेच्छया न युयुत्सया, विनिर्गतं निःसृतम्, न तु प्रस्थितम्, उपश्रुत्य कर्णाकर्णिकया श्रुत्वा, न तु दूतमुखात्, ससंभ्रमेण सभयेनेन्द्रेण अव्याहतैश्वर्येण दौवारिकाह्वानविलम्बासहतया स्वयमेव द्रुतं शीघ्रं पातिता यथाकथञ्चिद्विनिक्षिप्ता, न तु विश्रब्धं निहिता, अर्गला द्वारपिधानकाष्ठं यस्यां सा, तथाविधाऽमरावती नगरी, भिया निमीलिते संकुचिते, अक्षिणी यया सा तथाभूतेव भवतीत्यर्थः। 'उपश्रुत्य' इति पातनक्रियासमानकर्तृकत्वमाश्रित्य बोध्यम्। अत्रामरावतीति स्त्रीत्वाध्यवसानमूलोत्प्रेक्षार्थालङ्कारश्चमत्कारविश्रामभूमिः। वंशस्थं वृत्तम्—"जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात् इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षितः। अधिकं तत एवावसेयम्।

सुधा

इत्यादावुत्प्रेक्षाप्राधान्येनैवार्थचित्रत्वमिति प्रकाशकारा वदन्ति[1] ।

रसगङ्गाधरकृतस्तु[2]—उत्तमोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदात् काव्यं चतुर्विधमङ्गीकृत्य [illegible] [स्या]लङ्कार प्रधानकाव्यस्य प्रविष्टतामाहुः ।

ग्रन्थस्येतरग्रन्थेभ्योऽधिकतान्यूनतादोषञ्च निराकरोति—**विपुलविषयामिति** । विपुलो महान् विषयो निरूपणीयोऽर्थो यस्या सेति विग्रहः । व्याख्यातव्यार्थानाम सङ्कीर्णतामाह—वि[विशदेति ।] विष[श]दोऽतिस्फुटोऽर्थो यस्यामिति विग्रहः । वितनोमि = विस्तारयामि । तनोतेरेव विस्तारे शक्तिः, विपद् द्योतकमेव, निपातानां प्रादीनामुपसर्गाणां च द्योतकत्वाभ्युपगमात्[3] ।

---

१. सू० ४, श्लो० ५, पृ० २२ ।

२. आन० १, पृ० ३३—७१ ।

३. इदमत्राकूतम्—निपातार्थविषये शास्त्रेषु पक्षत्रयं दृश्यते । निपातार्थाना-मनुभवादीनां धातुमात्रतो बोधाभावेनोपसर्गसम्बन्धात्तदवगम इत्युपसर्गाणां विशेषार्थद्योतकत्वमेव । यथा 'अनुभवति' इत्यत्रानुभवरूपस्यार्थस्य 'अनु' शब्दो द्योतकः । तदुक्तं हरिणा—

क्वचित्सम्भविनो भेदाः केवलैरनि[भि]दर्शिताः ।
उपसर्गेण सम्बन्धे व्यज्यन्ते प्र–परादिना ॥

[वा० २, १८९]

इति प्रथमः पक्षः ।

क्वचिच्चोपसर्गाणां वाचकत्वमपि, यथा—'प्रतिष्ठते' इत्यादौ धातोर्गति-निवृत्तिवाचकत्वम्, 'प्र'शब्दस्य तु गतिवाचकत्वम् । तदुक्तं हरिणा—

'स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा ।'

[वा० २, १९०]

इति द्वितीयः पक्षः ।

सम्भूय धातूपसर्गावर्थमाहतुः, उपसर्गस्तु शक्तिमात्रं कुरुत इत्यर्था-भिधाने सहकारिण उपसर्गाः । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'

"शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते ।" इति ।

[वा० २, १९०]

इति तृतीयः पक्षः ।

उक्तेषु त्रिषु पक्षेषु कतमः पक्षः श्रेष्ठ इति मीमांसायामुपसर्गाणां

द्योतकत्वमेव समुचितम्। 'प्रतिष्ठते' इत्यत्र धातूनामनेकार्थत्वात् 'स्था' धातोरेव गतिरर्थः, प्रशब्दस्तु तस्यार्थस्य द्योतकः। तदुक्तं वाक्यपदीये—

स्थादिभिः केवलैर्यच्च गमनादिर्न गम्यते।
तत्रानुमानाद् द्विविधात् तद्धर्मा प्रादिरुच्यते॥ इति।

[वा० २, १९१]

अयमर्थः—तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिं प्रसिद्ध्याऽभिदधाति अतस्तेन केवलेन गमनं न प्रतिपाद्यते। 'अनेकार्था धातव' इति कृत्वाऽनुमानाद् गतिवाचकत्वमपि तस्य व्यवस्थाप्यते। उपसर्गस्तु तद्द्योतक एव। धातूनामनेकार्थत्वमुपसर्गाणाञ्च द्योतकत्वमनुमानेन साधयन्नाह—तत्रेति। अनुमानप्रकारश्च—"धातुः अनेकार्थः, धातुत्वात्; उभयवादिसम्मतानेकार्थयजधातुवत्"। "'प्र' शब्दो द्योतकः, 'प्र' शब्दत्वात्, 'प्रपचति' इत्यादिदृष्टप्रशब्दवत्" इति।

एवं चादिनिपातेष्वपि पक्षत्रयं बोध्यम्। तदुक्तं हरिणा—

निपाता द्योतकाः केचित् पृथगर्थाभिधायिनः।
आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः॥ इति।

[वा० २, १९४]

अत्रापि द्योतकत्वपक्ष एव न्याय्यः, केवलानां चादीनामप्रयोगात्। यदि वाचकाः स्युस्तदा गवादिवत् केवला अपि प्रयुज्येरन्। तस्मात् 'चादयो न वाचकाः, केवलानामप्रयोगात् प्रत्ययवत्' इत्यनुमानं फलितम्। तदुक्तं वाक्यपदीये—

चादयो न प्रयुज्यन्ते पदत्वे सति केवलाः।
प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते॥ इति।

[वा० २, १९६]

एवञ्च प्रादीनां चादीनाञ्च निपातानां द्योतकत्वमेवेति हरीणां हृदयम्।

नागेशभट्टस्यापि अयमेव पक्ष इष्टः, मञ्जूषायां पुनः पुनः तस्यैव समर्थनात्।

भट्टोजिदीक्षितप्रभृतयः प्राचीनवैयाकरणास्तु—निपातत्वावच्छिन्नानां सकलनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वे मन्वते। प्रादीनां द्योतकत्वं चादीनां वाचकत्वमेवेति नैयायिकरीतिस्तु न साध्वी, वैषम्ये बीजाभावात्। अत एव द्योतकत्वपक्षं व्यवस्थाप्य—

सुधा

छेकानुप्रासोऽत्र शब्दालङ्कारः, "वर्णसाम्यमनुप्रासश्छेकवृत्तिगतो द्विधा । सोऽनेकस्य सकृत्स[पू]र्वः···" इति तल्लक्षणात् [का० प्र० उ० ९, ७९]

[illegible] शिवयो रतिः कविगता रतिं पुष्णातीति देवताविषयकभावध्वनिः । प्रसादो गुणः ।

"अतिमात्रेण शब्दाना यत्रार्थप्रत्ययो भवेत् ।
[श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्]
साधारणः समग्राणा स प्रसादो गुणः स्मृतः" ॥ इति प्रकाशोक्तेः ।

[का० प्र० उ० ८, ७६]

कोमला वृत्तिः, "कोमला परैः" [का० प्र० उ० ९, ८०] इति लक्षणात् । गीतिरत्रच्छन्दः,

"आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभा ता गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः" ॥
इति लक्षणात् ।

[वृत्त०, २, ८]

"निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः"

[वै० भू० निपातनि०, पृ० ३८०]

इत्यादिना वाचकत्वपक्षोऽपि समर्थितो भूषणादौ ।

उपसर्गातिरिक्तनिपाता वाचका द्योतकाश्चेति भगवान् भाष्यकारः । स हि 'अव्ययं विभक्ति०' [२।१।६] इति सूत्रे भाष्ये 'सुमद्राः, सुमगधाः, सपुत्र.' इत्यादावव्ययीभावसमासमाशङ्क्य पूर्वपदप्रधानस्याव्ययीभावत्वेनात्र पूर्वपदप्राधान्यं नास्तीत्युक्त्वा 'अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते, किन्तर्हि ? अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यते' इत्यवोचत् । कैयटेन चाव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात् तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाऽव्यय समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति । सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह, सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचक इत्यादि व्याख्यातम् । अनेन भाष्यकैयटव्याख्यानेन स्पष्टमेव निपातानामुभयं प्रतिभाति । उपसर्गाणान्तु द्योतकत्वमेव ।

स्पष्टञ्चैतत् "गतिर्गतौ" [८।१।७०] इति सूत्रभाष्ये । तत्रत्यभाष्यन्तु—"ननु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, पश्चात् साधनेन । नैतत्सारम्···" इत्यादि ।

सुधा

मगणस्य दुष्टफलत्वेऽपि भेद[भद्र]वाचकत्वेन न दोषः ।

"देवतावाचकाः शब्दा ये च भेदा[भद्रा]दिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" ॥ इत्युक्तेः ।

किञ्च, अनेनैव श्लोकेन शब्दशक्तिमहिम्नार्थान्तरयोरपि ध्वनिः प्रतिपाद्यते । तत्र शृङ्गारस्य विद्युद्[ष्णुदे]वताकतया काव्यस्यैव वा तत्स्वरूपतया तमपि नमस्करोति । परमभिवन्द्येत्यन्वयः । पिपर्ति पालयतीति व्युत्पत्त्या परमेश्वरम् । कीदृशम् ? ज्योतिः = आदित्यादिप्रकाशकम् । तस्य प्रकृतोपयोगिविशेषणमाह—**गौरीसखमिति** । गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः, [इति गौरी,] गौरादिपाठात् ङीप्[1] । रुद्रा [रूढ्या] पार्वतीपरत्वेऽपि ध्यानादौ लक्ष्म्या गौरवर्णस्य प्रसिद्धत्वाद्योगेन श्रीपरत्वेऽपि दोषाभावात् । तस्याः सखेति पूर्ववत्समासः । शोभाप्रत्यायकविशेषणमाह—**चन्द्रशेखरमिति** । "स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ"[2] इति [चन्द्रः] स्वर्णः सुवर्णमयः शेखरो मस्तकाभरणं यस्य त परमेश्वरमभिवन्द्य नमस्कृत्यार्थचित्रमीमांसा वितनोमीत्यन्वयः ।

किञ्च शृङ्गारस्यापि रसस्य रसेषु प्रधानतया तस्य ब्रह्मरूपतया तदभिवन्दनमप्यावश्यकमित्यतस्तत्पक्षं प्रतिपादयति—आद्यं सर्वेषु रसेषु प्रथमं परं प्रधानम्, शृङ्गं प्राधान्यमियर्तीति व्युत्पत्त्या तस्य प्राधान्यात् । गौरी नायिका, तस्याः सखा, तदालम्बनत्वेन तदुत्पत्त्या सखित्वाभिव्यक्तिः । तथा चन्द्रः शेखर उद्दीपन[न]तया प्रधानभूतो यस्येति । तस्याभिवन्दनयोग्यत्वद्योतकं विशेषणमाह—**ज्योतिरिति** ब्रह्मरूपमित्यर्थः, अलौकिकानन्दरूपत्वात्, "रसो वै सः, रस ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति श्रुतेश्च । यद्यपि वाच्यार्थतया शिवपक्षः एव भासते तथापि व्यञ्जनया तदुपस्थितिः ।

"अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम्" ॥

इति प्रकाशकृदुक्तेरिति दिक्[3] । [का० प्र० उ० २, सू० ३२]

१. पा० सू० ४।१।४१ । २. अ० को० का० ३ । ना० व० । १८२ ।

३. जिज्ञासूनां मनोविनोदाय श्लोकस्यास्य परिष्कृतः शाब्दबोधो निरूप्यते—

उपपत्तिस्तु—चन्द्रशेखरपदोत्तरद्वितीयाया. कर्मत्वशक्तिमानेकत्वञ्चार्थः । तत्रैकत्वस्य समवायसम्बन्धेन चन्द्रशेखरपदार्थे, चन्द्रशेखरपदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन कर्मत्वशक्तिमत्यन्वयः, चन्द्रशेखरपदार्थे च आद्यस्य, गौरीसखस्य परस्य ज्योतिषश्चाभेदसम्बन्धेनान्वयः । अभिपूर्वकवदिधातोः

स्वापकर्षप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारोऽर्थः, अस्य च व्यापारस्य विपूर्वक तनुधातुवाच्ये विशेष्यभूते शब्दग्रन्थनानुकूलव्यापारे क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकपूर्वकालिकक्रियावाचकधातोर्विधानात् स्वकर्तृकर्तृकत्व, स्वोत्तर कालिकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयः, कर्मत्वशक्तिमतः चन्द्रशेखरपदार्थस्य अभिपूर्वकवद्धात्वर्थफलभूते विशिष्टबोधे समवेतत्वसम्बन्धेनान्वयः। अर्थचित्रमीमांसापदोत्तरद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमानेकत्वञ्चार्थः, तत्रैकत्वस्य समवायसम्बन्धेन अर्थचित्रमीमांसापदार्थेऽन्वयः, अर्थचित्रमीमांसापदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन द्वितीयार्थकर्मणि अन्वयः, विपुलविषयार्थपदार्थस्य विशदार्थपदार्थस्य च अभेदसम्बन्धेनार्थचित्रमीमांसापदार्थेऽन्वयः, द्वितीयार्थकर्मणः विपूर्वकतनुधात्वर्थग्रन्थनरूपे फले आधेयत्वसम्बन्धेनान्वयः, तस्य फलस्य च अनुकूलत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः, तत्रैव चाख्यातार्थस्याश्रयस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन वर्तमानकालस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन अन्वयः आश्रये आख्यातार्थैकत्वस्य, समवायसम्बन्धेन आक्षिप्तस्य ग्रन्थकर्तुः अभेद सम्बन्धेनान्वयः।

एवञ्च—अभेदसम्बन्धावच्छिन्नाद्यत्वावच्छिन्न परत्वावच्छिन्न-ज्योतिष्ठ्वावच्छिन्न-गौरीमखत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नैकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित चन्द्रशेखरत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नाभेद-सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नसमवेतत्व-सम्बन्धावच्छिन्नकर्मत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वापकर्षप्रकारकबोधत्वाव-च्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशबोधत्वावच्छिन्नप्रकार-तानिरूपितव्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नस्वकर्तृकर्तृकत्व—स्वोत्तरकालिकत्वोभय-सम्बन्धावच्छिन्नव्यापारत्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपिता, अभेदसम्ब-न्धावच्छिन्नविपुलविषयत्वावच्छिन्नविशदार्थत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित—समवायसम्बन्धावच्छिन्नैकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितार्थचित्रमीमांसात्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नार्थचित्रमीमांसात्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितकर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नग्रन्थनत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नग्रन्थनत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपिता च या अभेदसम्बन्धावच्छिन्नग्रन्थकर्तृत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित समवायसम्बन्धावच्छिन्नैकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताश्रयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता च

त्रिविधं तावत्काव्यम्, ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-चित्रभेदात्।

सुधा

अथ निरूपणीयानामलङ्काराणामाश्रयभूतं यत्काव्यं तस्य विभागमाह—**त्रिविध-मिति**। तावदिति प्राथम्येऽव्ययम्, वाक्यालङ्कारे वा। काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कवेरसाधारणं वर्णनात्मकं कर्म। तद् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदात् त्रिविधमित्यनुषङ्गः।

यद्यप्यत्र काव्यलक्षणमन्यत्र प्रसिद्धत्वान्न विचारशे[वि]षयीकृतं तथापि सर्वोपकारकत्वात् प्रकृतोपयोगित्वादलङ्काराणामपि तदुत्कर्षाधायकत्वाद्[चा]स्माभिर्विचार्यते– शक्तिलक्षणाव्यञ्जनात्वावच्छिन्नान्यतर[म]त्वविशिष्टोपनागरिकादिरीतिमत्त्वे सति, उत्कर्षाधायकगुणालङ्कारविशिष्टशब्दार्थत्वं काव्यत्वम्। 'घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात्' इत्यादावतिव्याप्तिवारणायोत्तरत[द]लम्, राधया कृष्णः क्रीडतीत्यादावतिव्याप्तिवरणाय सत्यन्तोपादानमिति।

प्रकाशकारस्तु—"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" [का० प्र० उ० १, सू० १] इत्याह। प्रागुक्तवर्णनात्मकत्वस्य ग्रतावच्छेदकस्य शब्दार्थोभयाश्रितत्वाभावात् कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वादेरर्थ एव सद्भावादेकत्र विनिगमनाभावादुभयोरेव काव्यत्वम्। तत्राजाद्यदन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते "नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६।३।२] इति श्रुतेः, "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" [रघु० स० १, श्लो० १] इति लौकिकप्रयोगाच्च शब्दस्यैव प्राथम्यम्। रसोद्बोधजनकतावच्छेदकक[?]त्वस्य दोषाभावगुणालङ्कारविशिष्टयोः शब्दार्थयोर्वृत्तित्वात्तादृशयोरेव तयोर्ज्ञाने रसोत्पत्तेः। लोकेऽपि काणत्वादिदोषाभावेन पाण्डित्यसौन्दर्यादिगुणैर्वस्त्रालङ्कारादिपरिच्छेदेन च शिष्टस्यैव दर्शनाच्चित्तचमत्कारः, न त्वेकदेशवैकल्येन। अत एव विशेषणत्रयमपि सार्थकम्।

यत्रा[ग्ना]ग्निपुराणे व्यासैरुक्तम्—

"अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलंकृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति" ॥ इति।

काव्यं शब्दार्थयुगलं यतोऽदोषादिविशेषणत्रयविशिष्टमतो रसान्वितम्। नातस्तद्बलात् सदोषादेस्तत्त्वम्। एवं विशिष्टशब्दार्थयोः काव्यत्वे सिद्धे 'काव्यं पठति, शृणोति' इत्यादिव्यवहारः शब्दपरतया समर्थनीयः। काव्यं बुद्धमिति[1] तु अर्थस्य

या परिच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नवर्तमानकालत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता च या व्यापरत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यताशाली शाब्दबोधः।

१. व्यवहारस्तु इति शेषः।

सुधा

तत्त्वसमर्थकः। 'अदोषौ' इत्यत्रापि दोषसामान्याभाव एव, तस्य विरलविषयत्वे इष्टापत्तेः। 'द्वित्राण्येव काव्यानि, द्वित्रा एव कवयः' [ध्व० उ० १, पृ० ३२] इति ध्वनिकारोक्तेः[1]। 'तथाभूताम्' इत्यादौ 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादौ [च] निर्दोषे तदेकदेशे योजनादिघटिते वा ध्वनित्वमव्याहतम्, यदवच्छेदेन यावद्दोषाभावस्तदवच्छेदेन काव्यत्वोपगमात्। दुष्टं काव्यमिति व्यवहारस्तु दुष्टो हेतुरितिवत्[2]।

---

१. तत्र यानुपूर्वी तु—"येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते"।

२. तत्र प्रथमः सम्पूर्णश्लोकः—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां,
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

[वेणी० १, ११]

कुरुनिग्रहे औदासीन्यं भजन्तं युधिष्ठिरमुपालभमानं भीमं प्रति सहदेवस्य 'आर्य! कदाचित् खिद्यते गुरुः' इत्युपालम्भानौचित्यप्रदर्शनपरस्य वाक्यस्योत्तरे 'गुरुः किं खेदमपि जानाति' इत्युपक्रम्य भीमोक्तिः—नृपसदसि राजसभायां कौरवैः कृतो योऽपमानः, स नाप्येकान्ते, नापि यत्र कुत्रचित्, अपि तु सभायाम्, तत्रापि राजसभायाम्, तथाभूतां कृतकेशाम्बराकर्षणां पाञ्चालतनयां द्रौपदीं दृष्ट्वा वने वल्कलधरैर्वृक्षत्वक्परिधानशीलैर्व्याधैर्लुब्धकैः सार्द्धं सुचिरमुषितं ज्ञात्वा, विराटस्य मत्स्याधिपस्यावासेऽनुचितकन्यानर्तन-गोपालन-पाचकादिरूपोद्योगगुप्तं स्थित स्वयमनुभूयापि च महाराजः खिन्ने मयि भीमे खेदं दुःखं भजति, अद्यापि सम्प्रत्यपि कुरुषु न भजतीत्यहो आश्चर्यम्। शिखरिणी छन्दः, "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" [वृ० र० ३, ९०] इति लक्षणात्। अत्र न्यूनपदत्वदोषः।

रामेण राक्षसेषु हन्यमानेषूद्विग्नस्य रावणस्य स्वावमाननोक्तिः। सम्पूर्णः श्लोकस्तु—

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।

सुधा

न चैकस्य काव्यत्वमकाव्यत्वम्[1], उपाधिसङ्करे दोषाभावात्, जातावेव तद्दोषात् ।

धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

[हनुमन्ना०, अ० १४,]

अयमेव मे न्यक्कारोऽपमानो यदरयः सन्तीति शेषः । अन्येषां पराभवादिः मम तु रिपुसम्बन्ध एव न्यक्कार इति तात्पर्यम् । मेऽरयः, न एको द्वौ वा । पूर्वमेकोऽपि नासीत्, सम्प्रति युगपदेव बहवो जाता इति बहुवचनेन ध्वन्यते । तत्राप्यसौ मानुषः, सोऽपि तापसः=शस्त्रानभिज्ञः, सोऽप्यत्रैव मत्समीप एव राक्षसकुलमाबालवृद्धं सर्वं निहन्ति=नितरां मारयति । जीवत्यहो रावणः । अहो महदाश्चर्यम् ! एवंविधेऽपि पराभवातिशये क्रोधाग्निनिर्दग्धोऽपि रावणो न भस्मीभवतीति भावः । धिग्धिक् शक्रजितम् । वीप्सया निन्दातिशयो व्यज्यते । प्रबोधितवतेति णिजन्ताद्भावे क्तस्ततो मतुप् न तु क्तवतुप्रत्ययः, कर्मणि तस्यासाधुत्वात् । उत्थापितेन कुम्भकर्णेन वा किम् । न किञ्चित् फलम् ! स्वर्ग एव ग्रामटिकाऽल्पग्रामस्तस्या विलुण्ठनेन विध्वंसनेन वृथोच्छूनैरेभिर्भुजैः किम् ! बहुवचनेन शत्रोर्भुजद्वयं मम तु बहवो भुजास्तथापि वैकल्यमिति ध्वन्यते ।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यास्तु—जीवतीति काका न जीवतीत्यर्थ इत्याहुः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अविमृष्टविधेयांशदोषः । अत्र प्राप्तमरिमत्त्वम् 'अयम्' इत्यनूद्याप्राप्तं न्यक्कारत्व विधीयते । अतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यम्; 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धवचनात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत । 'अयं न्यक्कारः' इत्युभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद् वाक्यदोषत्वम् ।

अपि च, 'वृथोच्छूनैः' इत्यसङ्गतम्, उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात, न तु वृथात्वविशेषितस्य, 'किमेभिः' इत्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् ।

अत्रोभयत्र प्रतिपदजीवातुव्यङ्ग्यप्रतीत्यादेर्दोषज्ञानतिरोधानात्तादृशव्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषज्ञानस्यैव विरोधित्वेन सतोऽपि वा दोषज्ञानस्याविरोधित्वाद् ध्वनित्वमव्याहतम् । यस्य न व्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रति दोषत्वमेवेति दोषप्रदर्शनमप्य विरुद्धम्—इति सन्दर्भाशयः ।

१. च स्यादिति शेषः ।

सुधा

सगुणपदं गुणव्यञ्जकवर्णपरम्, स्वव्यङ्ग्यास्वादसमवायेन परम्परया वा। तेन गुणानां रसनिष्ठ त्वेऽपि नासम्भवः।

अनलङ्कृतीति। अस्फुटत्वरूपमल्पत्वं नञर्थः[१]। क्वापीत्यनेन सर्वत्र सालङ्कारत्वम्। 'सालङ्कारौ' इति पदोपादानन्तु अलङ्कारमात्रशून्यस्य न काव्यत्वमिति मतमिति प्रतिपादनार्थं न कृतम्। अस्फुटालङ्कारस्यापि रसादिस्फुटत्व एव काव्यत्वं न तु सर्वत्र। नीरसे तु तादृशे न तत्त्वम्, रसादेरलङ्कारस्य च चमत्कृतिहेतुत्वात्, काव्यस्य तत्सारत्वाच्च। तथा च स्फुटालङ्काररसान्यतरवत्त्वं विशेषणमिति भावः। निरलङ्कारे रसवति—

"मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"॥

[ध्व०—उ० ४, पृ० ६२४ वृत्तिः]

इत्यत्र काव्यत्वस्येष्टत्वात्। एकत्र चुलुके मत्स्यकूर्मदर्शनरूपस्य हेतोरुत्कर्षसत्त्वेऽपि न काव्यलिङ्गम्, रसाननुगुणत्वात्तदभावे तद्दर्शनरूपार्थस्य तद्रसव्यञ्जकत्वात्।

"अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः।"

इत्यादावोजोगुणानुमानालङ्कारसत्त्वेऽपि न काव्यत्वं विभावाद्यर्थानुपस्थापकत्वात्, तदुपस्थापकशब्दार्थयोरेव तत्त्वौचित्यात्। तथा च रसप्रतिबन्धकदोषत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नव्यङ्ग्यव्यञ्जकपरम्परासम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन गुणविशिष्टचमत्कृतिहेतुत्वावच्छिन्नस्फुटालङ्काररसान्यतरवच्छब्दार्थत्वं तत्त्वमिति **जयरामभट्टाचार्यमतानुयायिनः**।

---

१. तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥ इत्युक्तेः।

क्रमेणोदाहरणानि—अब्राह्मणः = ब्राह्मणसदृशः, अपापम् = पापाभावः, अनश्वः = अश्वभिन्नः, अनुदरा कन्या = अल्पोदरा, अपशवः = अप्रशस्ताः पशवः, अधर्मः = धर्मविरुद्धः।

इदं सर्वं भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिबोधानन्तरभाविनं मानसबोधमभिप्रेत्योक्तम्, ब्राह्मणादिबोधस्य तत्तत्पदादेव सम्भवाद् भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणादिबोधनाय यद्ब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना क्षत्रियादिबोधनार्थमित्यूहमूलकक्षत्रियादिबोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्यार्थबोधोत्तरमेव सम्भवादित्याशयः।

सुधा

केचित्तु—यथाशक्ति दोषव्यावर्त[त्त]ये दोषपदम्, दोषाणामपकर्षमात्राधायकत्वेन काव्यस्वरूपानुपघातकत्वात्, रत्नादौ कीटवेधवत् आस्वादवति दुष्टेऽपि तदङ्गीकारात्। अन्यथा दोषनिरूपणप्रकरणे अन[न्यून]पदत्वेन दूषितस्य काकुसहकृतार्थव्यङ्ग्यध्वनिता "तथाभूताम्" इत्यादेस्तृतीयोल्लासे[1] प्रतिपादिता विरुद्ध्येत।

ध्वनिकृतापि[मपि]अविमृष्टविधेयदोषदुष्टस्य 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादेर्ध्वनित्वम्, 'दुष्टं काव्यम्' इति व्यवहारोऽपीत्थं सङ्गच्छत इत्याहुः[2]। काणत्वादिदोषेण पुरुषस्येव स्वरूपहानेरभावेऽपि चमत्कृतिजनकत्वायोग्यत्वेनाकाव्यतापत्तेः, तस्य तदेकप्रधानत्वात्। तत्रापि दोषाणां निराकरिष्यमाणत्वाच्च।

सुबुद्धिनाथमिश्रास्तु—स्फुटदोषराहित्यमदोषपदस्यार्थः। स्फुटत्वञ्च कविप्रतिभातिरोधानाशक्यत्वम्। अस्ति प्रतिभावता काव्ये कश्चन विशेषो यत् सामाजिकांश्चित्रार्पितानिव कृत्वा दोषं न ग्राहयतीत्याहुः। तदप्यसत्, विशेषपरत्वे प्रमाणाभावात्। काव्यसामान्यस्य प्रतिभाजन्यत्वेन कुत्रापि दोषग्रहणानापत्तेः। एवञ्च 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादीनामुत्तमतया प्रतिभाजन्यत्वेन दोषाभिधानं विरुद्धमिति चेदत्र वदन्ति—अस्फुटानां तेषां रसोद्बोधाविरोधित्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकतया स्फुटानामेव तद्विघातकत्वेन तदभाव एव लक्षणघटक इति दिक्।

अत्र **चण्डीदासमतानुयायिनो दर्पणकृतस्तु**[3]—दोषरहितस्यैव काव्यत्वे 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादावविधेयविमर्शसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। क्वचिद्दोषवत्त्वे क्वचिददोषवत्त्वे काव्यत्वाकाव्यत्वाभ्यामा[कृष्यमाणं] किमपि न स्यात्, काव्यस्य विरलविषयत्वापत्तेश्च। सर्वथाऽदोषस्याभावेन निर्विषयत्वापत्तेश्च। नञ ईषदर्थे शक्तौ दोषाभाववति काव्यत्वानापत्तेः। सति सम्भवे 'ईषद्दोषौ' इत्यपि न वाच्यम्, उपचारतया रत्नादिस्वरूपस्य कीटादिवेधानामिव तत्स्वरूपस्य दोषैरव्याघातात्। तयोः सगुणत्वविशेषणमप्यसत्। "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः" [का० प्र० उ० ८, ६६] इत्यादिना तेषां रसनिष्ठत्वप्रतिपादनात्। रसाभिव्यञ्जकत्वेन तत्सार्थक्यं न सम्भवति। गुणैस्तदन्वयव्यतिरेकनियमेन 'सरसौ' इत्यस्य

---

१. काव्यप्र० श्लो० १५, पृ० ७४।

२. इदं पदं 'निराकरिष्यमाणत्वाच्च' इत्यस्याग्रे लेखनीयम्, 'इत्याहुः' इत्यतोऽग्रेतनस्यांशस्य 'केचित्तु' इत्यस्य मतत्वेनैवेष्टत्वात्।

३. साहित्यदर्पणः, परि० १, पृ० १२–१९।

सुधा

आवश्यकत्वे तद्व्यर्थत्वापत्तेः। 'प्राणिमन्तो देशाः' इति वक्तव्ये शौर्यादिमन्तो देशा इति कथनस्य व्यर्थत्वात्। अलङ्काराणामुत्कर्षमात्राधायकत्वेन स्वरूपानुपयोगात्तद्विशेषणस्यापि व्यर्थत्वाच्च। तस्मात् 'रसात्मकं वाक्य काव्यम्' इत्येव तल्लक्षणमिति वदन्ति। तदसत्; वस्त्वादिप्रधाने काव्येऽव्याप्त्यापत्तेः[1]। न चेष्टापत्तिः, महाकवि सम्प्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात्, जलप्रवाहवेगनिपतनादेः कपि[पि]पा[बा] ल्यादिविलसितानां [च] कविवर्णितत्वात। तत्रापि परम्परया कथञ्चिद्रसाङ्गीकारे 'गौश्चलति' इत्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः।

यत्तु दोषरहितस्यैव तत्त्वे 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादौ विधेयाविमर्शसत्त्वेन तत्त्व व्याघात इति, तन्न; अन्येषां पराभवे [वो] ममारिसम्बन्ध एव न्यक्कारः। बहुवचनेन बहवोऽरय इत्यनुतापातिशयः। तापसपदोपादाने[न] तु तस्याशिक्षितास्त्रत्वव्यञ्जनात्। सोऽप्यत्रैव=सकलराक्षसपरीतायां लङ्कायामेवेति तिरस्कारातिशयः। रक्षन्ति परानिति यौगिकार्थाभावेऽपि स्वस्यापि रक्षणेऽसमर्थो जीवतीति सोत्प्रासकाका स्वनामसङ्कीर्तनं वीररससञ्चार्यतिशयं पुष्णातीति प्रतिपद व्यङ्ग्यसत्त्वेन तत्सत्त्वात् स्वाधिक्यकीर्तनार्थं स्वसंज्ञोच्चार एव दूषणसत्त्वात्।

यत्तु—'क्वचिद् दोषवत्त्वे' इत्यादि, तदपि न; एकस्यापि ज्ञानस्य भ्रमत्वप्रमात्ववदेकस्याप्युभयत्वाङ्गीकारसत्त्वात्। न च सङ्करः, उपाधौ तस्येष्टत्वात्, जातावेव तद[न]ङ्गीकारात्[2]।

१—मदुक्तकाव्यलक्षणन्तु तत्र रसाभावेऽपि स्वभावोक्त्यलङ्कारसत्त्वान व्याप्नुयादेवेति शेषः।

२. अयं भावः—स्वसामानाधिकरण्य-स्वाभावसामानाधिकरण्य-स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन जातिविशिष्टत्वं साङ्कर्यम्। एतादृशस्य साङ्कर्यस्य, क्वचिदन्यतरस्य प्रबलप्रमाणेन जातित्वे निर्णीते, इतरस्यैव जातित्वबाधकत्वम्। यथा गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया प्रत्यक्षप्रमाणेन च पृथिवीत्वस्य जातित्वे निर्णीते तेन सह साङ्कर्यादिन्द्रियत्वस्य न जातिः। तथा हि—स्वं पृथिवीत्वम्, तत्सामानाधिकरण्यं घ्राणे इन्द्रियत्वस्य, पुनः स्वं पृथिवीत्वम्, तदभावसामानाधिकरण्यं रसनायामिन्द्रियत्वस्य, पुनः स्वं पृथिवीत्वम्, तदधिकरणघटवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिन्द्रियत्वस्य, इत्येतत्त्रितयसम्बन्धेन पृथिवीत्वविशिष्टत्वमिन्द्रियत्वे जातित्वबाधकम्। एवञ्च 'इन्द्रियत्वं न जातिः, उक्तसम्बन्धत्रयेण जातिविशिष्टत्वात्' इत्यनु

मानाद् इन्द्रियत्वस्य जातित्वाभावः सिद्ध्यति । एवञ्च इन्द्रियत्वे जातित्वग्रहं प्रति जातित्वाभावग्रहः प्रतिबन्धकः, जातित्वाभावग्रहे च लिङ्गज्ञानविधया जातिविशिष्टत्वात्मकसाङ्कर्यस्य हेतुतया जातित्वज्ञानप्रतिबन्धकजातित्वाभावज्ञानजनकत्वेन गौणप्रतिबन्धकत्वम्, जातित्वाभावात्मकसाध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन च मुख्यप्रतिबन्धकत्वम् । जातिविशिष्टत्वात्मकसांकर्यस्य जातित्वाभावव्याप्यत्वे तु ब्रह्मक्षत्रादीनामेकतरबीजेनापरक्षेत्रे उत्पादितस्य शरीरस्य ब्रह्मत्वक्षत्रियत्वाद्यात्मकजातिद्वयनिरसनपरस्मृतिपुराणान्येव प्रमाणम् ।

भूतत्वमूर्तत्वयोस्तु अन्यतरस्य जातित्वसमर्थकप्रबलप्रमाणाभावेनोभयोरपि तथात्वे सांकर्यं बाधकम् । ननु सांकर्यस्य जातित्वबाधके किम्मानमिति चेत्, न; स्वसामानाधिकरण्य-स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वव्यापको यः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः, तद्रूपनियमस्य भङ्गस्यैव मानत्वात् । तथा हि घटे घटत्वसमानाधिकरणं पृथिवीत्वम्, पटे च घटत्वाभावसमानाधिकरणं पृथिवीत्वमिति तादृशोभयसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टा पृथिवीत्वजातिः, तत् पृथिवीत्वं घटत्वव्यापकम् । साङ्कर्यस्थले जातित्वस्वीकारे तादृशस्य नियमस्य भङ्गापत्तिः स्यात् । उपाध्योस्तु साङ्कर्यं न जातित्वबाधकम् ।

तादृशनियमे प्रमाणाभावात् साङ्कर्यं न जातिबाधकमिति नव्याः ।

[न्या० सि० मु० दिनकरी. पृ० ७७–७८] ।

वैयाकरणास्तु—यत्र स्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन जात्योः परस्परवैशिष्ट्यं तत्रैव यदि साङ्कर्यं तदा तस्य जातित्वबाधकत्वम् । यथा नरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिंहत्वे; एवं सिंहत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं नरत्वे; 'यत्र यत्र नरत्वं तत्र तत्र सिंहत्वाभावः, यत्र यत्र सिंहत्वं तत्र तत्र नरत्वाभावः' इति व्याप्तेः । एवञ्च ते जाती यदि नरसिंहे स्वीकृते स्यातां तदा साङ्कर्यलक्षणाक्रान्तत्वात्तयोर्जातित्वं न स्यादिति तत्र विलक्षणैव काचन जातिः, न नरत्वं नापि सिंहत्वम् ।

आश्रययोर्भेदभङ्ग एव हि साङ्कर्यस्य दूषकताबीजम् । यथा 'नरो न सिंहः, सिंहो न नरः' इति नरत्वाश्रयसिंहत्वाश्रययोर्भेदस्य यो भङ्गः, स एव दोषः । यदि नरत्वं सिंहत्वञ्च क्वचिदप्येकत्र स्वीकृतं स्यात्तदा तत्र 'नराभिन्नः सिंहः' इति तादात्म्यसम्भवाद् भेदो भज्येतेति भावः ।

सुधा

तद्विरलविषयत्वे त्विष्टापत्तेः, द्वित्राण्येव काव्यानीति ध्वनिकारोक्तेः[1]।

यत्तु शे[दो]षैर्न स्वरूपव्याघातः, तदपि न; तेषां रसापकर्षकत्वेन न्यूनत्वापत्तौ तत्सत्त्वम् [त्वात्], तत्रापि काव्यत्वे लक्षणस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च। सगुणत्व विशेषणमपि आवश्यकम्, तेषां रसाभिव्यञ्जकवर्णपरत्वेन तेषामभावे स्वरूपव्याघातापत्तेः। अलङ्काराणामपि पृथक् चमत्कृतिजनकत्वेन तद्विशेषणस्याप्यावश्यकत्वात्, रसाद्यलङ्कारयोस्तज्जनकतायाः प्रदीपादिसम्मतत्वाच्चेति दिक्।

कविकर्म काव्यमिति यौगिकरूपसमाख्या[2]बलाद्विभावादिद्योतकशब्दस्यैव तत्त्वं नार्थस्य, तस्य तत्कृत्यसाध्यत्वात्। अत एवाभ्यर्हित[स्य] तस्य प्राङ्निर्देशः।

गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वस्य सुखादिसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकतया शरीरत्वस्य च जातित्वसिद्धेः। 'पृथिवी शरीरम्' इति व्यवहारसत्त्वादाश्रयभेदभङ्गाभावात्।

समवायसम्बन्धावच्छिन्नक्रियात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया लाघवाद् यथा मूर्त्तत्वं जातिः कल्प्यते, तथा भूतपदनिष्ठशक्ततानिरूपितपृथिव्यादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकतयापि भूतत्वं जातिर्लाघवात् सेत्स्यति। यथा व्याप्यव्यापकभावापन्नजात्योः सामानाधिकरण्यं न दोषावहं किन्तु व्याप्तिप्रयोजकत्वेन गुण एव, तथा भूतत्वमूर्त्तत्वयोः साङ्कर्यमिष्टमेवेति भावः।

[वैयाकरण सि० ल० म० श० नि०, पृ० ७६–७७]

१—ध्वन्या० उ० १, पृ० ३४।

२—यौगिकशब्दः समाख्या। सा द्विविधा–लौकिकी वैदिकी चेति। तत्र लौकिकी = सूत्रकारैः परिकल्पिता, यथा—याज्यापुरोनुवाक्यापाठादीनि कर्माणि ऋग्वेदे प्रतिपादितानि, दोहननिर्वापादीनि यजुर्वेदे, आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादीनि सामवेदे। तत्र केन कानि कर्माणि संपादनीयानीत्यत्र नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद् येन केनापि ऋत्विजा यानि कान्यपि कर्माणि सम्पादनीयानीति प्राप्ते 'हौत्रम्, आध्वर्यवम्, औद्गात्रम्' इति लौकिक्या समाख्यया नियमो विज्ञायते।

इदमत्राकूतम्—य ऋग्वेदेन कर्म करोति स होता, यो यजुर्वेदेन सोऽध्वर्युः, यः सामवेदेन स उद्गाता। एवञ्च—होतुः कर्म हौत्रम्, अध्वर्योः कर्माध्वर्यवम्, उद्गातुः कर्म औद्गात्रम्—इति योगबलरूपया समाख्यया यथाक्रमम् ऋग्वेदप्रतिपादितेषु कर्मसु होतुः, यजुर्वेदप्रतिपादितेषु अध्वर्योः,

सुधा

तथा चास्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम्। अथवा योजनायामेव तद्व्यापारेण 'इष्टार्थावच्छिन्नतादृशयोजनाविषयशब्दावल्येव वा काव्यम्'। "शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली" [का० द० १।१०] इति दण्ड्युक्तेः। न चोभयपदार्थप्रधानकद्वन्द्वविरोध इति वाच्यम्, काव्यस्य व्यङ्ग्यपरामर्षण[र्श]मृते चमत्कृत्यभावेन चित्तवशेऽहेतुत्वादुपदेशे पर्यवसानानुपपत्त्या व्यञ्जनाधीनव्यङ्ग्यपरामर्शावश्यकत्वात्। व्यञ्जनायाः शब्दार्थावाश्रयावित्येतावन्मात्रेण द्वयोः प्राधान्यमङ्गीकृत्य तत्करणादिति **रसगङ्गाधरानुयायिनः**, तदपि न; काव्यत्वप्रयोजकस्यास्वादव्यञ्जकत्वस्य शब्दार्थयोरविशेषात्। अर्थेष्वपि व्यञ्जनावृत्त्यङ्गीकारात्। शब्दार्थयोरुत्कर्षापकर्षाभ्यां तदुत्कर्षापकर्षव्यवहारात्। विभावाद्यर्थविशिष्टेषु तेषु वा तत्त्वे विनिगमकाभावाच्च। न च समाख्यैव विनिगमकम्, कविप्रकाश्यत्वेनैतदुपपत्तेः। इदं काव्यममुकेन कृतमिति व्यवहारोऽपि तत्पर एव; अन्यथा तन्नित्यत्वे मौनिश्लोकादौ च तदसम्भवात्। विभावत्वादिव्यवहारस्य शब्दार्थयोजनरूपकविव्यापारावलम्बकत्वाच्च।

रसगङ्गाधरकृतस्तु[१]—शब्दार्थयोः काव्यशब्दवाच्यत्वे प्रमाणाभावः। काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते इत्यादिसर्वप्रसिद्धव्यवहार[तः] शब्दविशेष[स्य] काव्यत्वप्रतिपत्तेः। व्यवहारस्य शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीयतापि न; काव्यत्वेनाभिमतशब्दार्थयुगले तच्छक्तिप्रमापकदृढतरप्रमाणस्यासत्त्वात्, विमतवाक्ये श्रद्धाया अभावाच्च। एवञ्च काव्यस्योभयत्र शक्तिग्राहकप्रमाणाभावे व्यवहाराच्छब्दवृत्तितच्छक्तेर्दुर्निवार्यत्वाच्च। तथा च विनिगमकाभावकथनमप्यसहेत्[द्धेतुः]। तथा च शब्दस्यैव तत्त्वे तल्लक्षणकथनमेव योग्यम्, न तु स्वकल्पितकाव्यपदार्थस्य।

[यत्तु] आस्वादोद्बोधकत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वेन तस्य चोभयत्र सत्त्वाद्युगलमेव तदिति [आहुः]। तन्न। रागस्यापि रसव्यञ्जकतया सर्वसम्मतत्वेन काव्य-

---

सामवेदप्रतिपादितेषूद्गातुः कर्तृत्वेनाङ्गत्वं बोध्यत इति। अत्र सर्वत्र "प्राणभृज्जाति०" [५।१।१२९] इति कर्मार्थेऽञ् प्रत्ययः।

वैदिकी यथा—होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम् "होतृचमसः" इति वैदिक्या समाख्यया। यद्यपि चमसशब्दः पलाशादिकाष्ठनिर्मितस्य यज्ञियपात्रविशेषस्य वाचकः, तथाप्यत्र 'तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्' इति न्यायेन चमसस्थसोमपरः।

सुधा

त्यापत्तेः। एतेन रसोद्बोधसमर्थस्यैवात्र तत्त्वमित्यपास्तम्। सर्वनाद्य[द्या]ङ्गेषु तदापत्तेः। किञ्च काव्यत्वमुभयत्र व्यासज्यवृत्ति, प्रत्येकपर्याप्तं वा। नाद्यः, एको नु [न] दा [द्वा] विति वत् श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तेः। नान्त्यः, एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः। तस्मात्तस्य शब्दनिष्ठत्वमेव। लक्षणे गुणालङ्कारादिनिवेशोऽपि न सन्, 'उदयमितश्चन्द्रः', 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादावव्याप्तेः। चमत्कारस्य तज्जीवितस्यात्र सत्त्वेन तदभावस्य वक्तुमयोग्यत्वात्। अन्यथा तवाभिमतस्यापि तत्त्वापत्तेः, तयोस्तत्राननुगमाच्च। वृक्षः कपिसंयोगीतिवत् काव्यत्वस्याव्याप्यवृत्तिताया अभावात् मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी न शाखायामिति प्रतीतेरिवेदं पूर्वार्द्धे काव्यं नोत्तरार्द्धे इति प्रतीतेरप्रसिद्धत्वात्, आत्मधर्माणां गुणानामुपस्कारकाणामलङ्काराणां[च] शरीरघटकत्वानुपपत्तेश्च। तस्माद् 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्'। लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरत्वं रमणीयत्वम्। लोकोत्तरत्वञ्च–आह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेष एव। पुत्रस्ते जातः, धनं ते दास्यामीति वाक्यार्थधीजन्याह्लादस्य लोकोत्तरत्वाभावान्न काव्यत्वातिप्रसक्तिः। इत्थञ्च [1]'चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादकशब्दत्वम्', [2]'यत्प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम्; [3]स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रति

---

१. चमत्कारस्य=लोकोत्तराह्लादस्य जनिका या भावना=काव्यार्थविषयकं पुनःपुनरनुसन्धानम्, तस्या विषयो योऽर्थः, तस्य प्रतिपादकत्वे सति शब्दत्वं काव्यत्वमिति तात्पर्यम्।

२. यत्र कस्यचित् पुंसः काव्यवाक्यार्थविषयिका निरन्तरोत्पद्यमानतया धारावाहिनी स्मृतिविशेषरूपा भावना जायेत, तत्र चमत्कारजनकभावनाविषयीभूतानां सर्वेषामेव समानाकाराणां तेषां वाक्यार्थानां प्रतिपादकत्वात् सरूपे तादृशवाक्यकदम्बके काव्यलक्षणातिव्याप्तिः। तत्र हि तादृशां चमत्कारानाधायकत्वात् काव्यत्वं न कस्यापीष्टमित्यरुचेराह—यत्प्रतिपादितार्थेत्यादि।

येन यादृशानुपूर्वीमता शब्देन प्रतिपादिते बोधितेऽर्थे निष्ठा वृत्तिमती या विषयता, तन्निरूपिता या भावनानिष्ठा विषयिता, तदवच्छेदकं भावनात्वम्, चमत्कारनिष्ठजन्यतानिरूपितभावनानिष्ठजनकताया विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकम्, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं काव्यत्वमिति लक्षणसमन्वयः।

एवञ्च प्रकृतवाक्यसमूहरूपशब्दस्य चमत्कारजनकत्वविरहात् तादृशानुपूर्वीमत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिः।

३. यदादिपदप्रतिपाद्यार्थानां प्रकारतया शाब्दबोधे विषयीभावाद् वृत्तिज्ञानाधीन-

सुधा

पादकतासंसर्गेण चमत्कारवत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितमित्याहुः। तदपि न। द्वयोरेव काव्यत्वस्येष्टत्वात्, कविव्यापारस्य तत्र समत्वात्। [1]तत्त्वञ्च चमत्कारत्वावच्छिन्नाह्लादजनकज्ञानगोचरत्वमेव। मृगो धावतीत्यादौ तादृशव्यापाराभावान्न काव्यत्वम्। तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वनियमे तु कविवक्तृप्रौढोक्तितन्निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरूपार्थशक्तिस्या[मूलत्वा]देर्विलयापत्तेः। काव्यं श्रुतमित्यादेः शब्दशक्तिसाधकव्यवहारस्यैव काव्यं बुद्धमिति व्यवहारस्यार्थे काव्यत्वप्रतिपादकत्वात्। एतस्यैव शब्दशक्तौ तन्नियमस्य प्रतिषेधकत्वात्। अलङ्कारादिविशिष्टस्य वर्णनाविशेषस्य वा तस्य व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात्। पर्याप्ते तु इष्टापत्तिरेव। न च काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः, विजातीयैकचमत्कृतिजनकतया तद्व्यवहाराभावात्। [2]शब्दस्य चमत्कृतिजनकत्वे तस्य, अर्थचमत्कृतौ अर्थस्य, उभयत्र चमत्कृतौ द्वयोरेव काव्यत्वव्यवहारात्। [3]शक्या(ब्दा)नन्त्यन्तु विजातीयैकचमत्कृतिजनकतया न दोषाय। किञ्च, शब्दार्थयोरौत्पत्तिक[4]नित्यसम्बन्धत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् द्वयोरेव तत्त्वमुचितम्। जन्य-

---

तत्तदुपस्थितीनां कारणत्वेनापेक्षणाद् गौरवम्, यत्तच्छब्दयोरव्यवस्थितार्थकतयाऽननुगमश्चेत्यरुचेराह—स्वविशिष्टेत्यादि।

स्वशब्देनात्र चमत्कारत्वस्य ग्रहणम्। तथा च स्वविशिष्टा चमत्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या भावनानिष्ठा जनकता; भावनायामर्थस्य विषयतासम्बन्धेन विशेषणात्, तदवच्छेदको योऽर्थः, तत्प्रतिपादकत्वं सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन चमत्कारत्वविशिष्टत्वे सति शब्दत्वं काव्यत्वमिति सिद्धम्।

१. चमत्कारत्वावच्छिन्ना याऽऽह्लादनिष्ठा जन्यता, तन्निरूपिता या जनकता, तादृशजनकतावज्ज्ञानविषयत्वमेव कविव्यापारवत्त्वमिति भावः।

२. शब्दनिमित्तकचमत्कृतौ शब्दस्य, अर्थनिमित्तकचमत्कृतौ अर्थस्य, शब्दोभयनिमित्तकचमत्कृतौ उभयोश्च काव्यत्वं सर्वैरिष्टमेवेति पंक्तेराशयः।

३. शक्यानन्त्यमित्यत्र कोष्ठान्तर्गतपाठः केनचिदूहितो मूलपुस्तके, स सम्पादकाय न रोचते, यतः शब्दानन्त्यं दूषकताबीजं नास्ति, अपि तु शक्यानन्त्यम्। तस्य तु शक्यानन्त्यप्रयुक्तमिति शक्यानन्त्यमित्येव पाठः साधुः।

४. अयम्भावः—शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वेनोभयाश्रितत्वेन च शब्दसत्त्वेऽर्थसत्त्वस्यावश्यंभावित्वेन काव्यत्वस्योभयत्र स्वीकारस्यैवौचित्यात्। शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वन्तु जैमिनिना व्यवस्थापितम्। तथा हि "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" [जै० सू० १।१–५] इति सूत्रम्।

सुधा

जनकभावस्तु न सम्भवति, 'वागर्थाविव' इत्यादावनुगामित्वानापत्तेः। नाप्यभेदः, मुखदाहाद्यापत्तेः। कल्पितत्वे सम्बन्धानां नियमाभाव एव, सर्वेषां कल्पितत्वेन समानत्वात्। भेदाभेदस्य तु न सम्बन्धत्वम्, समवायस्तु गुणगुणिनोरेव। तस्मात्तयोः सम्बन्धस्य नित्यतया स्वाभाविकत्वेन पृथगेकस्यानुपस्थितिरेवेति कथं शब्दस्य तत्त्वमिति। तयोः सत्त्वे[व्ये]तरविषाणवत् समानकालीन[त्कि]त्व-प्रतिपत्तेरिति दिक्।

त्रिविधेऽपि काव्ये प्रथमभेदस्य ध्वनेर्लक्षणमाह—यत्रेति। यत्र काव्ये व्यङ्ग्यं व्यञ्जनाप्रतिपाद्य वस्तु वाच्यातिशायि; वाच्यमित्युप[1]लक्षणम्, वाच्यलक्ष्याव-

अस्यार्थः—उत्पत्तिशब्देनात्र जननानन्तरभाविनी स्थितिर्लक्ष्यते। औत्पत्तिकः सदा स्थितः, नित्य इति भावः। शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः संज्ञा-संज्ञिलक्षणः [जै० सू० १।१।५ शाबरभाष्यम्] ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपः। अर्थो ह्याकृतिरूपो नित्य एव।

शब्दोऽपि नित्य एव। नित्ययोस्तयोः शब्दार्थयोः सम्बन्धोपि स्वभाव-सिद्धो नित्य इत्युक्तं भवति। तस्य सम्बन्धस्य, ज्ञानं ज्ञापकं प्रतिपत्तिहेतुः। उपदेशो गामानयेत्यादिरनादिवृद्धव्यवहार इत्यर्थः। इत्थं सम्बन्धस्या नादितां प्रतिज्ञाय तदुपपादयितुमाह—अव्यतिरेकश्चेति। अतीतेषु कालेषु कदापि यस्मात्तस्य व्यवहारस्याभावो नास्ति तस्मादनादिशब्दार्थसम्बन्ध इति तात्पर्यम्। अर्थेऽनुपलब्ध इति शब्दप्रतिपाद्यस्य वाक्यार्थस्यानिर्ज्ञातपूर्वत्व-माचष्टे। तत्प्रमाणं प्रकृतं चोदनात्मकं वेदवचनं धर्माधर्मप्रमितिकरणम्। अनेना-नधिगतकालत्रयाबाधितार्थविषयकप्रमाजनकं वेदवाक्यं प्रमाणमेवेत्युक्तम्। इदं चानधिगतेत्यादिलक्षणलक्षितं प्रामाण्यं वैदिकलौकिकोभयसाधारणम्।

वेदे विशेषमाह—अनपेक्षत्वादिति। वेदो हि नित्योऽपौरुषेयत्वात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरप्रभववक्तृपुरुषज्ञाननिरपेक्ष एव स्वार्थे प्रवर्तते। तस्मान्न वेदेऽप्रामाण्यशङ्का। लौकिकानां पुरुषवचसां प्रयोक्तृपुरुषज्ञानमूलतया स्वप्रामाण्याय तत्प्रामाण्यमुखनिरीक्षकाणां प्रामाण्यमनियतं भवेत्। नैषा कथा वेदे, तस्य पुरुषबुद्ध्यनपेक्षत्वात्।

बादरायणस्येति वचनं पूजार्थम्। यथोदितं प्रामाण्यसामान्यलक्षणं वेद-प्रामाण्यगतमनपेक्षत्वलक्षणं वैशिष्ट्यं चाचार्यबादरायणस्यापि सम्मत-मेवेत्याशयः।

१. शक्यबोधकत्वे सति शक्येतरबोधकत्वमुपलक्षणत्वम्।

यत्र वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं स ध्वनिः ।

यथा—

'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥'

सुधा

[क्ष्ये अ] तिशेतेऽतिक्रामति एवंरूपं भवेत् स ध्वनिः । सर्वनाम्ना विशेष्यगतलिङ्ग-सङ्ख्योपादानात् पुंस्त्वम् । वाच्यलक्ष्यवृत्तिचमत्कृतिगौणत्वाधायकचमत्कृत्यधिकरण-व्यङ्ग्याश्रयत्वं तत्त्वमिति यावत् । अगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोरतिव्याप्तिवारणाय चमत्कृती-त्याद्यन्तम् । अपरवाच्यसिद्ध्यङ्गमध्यमेऽतिव्याप्तिवारणाय—वाच्येत्यादि ।

नव्यास्तु, शब्दार्थौ गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यक्त ··[इ्क]··· स्तदाद्यम् । एतस्यैव ध्वनिव्यवहार इत्याहुः ।

अत्रायं विशेषः—शाब्दिकमते स्फोटव्यञ्जकशब्दमात्रस्य ध्वनित्वम् । आल-ङ्कारिकमते तिरस्कृतवाच्यव्यङ्ग्यबोधकशब्दार्थयोस्तत्त्वमिति ।

एतस्य ध्वनेरुदाहरणमाह-**यथेति** । **स्थिता इति** । कुमारकाव्ये पार्वतीतपोवर्ण-नम् । उदकस्य बिन्दवः । 'बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः' [अम० १,१० ६] इत्यमरः । 'मन्थौदन···'[पा० सू० ६।३।६०] इत्यादिनोदकस्योदादेशः । प्रथमे उदबिन्दवः । प्रथमपदकथनेन तेषां विरलता, बहुवचनेन स्वकार्यसामर्थ्यञ्च ध्वन्यते । तथा च चिरपद[स्य][1] नाभिप्राप्तेश्च निर्वाहः । तस्या देव्याः पक्ष्मसु नेत्ररोमसु 'पक्ष्म सूत्रादि सूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्ररोमसु' इति शाश्वतः । क्षणं मसृण-तया स्थिताः सान्द्रत्वेनेति भावः । अनन्तरं ताडितो विद्धोऽधरो यैस्तथोक्ताः । ताडनोक्त्याऽधरस्य कोमलता ध्वन्यते । पयोधरयोस्तनयोरुत्सेधे उपरि निपातेन चूर्णिता विशकलिताः काठिन्यादिति भावः । अथ वलीषु स्खलिता निम्नोन्नतत्वादिति भावः । इत्थं चिरेण न तु शीघ्रं प्रतिबन्धकाधिक्यात् , नाभिं प्र(ति)पेदिरे प्रविष्टा न तु ततो जग्मुः । तेन नाभेर्गाम्भीर्यम् । अत्र परिकरालङ्कारः, "विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः" [का० प्र० उ० १०,सू०१८३] इति प्रकाशोक्तेः । वंशस्थं वृत्तम्—"जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" [वृत्त० अ० ३,श्लो१४७]इति तल्लक्षणात् ।

---

१. चिरपदप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । अथवा 'चिरपदनस्य' इति पाठः कल्पनीयः । तत्र पदनमिति 'पद गतौ' इत्यस्मान्निष्पन्नमित्यर्थः ।

अत्र तपस्यन्त्या देव्या देहोपरि निपततां प्रथमवृष्टिबिन्दूनां क्रियास्वभाववर्णनेन देव्याः समाध्युचितावस्थानाभिव्यक्तिद्वारा चिरनिदाघतप्तदेहोपरि निपतनेन सुखपारवश्यसम्भ्रमहेतौ प्रथमवृष्टावप्यविहता समाध्यवस्था व्यज्यते।

तथा हि—

'नासाग्रन्यस्तनयनः संवृतास्यः सुनिश्चलः।
ध्यायीत मनसा देवमुरो विष्टभ्य चाग्रतः॥'

इति समाधिमतामवस्थानमाहुः। तत्र पक्ष्मसु स्थिता इत्यनेन नासाग्रन्यस्तनयनतारूपमर्धनिमीलनं व्यज्यते, सर्वथोन्मीलने पक्ष्मणामूर्ध्वाग्रत्वेन सर्वथा निमीलने तेषामधोग्रत्वेन च तेषु जलबिन्दूनां स्थित्यसंभवात्। पक्ष्मभ्यश्च्युतानां तेषामास्याप्रवेशेनाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्युतिकथनेन संवृतास्यत्वं व्यज्यते, ततश्च्युतानां तेषां स्तनोत्सेधनिपतनादिवर्णनेन तूरोविष्टम्भः, अलसवदवनतावस्थाने हि स्तनयो-

सुधा

व्यङ्ग्यव्यञ्जनमवतारयति—**अत्रेति**। तपस्यन्त्या देव्याः प्रथमवृष्टिबिन्दूनां क्रियास्वभाववर्णनेन समाध्यवस्था व्यज्यत इत्यन्वयः। तपःशब्दात् [क्य] जन्ताच्छतरि कृते "उगितश्च" [पा० सू० ४।१।६] इति ङीपि, "आच्छीनद्योः" [पा० सू० ७।१।८०] इति नुम्। प्रथमे वृष्टिबिन्दवः "विशेषणं विशेष्येण" [पा० सू० २।१।५७] इति समासः। अन्यत्र तत्क्रियास्वभाववर्णनं निषेधयति—**देव्या देहोपरि निपतामिति**। देवीपदेन शोभावत्त्वम्, समाधिश्चित्तैकाग्रीकरणम्, तत्रोचितं योग्यं यदवस्थानं स्थितिः, तस्याभिव्यक्तिः प्रकटता तद्द्वारेत्यर्थः। निदाघेन ग्रीष्मेण ततो[प्तो] देहस्तत्र यन्निपतनम्, तेन सुखपारवश्यरूपसम्भ्रमकारणप्रथमवृष्टावपि अविहता, अतिरस्कृतेति यावत्। विशेषोक्तिरलङ्कारः।

"विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः" [का० प्र० उ० १०,सू० १६३] इत्युक्तेः। प्रत्येकपदव्यङ्ग्यमवतारयति—**तथा हीत्यारभ्यासम्भवादित्यन्तेन**। **नासाग्रेति**। अग्रत उरो विष्टभ्य स्तम्भयित्वा। शेषं स्पष्टम्। समाधिमतां योगिनां योगावस्थितिमाहुः। पार्वत्यास्तद्याथात्म्यवर्णनेन स्वभावोक्तिरपि; "स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेर्जात्यादिस्थस्य वर्णनम्" [का० प्र० उ० १०सू० १६८] इत्युक्तेः। एतदेव प्रतिपदं प्रतिपादयति—**तत्रेति**। पद्मस्थितिकथनेनेति यावत्। व्यज्यते-व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते। तत्र हेतुमाह—[**सर्वथेत्यादि**] तेषां पक्ष्मणाम्, तेषु नेत्ररोमसु। ताडितेत्यादिगम्यव्यङ्ग्यमवतारयति—**पक्ष्मभ्य इत्यादिना**। पतितानां

रन्तःसंकुचिताकारतया तदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात्। कथञ्चित्तयोः पतित्वा वलित्रयं प्राप्तानामपि वलीषु तिर्यगेव गमनं स्यात्, न नाभिदेशप्राप्तिः। नाभौ च संवृतायां प्रवेशो न स्यात्। पक्ष्माधरादिपतनक्रमकथनेन च निश्चलत्वं व्यज्यते। मुखादिचलने सति पक्ष्मपतितानां तेषामधरपयोधरादिक्रमेण पतनासंभवात्।

किं चैभिरेव विशेषणैर्द्व्या लोकोत्तरं सौन्दर्यमभिव्यज्यते; स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविरलतायाः, क्षणमित्यनेन तेषां मसृणतायाः, पक्ष्मपतनशिथिलवेगैरुदबिन्दुभिस्ताडनोक्त्या अधरस्यातिसौकुमार्यस्य; पक्ष्माधरपतनादिभिः शिथिलवेगानां तेषां स्तनोत्सेधे चूर्णीभाववर्णनेन तयोरतिकाठिन्यस्य; उरोविष्टम्भेऽपि वलीषु तेषां स्खलनोक्त्या वलीनां विस्पष्टतायाः; सर्वबिन्दूनां नाभावेव प्रवेशकथनेन नाभेरतिगभीरतायाश्चाभिव्यञ्जनात्।

एवं च वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यमत्रेति ध्वनेरुदाहरणमिदम्।

सुधा

मुखे प्रवेशाभावकथनेन ततोऽधरोष्ठात् पतनकथनेन पयोधरेत्यादिव्यङ्ग्यमवतारयति। ततोऽधरोष्ठात् पतितानां बिन्दूनाम्। आदिना चूर्णीभाववर्णनमुरो विष्टम्भपदेन कथ्यते।

इतरपदव्यङ्ग्यमाह—तयोरिति। ताभ्यामित्यर्थः। आदिपदमितरावयवपरम्। निश्चलत्वाभावे तादृशक्रमेण पतनं न स्यादिति दिक्।

चमत्कारार्थं गूढव्यङ्ग्यमवतारयति—किञ्चेति। पूर्वोक्तैरेवेत्यर्थः। अङ्गानामिति शेषः। अलौकिकचमत्कृतिमत् [त्वं]व्यज्यते प्रत्येकपदव्यञ्जनया प्रतिपाद्यते। तदाह—स्थिता इत्यादि। अत्र षष्ठ्यन्तेषु अभिव्यञ्जनादित्यस्य प्रत्येकमन्वयः। स्थिते[ता इ]ति पदं नेत्ररोम्णां सघनताम्; क्षणपदं स्निग्धताम्; तत्पतनशिथिलवेगजलबिन्दुताडनमधरातिसुकुमारताम्; द्वाभ्यां पतनेनातिशिथिलानां तेषां स्तनयोः उपरि पतनेन चूर्णता तदतिकाठिन्यम्; उरोविष्टम्भेऽपि वलिभ्यः[1] स्खलनं वलीविस्पष्टताम्; सर्वबिन्दूनां नाभौ प्रवेशोक्तिस्तदतिगम्भीरताम्; व्यनक्तीति निष्कर्षान्वयः।

व्याख्यानमुपसंहरति—एवमिति। वाच्यार्थादतिशय आधिक्यमस्ति यत्र तद्व्यङ्ग्यम्। अत्र तद्ध्वनेरिदमुदाहरणं कथितमिति शेषः।

---

१. वलीः प्राप्य स्खलनपदमित्यर्थः। अत्र प्रकरणे सर्वत्र व्यञ्जकैः साकमुक्तिपदं पदपदं प्रयोक्तव्यम्।

यथा वा—

'निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

अत्र वापीं स्नातुं गतासि, न तु तत्सकाशमिति वाक्यार्थे स्थिते तत्सकाशमेव रन्तुं गतासीत्यधमपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तथा हि—

सुधा

एवं कालिदासीयोदाहरणं व्याख्याय प्रकाशोक्तध्वनेरुदाहरणमाह—**यथा वेति** । उदाहरणान्तरमित्यर्थः ।

नायकानयनाय प्रेषितां तमुपभुज्यागतां दूतीं प्रति विदग्धोत्तमा । नायिका स्नानकार्यत्व [त्व ?] प्रतिपादनमुखेन सम्भोगचिह्नान्युद्घाटयितुमाह—(हीति पद यद्यपीत्यर्थे) **निश्शेषेति** । अयि मिथ्यावादिनि ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे ! दूति ! इतो वापीं स्नातुं गतासि । पुनरेवार्थे । तस्याधमस्यान्तिकं नैवेत्यन्वयः । यतस्तव स्तनतटं निश्शेषच्युतचन्दनम्, तवाधरो निर्मृष्टरागः, तव नेत्रे दूरमनञ्जने, तवेयं तन्वी तनुः पुलकितेत्यन्वयः । मिथ्यावादिनि ! मया गत्वाऽनेकधा प्रसादितोऽपि नागत इति मिथ्याभाषणशीले ! बान्धवजनस्य मद्रूपस्याज्ञातः स्वार्थपरायणतया नाकलितः पीडागमो यया तथाभूते दूति न तु सखि ! तेन मिथ्याभाषणयोग्यता व्यज्यते । इतो मत्सन्निधेर्वापीं प्रति स्नानाय गतासि, तत्कालानतिक्रमलोभात् । तस्य बहुधा कृतापराधस्य, अत एवाधमस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्यान्तिकं नैव गतासीत्यन्वयः ।

उक्तार्थे साधकमाह—**निश्शेषेति** । तवेत्यस्य सर्वत्रान्वयः । यतस्तव स्तनतटं निश्शेषच्युतचन्दनम्, स्तनयोस्तटः प्रान्तसमदेशः । निश्शेषं च्युतं चन्दनं यस्मात्तत् तथाभूतं न तु स्तनसन्ध्यादि । एवमधरो निश्शेषो [षं] मृष्टो रागो यस्य न तूत्तरोष्ठः, व्यञ्ज[न्युब्ज]तया तत्र जलसम्बन्धाभावात् । नेत्रे उपरि भाग एवाञ्जनरहिते स्नाने मुद्रणात् । तत्र तन्वी तनुः पुलकिता पुलकाः सञ्जाता अस्यास्तथाभूतेत्यर्थः ।

अत्र व्यङ्ग्यमवतारयति—**अत्रेति** । वापीस्नानाय गतासि न तत्समीपमित्यर्थे वाच्ये सति तत्समीपमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्योऽर्थोऽधमपदेन मुख्यतया व्यज्यते । तन्मुख्यत्वमेव प्रतिपादयति—**तथा हीत्यादि** । जातिकर्मान्यतरप्रतिपादितापकर्षवत्त्वमधमत्वम् । तदेवाह—जात्या कर्मणा वापकर्षो द्विधा । उत्तमनायिका नायकस्य

अधमत्वमपकृष्टत्वम्, तच्च जात्या कर्मणा वा भवति। तत्र जात्याऽपकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वदति, नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा, तादृशं च दूतीसंभोगात्प्राचीनं सर्वं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हम्; अन्यथा स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः। तदनन्तरं च स्वप्रेषितदूतीसंभोगरूपमेव स्वयं संनिहितचिह्नैर्ज्ञातुं शक्यं हीनकर्म संभवतीति तत्पर्यवसायिनाऽधमपदेन तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यज्यते। 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्' इत्यादीनि वाच्यानि संभोगचिह्नोद्घाटनेन तत्र साहायकमाचरन्ति। कथम्? 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्' इत्यत्र तावद्वापीं स्नातुमितो गतासीति वाच्यार्थमुपपादयितुमिहोत्तरीयकर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय 'निःशेष' विशेषणं कृतम्। ततश्चन्दच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तटग्रहणम्। स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु स्तनयोस्तटे=उपरिभाग एव दृश्यते, इयमाश्लेषकृतैवेति। तथा 'निर्मृष्टरागोऽधरः' इत्यत्र ताम्बूलग्रहण-

सुधा

जात्यापकर्षं त [न] वद[द]ति।। स्वपदं नायिकापरम्। नायिकापराधे पर्यवसायो यस्यास्ति, यत् [तत्] दूतीसंभोगादिहीनकर्मणोऽतिरिक्तं कर्म, तेनाप्यपकर्षो न सम्भवति। तस्य पूर्वमेव ज्ञातस्य कथनानर्हत्वात्। अन्यथा सहनाभावे। दूतीप्रेषणाभावापत्तेः। दूतीसम्भोगरूपकर्मणा इष्टापत्तिमङ्गीकरोति। सन्निहितानि निश्शेषच्युतचन्दनस्तनतटादीनि चिह्नानि, तैरात्मना प्रेषितदूतीसम्भोगरूपं हीनं कर्म ज्ञातुं शक्यम्, तन्निश्चयपरेणाधमपदेन नायकनिकटमेव क्रीडितुं गतासीति व्यञ्जनया वक्तृबोद्धव्ययोर्वैशिष्ट्यबलात् प्रतिपाद्यत इत्यर्थः।

अधमपदस्यैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकतया सार्थकत्वेनेतरेषां पदानां वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्साहाय्यकथनेन तेषां सार्थकतां प्रतिपादयितुं ग्रन्थमवतारयति—**निश्शेषेत्यादि**। आदिपदेन निर्मृष्टराग इत्यादि गृह्यते। शेषवाक्यानि संभोगलक्ष्मकथनेनाधमपदे साहाय्यं प्रतिपादयन्ति। तदाह—**कथमिति**। चन्दनच्यवनस्योत्तरीयाकर्षणेन सिद्धौ निश्शेषविशेषणं वापीस्नानप्रतिपादनार्थम्।, तेन वाच्यार्थोपपादनं कृतम्। तस्याः स्नानसाधारण्यनिवृत्त्यर्थं सम्भोगलक्ष्मप्रकटनाय तटपदम्। स्नानेन सर्वत्र चन्दनच्यवने यत्तत्स्तनप्रान्त एव, इदम् आश्लेषपदं करस्पर्शपरम्, तत्कृतमेवेत्यर्थः। तत्रैव मर्दनाधिक्यादिति यावत्। मृष्टरागोऽधर इत्युक्ते तस्य ताम्बूल-

विलम्बात्प्राचीनरागस्य किंचिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय 'निर्मृष्टरागः' इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता। पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम्। उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैवेति। 'नेत्रे दूरमनञ्जने' इत्यत्र प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन किंचिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमित्युक्तम्। दूरम् =अत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः। कालतः स्नानेन वा सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात्, तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्त एवानञ्जनत्वम्, इदं चुम्बनकृतमेवेति। 'पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः' इत्यत्रापाततस्तन्वीति सहजतानवकीर्तनेन पुलकितेति स्नानचिह्नोपन्यासः। पुलकिताऽपि तन्वी वर्तत इति हृदि स्थितोऽन्वयः। तेन च स्नानेन पुलकिता तनुः किंचिदुच्छ्वसिता भवति, इयं तु न तथेति रतिक्लेशजनितावेव तौ नवपुलकोद्गमाविति मर्मोद्घाटनम्।

एवमेभिर्वाक्यैरुपस्कृतेनाधमपदेन तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थतादशायां वापीं स्नातुं गतासीत्येतदनुगुणार्थतयाऽन्वितं मिथ्यावादिनीति संबोधनमपि व्यङ्ग्यानुगुण एवार्थे

सुधा

ग्रहणविलम्बादपि सिद्धिः। अतो वाच्यार्थोपपत्तये निश्शेषार्थकनिरित्यस्योपादानम्। निश्शेषमृष्टरागतायाः स्नानसाधारण्यं न। तत्संभोगव्यञ्जनार्थमधरपदोपादानम्। उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठस्यैव विशेष्यत्वम्। तत्र चुम्बनाधिक्यं व्यनक्ति।

प्रातर्दत्ताञ्जनस्य कालविलम्बेन किञ्चिल्लुप्तत्वे सिद्धे वापीस्नानप्रतिपादनाय दूरमित्युक्तम्। अतिविलुप्तमित्यर्थः। तस्यापि कालस्नानाभ्यां सिद्धौ क्वचित्प्रान्त एवानञ्जनता चुम्बनमेव व्यनक्ति। तनुस्तन्वीत्येतावदुक्तौ स्वाभाविकतानवप्रतीत्या वाक्यार्थमुपपादयितुं पुलकितेति। तस्यापि तत्त्वनिपेधाय 'वर्तते' इति हृदि स्थितोऽन्वयः। स्नानपुलकिततनोः किञ्चिदुच्छूनता, अत्र तदभावात्। तानवपुलकोद्गमौ सम्भोगक्लेशजनितावेवेति व्यङ्ग्यव्यञ्जनम्। एतादृशैर्वाक्यैस्संस्कारवताऽधमपदेन तदन्तिकगमने व्यक्ते वापीस्नानगुणानुगुणतयाऽन्वित मिथ्यावादिनीति सम्बोधनं पत्यन्तिकगमनव्यङ्ग्यानुगुण एवार्थे पर्यवसानं प्राप्नोति।

ततो हेतोः तिरस्कृतवाच्यमस्य व्यङ्ग्यं वाच्यार्थादतिशययुक्तमिति हेतोरिदमपि उत्तमकाव्योदाहरणमस्तीति शेषः। अत्रान्यसम्भोगदुःखिता नायिका। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" [वृत्त० अ० ३,९८] इति वृत्तरत्नाकरोक्तेः।

पर्यवस्यति। ततश्च न्यग्भावितवाच्यमस्यापि व्यङ्ग्यं वाच्यातिशायीतीदमपि ध्वनेरुदाहरणम्।

सुधा

रसगङ्गाधरकृतस्तु—'तटादिघटितवाक्यार्थानां स्नानव्यावृत्तिमुखेन सम्भोगाङ्गानामाश्लेषादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहाय्याचरणम्' इति। तदेतच्छास्त्रानवबोधनिबन्धनम्, प्राचीनसर्वग्रन्थविरोधादुपपत्तिविरोधाच्च। तथा हि—पञ्चमोल्लासशेषे[1] "निश्शेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति। यतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि" इति प्रकाशकृतोक्तम्। तथा तत्रैव[2] "भम धम्मिअ वीसत्थ[3]...." [गाथासप्तशती] इत्यादौ लिङ्गलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिं गतार्थयतो व्यक्तिविवेककारस्य मतं प्रत्याचक्षाणेन व्यभिचारिणाऽसिद्धत्वेन च सन्दिह्यमानादपि लिङ्गाद् व्यञ्जनं प्रकाशकृताऽभ्युपगतम्[4]। [एवञ्च] व्यञ्जकानां साधारण्यं प्रतिपादयता प्रामाणिकग्रन्थेन तदसाधारण्यं प्रतिपादयतस्तव ग्रन्थस्य विरोधः स्यात्। किञ्च निश्शेषेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थैः स्नानव्यावृत्तिद्वारा व्यङ्ग्यसाधारण्यसम्पादनं किमर्थम्? व्यङ्ग्यव्यञ्जनायेति चेन्न, असाधारणत्वस्य व्यञ्जनानुपायत्वात्, "औण्णिद्दम्' इत्यादौ साधारणौ[निद्रयाः]निःश्वासादीनां वक्त्रादिवैशिष्ट्यबलेनार्थविशेषव्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्, व्याप्त्यपरपर्यायासाधारण्यस्यानुमानानुकूलतया व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च।

---

१. का० प्र० उ० ४, पृ० २४६। २. का० प्र० उ० ५, पृ० २५३-२५५।

३. भम धम्मिअ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मरिओ देण।
गोलाणइकच्छनिकुडंगवासिणा दरिअसीहेण॥"
भ्रम धार्मिक! विश्वस्तः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥ इतिसंस्कृतच्छाया।

४. एवञ्च प्रामाणिकप्राचीनग्रन्थेषु व्यभिचारिणाऽपि हेतुना व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिः प्रतिपादिता। दीक्षितेन तु अत्र व्यञ्जकहेतूनामव्यभिचरितत्वसम्पत्तये महान् प्रयासः क्रियत इत्येतत् सर्वथा प्राचीनपथप्रतिकूलत्वादप्रामाणिकत्वेनोपेक्षणीयमेव स्यादिति निष्कर्षः।

५. औण्णिद्दं दोब्बल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअम्।
मह मंदभाइणीए करें सहि पुह विपरिभवइ॥
औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिश्श्वसितम्।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि! त्वामपि परिभवति॥ इति संस्कृतच्छाया।

सुधा

अथ तटादिघटितत्वेऽपि निश्शेषेत्यादिवाक्यार्थानामसाधारणत्वाभावः, सलिलार्द्रवसनप्रोच्छता[ञ्छना]दिना तत्सम्भवात्। तर्हि वापीस्नानव्यावर्तनेन कोऽर्थः। एकस्मिन्निवानेकत्राप्यनैकान्तिकतया अनुमितिविरोधित्वात्, व्यक्त्यनुकूलत्वाच्च। किञ्चात्र तदन्तिकगमनं रमणफलञ्च व्यङ्गशरीरम्।

तत्राद्यस्य व्यङ्ग्यत्व न सम्भवति, पूर्ववाक्यार्थानां वाच्यार्थे वापीस्नाने बाधितत्वाद्विधिनिषेधप्रतिपादकाभ्याम् 'गता' 'न गता' इति शब्दाभ्या विरोधिलक्षणया निषेधविध्योः प्रतीतेरुपपत्तेः। न हि लक्षणीयेऽर्थे व्यक्तिवेद्यतोचिता। न च [नु] तस्य तथात्वेऽपि रमणरमणांशस्य शब्द [लक्ष्य]शक्तिमूलध्वनित्वमव्याहतमिति चेन्न। अधमत्वमपकृष्टत्वम्, तच्च जात्या कर्मणा वेत्यादिग्रन्थेर्नाधमगतान्वयानुपपत्तिवेरुग्य-प्रतिपादनात्, अन्यलक्ष्यस्य शब्दार्थत्वानङ्गीकाराच्च। किञ्च तथात्वेऽपि वाच्यानां निश्शेषेत्यादि वाक्यार्थानामधमत्वस्य च त्वदुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन रमणरूपव्यङ्ग्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात्। तस्माद् विदग्धनायिकाप्रयुक्तनिश्शेषेत्यादिवाक्यार्थाना वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितम्। अधमत्वोक्तिरपि प्राचीनानामेवं [व]ोढानामन्य....[प] राधानामसत्यतया [दृश्यताम्] दूतीं प्रति प्रतिपादयितुम्, न तु सम्भोगम्, विदग्धोत्तमनायिकायाः सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितुमतितमामनौचित्यादित्याहुः। तदप्याशयानवबोधात्, व्यङ्ग्यतदितर कोटिसाधारणस्य वाक्यार्थस्य व्यङ्ग्यकोटौ भूयः सहचारग्रहस्य व्यञ्जनोपयोगात्, प्रायशः सम्भावनासमशीलस्य व्यङ्ग्यबोधस्यापेक्षितोत्कटव्यङ्ग्यत्वस्य वक्तृवैशिष्ट्यादिवशेनापेक्षितत्वात्। प्रकृते च तटादिमात्रे चन्दनच्यवनादिकं सम्भोगेन भूयः सहचरितमिति तेन तद्व्यञ्जनमिति तात्पर्यात्। सामान्यतश्चन्दनच्यवनादिस्नानसाधारण तटादिघटितं न स्नानेन सहचरितं किन्तु सम्भोगेनेत्येवं साधारण्यस्य व्यावृत्तिरभिप्रेता, न तु सर्वथा स्नानव्यावृत्तिः, सम्भोगैकान्तिकता वा, येन **प्रकाशमतविरोधः**। व्याख्यान एवकारोऽपि सम्भावनार्थकः प्राचुर्यबोधको [वा] बहुधा, देवदत्त एवायमित्यादिवत्। अस्तु वा स्नानव्यावृत्तिः, तावतापि न संभोगासाधारण्यम्, आर्द्रवसनप्रोञ्छनादिनापि तादृशच्यवनादेः सम्भवात्, नानुमानगतार्थत्वम्, तथा सति वापीस्नानव्यावृत्त्या कोऽर्थः ? इति चेद्, व्यङ्ग्यबोध इति ब्रूमः। सम्भावितयोर्द्वयोरेकव्यावृत्तौ परोन्मेषहेतुताया अनुभवसिद्धत्वात्, वाच्यव्यङ्ग्योभयसाधारणो हेतुरेकत्र बाधितोऽन्यत्र पर्यवस्यतीत्येव न्याय इति **सुबुद्धिनाथोक्तेश्च**।

यत्तु स्नानव्यावृत्तौ विरुद्धलक्षणया तदन्तिकं गतासीत्यंशस्य व्यवहार[ङ्ग्य]ताहानिरिति। तत्रोच्यते—यदि स्नानव्यावृत्तिर्वाक्यार्थदशायामेव तदैवं भवेत्।

सुधा

वाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरन्तु प्रतीततया तया व्यङ्ग्योन्मेषे लक्षणानवकाशात्। नहि तत्मेव तथाविधमिति प्राथमिकबोधः, तस्य 'व्यर्थं सत् किञ्चिज्ज्ञापयति' इति न्यायालोचनोत्तरभावित्वादिति तत्प्रयुक्तस्नानव्यावृत्तिबोधः। अस्तु वा तदंशे लक्षणा, रन्तुमिति फलस्यैव ध्वनित्वात्।

यत्तु रमणफलस्यापि ध्वनित्वाभावः, अधमत्वमपकृष्टत्वमित्यादिना तस्याप्यर्थापत्तिवेद्यत्वप्रतिपादनादित्युक्तम्। तदप्यसत्। न हि तेन ग्रन्थेन सम्भोगमृतेऽधमत्वस्यानुपपत्तिः। किन्तु 'नोत्तमनायिकावन्नो[.. नो]द्घाटनार्हम्' इत्यादिना वक्तृवैशिष्ट्यप्रतिपादनेन व्यङ्ग्यपर्यवसानमात्रत्वात्। एतेन सम्भोगरूपव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरित्यपि निरस्तमिति सङ्क्षेपः।

तस्माद् विदग्धाया गूढोक्त्या साधारणेष्वेतेषु व्यङ्ग्येषु सम्भाव्यमानासाधारण्येषु विदग्धत्वदुश्शीलत्वरूपवक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबला[द्]दुःखप्रयोजककर्मशीलत्वरूपोऽधमपदार्थो वाच्यार्थो व्यञ्जनया दूतीसंभोगरूपतादृशकर्मशीलत्वाकारेण पर्यवस्यति। एवं झटिति व्यङ्ग्यबोधकत्वादधमपदस्य प्राधान्यं चन्दनच्यवनादीनां स्नानकार्यतया निबद्धानां योग्यतया सम्भोगभूताश्लेषचुम्बनादिकार्यताप्रतिसन्धाने तद्व्यञ्जनद्वारा सम्भोगगमकत्वम्, न तु तदसाधारण्यप्रतिपादनम्। अत्र त्वय्यक्षतज्ञायां यद्वान्धवबुद्ध्याविश्वासः, [यच्च] तत्रैवंविधे दृणोऽनुरागस्तद्युक्तमेव।

एवंविधविविधवेदनाजनितसन्तापपात्रत्वं ममेति ईर्ष्याहेतुकविप्रलम्भसञ्चारिनिर्वेदध्वनिः, दूतीसभोगस्य तत्रानुगुणत्वात्। वाच्यानां चन्दनच्यवनादीना व्यङ्ग्यानाञ्च परिरम्भचुम्बनाद्यनुभावानां संभोगोत्कर्षद्वारेणेर्ष्योत्तेजकानां निर्वेदोत्कर्षकतेति दिक्[1]।

---

1. महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिणस्तु—"इदमत्र दीक्षिताकूतम्—वाच्यसिद्ध्यङ्ग (व्यङ्ग्य) रूपमध्यमकाव्यता तत्रैव, यत्र व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतं वाच्यं चर्वणाविश्रमधाम, न तु व्यङ्ग्यार्थान्तरोपस्कारकमपि। यथा रसगङ्गाधरोदाहृते 'राघवविरह···' [रसं० आ० १, पृ० ६३] इत्यादिपद्ये। 'कुप्यन्ति' इति कोपस्यैव व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतस्य प्राधान्यम्, न तु तेनाप्यन्यद् ध्वन्यते।

यत्र तु वाच्यार्थतावच्छेदकमेव स्वरूपेणानुपपन्नं व्यङ्ग्यं स्वोपपादकतया न्यग्भावयति, यथा—'गच्छाम्यच्युत!' इत्यादिपद्ये 'आमन्त्रणभङ्गिसूचित–' इति सूचनपदार्थताऽवच्छेदकस्याच्युतादिपदध्वननीयार्थमन्तर्भाव्यैव निराकाङ्क्षशाब्दधीपर्यवसायित्वम्। तत्र विशिष्टबोधीयप्राधान्यविरहेऽपि

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यानतिशायि तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

सुधा

गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपमध्यमकाव्यस्य स्वरूपमाह—यत्रेति । यत्र काव्ये व्यञ्जनावृत्तिगम्यं वाच्यार्थं नातिशेते = नातिक्राम्यति, तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यर्थः । तथा च वाच्यार्थनिष्ठचमत्कृतित्वावच्छिन्नप्रयुक्ततिरस्कारत्वावच्छिन्नाधिकरणव्यङ्ग्यत्वे सति शब्दार्थत्वं तत्त्वमिति लक्षणम् । व्यङ्ग्यनमत्कृतिसमानाधिकरण[त्व]रहितवाच्य-

---

कविसंरम्भपर्यवसानभूमितासामान्यात् पूर्वप्रदर्शितस्वरूपकत्वं न हीयते । अन्यथा 'स नास्ति कश्चिद् विषयः' इत्यादिप्रकाशदर्शितदिशा सामाजिकप्रतिभामात्रकल्पनीयव्यङ्ग्यविरहासम्भवेन सर्वस्यैव काव्यस्य मध्यमकाव्यदल एवोदाहरणीयतापत्तेः ।

अत एवाहुः—'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति । प्राधान्यं चात्रार्थं न तु शाब्दम्, तस्य प्रवृत्त्यादावौदासीन्यात् ।

एवञ्च प्रकृतेऽधमपदव्यञ्जनीयसंभोगसम्भावकतामात्र उपयोक्ष्यमाणानां स्तनतटादिपदद्योत्यार्थानां गुणीभावेऽपि सम्भोगस्यावाच्यतया लक्षणाफलत्वेनालक्षणीयतया च स्वतर्कितत्वप्रकारकबुबोधयिषालक्षणार्थप्राधान्यसद्भावेन तत्प्रयुक्तमुत्तमत्वं को निवारयेत् । अन्यथा भवदुत्प्रेक्षितदिशापि वापीगमनोपपादकतामात्रेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं कथं निवारणीयम् । प्रत्युत, भवत्प्रदर्शितक्रम एष दोषो दुर्वारः; वापीगमनस्य वाच्यत्वात् । सम्भोगस्य तु व्यङ्ग्यत्वेन वैपरीत्यात् ।

यदि तु नायिकाविश्रान्तिभूमितायाः सम्भोग एव कल्पनेन परिहरिष्यसि तर्हि व्यङ्ग्यतामनपह्नुत्य तुष्यतु भवान् । अत एव च नायं काव्यलिङ्गस्य विषयः, उपपाद्योपपादकयोरुभयोरपि व्यङ्ग्यत्वात् । तटादिपदार्थानां केवलाभिधाबलेनोपस्थितानां स्नानसम्भोगसाधारणत्वेन विदग्धनायिकावैशिष्ट्यनिश्चयव्यञ्जनीयावधारणानां पुलकितेत्यत्र तथाविधविरोधस्य च व्यङ्ग्यताया दुरपह्नवत्वात् ।

यत्तु, सम्भोगस्य स्तनतटाद्यवधारणव्यञ्जनीयत्वाभ्युपगमेऽनुमानप्रकारान्तःपातितया व्यञ्जनाव्यापारनैरर्थक्यभयेन साधारण्येन बोध्यविषयतोपपादनम्, तत् प्रकाशपञ्चमोल्लासशेषदर्शितदिशाऽधमस्वादेरिव स्तनतटादिमात्रचन्दनच्यवनादेरपि प्रमाणप्रतिपन्नताविरहेणाप्रमाणस्यानुमापकतानङ्गीकारेण व्याप्तिपरामर्शज्ञाने अनपेक्ष्य प्रतिभामात्रद्योत्यतया अनुभवसिद्धत्वेन न किञ्चित् । इतरथा 'उअ णिच्चल !' इत्यादावपि निस्पन्दत्वेनाश्वस्तताया अनुमेयत्वस्यैवापत्तेरिति निपुणतरमालोचनीयम्" इत्याहुः ।

यथा—

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुं गोपीं हरिः पातु वः ॥

सुधा

चमत्कारवत्त्वमेव मध्यमत्वमिति गङ्गाधरकृतः[1]। "अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्[2]" इति प्रकाशलक्षणे तु व्यङ्ग्यपदमस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपरम्। तेनास्फुटव्यङ्ग्ये नाव्याप्तिः; न चाधमकाव्येऽतिव्याप्तिः; तत्रास्फुटतरव्यङ्ग्यसत्त्वादिति प्रदीपादयः। व्यङ्ग्यपदं स्फुटव्यङ्ग्यपरम्। तेनाधमकाव्ये नातिव्याप्तिरिति व्याख्यानन्तु भ्रममूलकमेव, अस्फुटव्यङ्ग्यस्यासंग्रहापत्तेः।

केचित्पुनः, यथाश्रुतकाव्यप्रकाशीयलक्षणस्याधमेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य चित्रान्यत्वे सति चमत्कारानाधायकव्यङ्ग्यवत्त्वमिति व्याचक्रुः।

यत्तु गङ्गाधरकृता—'चित्रान्यत्वे सति' इत्युक्तौ पर्यायोक्तिसमासोक्त्यादि [दि] प्रधानकाव्येऽव्याप्तिः, तेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यतायाश्चित्रतायाश्च सर्वालङ्कारिकसम्मतत्वादिति। तन्न; 'गुणालङ्कारयुक्तस्यैव चित्रत्वम्'[3] इति प्रकाशकृता प्रतिपादितत्वात्, शब्दचित्रस्य[4] प्रायो नीरसत्वेनार्थचित्रमीमांसाप्रस्तावस्याप्पयदीक्षितेनात्र सूचितत्वेनालङ्कारिकसम्मतत्वाभावादिति दिक्।

तदुदाहरति—यथेति। तत्राप्यष्टधा भिन्ने मध्यमे वाच्यसिद्ध्यङ्गमुदाहरति—**गच्छामीति। हे अच्युत! अस्खलितधैर्य! अहं गच्छामि, भवतो दर्शनेनालोकनमात्रेण किं प्रीतिरुत्पद्यते! अपि तु नेति। किन्तु हतजनो नष्टो लोकः एव विजनस्थयोः जनसञ्चाररहितवनस्थितयोः आवाम[वयोर]न्यथा सम्भावयति।** एवमामन्त्रणमच्युतेति सम्बोधनम्, तस्य भङ्ग्या एतावत्कालं स्थितायां मयि त्वद्रमणाभाव एवेति विच्छित्त्या सूचितं वृथावस्थानम्, तस्य खेदेनालसामङ्गादिकं मोटयन्तीं गोपीमाश्लिष्यन् पुलकानामुत्करेण समूहेनाञ्चिता तनुर्यस्य स हरिः वः पातु इत्यन्वयः।

अत्र वक्रोक्तिरलङ्कारः[5]। वृथावस्थानखेदे अच्युतेत्यस्य पदार्थस्य हेतुत्वात्

---

१. रस० आ० १, पृ० ७० । २. का० प्र० उ० १, सू० ३ । ३. का० प्र० १, सू० ४ । ४. चि० मी० पृ० ५ ।

५. यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।
श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥
[का० प्र० उ० ९, सू० १०३]

अत्र गच्छाम्यच्युतेत्याद्यामन्त्रणेन त्वया रन्तुमेतावत्कालं स्थितम्, तन्न लब्धमिति व्यङ्ग्यम्। तत्तु 'इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्' इत्येतद्वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वान्न वाच्यातिशायि। अतो गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम्।

यथा वा—

प्रहरविरतौ मध्ये वाह्नस्ततोऽपि परेऽथ वा
किमुत सकले याते वाह्नि प्रिय त्वमिहैष्यसि।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः॥

अत्र सकलमहः परमावधिः, ततः परं प्राणान् धारयितुं न शक्नोमीति

सुधा

काव्यलिङ्गमलङ्कारः। "काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता" [का०प्र० उ० १०,सू०-१७४] इति काव्यप्रकाशोक्तेः। परकीया नायिका। शार्दूलविक्रीडितम् "सूर्याश्वैः......[वृ० र० अ० ३,९८] इति तल्लक्षणस्योक्तेः।

अत्र वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वप्रतिपादनाय व्यङ्ग्यमवतारयति—**अत्रेति**। 'गच्छाम्यच्युत' इत्यामन्त्रणेन त्व(यि) [या] प्रमा[रम]णाय एतावत्कालं स्थितं न तल्लब्धम्, अस्खलनार्थत्वात्। एतद्व्यङ्ग्यम् 'इत्यामन्त्रण' इत्यादिवाच्यस्य सिद्धिकृद् इति प्रकारेण तदङ्गत्वात् व्यङ्ग्यस्य वाच्याङ्गत्वान्न वाच्यात्तस्यातिशय आधिक्यम्, अत इदं काव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

मध्यमकाव्यस्योदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति**। हे प्रिय! प्रहरावसाने त्वमेष्यसि वा मध्याह्ने, अथवा मध्याह्नात् परत्र तृतीयप्रहरे, उत सकले यातेऽह्नि दिवसारम्भे [वमाने] किं वा इह त्वमेष्यसि! इति सबाष्पगलज्जलैरालापैर्दिनानां शतेन प्राप्तुं योग्यं देशं गन्तुमिच्छतः प्रियस्य बाला मुग्धा गमनं हरतीत्यन्वयः।

'विरहासहिष्णु...तक[तायाः प्रवास]...विप्रलम्भरसो[स उ]त्कर्षे हेतुः। जातिरलङ्कारः। नवोढेयम्। हरिणीवृत्तम्, "रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" [वृ० र० अ० ३, ९३] इत्युक्तेः।

अत्रापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतां प्रतिपादयितुं व्यङ्ग्यमाह—**अत्रेति**। परमावधिः सकलदिवसः। तदनन्तरं प्राणधारणमशक्यमिति व्यङ्ग्यं गमननिवृत्तिरूपवाच्यसिद्धिकृद् इति वाच्याङ्गत्वाद् व्यङ्ग्यं वाच्यार्थादत[ति]शायि नेतीदमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

यत्तु **गङ्गाधरकृता** सबाष्पगलज्जलानां प्रियालापानामेव प्रियगमननिवारण-

व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वा-द्वाच्यानतिशायि। अत इदमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

यदव्यङ्ग्यमपि चारु तच्चित्रम्।

तत्त्रिविधम्—शब्दचित्रम्, अर्थचित्रम्, उभयचित्रमिति।

सुधा

रूपवाच्यसिद्ध्यङ्गतया व्यङ्ग्ये न गुणीभावत्वम्, आलापैरिति तृतीयया हरणक्रियां प्रति करणत्वस्य प्रतिपत्तेः। तद्वाच्यसिद्ध्यङ्गतासम्भवमात्रेणोक्तौ 'निश्शेषच्युत' इत्यादावधमत्वरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गत्वस्य दूतीसम्भोगादौ सम्भवाद् मध्यमत्वापत्तेः। अस्तु वा प्राणधारणाशक्यत्वरूपव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभावस्तथापि नायकादेर्विभावस्य; बाष्पादेरनुभावस्य; चिन्तावेगादेश्च सञ्चारिणः; सयोगादभि-व्यज्यमानेन विप्रलम्भेन ध्वनित्वस्य निवारणासम्भवादिति प्रतिपादितम्। तदसत्। तादृशालापानां तस्या मुग्धात्वद्योतनतात्पर्यतया वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वाभावाद्। मुग्धोप-लक्षणे तृतीयाविभक्तेः सत्त्वाच्च, दूतीसम्भोगरूपहीनकर्मत्वाकारेण तत्पर्यवसाने साध-कत्वात्, वाच्याङ्गत्वाभावाच्च। तादृशविप्रलम्भजन्यप्राणधारणाशक्यतायास्तन्निवारणे तात्पर्यस्य वक्तुं योग्यत्वाच्च। प्रथमोदाहरणे राजविषयकभावध्वनेरुत्तरत्र स्पष्टतया सङ्कीर्णत्वम्। उत्तरस्य तु शुद्धवाच्याङ्गत्वमिति भेदः।

क्रमप्राप्तस्य तृतीयभेदस्य चित्रस्य लक्षणमाह—**यदिति**। यत् काव्यम**व्यङ्ग्यम्**, अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितं चारुगुणालङ्कारान्यतरचमत्कृतियुतं तच्चित्रमित्यर्थः। तथा चास्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितत्वे सति गुणालङ्कारनिरूपितचमत्कारवत्त्वं तत्त्वमित्यर्थः।

केचित्तु—अव्यङ्ग्यम् = अस्फुटव्यङ्ग्यम्। स्फुटत्वन्तु कवितात्पर्यविषयविशेष-वत्त्वम्। तथा च विशेषतः कवितात्पर्यरहितत्वे सति गुणालङ्कारनिरूपितचमत्कार-वत्त्वमित्याहुः।

तद्विभागमाह—**तदिति**। तच्चित्रं काव्यं त्रिविधं त्रिप्रकारकमित्यर्थः। द्विविधमेव चित्रमिति **प्रकाशादयः**। ततो विशेषप्रतिपादकं त्रिविधमिति विशेषणम्। तदाह—**शब्दचित्रमित्यादि**। तादृशव्यङ्ग्यत्वे सति शब्दविषयकगुणालङ्कारचमत्कृति-विशेषवत्त्वमाद्यम्। अर्थोपयोगिगुणालङ्कारचमत्कारवत्त्वे सति तादृशव्यङ्ग्यवत्त्वं द्वितीयम्। उभयविषयकगुणालङ्कारचमत्कृतिमत्त्वे सति तादृशव्यङ्ग्याश्रयत्वं तृतीय-मिति समुदायार्थः।

शब्दचित्रं यथा—

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥

अर्थचित्रं यथा—

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ॥

सुधा

तत्राद्यमुदाहरति—**शब्दचित्रं यथेति** । माघकाव्ये वसन्तदर्शनं कृष्णस्येति । **नवपलाशेति** । स हरिः, पुरोऽग्रे प्रथमं वा नवानि पलाशानि पर्णानि "पलाशः किंशुके पर्णे" इति विश्वः । येषां तानि । पलाशाना किंशुकाना वनानि यस्मिन तम् । स्फुटानि विकचानि, परागै रजोभिः "परागः सुमनोरजः" [का० २, ४, १७] इत्यमरः । परागतानि व्याप्तानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन् तमित्यर्थः । अत एव मृदुला कोमला तान्ता आतपसमये किञ्चिन्म्लाना लतान्ताः पल्लवा यस्मिन्तम् । सुमनोभरैः पुष्पसमृद्धिभिः सुरभिं सुगन्धं मनोज्ञं वा, सुरभिं वसन्तम्, अलोकयत् अपश्यत् । "सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः, सुगन्धौ च मनोज्ञे" इति विश्वः । इह प्रतिपदमक्षरत्रयावृत्तिरूपो यमकालङ्कारः ।

"अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः, यमकम् ।"

[का. प्र. उ. १०, सू. ११७]

इति प्रकाशोक्तेः । वृत्त्यनुप्रासश्च, 'एकस्याप्यसकृत्परः' [का. प्र. उ. १०, सू. १०७] इत्युक्तेः । सजातीययोरेतयोः संसृष्टिः, "सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः" [का० प्र० उ० १०, सू० २०७] इति तल्लक्षणात् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्, "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" [वृ० र० अ० ३, ५०] इति वृत्तरत्नाकरोक्तेः ।

अत्र द्वयोः शब्दालङ्कारयोश्चमत्कृतिहेतुत्वेन शब्दचित्रत्वव्यवहारः ।

अर्थचित्रमुदाहरति—**अर्थचित्रं यथेति** । स इति । रघुवंशेऽजसंग्रामवर्णनम् । क्षतजेन रुधिरेण च्छिन्नमूलो लूनभूतलसम्बन्धः, तस्य क्षतजस्योपरिष्टात् पवनेनावधूतः कम्पितः स रेणुः । "रेणुर्द्वयोस्त्रियां धूलिः" [का० २, ८, ९८] इत्यमरः । अङ्गारशेषस्य हुताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे दिदीपे ।

रेणुमध्ये धूमसम्भावनयोत्प्रेक्षालङ्कारः । "सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्" [का० प्र० उ० १०, सू० १३७] इति प्रकाशोक्तेः ।

"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥"

इत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्देषु सम्भावनार्थकेवशब्दस्य तद्वाचकत्वप्रतिपादनात् ।

उभयचित्रं यथा—

वराहः कल्याणं वितरतु स वः कल्पविरमे
विनिर्धुन्वन्नौदन्वतमुदकमुर्वीमुदवहत् ।
खुराघातत्रुट्यत्कुलशिखरिकूटप्रविलुठ-
च्छिलाकोटिस्फोटस्फुटघटितमङ्गल्यपटहः ॥

तदेवं त्रिविधे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपञ्चः कृतः ।

सुधा

इन्द्रवज्राच्छन्दः । "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" [वृ० र० अ० ३, ३०] इति तल्लक्षणात् ।

अर्थालङ्कारभूताया उत्प्रेक्षायाश्चमत्कृतिहेतुत्वेनार्थचित्रत्वव्यवहार इति बोद्धव्यम् ।

उभयचित्रमुदाहरति—**वराह** इति । कल्पविरमे कल्पावसाने, उदन्वत उदधेरिदम् औदन्वतम् "उदन्वानुदधिः सिन्धुः" [का० १,१०,१] इत्यमरः । उदकं जलम्, विनिर्धुन्वन् कम्पयन्, उर्वी पृथिवीमुदवहत् । उदके प्लावयन् धारयन् वा स वराहो भगवान् वो युष्माकम् "बहुवचनस्य वस्नसौ" [पा० सू० ८।१।२१] इति वसादेशः । कल्याणं मङ्गलं वितरतु ददात्वित्यर्थः । "आशिषि लिङ्लोटौ" [पा० सू० ३।३।१७३] इति लोट् । कीदृशो वराहः ? खुराणां तैर्वा आघात-स्ताडनं तेन त्रुट्यन्तो ये कुलपर्वतानां कूटाः शिखराणि तेभ्यः प्रविलुठन्त्यः शिला द्दश[प]दः, तासां स्फोटः स्फोटनम्, तदेव स्फुटं घटितो माङ्गल्यपटहो मङ्गलार्थं आनतो येन तादृश इत्यर्थः । वृत्त्यनुप्रासोऽत्र शब्दालङ्कारः, रूपकञ्चार्थालङ्कारः । "तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः" [का० प्र० उ० १० सू० १३९] इत्युक्तेः । शिखरिणीच्छन्दः । "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" [वृ० र० अ० ३, ९०] इति तल्लक्षणात् । अत्रोभयोरलङ्कारयोश्चमत्कृतिहेतुत्वादुभयचित्रत्वमिति बोध्यम् ।

अथारम्भप्रकरणमुपसंहरति—**तदेवमिति** । ध्वनिगुणीभूतचित्रभेदेन त्रिविधे काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः प्रपञ्चो विस्तररचनाविशेषोऽन्यत्र ग्रन्थे कृतः । त्रिविधे चित्रे आद्यस्य शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वात्; तत्र व्यङ्ग्यसत्त्वेऽपि कविसंरम्भविषय-त्वाभावात् प्राय इत्युक्तिः, अनुप्रासमात्रे तत्संरम्भात् कवयः=ध्वनिरसाभिज्ञाः, तत् = शब्दचित्रं नात्यन्तमाद्रियन्ते न तदादरनिरूपणे कुर्वन्ति । तत्र = शब्दचित्रे विचारणीयं विचारयितुं योग्यं वाऽतीव नोपलभ्यत इति शब्दचित्रमपहाय त्यक्त्वा, अर्थचित्रेऽर्थालङ्कारचमत्कृतियुते काव्ये मीमांसा=विचारणा, अत्यन्तं विस्तीर्णा विस्तृता प्रस्तूयते प्रारभ्यत इति समुदायार्थः ।

ग्रन्थ[काव्य]प्रकाशकारस्तु—“शब्दचित्र वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” [का० उ० १, सू० ४] इति द्विविधमेव चित्रमाह।

यत्तु प्रकाशमतमुद्दिश्य **दर्पणकाराः**[1]—‘अत्र केचिच्चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति। तदाहुः ‘शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्’ इति, तन्न; किमिदमव्यङ्ग्यत्व नाम? व्यङ्ग्यत्वाभाव इति चेत्? अनात्मवत्त्वेन काव्यत्वहानिः, यत्किञ्चिद्व्यङ्ग्यशून्यत्वमिति चेत्? किमिदं यत्किञ्चिदिति? आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, नास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्? नाद्यः; पूर्वत्रान्तर्भावापत्तेः। नान्त्यः, दत्तसमाधानत्वात्।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
उभे काव्ये तदन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते॥

[ध्वन्या० ३, ९८]

इति दूषणं व्याचक्रुः। तन्न; अर्थचित्रप्रतिपादकोपमाद्यलङ्कारघटितकाव्याना चित्रत्वेनालङ्कारिकसम्मतत्वात् तेषां काव्यत्वाभावप्रसङ्गात्, अव्यङ्ग्यकाव्यस्य चित्रत्वेन ध्वनिकर्तुरभिमतत्वाच्च; अव्यङ्ग्यपदस्यास्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपरत्वस्य प्रदीपादिभिर्व्याख्यातत्वाच्च[2]; प्रकृतग्रन्थस्य सर्वथानुपपत्तेरिति दिक्।

रसगङ्गाधरकृतस्तु[3]—यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमम्। यथा—

मित्रात्त्रिपुत्रनेत्राय त्रयीशात्रवशत्रवे।
गोत्रारिगोत्रजत्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः[4]॥

अत्रार्थचमत्कृतिः शब्दचमत्कृतौ लीना। अर्थचमत्कृतिसामान्यशून्यशब्द-

---

१—सा० द० परि० ४, पृ० १५५

२. का० प्र० उ० १, ५।

३. रस० आ० १, पृ० ७२-७५।

४. मित्रः सूर्योऽत्रिपुत्रश्चन्द्रश्च नेत्रे यस्य तस्मै; त्रय्या ऋग्यजुस्सामवेदानां शात्रवस्यापहारकतया रिपोर्हयग्रीवदैत्यस्य शत्रवे नाशकाय; गोत्राणां गिरीणां पक्षच्छेदनादरेरिन्द्रस्य गोत्रजान् वंश्यान् देवांस्त्रायते रक्षतीति तथाभूताय, गोः पृथिव्या गवां धेनूनां वा त्रात्रे रक्षकाय ते विष्णवे नमो नमोऽस्तु। इति विष्णुपक्षेऽर्थः।

शिव पक्षे तु त्रय्या ध्वंसनाच्छात्रवाणामसुराणाम्, यद्वा त्रय्या विज्ञानप्रतिबन्धनाच्छात्रवस्य कामदेवस्य शत्रवे, गोवृषस्य त्रात्रे ते शिवायेति विशेषः। [रस० चन्द्रिका]

चमत्कृतिमत्त्वम् [त्] अधमाधममपि काव्यं वक्तुं शक्यम्। यथा खड्गचक्रबन्धादि। तथापि रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दत्वरूपकाव्यत्वलक्षणानाक्रान्ततया तत्र काव्यत्वाभावे तन्मध्ये गणनानौचित्यात्।

केचित्तु[1]—उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधमेव काव्यमाचक्षते। तत्रार्थचित्रशब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वं वक्तुमयुक्तम्, तारतम्यस्य स्फुटमुपलब्धेः। को ह्येवं सहृदयः सन् 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्', 'सच्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः' इत्यादिभिः काव्यैः 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छ······' इत्यादीना पामरश्लाघ्यानामविशेष ब्रूयात्। सत्यपि तारतम्ये यद्येकभे [दत्व] कस्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरीषदन्तरयोर्भिन्नभेदत्वे दुराग्रह इत्याहुः।

तदपि न। (यम [क] बन्धादिवत् सु) मित्रेत्यादिपद्येषु शब्दोपयोग्यनुप्रासादेः सत्त्वाद[न]न्तर्भावः। अत एवात्र च शब्दचित्रत्वम्[2]।

त्यो [सोऽ] लङ्कृतिश्च काव्यचमत्कृतिहेतुरिति सिद्धान्तस्य प्रदीपादौ[3] दृष्टत्वात्, तयोरन्यतरसत्त्वे काव्यत्वं नास्तीति वक्तुमयोग्यत्वात्।

यत्तु, शब्दचित्रार्थचित्रयोर्विशेषवत्त्वेनाधमत्वमयुक्तम्, तदपि न; न वयं तयोर्विशेषो नास्तीति ब्रूमः, किन्तु गुणालङ्कारोपयोगित्वस्य चित्रत्वस्योभयत्र समानत्वादधमत्वमिति ब्रूमः। [चित्रत्व] रूपेण विशेषाभावसत्त्वात्, शब्दचित्रेष्वपि व्यङ्ग्यसत्त्वात् पामरश्लाघ्यत्वस्य त्वया वक्तुमयोग्यत्वात्। ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्व्यङ्ग्यवाच्यार्थचमत्कृतिरूपविशेषस्य महतः सत्त्वेन भिन्नभेदत्वमावश्यकमेव। न हि शब्दार्थालङ्कारयोरेकस्याचारुत्वमपरस्य चारुतेति काव्यवित्सम्मतम्। चमत्कृतिजनकत्वावच्छेदकताया द्वयोस्तुल्यत्वात्। 'यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया व्यङ्ग्यपर्यवसानम्' तथापि स्फुटव्यङ्ग्यतया तदनुलम्भादव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयम् इति तयोरविशेषस्य षष्ठे काव्यप्रकाशकृता स्फुटं प्रतिपादितत्वात्। अस्य च शब्दार्थालङ्कारभेदाद् बहवो भेदाः। एतेन 'उत्तमगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेदयोर्जागरूकाजागरूकव्यङ्ग्ययोर्निखिलमलङ्कारप्रधानं काव्यं निविष्टम्' इत्यप्यपास्तम्, अजागरूकव्यङ्ग्येनाधमत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्। अयन्तु विशेषः, यमकबन्धादिरचनावति काव्ये दुष्टत्वम्, शीघ्रमर्थानवबोधात्।

---

१. काव्यप्रकाशकारप्रभृतय इत्यर्थः। आद्यं पद्यं मम्मटभट्टेन, द्वितीयमप्पय्यदीक्षितेन चार्थचित्रोदाहरणतयोपन्यस्तम्, तृतीयन्तु मम्मटेन शब्दचित्रोदाहरणतयेति ज्ञेयम्।

२. रसगङ्गाधरकृतोक्तमिति शेषः।

३. का० प्र१ उ० १, काव्यलक्षणनिरूपणावसरे।

शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कवयः, न वा तत्र विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थचित्रमीमांसा प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते।

चिन्त्येऽत्र चित्रवर्गे प्रदर्श्ययोर्लक्ष्यलक्षणयोः।
प्राचीनानामेव श्लोकाः प्रायेण लिख्यन्ते ॥

इति चित्रमीमांसायां ग्रन्थारम्भप्रकरणम्

सुधा

शब्दचित्रादावर्थस्य शीघ्र बोधादव्यङ्ग्यत्वेनाधमत्वमात्रं न पुनर्दुष्टत्वम्, अलङ्कारविषयनिबन्धस्य चित्रत्वेन काव्यताया ध्वनिकारादिसम्मतत्वाच्चेत्यलम्।

ग्रन्थस्य सप्रमाणतां वक्तुमाह—**चिन्त्य** इति। अत्र चिन्त्ये विचारयोग्ये चित्रवर्गेऽलङ्कारसमूहे प्रदर्शयितु योग्ययोर्लक्ष्यलक्षणयोः स्वरूपोदाहरणयोः प्राचीनानामेव श्लोकाः प्रायेण लिख्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते। तथा चात्र ग्रन्थे लक्षणोदाहरणप्रतिपादकश्लोकाना प्राचीनकृतत्वेन (स) प्रामाण्यमुपपादितम्। क्वचित् स्वकृतश्लोकानामपि लेखनेन प्राय इत्युक्तम्।

उपगीतिरत्र वृत्तम्—
"आर्या द्वितीयकेऽर्द्धे यद् गदित लक्षणं तत् स्यात्।
यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं ता मुनिर्ब्रूते ॥"

धरानन्देन रचितो ग्रन्थारम्भो यथा [मति]।
व्याख्याया **चित्रमीमांसा-सुधायामाप** पूर्णताम् ॥
इति **चित्रमीमांसाव्याख्यायां** सुधाभिधाया।
ग्रन्थारम्भप्रकरण सम्पूर्णतामगमत् ॥

[वृ. र. अ. २,९] इति रत्नाकरोक्तेः।

शुभमस्तु।

अथोपमानिरूपणम्

उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा । सैवोक्तिभङ्गी-सुधा

तत्र— यत् किञ्चित्काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥

इति भरतेनार्थालङ्कारेषूपमायाः प्रथमकथनेन तदुक्त्या स्वयमपि ता वक्तु-मुपमायाः सर्वालङ्कारबीजता प्रतिपादयति—**उपमैकेति** । एकोपमा शैलूषी नटी, चित्रभूमिकाभेदान् अलङ्काररूपस्थितिभेदान् सम्प्राप्ता तत्तद्रूपतां प्राप्ता काव्यमेव रङ्गभूमिः, तत्र नृत्यन्ती नृत्याभिनयरूपतत्तदलङ्कारव्यापारं कुर्वन्ती, तद्विदामलङ्कार-विदा चेतश्चित्तं रञ्जयति अनुरागि करोति । अत्रोपमायां नटीत्वारोपः,अलङ्कारेषु भूमिका[त्वा]रोपः, काव्ये रङ्गभूमित्वारोपः, तद्विदां रञ्जनाप्रतिपादनार्थमिति परम्प-रितरूपकमलङ्कारः ।

"नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितम्०" [का. प्र. उ. १०,१४५] इति प्रकाशोक्तेः । आर्यावृत्तम् ।

उपमाया अलङ्कारभेदेन स्थितिभेदं निरूपयितुं विच्छित्तिभेदेन सर्वालङ्काररूपतां प्रतिपादयितुमारभते—**चन्द्र इव मुखमितीति** । सादृश्यमुपमानोपमेययोरिति शेषः । तावत् स प्रथममुपमालङ्कारो भवति । सा उपमैवोक्तिविच्छित्तिभेदेनानेकालङ्कार-स्वरूपतां भजते, अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अलङ्कारत्वञ्च—रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् । अनुप्रासादौ तद्विशिष्टशब्दज्ञानादुपमादौ तद्विशिष्टार्थज्ञानात् चमत्कृतिजनक[त्व]तया द्वयोर्लक्षणसमन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजन-कताया विषयत्वावच्छेदकतया तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकता-वच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलङ्कारसङ्ग्रहाय व्यङ्ग्योपमावारणाय च भेदद्वयगर्भ-सत्यन्तोपादानमिति **कुवलयानन्दव्याख्याकृतः**[1] ।

---

1. अ० च० श्लो० ४, पृ. १५ ।

भेदेनानेकालङ्कारभावं भजते। तथा हि—'चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः' इत्युपमेयोपमा। **'मुखं मुखमिव'** इत्यनन्वयः। **'मुखमिव चन्द्रः'** इति प्रतीपम्। **'चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि'** इति स्मरणम्। **'मुखमेव चन्द्रः'** इति रूपकम्। **'मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति'** इति परिणामः। **'किमिदं मुखमुताहो चन्द्रः'** इति सन्देहः। **'चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति'** इति भ्रान्तिमान्। **चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ति'** इत्युल्लेखः। **'चन्द्रोऽयं न मुखम्'** इत्यपह्नवः। **'नूनं चन्द्रः'** इत्युत्प्रेक्षा। **'चन्द्रोऽयम्'** इत्यतिशयोक्तिः। **'मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते'** इति तुल्ययोगिता। **'निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च**

सुधा

नव्यास्तु—शब्दार्थोपस्कृतिनिष्ठचमत्कृतिजनकतावच्छेदकत्वे सति व्यङ्ग्यभिन्न[त्वे सति]संयोगसम्बन्धेन रसोपकारकत्व तत्त्वमिति वदन्ति।

प्राञ्चस्तु—व्यङ्ग्योपमाया अलङ्कारत्वं वदन्ति। दीक्षितास्तु—तस्यास्तत्त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति। परन्तु प्रधानभूतोपमायास्तत्त्वाङ्गीकारे किं बीजमिति न विद्मः।

उपमाया अनेकालङ्काररूपतामुक्तिभेदेन दर्शयति—**तथा हीति। चन्द्र इवेति।** वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्वरूपोपमेयोपमा तृतीयसदृशनिषेधात् पृथक्। मुखं मुखमिवेत्यनन्वयः। एकस्यैवोपमानोपमेयतावच्छेदकत्वाद् द्वितीयसदृशव्यवच्छेदात् पृथगुक्तिः। 'मुखमिव चन्द्रः' इति प्रतीपम्, प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मवत्त्वस्य सत्त्वात्। प्रतिकूलत्वञ्च तिरस्कारप्रयोजकत्वमिति नव्याः। उपमानतिरस्कारादुपमाभेदः। 'चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि' इति स्मरणम्। स्मरामीत्यनुभवसाक्षितया सिद्धास्य [स्मृतित्व]जातिस्तत्र। मुखमेव चन्द्र इति रूपकम्, उपमानोपमेययोरभेदस्यात्र सत्त्वात्। 'मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति' इति परिणामः। विषयनिष्ठायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदिका विषयात्मतापरिणतिः। तस्या अत्र सत्त्वात्। 'किमिदम्' इत्यादि सन्देहः, निश्चयभिन्नत्वे सति सम्भावनाभिन्नज्ञानवत्त्वस्य सत्त्वात्। चन्द्र इत्यादि भ्रान्तिमान्, विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानवत्त्वस्य सत्त्वात्। 'चन्द्र इति' इत्यादिरुल्लेखः, ग्रहीतृविषयाद्यन्यतमानेकत्व (प्रकारक)[1] प्रयुक्तस्यैकस्योल्लिख्यमानानेकत्वप्रकारत्वस्य सत्त्वात्। 'चन्द्रोऽयम्' इत्यपह्नुतिः, अभेद(भेद)[2] प्रतिपत्तिनिरूपिताङ्गाङ्गित्वान्यतरवन्निषेधस्य सत्त्वात्। 'नूनं चन्द्रः' इत्युत्प्रेक्षा, विषयिनिष्ठधर्मसम्बन्धप्रयुक्तविषयिधर्मिकनाशक्त्य[तादात्म्य]सम्बन्धावच्छिन्नविषयिविधेयकाहार्यसम्भावनस्य त[स]त्त्वात्। चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसम्बन्धप्रयुक्ततत्संभावन-

---

1. निष्प्रयोजनमिदम्। २. नापेक्ष्यते, असङ्गतेः।

हृष्यति' इति दीपकम्। **'त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यते'** इति प्रतिवस्तूपमा। **'दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम्'** इति दृष्टान्तः। **'मुखं चन्द्रश्रियं बिभर्ति'** इति निदर्शना। **'निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते'** इति व्यतिरेकः। **'त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यति'** इति सहोक्तिः। **'मुखं नेत्राङ्करुचिरं स्मितज्योत्स्नोपशोभितम्'** इति समासोक्तिः। **'अब्जेन सदृशं वक्त्रं हरिणाहितसक्तिना'** इति श्लेषः। **'मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः'** इत्यप्रस्तुतप्रशंसा। **एवमुक्तानेकालङ्कार-विवर्तवतीयमुपमा।**

तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात्।
ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदसहिता सा॥

सुधा

स्याहार्यरूपस्य मुखे सत्त्वेन तत्समन्वयाच्च। 'चन्द्रोऽयम्' इत्यतिशयोक्तिः, अनुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतविषय्यभेदताद्रूप्यान्यतरत्वस्य तल्लक्षणस्य तत्र सत्त्वात्। 'मुखेन' इत्यादि तुल्ययोगिता, अनेकप्रस्तुतमात्रसम्बद्धैकचमत्कारिधर्म-तादृशाप्रस्तुतधर्मान्यतरत्वस्य विद्यमानत्वात्। 'निशि चन्द्रः' इत्यादि दीपकम्, वर्ण्यावर्ण्यान्वितत्वैकचमत्कृतित्वावच्छिन्नधर्मवत्त्वस्य सत्त्वात्। 'त्वन्मुख एवाहं रज्यामि' इत्यादि प्रतिवस्तूपमा, सकृद्धर्मोक्तिप्रसङ्गेनासकृद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थ-सादृश्यतल्लक्षणस्य समन्वयात्। 'दिवि चन्द्रस्त्वन्मुखं भुवि' इति दृष्टान्तः, बिम्बप्रति-बिम्बभावावच्छिन्नोपमानोपमेय(घटक)वाक्यार्थघटकधर्मवत्त्वस्य सत्त्वात्। 'मुखं चन्द्रश्रियं बिभर्ति' इति निदर्शना, उपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थैक्यारोपवत्त्वस्य सत्त्वात्। 'निष्कलङ्कं मुखम्' इत्यादि व्यतिरेकः, उपमानावधितदुपमेयाधिक्य-वर्णनात्। 'त्वन्मुखेन समम्' इत्यादि सहोक्तिः, चमत्कृतिजनकतारूपसाहित्यवत्त्व-सत्त्वात्। 'रम्यं नेत्रोत्पलं विना भृङ्गाञ्जनं न सह्यम्' इति विनोक्तिः,[1] केचिद् ···[किञ्चिद्] व्यतिरेकेण अस्तु अस्य····[प्रस्तुतस्य]रम्यत्वान्य···[रम्यत्वान्यतर] धर्मवत्त्वसत्त्वात्। 'मुखं नेत्राङ्कम्' इत्यादि समासोक्तिः, विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुत-वृत्तान्तस्य सत्त्वात्। 'अब्जेन सदृशम्' इत्यादि श्लेषः, अनेकार्थाधिकरणशब्दसत्त्वात्। 'मुखस्य पुरतः' इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसा, प्रकृतार्थप्रतिपादकाप्रकृतार्थवत्त्वस्य सत्त्वात्।

प्रकरणमुपसंहरति—एवम् = पूर्वोक्तप्रकारेण, अलङ्काररूपो यो विवर्तः = उपा-दानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावः, तद्वती तदधिष्ठानेति, तदाश्रया इत्यर्थः। तदेवोप-पादयन् प्रथमनिरूपणीयता तस्याः प्रतिपादयति—तदिदमिति। तत् = तस्मात्,

---

१. **अयं पाठः १९४१ तमे मोहमयीस्थे (बाम्बे) निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रिते पुस्तके नास्ति।**

अस्यास्तावदेवं लक्षणमाहुः—

उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः ।
हृद्यं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः ॥

सुधा

यतः सर्वालङ्कारविवर्त्ताधिष्ठानवतीयमुपमा, तस्मादित्यर्थः । इदं चित्रमलङ्कारविषयं विश्वं जगद् ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात् ज्ञातं ज्ञानविषयीभूतं भवति । यथा ब्रह्मज्ञानाद् विश्वं ज्ञातं भवति, तद्वदुपमाज्ञानादलङ्कारविषयमपीत्यर्थः । ब्रह्मव्यतिरेकेण विश्वमिवोपमाव्यतिरेकात् तदभाव इति यावत् । इति हेतोरादौ निखिलैर्भेदैः सहिता सोपमा निरूप्यते । उपमालङ्कारः, "साधर्म्यमुपमा भेदे" [का. प्र. १०. सू. १२५]इति तल्लक्षणात् । तस्याः, प्रथमनिरूपणहेतुत्वेन काव्यलिङ्गरूपवाक्यार्थतालङ्कारः, 'काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता' [का. प्र. उ. १० सू. १७४] इति प्रकाशोक्तेः ।

गीतिरत्र वृत्तम्—

आर्या प्रथमदलोक्त यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभा तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥
[वृ. र. अ. २,८]

इति तल्लक्षणात् ।

तत्रोपमायाः प्राचीनप्रतिपादितं लक्षणं खण्डयितुं सव्याख्यानं तल्लक्षणमुपन्यस्यति—[**अस्या इति**] । तावत् =प्रथमम्, अस्या उपमायाः, प्राचीना एवं लक्षणमाहुः कथयन्तीत्यर्थः । लक्षणत्वञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवैतद्दोषत्रयरहितासाधारणधर्मवत्त्वमेव । अव्याप्तित्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तेनासंभवादौ असाधारणधर्मे च नातिव्याप्तिः । लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणे[णत्वे] सति तद्विरुद्धधर्मसमानाधिकरणत्वमतिव्याप्तित्वम् । तेन नोक्तदोषः । लक्ष्यतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वमसम्भवत्वम् । तेनाव्याप्तौ नातिव्याप्तिः । असाधारणधर्मत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम् । दूषणत्रयरहितत्वस्य तदुक्तौ तत्तद्दूषणशरीरघटिततत्तदभावकूटवत्त्वनिवेशे गौरवात् । तत्प्रयोजनं व्यवहारो व्यावृत्तिर्वा, 'व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्' इत्युक्तेः ।

वस्तुतस्तु—इतरव्यावृत्तिरेव लक्षणस्य मुख्यं प्रयोजनम्, शब्दप्रयोगरूपव्यवहारस्य कण्ठताल्वादिव्यापारेणापि सम्भवात् । एतेषां दूषणानां हेत्वाभासे भागासिद्धिसव्यभिचारविरोधत्वव्यवहार इति दिक् ।

कविसमयप्रसिद्ध्यनुरोधेनोपमानोपमेयत्वयोग्ययोरेव साधर्म्यमुपमा, न त्वतथाभूतयोः। अत एव 'कुमुदमिव मुखं प्रसन्नम्' इत्यादि नोपमा। तथाभूतयोरपि वस्तुत्वद्रव्यत्वादिकृतमहृद्यं साधर्म्यं न तथा। किन्तु हृद्यमेव कान्तिमत्त्वादिकम्। सर्वोऽपि ह्यलङ्कारः कविसमयप्रसिद्ध्यनुरोधेन हृद्यतया काव्यशोभाकर एवालङ्कारतां भजते। अतः 'गोसदृशो गवयः' इति नोपमा, 'गौर्वाहीकः' इति न रूपकम्, 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति न संदेहः, 'इदं रजतम्' इति न भ्रान्तिमान्, 'नायं सर्पः' इति नापह्नुतिः 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति न पर्यायोक्तम्, 'पर्वतो वह्निमान्' इति नानुमानम्, स देवदत्तः' इति न स्मरणम्, 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति न यथासङ्ख्यम्, 'पुत्रेण सहागतः पिता' इति न सहोक्तिः, तेन विना गतः' इति न विनोक्तिः, 'श्वेतो धावति' इति न श्लेषः, इत्याद्यूहनीयम्।

सुधा

लक्षणमाह—**उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरिति**। उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्, "करणाधिकरणयोश्च" [पा. सू. ३।३।११७] इति ल्युट्। उपमातुं योग्यमुपमेयम्। उपमानञ्चोपमेयञ्चोपमानोपमेये, तयोर्भाव उपमानोपमेयत्वम्। त्वप्रत्ययस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुभयत्रान्वयः। व्युत्पत्तौ[1] पदशब्दस्य शब्दपरत्वात्, 'व्याप्तिविशिष्टपक्ष[धर्म]ता' इत्यादौ तथात्वस्य दृष्टत्वात्, पट्वीमृदूयत इत्यादौ द्वन्द्वान्तो [द्वन्द्वो]त्तरं विद्यमानक्यङ्प्रत्ययस्योभयत्रान्वयित्वस्य भाष्यादौ प्रतिपादितत्वादिति। तत्र उपमानोपमेयत्वेन योग्यौ, तयोर्द्वयोरर्थयोर्हृद्यं चारु साधर्म्यं काव्यवेदिभिरुपमेत्युच्यते, प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। कविसमयप्रसिद्ध्यनुरोधेन योग्ययोरेव साधर्म्यमुपमा, न तु तदप्रसिद्ध्येति। अत एव 'कुमुदमिव मुखं प्रसन्नम्' इति नोपमालङ्कारः; कुमुदोपमानत्वस्य कविसमयाप्रसिद्धेः। तथाभूतयोरपि साधर्म्यं वस्तुत्वद्रव्यत्वादिकृतं चे[द्] वक्ष्यते, तदा गोसदृशो गवय इत्यादावतिव्याप्तेः। अतो **हृद्यमिति**। हृद्यञ्च कान्तिमत्त्वादिकम्, आदिशब्देनाह्लादकत्वादि।

सहृदयाचारं प्रतिपादयन्नतिव्याप्तिं निराकरोति—**सर्वोऽपीति**। अपि रेवार्थे, सर्व एवालङ्कारः, अलङ्कारमात्रमित्यर्थः। कविसङ्केतप्रसिद्धेरनुरोधेन हृद्यतया कान्तिमत्त्वादिरूपया काव्यस्य शोभाकर एव अलङ्कारभावं भजते। अतो हेतोः

१—'द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इत्यत्रेत्यर्थः।

अत्रेदं विचार्यते—'द्वयोः' इति विशेषणमिह किमर्थम्। स्वस्य स्वेनैव साधर्म्यवर्णनात्मकस्यानन्वयस्य व्युदासार्थमिति चेत्, एवमप्युपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मके प्रतीपे; द्वयोः पर्यायेणोपमेयत्वकल्पनात्मिकायामुपमेयोपमायाम्, चातिव्याप्तिः। तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वादुपमात्वेन संग्राह्यत्वे तथैवानन्वयोऽपि संग्राह्यः स्यादिति व्यर्थं द्वयोरिति पदम्। एतेन 'साधर्म्यमुपमा भेदे-' [का. प्र.

सुधा

'गोसदृशो गवयः' इत्यत्र उपमा न, कविसङ्केतप्रसिद्ध्या चमत्कृतेरभावात्। सर्वत्र कान्तिमत्त्वाभाव एव हेतुरलङ्कारत्वनिषेधेऽवसेय इत्याद्यूहनीयमित्यन्तमेकान्वयः।

प्राचीनलक्षणं व्याख्याय तत्र दूषणमुपन्यस्यति—**अत्रेति**। अत्र लक्षणे इदं दूषणं विचार्यते। इह लक्षणे 'द्वयोः' इति पदं किमर्थम्? अर्थयोरित्यनेनैव तल्लाभादित्याशयः। चन्द्रस्य चन्द्रेणैव साधर्म्यवर्णनरूपे 'चन्द्र इव चन्द्रः श्रीमान्' इत्यनन्वयेऽतिव्याप्तिनिषेधार्थं तदिति भावः। एवमप्यनन्वयेऽतिव्याप्तिनिषेधकतया द्वयोरिति पदस्य साफल्येऽप्युपमानस्य चन्द्रादेरुपमेयतारूपकल्पनात्मके 'मुखमिव चन्द्रः' इति प्रतीपे, द्वयोरुपमानोपमेययोः क्रमेणोपमेयोपमानरूपकल्पनात्मिकायाम् 'धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि' इत्युपमेयोपमायाञ्च द्वयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वादतिव्याप्तिः। ननु तत्र लक्षणगमनं न दोषाय, तयोरुपमारूपत्वादिति समाधानं खण्डयति—**उपमात्वेनेति**। तयोस्तत्त्वेन ग्राह्यत्वे तेन प्रकारेणैवानन्वयेऽपि तद्रूपतया गृहीते द्वयोरिति पदं निरर्थकमेव स्यात्।

प्रसङ्गात् प्रकाशोक्तलक्षणं खण्डयति—**एतेनेति**।

द्वयोरिति पदस्य निरर्थकत्वकथनेन 'साधर्म्यमुपमाभेदे' इति तदुक्तलक्षणेऽनन्वयनिषेधाय कृतं भेदपदमपि प्रत्युक्तम्=निरस्तम्, प्रतीपादावतिव्याप्तेर्दुर्निवारत्वादिति भावः। विद्यमानसाधर्म्यवर्णनस्यैवोपमाप्रयोजकत्वे कविना कल्पितं साधर्म्यं यस्यास्तथाभूता या 'हंसीव धवला कीर्तिस्स्वर्गङ्गामवगाहते' इत्यादिरूपा उपमा, तत्राव्याप्तिः, विद्यमानसाधर्म्यवर्णनाभावादिति भावः।

अस्तु वा तयोरुपमानत्वेन सङ्ग्राह्यता, कविकल्पितोपमायास्तत्त्वं च 'तुष्यतु दुर्जनन्यायेन', तथापि 'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः' इति लिङ्गवचनभेददुष्टायां तस्यामतिव्याप्तिः, उपमानोपमेयत्वयोग्यत्वस्य ह्यत्वसत्त्वात्।

दूषणान्तरमाह, उदाहरिष्यमाणे—

"वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश।
त्वयि मे गात्रसस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः॥"

उ. १०, सू. १२५] इति काव्यप्रकाशोक्तलक्षणेऽनन्वयव्युदासाय कृतं भेदग्रहणमपि प्रत्युक्तम्। न हि संभवत्साधर्म्यवर्णन एवोपमात्वम्, येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यासंभवादनन्वयस्य व्यवच्छेद्यत्वम्, इतरयोः संग्राह्यत्वं न स्यात्। तथात्वे 'हंसीव धवला कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते' इत्यादौ कविकल्पितसाधर्म्योपमाया अनुपमात्वप्रसङ्गात्। किञ्च, सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयोग्यतायां सत्यपि हृद्यत्वे लिङ्गवचनभेदादिदुष्टायामुपमायाम् 'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः' इत्यादिरूपायामतिव्याप्तिः, उदाहरिष्यमाणे चोपमाध्वनावतिव्याप्तिः। न हि सोऽप्यलङ्कारः; अलङ्कार्यत्वात्, ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तत्रालङ्कारध्वनिव्यपदेश इति सिद्धान्तात्। यदि च दुष्टादुष्टालङ्कार्यालङ्कारसाधारणोपमासामान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिः, तदोपमानोपमेयत्वयोग्ययोरिति हृद्यमिति च व्यर्थम्। कविसमयप्रसिद्ध्यभावादिदुष्टोपमाया अपि संग्राह्यत्वात्।

यत्तु विद्यानाथेन लक्षणमुक्तम्—

सुधा

इति रूपेण [वाल्मी०] उपमाध्वनौ व्यङ्ग्योपमायाञ्चातिव्याप्तिः; अलङ्कार्यत्वेन तत्त्वासम्भवात्। ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तस्य ध्वनिव्यपदेशस्य सिद्धान्तसम्मतत्वाच्च। यदि तु सर्वोपमामात्रस्येदं लक्षणम्, अतो न कुत्रापि दोष इत्यङ्गीकरोषि तदा 'उपमानोपमेयत्वयोग्ययोः' इति पदस्य 'हृद्यम्' इत्यस्य च कथनासंभवापत्तेः। सर्वत्र लक्षणसमन्वयाङ्गीकारेण दुष्टोपमाया अपि संग्राह्यत्वात्। अतो दूषणदुष्टमेवेदं लक्षणं प्राचीनानामिति ग्रन्थकर्तुरभिप्राय इति बोध्यम्।

वस्तुतस्त्विदं व्याख्यानं प्रकृतग्रन्थानुरोधेन। प्राचीनलक्षणे तु दोषो नास्त्येव। 'उपमानोपमेयत्वयोग्ययोः' इत्यस्योपमानोपमेयतात्वेव [त्वेन] प्रसिद्धयोरित्यर्थः। प्रतीपे उपमेयोपमायाञ्च प्रसिद्धयोस्तयोरभावान्नातिव्याप्तिः। यदा 'प्रकृतोत्कर्षप्रयोजकत्वे सति' इत्यस्यालङ्कारमात्रे विशेषणतया [ता तदा] प्रतीपे उपमानतिरस्कारप्रयुक्त एव उत्कर्षो मुखादेः, उपमेयोपमायामुभयोः परस्परोपमान [त्वेन तृतीयसदृश] व्यवच्छेदप्रयुक्त एवातिशयः, न तु सादृश्यप्रयुक्त इति दोषाभावात्। एतेन प्रकाशोक्तलक्षणेऽभिहितं दूषणमप्यपास्तम्। ननु भेदपदमपि व्यर्थम्, स्वेतरोपमाननिषेधस्यैव उत्कर्षाधायकतया सादृश्यस्यातथात्वादिति चेन्न, व्यभिचारवारणमात्रे तत्पदतात्पर्यकथनादिति दिक्।

अथ विद्यानाथोक्तमुपमालक्षणं खण्डयितुं तदुक्तलक्षणपरिष्कारपूर्वकं स्वयं प्रतिपादयति—यत्त्विति। विद्यानाथेन लक्षणमुपमाया इति शेषः। उक्तम् =

---

१. लक्षणघटकपदव्यावृत्तिमाहेत्यर्थः।

स्वतःसिद्धेन भिन्नेन सम्मतेन च धर्मतः ।
साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा ।। इति ।
[प्रता. य. रु., अर्था. प्र., पृ. २५१]

अत्र 'स्वतःसिद्धेन' इत्युत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः, तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन लोकसिद्धत्वाभावात् । 'भिन्नेन' इत्यनन्वयव्यावृत्तिः । 'सम्मतेन' इति सर्वविधदुष्टोपमाव्यावृत्तिः । कविसमयप्रसिद्ध्यभावेन लिङ्गवचनभेदादिना वा यद्यदसम्मतम्, तस्य सर्वस्यापि सम्मतपदेन व्यावर्तनात् ['धर्मतः' इति श्लेषव्यावृत्तिः । श्लेषे हि—'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादौ शब्दसाम्यमात्रमिवशब्देनोच्यते, न गुणक्रियारूपधर्मसाम्यम्] 'अन्येन वर्ण्यस्य' इत्यनेन प्रतीपव्यावृत्तिः, तत्र वर्ण्येन प्रकृतेन सहाप्रकृतस्य सादृश्यवर्णनात् । 'एकदा' इत्यनेनोपमेयोपमाव्यावृत्तिः । 'वाच्यम्' इत्यनेन 'व्यङ्ग्योपमाव्यावृत्तिः' इति ।

सुधा

स्वग्रन्थे प्रतिपादितम् । स्वतःसिद्धेनेति । वर्ण्यस्य = उपमेयस्य, स्वतः सिद्धेन, भिन्नेन, सम्मतेन = कविव्यवहारसम्मतेनेत्यर्थः । अन्येन = उपमानेन, एकस्मिन् वाक्ये धर्मतः साधर्म्यं वाच्यं चेत् = अभिधाशक्तिविषयश्चेत्, उपमालङ्कारः ।

लक्षणपदव्यावृत्तिमाह[1]—अत्रेति । अत्र लक्षणे 'स्वतस्सिद्धेन' इत्यनेन उत्प्रेक्षायाः

"बालेन्दुवक्त्राण्यविकासभावाद् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ।।"

इत्यादिरूपाया व्यावृत्तिः । तत्रोत्प्रेक्षायामुपमानस्य = नखक्षतादेः कविकल्पितत्वेन लोकसिद्धत्वाभावात् । 'भिन्नेन' इति विशेषणेन अनन्वयस्य,

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।।

इति स्वरूपस्य व्यावृत्तिः । उपमात्वनिषेध इत्यर्थः । 'सम्मतेन' इति पदेन सर्वविधदुष्टोपमायाः 'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरासीवामलं नभः' इत्यादिलिङ्गवचनभेददुष्टाया व्यावृत्तिः । कविसमयप्रसिद्धेरभावेन लिङ्गादिभेदेन यद्यदसम्मतम्, तस्य सर्वस्यापि तेन पदेन व्यावर्त्तनात् । 'धर्मतः' इत्यनेन श्लेषपदस्य "सकलकल पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव" इत्यादिरूपस्य व्यावृत्तिः । इवशब्देन शब्दसाम्यमात्रकथनेन गुणक्रियारूपधर्मसाम्यस्य तत्र कथनाभावात् ।

'अन्येन वर्ण्यस्य'-इत्यनेन पदेन प्रतीपस्य "त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो

---

१. लक्षणघटकपदव्यावृत्तिमाहेत्यर्थः ।

तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तये 'स्वतःसिद्धेन' इत्युक्तमयुक्तम्, उत्प्रेक्षायामिवकारस्य विषयविषयिणोस्तादात्म्यादिसम्भावनावाचकत्वेन तत्र साम्यस्यावाच्यतया तत एव तद्व्यावृत्तेः।

उक्तं हि चक्रवर्तिना—

यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति।
तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः॥
यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः।
तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः॥ इति।

सुधा

विधुः" इत्यादिरूपस्य व्यावृत्तिः। तत्र = प्रतीपे, वर्ण्यन = प्रकृतेन मुखादिना, अप्रकृतस्य = चन्द्रादेः सादृश्यवर्णनादुपमाया तद्विलोमत्वादित्यर्थः। 'एकदा' इति पदेन उपमेयोपमायाः

"खमिव जलं जलमिव खं हंस इव चन्द्रश्चन्द्र इव हंसः।
निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरस्स्रवति॥"

इत्यादिरूपाया व्यावृत्तिः, एकवाक्यवाच्यत्वाभावादित्यर्थः। वाच्यमित्यनेन व्यङ्ग्योपमायाः

"वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शः चन्द्रे दृष्टिसमागमः॥"

इत्यादिरूपाया व्यावृत्तिः। तत्रोपमाया व्यञ्जनागम्यत्वेन अभिधाप्रतिपाद्यत्वाभावादतिव्याप्तिनिरासः। 'इति' शब्दो लक्षणसमाप्त्यर्थः।

एवं तदुक्तं लक्षणं परिष्कृत्य खण्डयितुमुपक्रमते—तत्रेति। तत्र = उपमालक्षणे उत्प्रेक्षानिषेधाय 'स्वतः सिद्धेन' इत्युक्तमयुक्तम् = अयोग्यमेव।

उपमानोपमेययोस्तादात्म्यादिसम्भावनावाचकस्य 'इव' पदस्योत्प्रेक्षायां सत्वेन तत्र विषये 'इव'पदेन साम्यस्याकथनेन तत एव = साम्यार्थकत्वाभावादेवोत्प्रेक्षाव्यावृत्तेः। साम्यार्थकतासत्त्वे तस्योपमाप्रतिपादकता, न सम्भावनार्थकस्येति नियमात्। अत्र कल्पनाया प्राचीनोक्तं प्रमाणयति—[उक्तं हीति] हीति निश्चयेन। **चक्रवर्तिना** उक्तम्—यदेति। अयमुपमानांशः उपमानरूप उपमांशो लोकतः सिद्धिम् ऋच्छति = प्राप्नोति।

तदा उपमैव येन हेतुना 'इव' शब्दः साम्यस्य सूचकः = बोधक इत्यर्थः। यदा पुनरयं लोकसिद्धो न भवति किन्तु कविकल्पितः तदोत्प्रेक्षैव, येन 'इव'शब्दः सम्भावनापरः, सम्भावनार्थप्रतिपादक इत्यर्थः।

दृष्टं च लोके सम्भवनापरत्वमिवशब्दस्य—'दूरे तिष्ठन् देवदत्त इव भाति' इति । कथं च 'स्वतःसिद्धेन' इत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः ?

न नित्यमस्मिन्परिपूर्णतेति स्यक्त्वा नभः क्षोणितलावतीर्णः ।
आनन्दयन्निन्दुरिव स्वधाम्ना विभाति लोके नवकाकतीन्द्रः ॥

इति तदीयोत्प्रेक्षोदाहरण एवोपमानस्य स्वतःसिद्धत्वात् । इन्दुः क्षोणितलावतीर्णत्वाकारेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि,

चन्द्रबिम्बादिव विषं चन्दनादिव चानलः ।
परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभावितोपमा ॥

इत्युक्तायामसंभावितोपमायामव्याप्तिः; विषानलयोः स्वतःसिद्धत्वेऽपि चन्द्रचन्दनप्रभवत्वेन कविकल्पितत्वात् ।

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

सुधा

लोकेऽपि सम्भावनापरतां तस्य दर्शयति—'दूरे तिष्ठन्' इत्यादौ सम्भावनापरत्वं तस्य लोके दृष्टमित्यन्वयः । य[त]त्र साम्यसम्भावनयोः निर्णयाभावेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह—**कथञ्चेति** । तेन पदेन उत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः कथम्, **विद्यानाथीयोत्प्रेक्षोदाहरण** एवोपमानस्येन्दोः स्वतः सिद्धत्वात् = लोकप्रसिद्धत्वादि यर्थ. । उदाहरणमाह—**न नित्यमिति** । अस्मिन्नभसि, नित्यं सर्वदा, परिपूर्णता नेति हेतोः नभस्त्यक्त्वा भूमितलेऽवतीर्णश्चन्द्र इव स्वधाम्ना स्वप्रकाशेन लोके जने आनन्दयन् आनन्दं कुर्वन् नवकाकतीन्द्रो नाम राजा, काकती देशविशेषः । विभाति शोभते । नभस्तलोपरि पूर्णत्वाभावस्थितेर्हेतुत्वेन पूर्वदले काव्यलिङ्गमलङ्कारः । उत्प्रेक्षाया मुख्यत्वेनाङ्गित्वम् । अत्र उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" [वृ० र० अ० ३,३१] इत्युक्तेः । अत्रोपमानभूतचन्द्रस्य लोकसिद्धत्वादुत्प्रेक्षाभङ्ग इति भावः । भूतलावतीर्णत्वविशिष्टेन्दोरुपमानतायां तस्य कविकल्पितत्वादुत्प्रेक्षाङ्गी[ङ्]कारो यद्यङ्गीक्रियते, तदा 'चन्द्रबिम्बादिव विषम्' इत्युक्तरूपासम्भावितोपमायामव्याप्तेः ।

पद्यार्थस्तु—चन्द्रबिम्बाद्विषमिव; चन्दनादग्निरिव; अस्मान्मुखात्परुषा कठिना वाक् इति असम्भावितोपमा भवतीति शेषः । अत्र चन्द्रचन्दनप्रभवयोर्विषानलयोः कविकल्पितत्वेन लोकसिद्धत्वाभावादव्याप्तिः ।

उभाविति कविकल्पितोपमायां सर्वथैवाव्याप्तिः । माघकाव्ये कृष्णवर्णने पद्यम् । तमालवन्नीलम्; आमुक्ते आपतिते मुक्तालते मौक्तिकस्रजौ यस्मिन् तत्, अस्य

इति कविकल्पितोपमानायामुपमायां सर्वथैवाव्याप्तिः। 'भिन्नेन' इत्यनन्वयव्यावृत्त्यर्थमुपात्तमप्ययुक्तम्।

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः॥

सुधा

हरेर्वक्षः; आकाशगङ्गायाः पयसः उभौ प्रवाहौ व्योम्नि पृथक् पतेता यदि प्रवहेतां चेत्; सम्भावनाया लिङ्। तेन व्योम्ना उपमीयेत समीक्रियेत। नास्योपमानं किंचिदिति भावः। मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः। उपजातिवृत्तम्—"अनन्तरोदीरित-लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" [वृ० र० अ० ३,३२] इत्युक्तेः। तस्माच्चन्द्रप्रभवविषादेरप्रसिद्धया [असम्भावितोपमायाम्] उभावित्यादौ कविकल्पितोपमायाञ्चाव्याप्ते 'स्वतस्सिद्धेन' इति पदमयुक्तमेवेत्याशयः।

न्यायपञ्चाननादयस्तु—भूतलावतीर्णत्वविशिष्टचन्द्रस्य स्वतःसिद्धत्वाभावेनाति-व्याप्तेरभावः। द्वितीये चन्द्रप्रभवविषादेरुपमैव[1] तावन्नास्ति। किन्तु 'यथा चन्द्र-बिम्बाद्विषमसम्भावितं तथा त्वन्मुखात्परुषा वाक्' इत्युपमायास्तत्राङ्गीकारात्। असम्भावितः साधारणधर्मो यत्रोपमाया सा असम्भावितोपमेति तद्व्याख्यान-सत्त्वाच्च। विषपरुषवचनयोरुपमाया चन्द्रादेर्वदनेन सह बिम्बप्रतिबिम्बभावाच्चेति वदन्ति[2]। उभावित्यादावप्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यङ्गीकारे कविकल्पितोप-मायामव्याप्तेः स्ववासनामात्रकल्पितत्वात्।

'अत्र व्योम्नो गङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धकथनादतिशयो-क्त्यलङ्कारः। तदेतत् 'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्' इत्याद्युदाहृत्य**लङ्कारसर्वस्व-कारस्स्पष्टीचकार**, इति प्रतिपादनेन तद्व्याख्याने **मल्लिनाथादिभिः** सर्वङ्कषायां तथैवाङ्गीकाराच्चेति दिक्।

'भिन्नेन' इति विशेषणेऽपि दूषणमाह—**भिन्नेनेत्यादि**।

अनन्वयव्यावृत्त्यर्थम् = तत्रातिव्याप्तिनिवारणार्थम्, (उत्पादौ पापादके) उपात्तं गृहीतम् 'भिन्नेन' इति विशेषणम्, अयोग्यमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—'अन-न्तरत्नप्रभवस्य' इत्युपमायामव्याप्तेः। कुमारकाव्ये पर्वतवर्णनम्। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। अनन्तानामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य कारणस्य

---

१. चन्द्रप्रभवविषादेर्वागुपमाया विवक्षा नास्तीति भावः।

२. एवञ्च 'चन्द्रादिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेष्यविष-सदृशी त्वन्मुखनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेष्यभूता परुषोक्तिः' इति निष्कृष्टार्थः।

इत्यस्यामुपपादकोपमायामव्याप्तेः, तत्रोपमेयदोषगुणसामान्यान्तर्गतानामुपमानानां दोषगुणविशेषाणां कलङ्ककिरणानां तद्भिन्नत्वाभावात् ।

अथोपमेयतावच्छेदकभिन्नोपमानतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्भिन्नत्वम्—एतदपि न युक्तम् ,

अनवरतकनकवितरणभृतजललवकरतरङ्गितार्थिततेः ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥

इति रशनोपमायामव्याप्तेः, मतित्वाद्युपमानतावच्छेदकानामुपमेयतावच्छेदकभिन्नत्वाभावात् , उपमेयोपमायामुपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि तद्भिन्नत्वाभावेनोक्तविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या 'एकदा' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

सुधा

यस्य हिमाद्रेः हिम कर्तृ, सुभगस्य भावः सौभाग्यम् , "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" [पा. सू. ५।१।१२४] इति ष्यञि 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' [पा सू. ७।३।१९] इत्युभयपदवृद्धिः । तद्विलुम्पतीति सौन्दर्यविघातक न जातं नाभूत् । तथा हि—एको हि दोषो गुणसन्निपाते गुणसङ्घाते इन्दोः किरणेष्वङ्क इव निमज्जति अन्तर्लीयत इत्यर्थः ।

नहि सर्वो [स्वल्पो] दोषश्चित्र इवाभिमतगुणाभिभावकः, किन्तु कश्चिदिन्दुकलङ्कादिव गुणैरभिभूयते । अन्यथा समस्तरम्यवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इत्युक्तेः ।

अत्राव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**तत्रेत्यादि** । उपमेयभूतं यद्दोषगुणसामान्यम् , तदन्तर्गतानामुपमानरूपदोषगुणविशेषात्मककलङ्ककिरणानामुपमेयभिन्नत्वाभावादि - त्यर्थः । अवच्छेदकभेदेन दोषाभावमाशङ्कते—**अथेति** । उपमेयतावच्छेदकम् = दोषत्वादि, तद्भिन्नो य उपमानतावच्छेदकरूपो धर्मः = कलङ्कत्वादि, तदवच्छिन्नत्वरूपं तद्भिन्नत्वं प्रकृतोपमायामस्त्येव । अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः । एतदपि खण्डयति—**तदपीति** । तदपि = अवच्छेदकभेदेन समाधानमपि, न युक्तम् = न योग्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**अनवरतेत्यादि** । हे नृप, अनवरतं निरन्तर यत्कनकस्य सुवर्णस्य वितरणं दानम् , तत्र ये जलकणास्तैर्भृतो यः करः तेन तरङ्गवदाचरिता अर्थिततिः याचकसमूहो यस्य तस्य तव मतिर्भणतिरिव; चेष्टा मतिरिवः कीर्त्तिश्चेष्टेव; अतिविमला इत्यन्वयः । इत्युक्तायां पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमेत्युक्तरूपायामभिन्नसाधारणधर्मवद्रशनोपमायां मतित्वाद्युपमानतावच्छेदकानामुपमेयतावच्छेदकमतित्वादेर्भेदाभावेनाव्याप्ते , उपमालक्षणस्येति शेषः ।

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥

इत्युपमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्परोपमायामव्याप्तेश्च।

अथ स्वोपमेयतावच्छेदकभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्भिन्नत्वमिति विवक्षितम्? इदमपि न सम्यक्,

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥

सुधा

दूषणान्तरमाह—**उपमेयेत्यादि** । उपमेयोपमायाम् 'धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ।' इति रूपायामुपमेयतावच्छेदक.धर्मत्वम्, उपमानतावच्छेदकमपि धर्मत्वमिति द्वयोरपि तद्भिन्नत्वाभावेन पूर्वोक्तरूपभिन्नत्वाभावेन भिन्नेनेति विशेषणेनैव उपमेयोपमाव्यावृत्तिसिध्या=अतिव्याप्तिवारणसिद्धया 'एकदा' इति पदस्य तत्प्रयोजनकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । व्यर्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

किञ्च, **रजोभिरिति** । स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैर्वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवस्तलमिव, भूतलं व्योमेव कुर्वन् ययाविलत्न्वयः । इत्युपमेयोपमाप्रकरणे उदाहरिष्यमाणा या परस्परोपमा, तस्यामव्याप्तेश्च । प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—अथेति ।

स्वपदमुपमानपरम्, तन्निरूपितं यत् उपमेयतावच्छेदकम्, तस्माद्भिन्नो यो धर्मः उपमानतावच्छेकरूपस्तदवच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्भिन्नत्वमिति पदेन विवक्षितम् । एवञ्च भणिति [त्वादि] निरूपितोपमेयतावच्छेदकमतित्वाद्यन्यत्वं भणितित्वादीनामस्त्येवेति न दोषः ।

'धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीः' इत्यादावर्थनिरूपितधर्मस्योपमेयतावच्छेदकस्य ततो भेदसत्त्वेन लक्षणगमने 'एकदा' इत्यस्यापि सार्थकत्वात् । एवमेव परस्परोपमायामव्याप्तिनिरासः । भूतलनिरूपितव्योमत्वरूपोपमेयतावच्छेदकस्य, भूतलत्वावच्छिन्नोपमाने भेदसत्त्वेन लक्षणसमन्वयसत्त्वाच्चेति । एतदपि निराकरोति—**इदमपीति** । स्वोपमेयतावच्छेदकेत्यादिकथनमपि न सम्यक् ।

तत्र हेतुमाह—**उपाददे इति** । तस्य हरस्य सहस्ररश्मिः सूर्यस्त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा निर्मितं नवमातपत्रम्, उपाददे धृतवान् । तद्दुकूलान्तस्यातपत्रस्य प्रान्तविलम्बिनो दुकूलादविदूरमौलिः, तद्दुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हर उत्तमाङ्गे "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्" [का० २,९५] इत्यमरः । पतन्ती गङ्गा यस्य सः पतद्गङ्ग इव बभौ । दुकूलादित्यत्र "दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्" [पा० सू०

द्वारं द्वारमटन्भिक्षुः शिक्षत्येवं न याचते ।
अदत्त्वा मादृशो मा भूर्दत्त्वा त्वं त्वादृशो भव ॥

इत्याद्यभिन्नधर्मिकोपमास्वव्याप्तेश्च, तत्र परमेश्वरत्वादेः स्वोपमेयतावच्छेदकस्यैवोपमानतावच्छेदकत्वात् ।

सुधा

२।३।३४] इति विकल्पेन पञ्चमी । अत्र शिवस्यैवोपमानोपमेयतावच्छेदक[त्वा]दव्याप्तेः । नन्वत्रापि दुकूलविशिष्टपरमेश्वरत्वस्योपमेयतावच्छेदकत्वात् गङ्गाविशिष्टस्य तदुपमानतावच्छेदकत्वात् भेदोऽस्त्येवेति चेन्न; "द्वार द्वारम्" इत्यादावभिन्नो धर्मो यासान्ता अभिन्नधार्मिकाः, ताश्च ता उपमाश्च तासु अव्याप्तेरित्यन्वयः । एष भिक्षुः द्वारं द्वारम् अटन् शिक्षति[1] न तु याचते । किं शिक्षतीत्याह—त्वम् अदत्त्वा दानमदत्त्वा मत्सदृशो मा भूः, किन्तु त्वं दत्त्वा त्वादृशस्त्वत्सदृश एव भवेति पद्यार्थः । तत्र हेतुमाह—**परमेश्वरत्वादि**[देरिति] उपमानतावच्छेदकनिरूपितोपमेयतावच्छेदकस्य परमेश्वरत्वादेरुपमानतावच्छेदकत्वात् । द्वितीयसदृशव्यवच्छेदरूपफलस्य बाधेनानन्वयस्य वक्तुमयोग्यत्वाच्च ।

तस्माद्भिन्नेनेति पदमसङ्गतमिति दीक्षिताशयः ।

वस्तुतस्तु—उपमानतावच्छेदक[ता] पर्याप्त्यधिकरणस्योपमेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्यैव तद्भिन्नपदेन विवक्षितत्वात् 'त्वं त्वादृशो भव' इत्यत्र कालादिकृत[भेद]विवक्षया पूर्वोक्तभिन्नत्वस्य क्षतेरभावात् । अन्यथोपमानताया

---

1. अयम्भावः—'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यादाविकारोऽनुदात्तेत् विद्यते । तेन 'विचक्षणः प्रथयन्' इत्यत्र "अनुदात्तेतश्च हलादेः" [पा० सू० ३।२।१४९] इत्यनेन युच्प्रत्ययो भवति । 'इदितो नुम् धातोः" [पा० सू० ७।१।५८] इत्यत्र "गोः पादान्ते" [पा० सू० ७।१।५७] इत्यस्मादन्ते इत्यनुवर्त्य 'अन्तेदितः' इति व्याख्यानान्नुम् न भवति । एवञ्च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिङ इकारस्थानेऽकार एव कर्त्तव्यः । एवन्तर्हि अनुदात्तेत्त्वेनैव तद्धि सिद्धे ङकारग्रहणमनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापयति । तेन 'स्फायी वृद्धौ' इत्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशे 'स्फायन्निर्मोकसन्धि.' इत्यादि सिद्ध्यति ।

वस्तुतस्तु–अन्त्येदित्त्वव्याघाताय ङकारस्य चरितार्थत्वेन वैयर्थ्याभावाद् भाष्यानुक्तत्वाच्च ज्ञापनानङ्गीकारेण 'स्फायन्' इत्यादीनामसाधुत्वमेवाङ्गीकरणीयमिति तत्त्वम् । यदि तु

"द्वारं द्वारमटन्न भिक्षुः शिक्षते नैव भिक्षते ।
अदत्त्वा मादृशो मा भूर्दत्त्वा त्वं त्वादृशो भव" ॥

इत्येवं रूपेण पाठः क्रियते तदा तु शङ्कासमाधानयोरवसर एव नास्ति ।

श्लेषव्यावृत्त्यर्थम् 'धर्मतः' इति विशेषणमप्ययुक्तम्, तत्र न शब्दसाम्यमात्रमिवेनोच्यते, किन्तु गुणसाम्यमपीति तद्व्यावृत्तेः।

ननु पुरे सकलकलत्वं कलकलशब्दसाहित्यम्, सुधांशुबिम्बे कलासाकल्यम् इति नैकोऽनुगतो गुणो लभ्यते, मैवम्; श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलया 'भेदेऽभेदः' इत्येवंरूपयाऽतिशयोक्त्या धर्मसाधारण्यलाभात्। न ह्युपमानोपमेययोरनुगत्या धर्मस्य मुख्यसाधारण्य एवोपमालङ्कारः,

पाण्ड्योऽयमसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥

सुधा

एवासिद्धिप्रसङ्गात् (च)। 'एतत्काल[कालोत्तरकाल]वृत्तित्वमेतत्कालीनत्वसदृशो भव' इत्यर्थस्य तत्र सत्त्वाच्च। एकस्मिन्नेव काले तद्विधाने तु सिद्धसाधनापत्तेरिति दिक्।

धर्मत इति पदं खण्डयितुमुपन्यस्यति—**श्लेषव्यावृत्त्यर्थमिति**। श्लेषस्य 'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादिरूपस्य व्यावृत्त्यर्थम्—व्यावृत्तये धर्मत इति विशेषणमप्ययुक्तम्; शब्दसाम्यमात्रस्य इवपदेन कथननियमाभावात्, गुणसाम्यस्यापि इवपदेन प्रतिपाद्यत्वात्। तत्त्वाङ्गीकारे च श्लेषस्य व्यावृत्तेरभावात् तत्कथनेऽपि तवातिव्याप्तिः। आशङ्कते—**नन्विति**। पुरे सकलकलत्व कलकलशब्दसहितत्वम्, चन्द्रबिम्बे कलासाकल्यम्; [इति] एकस्यानुगतधर्मस्याभावान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्कार्थः। उभयानुगतैकसाधारणधर्माभावे उपमाया वक्तुमयोग्यत्वादित्याशयः। समाधत्ते—**मैवमिति**। श्लेषो भित्तिराश्रयो यस्येति श्लेषभित्तिकः। स चासावभेदनियमश्च, तन्मूलया 'भेदे अभेदः' इत्येवंरूपातिशयोक्त्या धर्मसाधारण्यं धर्मैक्यं तस्य लाभात्। उपमानोपमेयोरनुगतवृत्त्या धर्मस्य मुख्यसाधारण्य एवोपमालङ्कार इति नियमस्तु न वक्तुं शक्यते, हरिचन्दनबालातपहारनिर्झरादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावेन दर्शितानामपि साधारणधर्मत्वस्य पाण्ड्योऽयमित्यादावङ्गीकारात्। अस्यार्थः—असे अर्पितो लम्बो हारो यस्य; हरिचन्दनेन गोशीर्षेण, "तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्" [का० २, १३१] इत्यमरः। क्लृप्ताङ्गरागः कृतानुलेपनः; अयं पाण्ड्यः पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः। 'पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियाद् ड्यण् वक्तव्यः' इति वचनात् ड्यण्प्रत्ययः। बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य सनिर्झरोद्गारः झरोदकसहितः "प्रवाहो निर्झरो झरः" [का० २, ५] इत्यमरः, अद्रिराजो हिमवानिवाभाति शोभते। अत्र तथा साधारण्यसत्त्वे उपमादर्शनाच्च।

इत्यादौ हरिचन्दनबालातपहारनिर्झरादीनां विम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टानामपि साधारणधर्मत्वाङ्गीकारात् ।

ननु 'सकलकलम्' इत्यादावपि गुणसाम्यं चेदुपमैव स्यादिति चेत्, शब्दसाम्यमात्रं चेदपि किमित्युपमा न स्यात्? न हि शब्दान्यगुणादिसाम्यमेवोपमाप्रयोजकं न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः,

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥

इत्यत्रानुगतार्थनामरूपशब्दसाम्येऽप्युपमादर्शनात् । किन्तु श्लेषस्यालङ्कारान्तरविविक्तविषयाभावेन निरवकाशतया बलवत्त्वेनालङ्कारान्तरबाधकत्वादुपमाप्रतिभानेऽपि तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव, नोपमेति मङ्खकादिभिरभ्युपेयते । ततश्च यथा शब्दसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभाने तद्बाधकत्वं श्लेषस्य, तथा श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धाभेदगुणसाम्यमात्रमाश्रित्योपमाप्रतिभानेऽपि तद्वक्तुं शक्यमिति न तदनुरोधेन तत्र गुणसाम्यपरित्यागः ।

सुधा

आशङ्कते—नन्विति । सकलकलमित्यादौ गुणसाम्यञ्चेत् उपमैव भवेत् । दूषयति-शब्दसाम्यमात्रे उपमा कथं न स्यात्? तथा च तत्राप्युपमापत्तिरित्यर्थः । शब्दभिन्नगुणादिसाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकत्वं न शब्दसाम्यस्येति नियमे प्रमाणाभावात् ।

शब्दसाम्येऽप्युपमा दर्शयति—यथेति । यथा चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रः । चदि धातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः, नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । प्रतापात्तापजननादन्वर्थः तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनादपि राजा इति कवेरुक्तिः । अत्र पद्येऽनुगतार्थनामरूपशब्दसाम्येऽप्युपमादर्शनात् । तथा च 'सकलकलम्' इत्यादौ श्लेषमेव प्रतिपादयति—किन्त्विति । अलङ्कारान्तरेभ्यो विविक्तः पृथग्भूतो यो विषयो देशः तस्याभावेन निरवकाशतया श्लेषस्य बलवत्त्वेन अन्यालङ्कारबाधकत्वम् । सावकाशनिरवकाशयोः निरवकाशविधेरेव बलीयस्त्वादित्याशयः । एवञ्चोपमाप्रतिभासेऽप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव, न तत्रोपमेति मङ्खकादिभिरङ्गीक्रियते ।

ततश्च यथा शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्योपमाप्रतिभाने उपमाबाधकत्वं श्लेषस्य तथा श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धसाधारणधर्मसम्पत्त्या श्लेषबाधकत्वमुपमाया अपीत्याशयः । एवं गुणसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभानेऽपि पूर्वोक्तबाधकत्व वक्तुं शक्यमिति न तदनुरोधेन बाधकत्वानुरोधेन तत्रोपमाया गुणसाम्यस्य परित्याग इत्यर्थः ।

यत्तु रुद्रटेन—'सकलकलम्' इत्यादावुपमां समर्थयमानेन—

स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥

[का० अ० ४,३२]

इति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तम् । तदन्ततः शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्याप्युपमा समर्थयितुं शक्येति भावेन, न त्वभेदाध्यवसायेनापि गुणसाम्यं न सम्भवतीति भावेन, श्लिष्टविशेषणेष्वप्यभेदाध्यवसायैक्यस्यालङ्कारान्तरेषु सर्वैरपि समाश्रयणात् । तस्मात्'धर्मतः' इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्तयितुं शक्यते ।

वस्तुतस्तु 'सकलकलम्' इत्यादावुपमैवेति व्यर्थम् 'धर्मतः' इति विशेषणम् । अलङ्कारान्तरविविक्तस्तु श्लेषस्य विषयस्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यते ।

सुधा

रुद्रटमतं स्वाभिप्रायेण योजयति—यत्त्वित्यादिना । 'सकलम्' इत्यादावुपमा समर्थयमानेन रुद्रटेन; एतावुपमासमुच्चयावर्थालङ्काराविति स्फुटम्, किन्तु शब्दमात्रं सामान्यमाश्रित्य इह शब्देऽपि वा श्लेषेऽपि सम्भवत इति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तम् । तत्कथनं परमार्थतः शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्याप्युपमा समर्थनीयेत्यभिप्रायेण; अभेदाध्यवसायेनापि धर्मगुणसाम्यं न भवतीत्यभिप्रायेण न प्रतिपादितम्; श्लिष्टविशेषणेष्वभेदाध्यवसायेन साधारणधर्मैक्यस्यालङ्कारान्तरेषु सर्वैरालङ्कारिकैः समाश्रयणात् सम्यगङ्गीकारात् । तस्माद्धर्मत इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्त्तयितुं = निषेधयितुं शक्यत इति दिक् । [[वस्तुतः]प्रसिद्धगुणादिसाम्य एवोपमा, न त्वन्यत्रापीति । यथा 'चन्द्रवत्कलङ्कि मुखम्'इत्यर्थकथनार्थं धर्मपदस्यावश्यकत्वात् । सम्मतपदेन [च] उपमानस्यैवासम्मतस्य व्यावर्तनात्, धर्मपदस्य शब्देतरगुणादिसाम्यपरत्वस्य विवक्षितुं शक्यत्वाच्चेत्यलम्[1]] ।

सिद्धान्तयति—वस्तुतस्त्विति । 'सकलकलम्' इत्यादावुपमैव, तद्वारक धर्मत इति विशेषण निरर्थकमेव । अलङ्कारान्तरविविक्तश्लेषदेशस्तु श्लेषप्रकरणे "सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्" [चन्द्रा० श्लो० ६३] इत्यादिरूपो दर्शयिष्यते । किञ्च विविक्तविषयाभावेनालङ्कारान्तरबाधकता श्लेषस्येति वाचोयुक्तिरप्ययुक्ता । तस्य सद्भावमात्रेणापि निरवकाशत्वस्य हानिसत्त्वेन तादृशदेशस्यानपेक्षणात् ।

१. [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतपाठोऽत्र नापेक्ष्यते, यथास्थानमग्रे तस्य लेखनात् ।

किञ्च, विविक्तविषयाभावेनालङ्कारान्तरबाधकत्वमिति वाचोयुक्तिरप्ययुक्ता, विषयसद्भावमात्रेण निरवकाशत्वहानेर्विविक्तविषयानपेक्षणात् । न ह्ययमलङ्कारगोचरो लोकन्यायो यद्विविक्तविषयो वक्तव्य इति, अरन्ध्ररत्नानां सुवर्णविविक्तविषयाभावेऽपि सुवर्णाश्रितानामेव चारुताहेतुत्वेनालङ्कारान्तरत्वव्यवस्थितेः । अन्यथा निरवकाशैररन्ध्रप्रत्युप्तरत्नैः सावकाशस्य तदाश्रयसुवर्णस्यालङ्कारता बाध्येत । नाप्ययं वाक्यवित्संमतः शास्त्रीयन्यायः पदे, जुहोतीत्यादीनामिवोत्तरार्धे जुहोतीत्यादीनामाहवनीयशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेऽपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठितत्वात् । नाप्यसाधारण्येनैतच्छास्त्रन्यायः, सहोक्त्यादीनामतिशयोक्त्यादिविविक्तविषयाभावेऽपि तदबाधेनालङ्कारान्तरत्वव्यवहारादविरोध इहाप्यविशिष्टः । तस्मादत्रोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषालङ्कार इत्ययुक्तम् । प्रत्युतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । न हि पुरवर्णनप्रकरणे सकल-

सुधा

'विविक्तविषयो वक्तव्यः' इति लोकप्रसिद्धन्यायस्यालङ्कारगोचरत्वं न वक्तुं शक्यते । तत्र हेतुमाह—अरन्ध्ररत्नाना सुवर्णतो विविक्तदेशाभावेऽपि सुवर्णमाश्रिताना रत्नाना चारुताहेतुता, अलङ्कारान्तरत्वस्य निश्चयात् । अन्यथा=न्यायसत्त्वे, अवकाशरहितैररन्ध्रप्रत्युप्तरत्नैः सावकाशसुवर्णस्यालङ्कारता बाध्येत ।

वाक्यविदां[1] सम्मतोऽयं शास्त्रीयोऽपि=शास्त्रप्रसिद्धोऽपि न्यायो न भवति; 'पदे जुहोति' इत्यादिवाक्यानां हवनेन निमित्तेनासाधारणत्वेऽप्युत्तरार्धे जुहोतीत्यादीनामाहवनीयशास्त्रादितः पृथग् देशाभावेऽपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठानात् । इहाप्यलङ्कारशास्त्रेऽपि सहोक्त्याद्यलङ्काराणामपि विनोक्त्यादितो विविक्तदेशाभावेऽपि तदबाधेन=विनोक्त्यादेरबाधेन, अलङ्कारान्तरत्वव्यवहारात् विरोधाभावे विशेषो नास्ति ।

तस्मादत्र प्रकृते उपमाप्रतिभाया उत्पत्तेर्हेतुः श्लेषालङ्कार इति कथनमयुक्तम् । प्रत्युत उपमैव 'सकलकलम्' इत्यादौ श्लेषस्य प्रतिभाया कारणम् । व्यतिरेके दूषणमाह—पुरवर्णनप्रकरणे 'सकलकलम्'इति पुरविशेषणस्य पदस्य 'सुधांशुबिम्बम्' इवेत्युपमायाः कथनाभावे कलासाकल्यं लक्षणं यस्या एतादृश्यर्थान्तरप्रतिभा न सम्भवत्येवेत्यलम् । तस्माच्छब्दसाम्येऽपि (उपमाप्राप्तेर्वा) तत्र उपमाया एव सत्त्वेन धर्मपदस्योपादानं व्यर्थमेवेत्याशयो ग्रन्थकर्तुरभिप्रे[प्रती]यते ।

---

१. वाक्यवित्=मीमांसकः ।

कलमिति तद्विशेषणपदस्य सुधांशुबिम्बमिवेत्युपमाया अनिबन्धने कलासाकल्यलक्षणार्थान्तरप्रतिभा सम्भवति। प्रतीपव्यावृत्त्यर्थम् 'अन्येन वर्ण्यस्य साम्यम्' इत्युक्तमयुक्तम्, तत्र अन्येनेत्यस्य भिन्नविशेषणेन पौनरुक्त्यात्। किं च, वर्ण्यात्प्रकृतादन्येनाप्रकृतेनेति यद्यर्थस्तदा—

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव॥

इति समुच्चितोपमायामव्याप्तिः तत्र समराङ्गत्वेन रजसां शोणितेषु पतनस्यापि वर्ण्यत्वात्। यदि तु स्वयं वर्ण्येनावर्ण्येन वा कुतश्चिद्वर्ण्यादन्येनेत्यर्थः। तदाप्युत्कृष्टगुणत्वादुपमानभावमप्यसहमानस्योपमानत्वकल्पनरूपे प्रतीपेऽतिव्याप्तिः, यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्॥

सुधा

परे तु धर्मपदस्य 'प्रसिद्धगुणादिसाम्य एवोपमा, न त्वन्यत्रापि, 'चन्द्रवत् कलङ्कि मुखम्' इतिकथनार्थं धर्मपदस्यावश्यकत्वात्। सम्मतपदेन[च] उपमानस्यैवासम्मतस्य व्यावर्तनात् = निषेधादित्यर्थः। शब्दाधिक्येनार्थाधिक्यस्य कथने प्रामाण्यसत्त्वात्। 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन शब्देतरगुणादिसाम्यपरतया धर्मपदस्य विवक्षितुं शक्यत्वाच्चेति तत्पदमावश्यकमिति वदन्ति। 'अन्येन वर्ण्यस्य साम्यम्' इति पदं खण्डयितुं दूषणमारचयति—**प्रतीपव्यावृत्त्यर्थमिति**। प्रतीपस्य 'त्वल्लोचनसमं पद्मम्' इत्यादिरूपस्य निषेधार्थम् 'अन्येन वर्ण्यस्य साम्यम्'इति विशेषणमुक्तम्।

तत्रान्येनेति पदमयोग्यमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अन्येनेत्यस्य भिन्नेनेत्यर्थकतया पूर्वेण पौनरुक्त्यापत्तेः। अर्थान्तरं दूषयति—**किञ्चेति**। वर्ण्यात्प्रकृतादन्येनाप्रकृतेनेति यद्यर्थः, तदा समुच्चितोपमायामव्याप्तिः। तत्र समुच्चितोपमोदाहरणे शोणितेषु रजसां पतनस्यापि रणाङ्गत्वेन वर्ण्यतया प्रकृतत्वेन लक्षणसमन्वयाभावादित्यर्थः। उदाहरणमाह—**इतराणीति**। इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु; समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षसां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेष्विव पेतुः निपत्य मृता[नि] इत्यर्थः।

प्रकारान्तरेण तदर्थमाशङ्क्य निराकरोति—**यदि त्विति**। स्वयं स्वरूपतो वर्ण्येनावर्ण्येन वा कुतश्चिद्वर्ण्या[दन्ये]नेनेत्यर्थः। तदा, अत्युत्कृष्टगुणत्वमसहने हेतुः, तस्यैवोपमानताकल्पनात्मके प्रतीपेऽतिव्याप्तिः। तमुदाहरति—**यथेति**। अहमेव सुदा-

अत्र हि वर्ण्यानां दुर्जनवचसां हालाहलेनातिप्रकृष्टदोषत्वादुपमानभावमप्यसहमानेन साम्यनिबन्धनं प्रतीपम् ।

अत्र वर्ण्यस्येत्यप्ययुक्तम् ; 'त्वत्कीर्तेः पुरतो भाति ज्योत्स्ना ध्वान्तमलीमसा' इत्यप्रस्तुतप्रशंसासङ्कीर्णोपमायामव्याप्तेः । तत्र कीर्तेरेव वर्ण्यत्वेन ज्योत्स्नाया अवर्ण्यत्वात् । अपि च, 'अन्येन वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यम्' इति, कोऽर्थः ? किमन्यप्रतियोगिकत्वेन वर्ण्यगतं साम्यं वाच्यमिति ? किं वा यथाकथञ्चिद्वर्ण्यावर्ण्योभयनिरूपितं साम्यं वाच्यम् ? अथवा वर्ण्यानुयोगिकत्वेन साम्यं वाच्यम् इति ? आद्य, 'सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते'

सुधा

रुणानाम् अतितीव्राणा गुरुः श्रेष्ठः । तातेति सानुकम्पसम्बोधनम्, हालाहलेत्यपि सम्बोधनम् । मा स्म दृप्यः दर्पं मा कृथाः । अस्मिन्भुवने दुर्जनाना वचांसि त्वत्सदृशानि, भूयो वा जल्पेन । 'ननु' एवार्थे, सन्त्येवेत्यर्थः । अत्रोदाहरणे वर्ण्याना प्रकृतानां दुष्टवचसामतिप्रकृष्टदोषत्वत्तयोपमानभावमसहमानेन कालकूटेन साम्यस्य निबन्धनात् कथनादित्यर्थः । तस्मात् 'अन्येन' इतिपदकथनमयुक्तमेव ।

वर्ण्यनेति पद दूषयति—अत्रेति । अत्र लक्षणे वर्ण्यस्येति पदमप्ययोग्यमित्यर्थः । ज्योत्स्ना त्वत्कीर्त्तेरग्रतो ध्वान्तमलीमसा=मलिना, भाति=शोभते इत्यप्रस्तुतप्रशंसया 'सङ्कीर्णायामुपमायामव्याप्तेः, तत्र कीर्त्तेरेव प्रकृतत्वेन ज्योत्स्नाया अप्रकृतत्वात् । प्रत्येकं दूषयित्वा अर्थान्तरमाश्रित्य निराकरोति—अपि चेत्यादि । 'अन्येन वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यम्' इतीत्यस्येत्यर्थः । अन्येनेत्यस्य तृतीयायाः प्रतियोगित्वमर्थः । किमन्यप्रतियोगिक वर्ण्यनिष्ठं साम्य वाच्यम्, तृतीयाया निरूपितत्वमुभयत्रार्थः । 'वर्ण्यावर्ण्योभयनिरूपितं साम्यम्' वा (अथवा) 'वर्ण्यानुयोगिकत्वेन साम्य वाच्यम्' वेति पक्षत्रयम् । प्रथमपक्षे दूषणमाह—सरसिजमिति । तस्या मुखम्, इदं सरसिजञ्च, "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" [पा० सू० ६।४।९] इत्यलुक् ।

---

१. कीर्तौ ज्योत्स्नाव्यतिरेकस्य कविसंरम्भगोचरत्वेन प्रस्तुतस्याप्रस्तुताया मलीमसपदलक्ष्याया ज्योत्स्नाया ध्वान्तसादृश्यरूपयोपमया गम्यत्वेनेयमुपमा प्रस्तुतप्रशंसासंकीर्णा । न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां कार्यकारणत्वसामान्यविशेष्यत्वसादृश्यरूपाः पञ्चैव सम्बन्धा इत्यप्रस्तुतप्रशंसानिरूपणावसरे कुवलयानन्दे निरूपितम् । नीचोपमानकत्वेनास्या उपमाया ज्योत्स्नान्यूनत्वपर्यवसायित्वेन कीर्ताधिक्यव्यञ्जकत्वस्य स्फुटत्वात् । द्वयोः सम्बन्धिनोरेकत्र न्यूनत्वादिवर्णनस्यापरत्राधिक्यादिवर्णनफलकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।

इत्युभयविश्रान्तसादृश्योपमायामव्याप्तिः। द्वितीये, प्रसिद्धप्रतीपेऽव्यतिव्याप्तिस्तदवस्था। एवं तृतीये 'वर्ण्यस्य साम्यम्' इत्येतावता विवक्षितार्थलाभात् 'अन्येन' इत्यस्य वैयर्थ्यम्। उपमेयोपमाव्यावृत्त्यर्थम् 'एकदा' इति विशेषणमप्ययुक्तम्। तेन 'खमिव जलं जलमिव खम्' इत्यादौ पर्यायेण प्रवृत्तायामुपमेयोपमायामतिव्याप्तिनिरासेऽपि,

सुधा

सम तुल्यं चेतसि, एवं सम्मदं प्रमोदं विधत्ते धारयतीत्यत्रोभयविश्रान्तसादृश्योपमायाम्; साम्येऽन्यत्र प्रतियोगित्वाभावेनोभयोरेव तत्रानुयोगित्वादव्याप्तेः।

द्वितीयपक्षं दूषयति—द्वितीये=वर्ण्यावर्ण्योभयनिरूपित साम्यमिति पक्षे, प्रसिद्धप्रतीपेऽपि 'त्वल्लोचनसम पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः' इत्यत्र यथाकथंचिदप्रकृतानुयोगिकत्वेन प्रकृतप्रतियोगिकत्वेन साम्यस्य वाच्यतयाऽव्याप्तेः। तृतीये=वर्ण्यानुयोगिकत्वेन साम्य वाच्यमिति पक्षे, अन्येनेति पदस्य व्यर्थतापत्तेः। 'वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यम्', इत्येतावता कथनेन विवक्षितार्थस्य वर्ण्यानुयोगिकत्वेनेत्यादेर्लाभात् लाभसत्त्वादिति ग्रन्थकर्तुराशय इत्यलम्। वस्तुतस्तु सादृश्यप्रयोजकतत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वतदवच्छेदकैतदन्यधर्मप्रकारकधीविशेष्यत्वेनाविवक्षितत्वमन्यपदस्यार्थः। अहमेवेत्यादिप्रतीपे तु दर्पाभावप्रकारकधीविशेष्यतयापि हालाहल(त्व)स्य विवक्षितत्वात्। विवक्षोपादानात्तदन्य(धर्माणा)द्रव्यत्वादिधर्माणां तत्र सत्त्वेऽपि नासङ्गतिरित्यर्थः। नापि समुच्चितोपमायामव्याप्तिः; रजसा वर्ण्यत्वेऽपि तादृशान्यत्वस्य तत्रापायाभावात्। अन्येन वर्ण्यस्येत्यस्यापि तादृशान्यप्रतियोगिकसादृश्याकरणोपमेयकत्वमर्थः। उभयविश्रान्तसादृश्योपमाया तु मुखप्रतियोगिकपद्मानुयोगिकस्य पद्मप्रतियोगिकमुखानुयोगिकस्य च साम्यस्य प्रतीतिः।

तत्र निरुक्तान्यत्व पद्मेऽस्त्येव। तत्प्रतियोगिकसादृश्याधिकरणञ्च मुखमिति लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिः। प्रतीपे तु तादृशान्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। अन्यादिपदेनैव तादृशार्थलाभान्न तस्य वैयर्थ्यमिति प्राचामाशयः। एकदेति पद खण्डयितुमुपन्यस्यति—**उपमेयोपमाव्यावृत्त्यर्थमिति**। उपमेयोपमायाः 'चन्द्र इव मुख मुखमिव चन्द्रः' इतिरूपाया व्यावृत्त्यर्थं निषेधार्थमेकदेति विशेषणम्। उपमेयत्वाभिमतप्रतियोगिकसादृश्यवर्णनकालानवच्छिन्नमित्यर्थकम्, तेनोपमेयत्वाभिमतं यन्मुखम्, तत्प्रतियोगिकसादृश्यवर्णनम्, 'मुखमिव चन्द्रः' इति तत्समानकालीनमेव चन्द्र इव मुखम्, इति नातिव्याप्तिः। एतदर्थमुपात्तमपि अयुक्तमेव। तेन तादृशार्थकतद्विशेषणकथनेन 'खमिव जल जलमिव खम्, हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः।

व्यङ्ग्योपमाव्यावृत्त्यर्थं वाच्यमित्युक्तमप्ययुक्तम्,

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे।
इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा॥

इत्युक्तरूपायां तत्त्वाख्यानोपमायां साम्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः।

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति।
भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम्॥

इत्यादौ विशिष्टोपमाक्षिप्तविशेषणाद्युपमायामव्याप्त्यापत्तेश्च।

सुधा

उपमाप्रतीपमेलनरूपत्वेन व्यावृत्तये एकदेति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः। संसृष्टिसङ्कर-योर्यत्प्रकरणम्, तस्मात्पृथक् भिन्नतया ग्रन्थकर्तृणां लेखनमुभयत्रापि मालोप-मायामुपमेयोपमायाञ्च तुल्यं समानमेवेत्यर्थः।

एवमुपमेयोपमाप्रकरणे उदाहरिष्यमाणपरस्परोपमाया रजोभिरित्यादिरूपाया व्याप्तिरिति दिक्।

इदं प्रकृताभिप्रायेण। वस्तुतस्तद्वल्गुनेत्यादेः सरसिजमित्यादिरूपोभय-विश्रान्तसादृश्योपमया समानशीलत्वेन, आद्ये उपमा, द्वितीये उपमेयोपमेति कल्पने प्रमाणाभावात् उभयविश्रान्तसादृश्योपमावत्पर्यायप्रवृत्तोपमेयोपमाया अपि लक्ष्य-त्वात्। किञ्च उपमेयत्वाभिमतप्रतियोगिकसादृश्यवर्णनकालानवच्छिन्नरूपैकदा-पदार्थस्य भिन्नधर्मिकमालोपमायां विद्यमानत्वेनाव्याप्तेरसम्भवाच्च। परस्परोप-मायामपि नाव्याप्तिः, उपमाद्वयस्यैव तत्र प्रतीतौ प्रत्येकं लक्षणसत्त्वेन तदभावादिति तु प्राचामाशयः। वाच्यमिति पदं खण्डयितु प्रारभते—व्यङ्ग्योपमेत्यादि। व्यङ्ग्योपमायाः,

"वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः"॥

इत्यादिरूपाया व्यावृत्तये वाच्यमिति यदुक्तं तदप्ययोग्यमेव। इदं पद्मं न, अपि तु मुखमेव। इमौ भृङ्गौ न, किन्तु नेत्रे। एवं विस्पष्टं साम्यं यस्या-स्सा तत्त्वाख्यानोपमा एव इत्युक्तरूपाया तत्त्वाख्यानोपमायामव्याप्तेः, साम्यस्य वाच्यत्वाभावात्।

दूषणान्तरमाह—अधीरे अक्षिणी यस्य तत्। आविः प्रकटीभूता दशनानां दन्तानां दीधितयो यत्र तत्त्वदाननम्, भ्रमन्तौ भृङ्गौ यत्र तत्। आ= ईषत्, लक्ष्याः केसरा यस्य तत्। पङ्कजमिव कमलमिव भाति शोभते, इत्यादौ विशिष्टोपमाक्षिप्तविशेषणोपमायां साम्यस्य विशेषणेष्ववाच्यतया अव्याप्त्यापत्तेः।

'शस्त्री श्यामा' इत्यादिवाचकलुप्तोपमायाम् 'चन्द्रसुहृन्मुखम्' इत्यादि-साम्यलक्षकपदवदुपमायां चाव्याप्त्यापत्तेश्च ।

किञ्च 'वाच्यम्' इत्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते ? अनुवाद्यतया वा ? आद्ये,

स कर्षन्महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥

इत्यादावेवेदं लक्षणं स्यात्,

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥

इत्यादौ न स्यात् ।

द्वितीये, यत्र व्यतिरेकालंकारे साम्यस्यनिषेधायानुवाद्यता 'मुखेन निष्कलंकेन न समस्तव चन्द्रमाः' इत्यादौ, तत्रापीदं लक्षणं स्यात् । न च निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणीयम्,

सुधा

दूषणान्तरमाह—**शस्त्री श्यामेति** । वाचकलुप्ताया चन्द्रसुहृन्मुखमिति साम्य-लक्षकपदवदुपमायामव्याप्तेः । प्रकारान्तरेण वाच्यपद खण्डयति—**किञ्चेति** । वाच्यमित्यत्र विधेयत्वेन वाच्यता कथ्यते, अथवा अनुवाद्यतया इति विकल्पः । **प्रथमं दूषयति**—आद्ये वाच्यताया विधेयत्वे, महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् स रघुः, हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गा कर्षन्; सापि पूर्वसागरगामिनी, भगीरथ इव बभौ शुशुभे इत्यादावेव द्वयोः साम्यस्य विधेयत्वेन लक्षणम् = उपमा लक्षणम्, स्यात् ।

स ययाविति । प्राचीनबर्हिरिन्द्रः, "पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीन-बर्हिस्तथा" इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधः । तेन तुल्यः स रघुः, अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिः अहितान् रिपून् तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तत्वे[त्त्वे]ऽपि आत्मनेपदस्यानित्यत्वम्, चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् [इत्यतः परस्मैपदम्] । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ इत्यादौ गमनस्यैव विधेयत्वेन इन्द्रतुल्य इत्यस्य विशेषण-कोटिनिविष्टतयानुवाद्यत्वेन विधेयत्वाभावाल्लक्षण न स्यात् ।

द्वितीये दूषणमाह—द्वितीये वाच्यस्यानुवाद्यत्वे, यत्र व्यतिरेकालङ्कारे साम्यस्य निषेधार्थमनुवाद्य[ता], तत्रापि = व्यतिरेके, इदम् = उपमालक्षण स्यात् । तथा च तत्रातिव्याप्तिः ।

तं व्यतिरेकं दर्शयति—**मुखेनेति** । तव निष्कलङ्केन मुखेन चन्द्रमाः समो नेत्यर्थः । प्रतियोगिनं[नो] निषेधस्य कर्तुमशक्यतया साम्यरूपप्रतियोगिनो निषेधार्थमनु-वाद्यतासत्त्वेन लक्षणसत्त्वात् । आशङ्कते, निषेधाप्रतियोगित्वेनानुवाद्यतया वाच्य-त्वमस्तु । पूर्वोदाहरणे तु साम्यस्य निषेध्यत्वे[न]निषेधप्रतियोगित्वमेव तस्येति.

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥

इति व्यतिरेके तथाप्यतिव्याप्तेः । न च निषेधप्रतियोगिकोट्य-ननुप्रविष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयम् ,

वृथा चरसि किं भृङ्ग तत्र तत्र वनान्तरे ।
मालत्याः सदृशी क्वापि भ्रमन्नपि न लप्स्यसे ॥

इत्युपमानलुप्तायामव्याप्तेः । तत्र सदृशलाभनिषेधे साम्यस्यापि प्रतियोगिकोटिनिविष्टत्वात् । तस्माद्विद्यानाथोक्तलक्षणमप्ययुक्तम् ।

सुधा

नातिव्याप्तिरित्याशङ्कार्थः । एतदपि दूषयति—**असीति** । प्रभूतारिपराभवे असिमात्र-सहायोऽयं महाधृती राजा अत्य[न्य]तुच्छजनवत् सगर्वो नास्तीत्यन्वय इति व्यतिरेके उपमानोपमेयगतापकर्षोत्कर्षहेत्वोस्तुच्छत्वमहाधृतित्वरूपयोरुक्तौ अर्थौ-पम्यप्रतिपादकोदाहरणे, तथापि = निषेधाप्रतियोगित्वेनेत्युक्तेऽपि अतिव्याप्तिः । सगर्वत्वस्यैव निषेधप्रतियोगितया वत्यर्थसादृश्यस्य निषेधप्रतियोगित्वाभावेन लक्षण-समन्वयादतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

पुनराशङ्कते—**न चेति** । निषेधप्रतियोगिकोटिन[ट्य]ननुप्रविष्टतया अनुवाच्य[द्य]तया वाच्यमिति विशेषणीयम् । निषेधप्रतियोगिकोट्यननुप्रवि-ष्टस्य वाच्यस्य अनुवाद्यतेत्यर्थः । पूर्वोदाहरणे तु सादृश्यस्य निषेधाभावेऽपि अन्यतुच्छ-जनप्रतियोगिकसादृश्याधिकरणकसगर्वत्वस्य निषेध्यत्वेन सादृश्यस्य निषेधप्रतियोगि-कोटावनुप्रवेशेनाननुप्रविष्टत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति समाधानस्य न चेत्य[नेन]न्वयः ।

एतदपि निराकरोति—**वृथेति** । हे भृङ्ग, तत्र तत्र वनान्तरे तेषु तेषु वनेषु वृथा किं चरसि ? भ्रमन्नपि त्वं मालत्या ('अन्यां[1]) सदृशीं क्वापि न लप्स्यसे न प्राप्स्यसे इत्युपमानलुप्तायां वाक्यगायां धर्मोपमानलुप्तायामित्यर्थः । सौगन्ध्यादि-धर्मस्यान्योत्कृष्टरूपोपमानस्यात्रानुपादानादिति भावः । एतस्यामुपमायामव्याप्ते-र्हेतुमाह—[**तत्रेति**] सदृशीलाभनिषेधे सादृश्यस्यापि प्रतियोगिकोटिनिविष्टत्वेनाननु-प्रविष्टत्वस्याभावादित्याशयः ।

उपसंहरति—**तस्मादिति** । विद्यानाथोक्तम् "स्वतः सिद्धेन" इत्याद्युपमा-लक्षणमयुक्तमिति दिक् । अयमत्र **प्राचामाशयः** "न पद्मम्" इत्यादौ तत्त्वाख्या-नोपमायामव्याप्तिकथनं निष्फलमेव; भ्रान्तापह्नुतौ तदन्तर्भावसत्त्वात् । सादृश्यस्य-

---

१. **सादृश्यपदार्थकोटावेवान्यत्वस्य प्रवेशादन्यशब्दोऽत्र निरर्थकः ।**

यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः।
भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥ इति।

[स० क० परि० ४,५]

सुधा

प्रतीयमानतामात्रेणोपमाव्यवहारस्य दण्डिसम्मतत्वात्। अन्यथा "चन्द्रारविन्दयोः कक्षामतिक्रम्य मुखं तव। आत्मनैवाभवत्तुल्यम्" इत्यसाधारणोपमेत्यादेरुपमालक्ष्यत्वेनाङ्गीकृतावनन्वयाद्यलङ्काराणां पृथक्त्वेनोक्तानां विलोपापत्तेः। विशिष्टोपमाक्षितविशेषणोपमायामप्यव्याप्तिकथनं निर्मूलमेव। भृङ्गनेत्रादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नत्वेन तेषामभेदस्यैव वक्तव्यतया तेषामुपमाया विवक्षाया अभावात्। "शस्त्री श्यामा" इत्यादिदूषणद्वयकथनमप्ययुक्तम्, व्यञ्जनाभिन्नवृत्तिविषयत्वरूपवाच्यपदस्य सत्त्वेन तयोरप्यसम्भवात्।

उपमानलुप्तायामप्यव्याप्तिकथनमसङ्गतम्। स्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगिकोटावप्रविष्टत्वस्य वाच्ये विशेषणत्वकथनात्, स्वपदस्य सादृश्यपरत्वात्। सदृशीलाभनिषेधस्य सादृश्याभावप्रयोजकत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरसम्भवात्। सगर्वत्वनिषेधस्य तुच्छसादृश्याभावप्रयोजकत्वमेवेति व्यतिरेकेऽपि नातिव्याप्तिः, धर्मनिषेधे तत्प्रयुक्तसादृश्यनिषेधस्यार्थसिद्धत्वादिति ज्ञायते। अतो न विद्यानाथलक्षणे कोऽपि दोष इति। एतेन "स्वतस्सिद्धेन" [प्र०य०रु०,पृ०३५१] इत्याद्युक्तं विद्यानाथलक्षणमपास्तम्; व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्याप्तेः। एवम्—

उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः।
हृद्यं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः॥

इति प्राचा लक्षणमपि प्रत्युक्तम्। हृद्यतामात्रेण निर्वाहे विशेषणान्तरकथनस्य वैयर्थ्यात्। एवं प्रकाशोक्तम् 'साधर्म्यमुपमाभेदे' [का०प्र०उ०१०, सू० १२५] इति लक्षणं नातीव रमणीयम्। व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्याप्तेः। पर्यवसितत्वेन साधर्म्यस्य विशेषणीयत्वेऽनन्वये सादृश्यस्यापर्यवसायित्वेनैव वारणे भेदग्रहस्य विलोपापत्तेः [र०ग०आ०२,पृ०२१६–२१७] इति **रसगङ्गाधरो**क्तमप्यपास्तम्, पूर्वोक्तवाच्यविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तेरुक्तत्वात्। 'कुमुदमिव प्रसन्नमाननम्' इत्यादौ विशेषणान्तरकथनेनालङ्कारत्वनिरासेन तत्सार्थकत्वात्। प्रकाशलक्षणेऽपि 'प्रकृतोत्कर्षप्रयोजकत्वे सति' इति सत्यन्तस्य लक्षणे प्रवेशेन व्यतिरेके तादृशसादृश्यस्य व्यतिरेकोत्कर्षप्रयोजकतयोपमोत्कर्षप्रयोजकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यलम्।

सरस्वतीकण्ठाभरणप्रतिपादितमुपमालक्षणं खण्डयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। लक्षणमुपमालक्षणमुक्तं **भोजराजेनेति** शेषः। लक्षणमाह—**प्रसिद्धेरिति**। यः प्रसिद्धे-

तदपि गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनात्मिकायाम्—

सरूञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥

इत्याद्युपमायामव्याप्तम्,

उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्द—
भग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारमेत-
द्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥

"सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्" इत्यादौ प्रसिद्धि-रहितोपमानायां कल्पितोपमायां चाव्याप्तम् ।

सुधा

रनुरोधेन, अर्थयोरुपमानोपमेययोः, अन्योन्य भूयोऽवयवसाधर्म्यस्य योगः, इह सा उपमा मतेति लक्षणान्वयः । तत्र दूषणमाह—**तदपीत्यादि** ।

तल्लक्षणमपीत्यर्थः । **सस्ञ्जुरिति** । अश्वैः क्षुण्णानामेलानाम् एलालतानाम् उत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः, "अलङ्कृञ् निराकृञ्" [पा० सू० ३।२।१३६] इत्यादिना इष्णुच् । फलरेणवः फलरजांसि, तुल्यगन्धिषु तत्समानगन्धिषु, सर्वधनी-तिवदिदन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु गण्डेषु सस्ञ्जुः सक्ता इत्यन्वयः । इत्यत्र गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनम् (य) आत्मा स्वरूपं यस्यास्तस्यामुपमायाम-व्याप्तम् ।

दूषणान्तरमाह—**उद्गर्भेत्यादिप्रसिद्धिरहितोपमायाम्** 'सद्यः' इत्यादौ कवि-कल्पितोपमाया चाव्याप्तमित्यन्वयः । **उद्गर्भेति** । उद्गर्भाया हूणरमण्या रमणोपमर्देन भग्नश्चासावुन्नतः स्तननिवेशश्च तस्य सदृशं हिमांशोश्चन्द्रबिम्बम्, अग्रकरैः श्रेष्ठ-किरणैः पूर्वं कठोरबिसकाण्डवत् कडारं कपिलं विष्णोः पदं वियद् व्यनक्ति प्रकटीकरोति । अत्रोपमानस्य तादृशस्तननिवेशस्य प्रसिद्धेरभावात्, सद्यस्तत्कालं मुण्डितं यन्मत्तहूणस्य चिबुकं तत्सदृशं नारङ्गकमित्यादौ तादृशचिबुकरूपोपमानस्य कल्पितत्वेन प्रसिद्धेरभावाच्च ।

अत्र वदति—सामान्यपदस्य धर्ममात्रपरत्वे गुणादिपरस्परसादृश्योपमायामव्याप्ते-रभावः । प्रसिद्धेरनुरोधेनेत्यस्य यदुपमायां यस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिकं प्रसिद्धं तदनतिक्रमेणेत्यर्थः ।

अतो न प्रतीपादावतिव्याप्तिः । उद्गर्भेत्यादावपि हूणरमणीस्तनादिकं प्रसिद्ध-मेव; तदुपमानताया एवाप्रसिद्धत्वम् । तत्कल्पनेऽपि प्रसिद्ध्यनतिक्रमस्य सत्त्वेना-

तथा च व्यतिरेके नातिव्याप्तिः, तत्र सादृश्यवर्णनासत्त्वेऽपि 'मुखेन निष्कलङ्केन' इत्यादौ साक्षात्तस्यैव निषेधेन 'नैवान्यतुच्छजनवत्' इत्यादौ तत्प्रयोजकधर्मनिषेधेन; चोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः। नाप्यनन्वयेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्वेन स्वस्य सादृश्यस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे रुद्ररोदनवपोत्खननाद्यर्थवादेऽसदर्थस्य निन्दास्तुत्योरिव द्वारमात्रतया वर्ण्यमानत्वेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः। अन्यथा स्वस्य स्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तौ सदृशान्तरव्यवच्छेदेऽपि सर्वथानुपमत्वद्योतनं फलं न स्यात्। आहुश्च तस्य तदेव फलं भामहादयः—

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता।
असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्वयम्॥ इति।

[भा०परि० ३,४५]

अत एव वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वस्मिन् साधर्म्यं नान्वेतीत्यनन्वयपदव्युत्पत्तिमलङ्कारसर्वस्वकारादयो वदन्ति।

ततश्च यथाम्भसि कतकरजःसंयोजनेन रजोऽन्तरव्यवच्छेदे

सुधा

दोषं निवारयति—तथा चैवं लक्षणे सति उपमितिक्रियानिष्पत्तिकथनाद् व्यतिरेके नातिव्याप्तिः। तदेवाह—तत्र = व्यतिरेके 'मुखेन' इत्यादौ साक्षात्सादृश्यवर्णनस्यैव, "नैव" इत्यादौ सगर्वत्वनिषेधेनार्थात् सादृश्याभावे पर्यवसानात् सादृश्यप्रयोजकधर्मनिषेधेन च क्रियानिष्पत्तेरभावादनन्वयेऽतिव्याप्तिं निराकरोति—**नापीति**। तत्रापि अनान्वयेऽपि स्वस्य स्वेन सादृश्यस्य स्वेतरोपमाननिषेधे द्वारतया वर्ण्यमानत्वेन तत्क्रियाऽनिष्पत्तेः। "सोऽरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं प्रजापतिरात्मनो वपामुदच्छिनत्" इत्यर्थवादेऽसदर्थस्य तेषां (न) स्वार्थे प्रामाण्याभावाद् निन्दास्तुतिद्वारतावत्। अन्यथा तदनिष्पत्त्यनङ्गीकारे स्वस्य स्वेन तन्निष्पत्तौ सदृशान्तरनिषेधे सर्वथानुपमत्वद्योतनरूपं फलं न स्यात्। अनुपमत्वतात्पर्यांशे प्राचीनसम्मतिमाह—**आहुश्चेति**। तस्य स्वस्य स्वेन सादृश्यवर्णनस्य तदेवानुपमत्वद्योतनमेव। **यत्रेति**—यत्र वर्णनीयस्य वर्णनीयेनैव उपमानोप[मे]यता अनुपमत्वविवक्षया स्यात्, तमनन्वयं वदन्तीत्यन्वयः। अत एवानुपमत्वरूपफलसत्त्वादेव, वर्ण्यमानमपीत्याद्यनन्वयपदव्युत्पत्तिं वदन्त्यलङ्कारसर्वस्वकृतः।

अनुपमत्वरूपं फलं तत्र समर्थयते—**ततश्चेति**। यथा जले **कतकरजोयोजनेन** कतकरजोभिन्नरजसोऽभावे नाशे इत्यर्थः। पश्चात् कतकरजसोऽपि विशेषतो लयात् सर्वथानिर्मलत्वं जलस्य सिद्ध्यति। तथानन्वयेऽपि स्वेन सादृश्यवर्णनया सादृश्यान्तर-

सति कतकरजसोऽपि विलयनात् सर्वथानाविलमम्भः सिध्यति, तथा "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादौ स्वेन सादृश्यवर्णनया सदृशान्तरव्यवच्छेदे सति वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया असंभवादनुपमं रामरावणयोर्युद्धमित्यत्रैव कविसंरम्भ इत्युपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेर्नानन्वयेऽतिव्याप्तिशङ्कावकाशः। एवं प्रतीपेऽपि यत्रोपमित्यनिष्पत्तिः—

आकर्णय सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि।
शशाङ्कस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते॥

इत्यादौ, न तत्रातिव्याप्तिशङ्का, उपमितिक्रियानिष्पत्तिविरहात्।

गर्वमसंभाव्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि॥

इत्यादि प्रतीपमुपमेयोपमा चेत्युभयमपि संग्राह्यमेवेति न तद्व्यापनं लक्षणस्य दोषः।

तथा ह्युदाहृतं प्रतीपं तावदुपमाविशेष एव, सादृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयत्व इवाप्रकृतविषयत्वेऽपि स्मृतिरूपकसन्देहभ्रान्त्यनेकधाग्रहणापह्नवसम्भावनासम्भवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धननिदिष्टसमर्थनादीनामिवालङ्कारान्तरत्वायोगात्।

सुधा

निषेधे वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया असम्भवात्, युद्धस्यानुपमत्व एव कविसंरम्भात् सादृश्यवर्णननिष्पत्तेरभावेनानन्वये नातिव्याप्तिः। एवमनन्वयवदुपमित्यनिष्पत्तिमति प्रतीपे 'आकर्णय' इत्यादौ नातिव्याप्तिरित्यन्वयः।

हे सरोजाक्षि, इदं वचनीयमाकर्णय, भुवि पामरैस्तव मुखेन चन्द्र उपमीयते। अत्र पामरपदेनोपमित्यनिष्पत्तिरुद्घाटिता। यत्र प्रतीपे उपमितिक्रियानिष्पत्तिरस्ति, तत्प्रतीप उपमेयोपमा चेति द्वयमपि उपमात्वेन संग्राह्यमेवेति तयोर्मध्ये व्यापनं लक्षणस्य वर्तनं न दोष इत्यर्थः। तत्प्रतीपं दर्शयति—**गर्वमिति**। हे भद्रे, नेत्रयुगलेनासंभाव्यमिमं गर्वं किं वहसि। दिशि दिशि सर्वत्रेत्यर्थः। सरस्सु नीलनलिनानि सन्त्येवेत्यन्वयः।

द्वयोरुपमात्वेन संग्राह्यत्वे युक्तिमारचयति—**तथा हीत्यादि**। "गर्वम्" इत्यादिप्रतीप उपमाविशेष एव सादृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयतायामिवाप्रकृतविषयत्वेऽप्यलङ्कारान्तरत्वस्यायोग्यत्वात्। स्मृतिरूपकादीनामप्रकृतविषयत्वेऽपि तद्दर्शनात्।

अन्यथा तेषामपि प्रकृतविषयत्व एव स्मरणरूपकसन्देहभ्रान्तिमदुल्लेखापह्नुत्युत्प्रेक्षानिदर्शनार्थान्तरन्यासाद्यलङ्कारत्वम्, अप्रकृतविषयत्वेऽपि चानलङ्कारत्वमिति कल्पप्रसंगात्। स्मृत्यादयश्च प्रकृतविषया इवाप्रकृतविषया अप्यलङ्कारभूतास्तत्र तत्रोदाहरिष्यन्ते। न चोपमायामयं नियमो यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्णनात्मनैव तया भाव्यमिति समुच्चयोपमाद्युदाहरणेषु प्रकृतयोरेवाप्रकृतयोरेव वा सादृश्यवर्णनस्याप्युपमात्वाङ्गीकारात्। तद्वत् प्रकृतेनाप्रकृतस्य सादृश्यवर्णनमप्युपमैवेति युक्तम्।

एवं चोपमेयोपमापि प्रकृताप्रकृतविषयोपमाद्वयरूपतया नालङ्कारान्तरतां भजते। अन्यथा तत्प्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्परोपमाया अप्यलङ्कारान्तरत्वप्रसङ्गात्, परस्परभ्रमनिबन्धनादिष्वप्यलङ्कारान्तरतापत्तेश्च। न चानन्वयप्रतीपोपमेयोपमासु सादृश्यवर्णनस्य पृथग् निरूपणस्य चाविशिष्टत्वेनानन्वयस्यानुपमात्वमितरयोरुपमात्वं च वक्तुमयुक्तमिति वाच्यम्, यत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तिस्तत्रोपमाशब्द-

सुधा

अन्यथाऽप्रकृतविषयत्वेऽलङ्कारान्तरत्वकल्पनाप्रसङ्गात्। स्मृत्यादीनां प्रकृतविषयत्व इवाप्रकृतविषयत्वेऽपि तत्त्वस्यैव दर्शनात् पृथगलङ्काराभावाच्च। अप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्णनरूपेणैव भाव्यमित्युपमायां नियमो न सम्भवति। समुच्चयोपमादीत्यादिना परस्परोपमादिग्रहणं तदुदाहरणेषु प्रत्येकं सादृश्यवर्णनेऽप्युपमात्वाङ्गीकारात्। तथा च प्रकृतेनाप्रकृतस्य सादृश्यवर्णनेऽपि सैवेति योग्यमेव। एवं प्रतीपस्योपमात्वं प्रतिपाद्योपमेयोपमायास्तत्त्वं प्रतिपादयति—**एवमिति**। प्रतीपवत् प्रकृताप्रकृतविषयकं यदुपमाद्वयं तद्रूपतयोपमेयोपमाप्युपमातः पृथगलङ्कारतां न भजते। अन्यथा = पृथग् भावाङ्गीकारे, तत्प्रकरणमित्यत्र तत्पदमुपमेयोपमापरम्। तत्रोदाहरिष्यमाणायाः परस्परोपमायाः 'रजोभिः' इत्यादिरूपाया अलङ्कारान्तरत्वापत्तेः। तत्रापीष्टापत्तौ दोषमाह, परस्परभ्रान्तिरचनादिषु—

पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति॥

इत्यादिष्वलङ्कारान्तरत्वापत्तेश्च। परस्परभ्रान्तेरपि पृथक्त्वापत्तिरित्यर्थः। आशङ्कते—**अनन्वयादिषु** त्रिषु सादृश्यवर्णन [स्य] पृथग् निरूपणस्य च सत्त्वे विशेषाभावादनन्वयस्यानुपमात्वमितरयोरुपमात्वञ्च वक्तुं न योग्यमित्याशङ्कार्थः। उपमितिक्रियानिष्पत्तिरूपोपमाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भावाभावाभ्यां वैषम्यस्योभयत्र

प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन, यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र तदभावेन, च वैषम्यस्य स्फुटत्वात्। इममेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशिकादिलक्षणेष्वनन्वयव्युदासार्थमेव यत्नः कृतो नोपमेयोपमादिव्युदासार्थम्। उपमेयोपमादेरुपमान्तर्गतत्वेऽपि व्यङ्ग्यादिकृतवैचित्र्यविशेषेण पृथग्गणनं न विरुध्यते, रूपकपरिणामवत्। "उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ" इत्यादौ लक्षणाभावो न दोषः, यदि तथाभूतौ प्रवाहौ स्यातां तद्युपमीयेत, न च तौ संभवतः, तस्मान्न केनाप्युपमीयत इत्युपमापरपर्यायोऽर्थमित्यनिष्पत्तावप्युपमात्वस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः।

किन्तु तत्रातिशयोक्तिविशेषोऽलंकारः। अत एव काव्यप्रकाशिकायाम्—"प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्" [का. प्र. १०, सू. १५] इत्यतिशयोक्तिषु परिगणय्य यद्यर्थोक्तौ कल्पनस्य—

'राकायामकलङ्कं चेदमृताशोर्भवेद्वपुः।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्॥

इत्युदाहृतम्।

सुधा

स्पष्टत्वात्। एवं प्रतिपादने प्राचीनसम्मतिं दर्शयति—**इममेवेति**। उपमितिक्रियानिष्पत्तिरूपतच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वासत्त्वरूपं विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशकादीत्यादिना विद्यानाथलक्षणमनन्वयनिषेधाय यत्र [तः]='भेदे' इति पदकथनरूपः कृतः। न तयोर्व्युदासार्थम्, न च तयोः पृथग्गणनविरोधः, उपमान्तर्गतत्वेऽपि व्यङ्ग्यादिकृतवैचित्र्यविशेषस्य तत्र नियामकत्वात्। रूपकपरिणामवद् रूपकेणैव सिद्धौ व्यङ्ग्यवैचित्र्येण यथा परिणामस्य पृथग्गणनं तद्वदित्यर्थः।

उभावित्यादावपि नाव्याप्तिः। यदि प्रवाहयोस्तथाभूतत्व तदोपमीयेत। न च तयोः सम्भवः। तस्मान्न केनाप्युपमेयतासत्त्वं तद्रूपोपमित्यनिष्पत्ता [वपि] तत्स्वीकारे उपमाशब्दस्य तत्रोदाहरणे पारिभाषिकत्वापत्तेः।

तर्हि तत्र को वाऽलङ्कार इत्याशङ्कां समाधत्ते—**किन्त्विति**। अतिशयोक्तिविशेषः। तत्र = उभावित्यत्रास्तीति शेषः। तत्र तस्य प्रामाण्यार्थं प्रकाशादिसम्मतं तत्सदृशोदाहरणं दर्शयति—**अत एव**। तत्र विशेषोक्तिसत्त्व [त्वात्] एव। "प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्" [का. प्र. उ. १०, सू. १५३]। इत्यतिशयोक्तिमध्ये परिगणय्य यद्यर्थोक्तावित्यस्य अमृतांशोश्चन्द्रस्य वपू राकाया (परिपूर्णचन्द्रयुक्त) पौर्णमास्यां कलङ्करहितं भवेच्चेत्, तदा तस्या मुखं सादृश्यपराभवं प्राप्नुयादित्यर्थकं राकायामिति मम्मटेन काव्यप्रकाशिकायामुदाहृतम्।

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

इति तु कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति व्यवहृताया उदाहरणम्। तत्र यद्युत्पाद्यस्योपमानस्य संभविततया तेनोपमितिनिष्पत्तेर्लक्षणमस्त्येवेति नाव्याप्तिः।

न चैवं "चन्द्रबिम्बादिव विषम्" इत्यसंभावितोपमायामव्याप्तिः, तत्रासंभावितेनैवोपमानेनोपमितिक्रियानिष्पत्तेः कविना विवक्षितत्वेन विवक्षानुसार्युपमितिक्रियानिष्पत्तिसद्भावात्।

न हि "वस्तुसदर्थनिबन्धनोपमितिक्रियानिष्पत्तिरुपमा" इति लक्षणमुच्यते, किन्तु कविविवक्षानिबन्धना। अत एव श्लोके विवक्षित इति विशेषणमर्थवत्। अन्यथा "चन्द्र इव मुखम्" इत्यादावपि लक्षणं न स्यात्, चन्द्रगतकान्त्यतिशयस्य वस्तुतो मुखेऽभावेन विवक्षानुसरणं विना गत्यभावात्। 'चन्द्रधवला कीर्तिः' इत्यादौ च सर्वथैव लक्षणं न स्यात्, कीर्तौ धावल्यस्य लेशतोऽप्यभावात्।

न चैवमनन्वयेऽपि कविविवक्षया स्वस्य स्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिः

सुधा

अव्याप्त्यन्तरं लक्षणस्य निराकरोति—पुष्पमित्यादि। यदि पुष्पं प्रवालस्थितं स्यात्, वा मुक्ताफलं स्फुटविद्रुमस्थं स्यात्, ततस्तदा तस्या विशदस्य निर्मलस्य ताम्रोष्ठव्याप्तरुचः स्मितस्य मन्दहसितस्य अनुकुर्याद् इत्यर्थिकायाः कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति कविना व्यवहृतायास्तदुपमाया उदाहरणे यदि नोत्पाद्यस्योपमानस्य सम्भावितत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्त्या लक्षणसत्त्वान्नाव्याप्तिः।

एवम् 'चन्द्रबिम्बात्'इत्यसंभावितोपमायां नाव्याप्तिः, असम्भावितेनैवोपमानेन तत्क्रियानिष्पत्तेः कविना विवक्षितत्वेन विवक्षानुसारितन्निष्पत्तिसम्भवाच्च।

वस्तुसदर्थनिबन्धनाया उपमितिक्रियानिष्पत्तेरुपमालक्षणानङ्गीकरात्, कविविवक्षानिबन्धनाया (एव) उपमितिक्रियानिष्पत्तेरेव लक्षणीयत्वात्। अत एव लक्षणपद्ये विवक्षित इति तद्विशेषणं सार्थकम्। अन्यथा = कविविवक्षितेति विशेषणाभावे, "चन्द्र इव मुखम्" इत्यादौ प्रसिद्धोपमाया लक्षणं न स्यात्। चन्द्रगतकान्तातिशयस्य सतो[वस्तुनो]मुखेऽभावेन कविविवक्षानुसरणं विना गतेरभावात्। न च मुखेऽपि कान्तिसत्त्वेन पश्यतो भावनया अतिशयस्य सत्त्वमेवेत्यस्वरसाद् दूषणान्तरमाह—"चन्द्रधवला कीर्तिः" इत्यादौ च कीर्तौ धावल्यस्य लेशतोऽप्यभावेन विवक्षितविशेषणं विना सर्वथा लक्षणीयत्वानापत्तेः।

न चैवमिति। कविविवक्षितेति विशेषणादाने सति। अनन्वयेऽपि स्वस्य स्वेनोप-

संभवतीति वाच्यम्, सर्वथैवानुपमत्वद्योतने कविसंरम्भे सति तथा विवक्षानुदयात्। "वृथा चरसि किं भृङ्ग" इत्यादौ सादृश्याधिकरण-स्यानुपलम्भोक्त्योपलभ्यमानेषु सादृश्यनिषेधपर्यवसानेऽप्यनुपलभ्य-मानगतसादृश्याभ्यनुज्ञानात्तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तिरस्तीति नाव्याप्तिः। अत एव तस्य विशिष्यानुपादानादुपमानलुप्तता।

एवम्,

निरूप्यमाणं कविना सादृश्यं स्वात्मनो न चेत्।
प्रतिषेधमुपादाय पर्यवस्यति सोपमा ॥

इत्यपि लक्षणमनुसंधेयम्।

उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमुपमा।
स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनमुपमा ॥

इति द्विविधमप्येतदुपमासामान्यलक्षणम्। अलङ्कारभूतोपमा-लक्षणं त्वेतदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितम्, विशिष्टोपमादिस्थले विशे-षणाद्युपमानां वाच्यभूतविशिष्टोपमादिसिद्ध्यङ्गत्वात्। वाच्यसिद्ध्यङ्ग-रूपगुणीभूतव्यङ्ग्यतयैव तासां नालङ्कारतेति न तदव्यापनं दोषः। "न

सुधा

मितिक्रियानिष्पत्तिः कविविवक्षया सभवतीति तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कार्थः। समा-धत्ते—सर्वथैवानुपमत्वद्योतने कविसरम्भे सति तन्निष्पत्तौ तद्विवक्षोदयाभावात्। वृथेत्याद्युपमानलुप्तायां नाव्याप्तिः, सादृश्याधिकरणस्य वस्तुनोऽनुपलम्भोक्त्योपलभ्य-मानेषु सादृश्यनिषेधपर्यवसानेष्वनुपलभ्यमान यदुपमान तद्गत यत्सादृश्यं तस्याभ्यनु-ज्ञानात् तत्रोपमानलुप्तायामुपमितिक्रियानिष्पत्तेः सत्त्वात्। अत एव = तद्गतसा-दृश्याभ्यनुज्ञानादेव, उपमानलुप्तता।

एवं लक्षणान्तरमपि व्याकरोति—**एवमिति**। कविना निरूप्यमाणं सादृश्यं स्वात्मनश्चेत् प्रतिषेधमनुपादाय पर्यवस्यतीति उपमितिक्रियानिष्पत्तिपर्यवसानं प्राप्नोति, सा उपमा वेदितव्येत्यर्थः। इत्यपि लक्षणमुपमाया इति शेषः।

अनुसन्धेयं विचारणीयमित्यर्थः। द्वयोः फलितार्थमाह—**उपमितिक्रियेति**। स्वनिषेधेत्यादि उपमासामान्यस्य लक्षणम्। अलङ्कारभूतोपमालक्षणन्तु उपमिति-क्रियानिष्पत्तिमद्[दद्]दुष्टाव्यङ्ग्यं सादृश्यवर्णनमिति, स्वनिषेधापर्यवसायि अदु-ष्टाव्यङ्ग्यं सादृश्यवर्णनमिति वा बोध्यम्। 'त्वदाननम्' इत्यादौ विशिष्टोपमा-क्षितविशेषणोपमायामव्याप्तिं निवारयति—**विशिष्टेति**। तस्या विशेषणोपमाना वाच्यभूतविशिष्टोपमादिसिद्धेरङ्गत्वात्। वाच्यसिध्यङ्गरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन

पद्मं मुखमेवेदम्" इत्यादौ नोपमालङ्कारः, किन्तु प्रतिषेधाक्षिप्तप्रसक्तितया भ्रान्तिमान्, तदुपपादकतयोपमा चेत्युभयं व्यङ्ग्यम्। तथापि भ्रान्तिमदादिकमपि साधर्म्यमूलत्वमात्रेणोपमामध्ये परिगणयता दण्डिना तत्त्वाख्यानोपमेत्येतादृशव्यवहारः कृतः परमिति न तत्राप्यव्याप्तिर्दोष इति दिक्।

सुधा

तासामुपमानामलङ्कारता नास्तीति तस्मिन् लक्षणस्याव्यापन दोषो नास्तीति। 'न पद्मम्' इत्यादावुपमा नास्ति, किन्तु प्रतिषेधेन निषेधेन उन्नीता या प्रसक्तिस्तद्भावेन भ्रान्तिमदलङ्कारः। भ्रान्तेरुपपादकतयोपमा चेत्युभय व्यङ्ग्यमेव। भ्रान्तिमदादिकमपि साधर्म्यमूलतामात्रेणोपमामध्ये परिगणयता दण्डिना तत्त्वाख्यानोपमेति केवलं व्यवहारः कृत इति। तत्रापि "त्वदाननम्" इत्यादावपि नाव्याप्तिर्दोष इति दिक्।

भट्टाचार्यास्तु—"साधर्म्यनिष्पत्तिरूपाया उपमितिक्रियाया अनन्वये सत्त्वादतिव्याप्तिः। भेदगर्भिततत्प्रतीतौ भेदनिवेशेन तद्वारणं किंमूलम्? भेदगर्भितोपमितिक्रियाज्ञानादेव विजातीयोपमितिक्रियानिष्पत्तिर्मूलमिति चेत्! 'गोसदृशो गवयः' इत्यादावतिव्याप्तिः। विलक्षणसाधर्म्यज्ञानादिति चेत्? अनन्वयेऽप्यस्तु। न चानन्वये निरुपमत्वप्रतीतेर्विलक्षणसाधर्म्यज्ञानाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्· स्वेतरसाधर्म्यविरहरूपस्य निरुपमत्वस्य स्वसाधर्म्यस्य च युगपत् प्रतीतौ विरोधाभावात्। न च तयोः युगपत् प्रतीतिसम्भवेऽप्याद्यस्यैव चमत्कारजनकत्वं नान्त्यस्येति वाच्यम्; उपमितिक्रियावैजात्ये प्रमाणाभावात्, तद्वैजात्यप्रयोजकाद्रसवैजात्यस्यैवोचितत्वात्। रूपकादौ क्रियावैजात्यस्यालङ्कारत्वप्रयोजकाभावात्" इत्याहुः।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—'विलक्षणशब्दात्मकस्य विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा वर्णनस्य शब्दवाच्यत्वाभावेनार्थालङ्कारत्वस्य बाधात्। वर्णनस्य वाच्याया व्यङ्ग्यायाश्चोपमायामव्यङ्ग्यतया तद्विशेषणवैयर्थ्याच्च।

अथ यदि "वर्णनविषयीभूतमुपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यमुपमा" इत्युच्यते, तदा 'यथा गौस्तथा गवयः' इत्यत्रातिव्याप्तेः। नापि····[च] चमत्कारिविषयककविव्यापारस्यैव वर्णनत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तावपि विषयस्याचमत्कारित्वेन सादृश्यवर्णनाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्; चमत्कारित्वस्य निवेशे उपमितिक्रियानिष्पत्तिविशेषणस्य व्यर्थत्वापत्तेः। अनिष्पन्नेनापाततः प्रतीयमानसादृश्येन चमत्कारानाधायकत्वात। एवं द्वितीयलक्षणेऽपि स्वनिषेधपर्यवसायित्वस्य व्यर्थत्वम्, व्यति-

सुधा

रेके कमलादिसादृश्यनिषेधस्यानन्वये च सर्वथा साक्षात् [सादृश्य]निषेधस्य चमत्कारितया तद्वारणाय सादृश्याभिधानात् । किञ्च,

स्तनाभोगे पतन् भाति कपोलात् कुटिलोऽलकः ।
शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ।

इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थभूतत्वेनानलङ्कारभूतायामुपमायामतिव्याप्तिः, तल्लक्षणस्यात्रापि सत्त्वात् । न चेयं लक्ष्यैवेति वाच्यम्, व्यङ्ग्योपमानिवारणयत्नस्य व्यर्थत्वापत्तेः, अभेदप्राधान्ये उत्प्रेक्षाया वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा कविकल्पितोपमाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्सूत्रेऽलङ्कारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानात् । न ह्यत्रोपमानोपमेयस्वसादृश्यादुपमारूपादस्ति कश्चिद् वाक्यार्थः, येनोपमा तमलङ्कुर्यात् । किञ्च, सादृश्यविशेषणमनर्थकम्, "उपमितिक्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनमुपमा" इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः, इत्याहुः ।

अत्र ब्रूमः उपमितिक्रियायाः साधर्म्यनिष्पत्तिरूपाया अनन्वये तावदसम्भवः, अनुपमत्वकथने कविविवक्षापर्यवसानात्, भेदगर्भितप्रतीतेर्लक्षणपदालाभाच्च । 'गोसदृशो गवयः' इत्यादौ नातिव्याप्तिः, साधर्म्यज्ञानसत्त्वेऽपि कविविवक्षाभावेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्, तादृशार्थे कवेरप्रवृत्त्या तन्निष्पत्तेः सुतरामभावाच्च । कविविवक्षायामलौकिकसाधर्म्यज्ञानस्य प्रयोजकत्वात्, द्वयोः सत्त्वेऽपि निरुपमत्वप्रतीतावेव कविसंरम्भेण तस्या एव चमत्कारजनकतया साधर्म्यस्याप्रयोजकत्वाच्च । उपमितिक्रियाविजातीयतायां विवक्षितपदस्य बीजत्वाच्च । प्रधानीभूतरसवैजात्यप्रयोजकताकल्पने चित्रेऽलङ्कारप्राधान्यभङ्गापत्तेः । उपमासामान्यलक्षणद्वयस्य उपलक्षणत्वेन कथनात्, चमत्कारजनकवर्णनविषयीभूतसादृश्यस्य वर्णनविषयीभूतस्वनिषेधापर्यवसायिसादृश्यस्य वा कथने तात्पर्यात् । सादृश्यस्य च शब्दवाच्यतासत्त्वेऽर्थालङ्कारत्वस्य बाधायोगात् । तस्य वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोः सत्त्वेनाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानस्य सार्थकत्वात्, विवक्षित इति पदेन चमत्कारजनकत्वस्य कथनाद्गोसदृशो गवय इत्यादावतिव्याप्तेरभावाच्च । तादृशविशेषस्यैव तद्विवक्षायां प्रयोजकत्वात् । अनन्वये चमत्कारजनकविषयसत्त्वेऽप्युपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावस्य तद्वारकतया सफलत्वेन तद्वयर्थत्वशङ्कायाः सर्वथासम्भवाच्च ।

यत्तु "स्तनाभोगे पतन्" इत्यादावप्यतिव्याप्तिकथनमशुद्धम्[१], उक्तविधोरगस्याप्रसिद्ध्योत्प्रेक्षायास्तत्राङ्गीकारात् । उपमानतावच्छेदकविशिष्टोपमानत्वाभिमतस्य प्रसिद्धौ तदुपमा[न]त्वकल्पनायुक्तस्य 'उद्गर्भहूणरमणी' इत्यादेः कविकल्पितोपमोदाहरणस्य सत्त्वेन तन्निर्विषयत्वप्रसङ्गस्याप्यभावाच्च ।

---

१. 'अतिव्याप्तिकथनम्, तत्तु अशुद्धम्' इत्येवं पाठः साधुः ।

सा चेयमुपमा द्विविधा—पूर्णा लुप्ता च।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामुपादाने पूर्णा। तेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे सति लुप्ता।

सुधा

यदपि, उपमानोपमेयसादृश्योपमास्वरूपादतिरिक्तवाक्यार्थस्याभावेनालङ्करणाश्रयत्वाभावात् 'स्तनाभोगे' इत्यादेरनलङ्कारभूतोपमात्वम्, इति, तदपि न, वाक्यार्थस्यैवालङ्कार्यत्वे प्रमाणाभावात्, सादृश्येन मुखादेरुत्कर्षसम्पादनाच्च, रसाङ्गभूतविभावादेरुत्कर्षाधायकत्वेनालङ्काराणां तदुत्कर्षाधायकताया नियमितत्वेन मुखादिरूपविभावादेरुत्कर्षाधायकत्वेन परम्परासम्बन्धेन रसोत्कर्षाधायकत्वसत्त्वाच्च। अङ्गोत्कर्षेण अङ्गिन उत्कर्षस्य सर्वसम्मतत्वाच्च।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥

इत्यादिना प्रामाणिकैस्तथैवाङ्गीकाराच्च। अन्यथा बहूपमोदाहरणानामनुपपत्तेः। • उपमितिक्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनस्योत्प्रेक्षादौ सत्त्वेन तद्वारणाय सादृश्यपदस्यावश्यकत्वेन तन्निरर्थकताया अपि वक्तुमयोग्यत्वात्। तस्मान्मूलोक्तं लक्षणं सम्यगेवेति दिक्।

उपमा विभजते—**सा चेति**। द्विविधेति सामान्यत इत्यर्थः। दिश[विशे]षतो वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। द्वयोर्लक्षणमाह—**उपमानेत्यादि**। उपमानादीनां चतुर्णामुपादाने पूर्णेत्यर्थः। तेषामुपमादीनामेकस्य द्वयोस्त्रयाणा वा लोपे प्रतिपादकशब्दाभावे लुप्तेत्यर्थः। पूर्णोपमात्वञ्च विशेषत[उपात्त]शब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति, विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति, विशेषतः स्वनिरूढशब्दगम्यत्वम्। स्वपदमुपमापरम्। उपमानलुप्तायां लक्षणयोपमानप्रतिपत्तिसत्त्वे तद्वारणाय शक्तीति। स्मरवधूयन्तीत्यादावुपमेयलुप्तायानुपमेयस्यात्मनोऽध्याहृतेनात्मानमितिपदेन बोधादतिव्याप्तिवारणाय **उपात्तेति** विशेषणम्।

एवमपि तन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्य काव्यस्य सदृशं न दृश्यत इत्येवंविधलुप्तोपमानायामुपमानस्य च सदृशपदोपात्तत्वादतिव्याप्तिस्तद्वारणाय **विशेषत** इति। उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः। धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकपदेन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषत इति। उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेति तदर्थः। वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेन तदवगमादतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विशेषतः **स्वनिरूढेति**। तथा च उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपोपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितो-

सुधा

पमानोपमेयकत्वे सति, उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपशब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेषत उपमानिरूढशब्दगम्यत्वं तत्त्वमित्यलङ्कारचन्द्रिकामतानुसारिणः।

यथा "चन्द्र इव मुखं रमणीयम्" इत्युदाहरणम्। अत्र इवपदमुपमावाचकम्। रमणीयत्वं साधारणधर्मः, चन्द्र उपमानम्, मुखमुपमेयमिति चतुर्णामुपादानादियं पूर्णा।

उपमानत्वं चोपमानिरूपकतया विवक्षितत्वम्, उपमाश्रयतया विवक्षितत्वमुपमेयत्वम्। अत्रायं शाब्दबोधप्रकारः—सादृश्यं पदार्थान्तरमिति पक्षे 'चन्द्र इव' इत्यादाविवार्थे सादृश्ये निरूपितत्वसम्बन्धेन चन्द्रस्यान्वयः, तस्य च प्रयोजकतासम्बन्धेन रमणीयत्वेऽन्वयः। तद्विशिष्टस्याभेदेन मुखेऽन्वयः। तथा च चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजकरमणीयत्वावच्छिन्नं रमणीयचन्द्रभिन्न मुखमिति बोधः। चन्द्ररमणीयं मुखमिति समासे तु चन्द्रपदेन चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते, तस्याभेदसम्बन्धेन रमणीयपदार्थैकदेशे रमणीयत्वेऽन्वयः। तथा च चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नरमणीय''''[त्व]वदभिन्नं मुखमिति बोधः। निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया अभेदानुसरणमेकदेशाऽन्वयस्य चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव न दोषः[१]।

समासस्यैतादृशार्थे शक्तिरिति केचित्। चन्द्रपदस्यैव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वे रमणीयपदस्य तात्पर्य्यग्राहकता, इत्यपरे। चन्द्र इव भातीत्यत्र चन्द्रपदस्य चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य[२] प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानरूपे धात्वर्थेऽन्वयस्तस्याभेदेन मुखादौ।

---

१. घटत्वगोत्वादौ नित्यपदार्थान्वयतात्पर्येण 'नित्यो घटः' 'नित्यो गौः' इत्यस्य प्रामाण्यवारणाय यत्किञ्चित् पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति यत्किञ्चित्पदजन्योपस्थितिमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमित्येतादृशकार्यकारणभावमूलकः 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशेन' इति नियमः स्वीक्रियते। घटत्वगोत्वयोः प्रकारतयोपस्थितेः सत्त्वात्, तत्र नित्यपदार्थान्वयाभावेन न तथाविधः प्रयोगः। परन्तु 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ देवदत्तादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेन गुरुत्वादावेवान्वयस्याभिमततयोक्तकार्यकारणभावेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नायाः प्रकारतायाः, नित्यसाकाङ्क्षेतरावृत्तिविशेष्यताया वा कार्यतावच्छेदककुक्षौ निवेशेन 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ देवदत्तनिष्ठप्रकारताया अभेदसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन नित्यसाकाङ्क्षत्वेन च यथातत्रोक्तनियमो न प्रवर्तते, तथाऽत्रापि न प्रवर्ततेति भावः।

२. 'प्रकारितासम्बन्धेन' इति पाठः साधीयान् बहुव्रीहिसमासमन्तरा प्रकारितार्थे प्रकारताशब्दस्यासम्भवात्।

सुधा

तथा च चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयाभिन्नं मुखमिति धीः ।

तत्रैव रमणीयतयेति मद्गो····[पदो] पादाने प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः, तस्य धात्वर्थे इवार्थे सादृश्येऽन्वयः। भाने तस्य च, तेन रमणीयताप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयं····[यः] मुखमिति बोधः । चन्द्रवद्रमणीयमित्यत्र "तेन तुल्यम्" [५,१, ११५] इति विहितस्य वतेः सादृश्यवदर्थकस्य सादृश्ये लक्षणा, तस्य रमणीयपदार्थैकदेशे रमणीयत्वेऽन्वयः । चन्द्र इव रमणीयमित्यत्रैव बोधः । चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रनिरूपितसादृश्यवदभिन्न मुखमिति धीः । चन्द्रवद्रमणीयमस्येत्यत्र चन्द्रशब्दस्य चन्द्ररमणीयत्वे लाक्षणिकतया चन्द्ररमणीयतानिरूपितसादृश्याधिकरणमेतत् सम्बन्धि रमणीयत्वम् । चन्द्रेण तुल्यमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः, तस्य सादृश्येऽन्वयः, चन्द्रनिरूपितसादृश्याभिन्नमिति धीः । रमणीयतयेति धर्मनिर्देशे प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । तेन चन्द्रनिरूपितरमणीयत्वप्रयोज्यसादृश्यादभिन्नमिति बोधः । सादृश्यस्य समानधर्मत्वे तु चन्द्ररमणीय मुखमित्यत्र चन्द्रवृत्तिसमानधर्मप्रतीतिर्लक्षणया, तस्य चाभेदेन रमणीयत्वेऽन्वयः । चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नरमणीय[त्व]वन्मुखमिति धीः । चन्द्र इव रमणीयमित्यत्र चन्द्रपदार्थस्य आधेयतासम्बन्धेन इवपदार्थे समानधर्मेऽन्वयः । चन्द्राधेयसमानधर्माभिन्नं रमणीयमिति धीः । रमणीयत्वेन चन्द्रेण सममित्यत्र रमणीयत्वोत्तरतृतीयाया अभेदार्थक····[त्व]म् । धान्येन धनीतिवत् चन्द्रोत्तरतृतीयायाः निरूपितत्वमर्थः । रमणीयत्वाभिन्नं चन्द्रनिरूपितं यत्सादृश्यं तद्वदभिन्नमिति बोधः । शेषं श्रौत्यार्थीविभागे वक्ष्यामः ।

तत्रेवादीनां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वं निपातत्वादुपसर्गवत् । न च तेषामपि वाचकत्वमस्त्विति वाच्यम् ; उपास्यते गुरुः, अनुभूयते सुखमित्यादौ गुर्वादेर्लकारेणाभिधानानुपपत्तेः । उपसर्गवाच्योपासनस्य धात्वर्थताविरहेण तज्जन्यफलशालित्वाभावाद् । एवं साक्षात् क्रियते गुरुरित्यादौ, गुर्वादेरभिधानार्थं द्योतकताया एव युक्तत्वात् । अन्यथा "शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" इत्यादावुस्रादिपदोत्तरं तृतीयादेरसङ्गतित्वापत्तिः । उस्रादेरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वात्, इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च । द्योतकत्वे तूस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैः····[दृशैः]शरैरिति विशेषणत्वसम्भवेन तृतीयादिसङ्गतिः । द्योतकत्वञ्च स्वसमभिव्याहृतपदान्तरेण शक्त्या लक्षणया वा तादृशार्थबोधने तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगित्वमिति वैयाकरणाः ।

नैयायिकास्तूपसर्गाणा द्योतकत्वेऽपीवादीना वाचकत्वे बाधकाभावः । निपातत्वादिति हेतुस्तु अप्रयोजकत्वान्न साधकः । अन्यथाऽव्ययत्वादिति हेतुता, अव्ययमात्रस्यैव द्योतकतापत्तेरिति वदन्तीत्यन्यत्र विस्तरः ।

पूर्णायां क्वचित्साधारणधर्मस्यानुगामितया निर्देशः । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन । क्वचिद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन । क्वचिच्छ्लेषेण । क्वचिदुपचारेण । क्वचित्समासान्तराश्रयेण । क्वचिदेषां यथासंभवं मिश्रणेन । लुप्तायां तु नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात्, किन्तु प्रकारान्तरेण भेदा वक्ष्यन्ते ।

तत्र पूर्णायां धर्मस्यानुगामिता यथा—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति वागर्थयोर्नित्यसंबन्धित्वं प्रसिद्धम् । उमामहेश्वरयोरप्यनयोर्न पृथग्भावः, चन्द्रचन्द्रिकयोरिवेति तत्प्रसिद्धम् । तथा च नित्यसंबन्धित्वरूपोऽत्र साधारणधर्मोऽनुगामितया निर्दिष्टः ।

सुधा

पूर्णायां साधारणधर्मस्य कथने प्रकारभेदानाह—पूर्णायामित्यारभ्य मिश्रणेनेत्यन्तेनेति । लुप्तायान्तु एवं भेदा न संभवन्ति । तस्या लुप्तोपमायां साधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात् । प्रकारान्तरेण = एकलुप्तत्वादिरूपेण, भेदा वक्ष्यन्ते इति । तत्र तेषु भेदेषु साधारणधर्मस्यानुगामिता यथा, तथोदाह्रियत इति शेषः ।

"वागर्थाविव" इत्येकपदम् । "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" इति वार्तिकात् समासः । शब्दार्थाविव संपृक्तौ नित्यसम्बद्धावित्यर्थः । "नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः" इति मीमासकाः । जगतो लोकस्य, माता च पिता च पितरौ "पिता मात्रा" [१।२।७०] इत्येकशेषः । एतेन [शर्व] शिवयोः सर्वजगज्जनकतायां [तया] वैशिष्ट्यम्, इष्टार्थप्रदानशक्तिः, कारुणिकत्वञ्च व्यज्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती "तस्यापत्यम्" [४।१।९२] इत्यणि, "टिड्ढाणञ्... [४।१।१५] इति ङीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च तौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग् ज्ञानार्थं वन्दे इत्यन्वयः । अत्रानुगामितां धर्मस्य समर्थयते—**औत्पत्तिकस्त्विति** । शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध औत्पत्तिकः स्वाभाविको नित्य इति वागर्थयोर्नित्यसम्बन्धित्वं जैमिनिसूत्रे प्रसिद्धम्[1] ।

शिवयोरप्यनयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः चन्द्रचन्द्रिकयोरिव = इन्दुकौमुद्योरिव

---

१. औत्पत्तिकः = उत्पत्तिः = भावः, तेनावियुक्तः, उत्पत्तिकालमारभ्य प्रलयपर्यन्तस्थायी । नोत्पन्नयोरनयोः पश्चात् सम्बन्ध इति भावः । नित्यः सम्बन्ध इति यावत् ।

यद्यप्युमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नित्यसम्बन्धित्ववर्णनेन तयोर्निरतिशयपरस्परप्रेमशालित्वं महामहिमत्वमित्यादि व्यज्यते, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः। न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शप्रतिभासादेवात्र चारुताप्रतीतिः, किन्तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादपीति प्रायस्तत्र सम्भवद्रसादिरूपं व्यङ्ग्यमलङ्कारान्तरं चागणयित्वैव तत्तदलङ्कारा उदाह्रियन्ते।

एकस्यैव धर्मस्य सम्बन्धिभेदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः। स च शुद्धो न सम्भवति, किन्तु विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बितः।

वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नतयाध्यवसितयोर्द्विरुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः। तत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य विशेषणता यथा—

सुधा

पृथग्भावो न, इति पद्ये, तत् = नित्यसम्बन्धित्वमित्यर्थः। एवं चात्रपूर्णोपमायां नित्यसम्बन्धत्वरूपो धर्मोऽनुगामितया = एकसम्बन्धरूपतया दर्शित इत्यर्थः। शङ्कते—यद्यपीति। तयोः वागर्थवन्नित्यसम्बन्धत्वप्रतिपादनेन निरतिशयमिथःप्रेमशालित्व महामहिमत्वं व्यङ्ग्यत्व[त्व !]मस्तीति ध्वनित्वं मध्यमकाव्यत्वं वा, तादृशव्यङ्ग्यस्योपमापोषकत्वादिति भावः। समाधत्ते—नेति। व्यङ्ग्यसंस्पर्शप्रकाशादेवात्ररमणीयताप्रतीतिर्नास्ति, किन्तु उपमावैचित्र्यप्रकाशादपि। यत्रालङ्कारेण चारुता, तत्र विद्यमानं रसादिरूपं व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यातिरिक्तमलङ्कारञ्चानालोक्यैवालङ्काराणामुदाह्रियमाणत्वमिति। यथा "स्वच्छन्दोच्छलत्" इत्यादौ मन्दाकिनीविषयरतिं तीर्थान्तरेभ्यो व्यतिरेकञ्चागणयित्वैवानुप्रासमात्रवैचित्र्येण शब्दचित्रता, तद्वदित्याशयः।

वस्तुप्रतिवस्तुभावेन धर्मं दर्शयितुं तल्लक्षणं पूर्वमाह—एकस्यैवेति। सम्बन्धिभेदेन = प्रतियोगिभेदेन द्विरुपादानस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वम्। केवलस्य तस्यासत्त्वादाह—स चेति। वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यर्थः, शुद्धो बिम्बप्रतिबिम्बभावादिरहित इत्यर्थः। किन्त्विति। विशेषणतया बिम्बप्रतिबिम्बभावविशेषणतया विशेष्यतया तन्निरूपितयैवेत्यर्थः। परमार्थतस्तु बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यैव शुद्धत्वधर्मान्तरविशिष्टत्वाभ्यां द्वैविध्यमिति ग्रन्थकाराभिप्रायः। करम्बितः, मिश्रित इत्यर्थः।

बिम्बप्रतिबिम्बभावलक्षणमाह—वस्तुत इति। परमार्थतो भिन्नयोः

यान्त्या मुहुर्वलितकधरमानन त-
दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढ निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

अत्र विम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टयोः कन्धरावृन्तयोर्वलितावृत्त-शब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेषणतया निर्दिष्टः । विशेष्यता यथा—

सा तेन जगृहे साध्वी हठात् साध्वसकम्पिता ।
वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी ॥

अत्र साध्वसवातयोर्विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दा-भ्यामेक एव धर्मो विशेष्यतया निर्दिष्टः ।

सुधा

परस्परसारूप्याद् एकत्वेनाध्यवसितयोः=मिश्रितयोः साधारणधर्मयोः द्विरुपादानं शब्दभेदेन प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रोभयभेदे विशेषणतां तस्योदाहरति—**यान्त्येति** । मालतीमाधवे पद्यम् । तया पक्ष्मलाक्ष्या मालत्या मम हृदये गाढं यथा स्यात् तथा कटाक्षो निखात इव दत्त इव, तदा तदवलोकनं मे हृदयलग्न-मिवेत्यर्थः । निखात इत्यनेन दुस्सहत्वमुक्तम् । कीदृश्या तदाननं वहन्त्येत्यर्थः । आननविशेषणं मुहुर्वलिता वक्रिता कन्धरा यत्र क्षणं क्षणं व्यावर्तमानमित्यर्थः, आवृत्तवृन्तम् आवर्जितनालं यच्छतपत्रं पद्मं तन्निभं तत्तुल्यं वृन्तादारभ्या-वर्तनेन पद्मविवर्तनसिद्धिः कटाक्षविशेषणं पूर्वमानन्दहेतुतयाऽमृतेन दिग्धः उपचितः पश्चाद् दर्शनानन्दविच्छेदाद्विषेण दिग्ध इत्यर्थः ।

विशेषणतया वस्तुप्रतिवस्तुभावं दर्शयति—**अत्रेति** । बिम्बप्रतिबिम्बभावेन दर्शि[र्शि]तयोः कन्धरावृन्तयोः वलितावृन्द[वृत्त] शब्दाभ्यामेक एव धर्मो वक्रत्व-रूपो धर्मस्तद्विशेषणतया निर्दिष्टो दर्शित इत्यर्थः ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य विशेष्यता यथा [!] **यथेति** । साध्वसेन भयेन कम्पिता साध्वी पतिव्रता सा तेन रावणेन हठाद् जगृहे । अतिचञ्चलेन वानरेण वातेन अवधूता वल्लरीव । अत्र तद्विशेष्यता निर्दिशति—**अत्रेति** । बिम्बप्रतिबिम्ब-भावं प्रातयोः साध्वसवातयोः कम्पितावधूतशब्दाभ्या भिन्नाभ्यामेक एव धर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावरूपः कम्पनता [!] धर्मो विशेष्यत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः ।

अत्र नव्याः—"विमल वदन तस्या निष्कलङ्क मृगाङ्कति" इत्यादौ वैमल्य-निष्कलङ्कत्वयोर्बिम्बप्रति [बिम्ब] भावनिर्मुक्तं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नयोरुपमा-निष्पादकत्वं यद्यस्ति तदा शुद्धोऽपि वस्तुप्रतिवस्तुभावः,न त्वत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावः, वैमल्यनिष्कलङ्कत्वयोर्भेदाभावात् ।

शुद्धविम्बप्रतिबिम्बभावो यथा—'पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहार:' इत्यादि। अत्र हरिचन्दनबालातपौ हारनिर्झरौ च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ। श्लेषो यथा—

नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तव।
पारावारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः॥

सुधा

न च सौन्दर्य्यादिनैवात्रोपमानसिद्धया न तस्य धर्मतेति वाच्यम्; 'यान्त्या मुहुः' इत्यादावपि तदभावापत्तेः। एवञ्च—

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशीमुक्ताभिः कृतरुचिसैकतं नदीनाम्।
स्त्रीलोकः परिकल्पयाञ्चकार तुल्यं पल्यङ्कैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः॥

इत्यत्र मुक्तारुचिरत्वहारचारुत्वधर्मयोरपि भेदाभावाच्छुद्ध एव वस्तुप्रतिवस्तुभाव इति वदन्ति।

शुद्धबिम्बप्रतिबिम्बभाव दर्शयति—**पाण्ड्योऽयमित्यादि**। पूर्वं व्याख्यातम्।

अत्र तत्प्रकारं दर्शयति—हरिचन्दनबालातपयोर्हारनिर्झरयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावो दर्शित इति। यथा वा—

उअणिच्चलणिप्पदा भिसणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व॥

अत्र बिषिणी[बिसिनी]पत्रमरकतभाजनयोरेव[क]त्वेनाध्यवसानम्। **रसगङ्गाधरकृतस्तु** [1]अर्थगम्योऽप्ययं दृश्यते। "मलय इव जग[भा]ति पाण्डुर्वल्मीक इव-[वा]धिधरणि धृतराष्ट्रः" इत्यत्र चन्दनानां पाण्डवानां सर्पाणां दुर्योधनादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य स्पष्टमुपलब्धेः। शब्दोपात्तस्य स[!] तत्र[न्त्र]त्वे प्रमाणाभावात्। तस्माद्द्वैविध्यमेव तस्योचितम्। प्रतिबिम्बमात्रस्योपादाने उपमाने धर्महानिर्दोषः [तत्र तत्स्थानीयधर्मानुक्तेः] बिम्बमात्रस्यैवोपादाने धर्माधिक्यापत्तिः। तस्मात्तदापन्नयोः द्वयोरेव शाब्दत्वं द्वयोरेव वाच्या[वा]र्थत्वम्। न त्वेकस्य शाब्दत्वम्, अन्यस्यार्थत्वमिति एव[!] तत्त्वमिति वदन्ति[2]।

श्लेषेण तत्र धर्ममाह—**नरसिंहेति**। नरसिंहेत्याद्युभय सम्बोधनम्। सम-

---

1. बिम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यर्थः। वस्तुतो भिन्नयोरपि पदार्थयोस्तद्गतधर्माणामभिन्नतया ऐक्यप्रतिभासो बिम्बप्रतिबिम्बभावः। वस्तुतोऽभिन्नयोरप्याधारस्य भिन्नभिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपभेदाच्च भिन्नत्वेन प्रतीतयोः पदार्थयोरैक्यप्रतीतिर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः।
2. 'तस्योचितम्'इत्येतत्पर्यन्तं रसगङ्गाधरकृतो ग्रन्थः, ततस्तस्याभिप्रायवर्णनपरोऽन्यदीयो ग्रन्थः।

उपचारो यथा—

उद्भवन्तमुदितार्चिषं ततो भानुमन्तमिव हेमभूभृतः ।
पङ्कजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पपुर्जनाः ॥

अत्र विकासः पुष्पधर्म उपमेयेषु वीक्षणेषूपचरितः । समासभेदाश्रयणं यथा—

तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत् संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥

अत्र विवृद्धाननचन्द्रकान्त्येति विशेषणं देव्यां शरदि च समासभेदेन प्रवर्तते ।

सुधा

स्तोऽपि सकलोऽपि तव रिपुः पारावारसमानत्वं समुद्रसमता दधाति । कीदृशः स्वपदात् स्वस्थानात् च्युतः भ्रष्टः, समुद्रो[द्रेणा]ऽपि स्वपन् अच्युतो विस्मर्यते [धार्यत इत्यर्थः]त्यर्थः । अत्र श्लेषेण स्वपदच्युतत्वरूपो धर्म उभयत्रास्तीति ।

यथा वा नैषधे—

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्रराजिरामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।
रुद्रक्रुधस्तदरिकामधिया नले सा वासार्थितामभृत काचन केतकीव ॥

[नै० १२,११०]

अत्र उत्कण्टकादीनां विशेषणानां दमयन्तीकेतक्योः शि[श्लि]ष्टतेति ।

उपचार दर्शयति—**उपचारो यथेति** । [1]स चान्यत्रान्यधर्मारोप [2]इति रूपो बोध्यः । **उद्भवन्तमिति** । जना मनुष्यास्ततो [तः] प्रादुर्भवन्त उदितकान्ति हेमभूभृतः सुमेरोर्भानुमन्तं सूर्यमिव, विकचैः विकसितैः पङ्कजैरुत्पलैरिव ईक्षणैः नेत्रविस्मयेनाश्चर्येण पपुः सादरं ददृशुरित्यन्वयः । **उपचारमुपपादयति**—विकासः पुष्पधर्मो मुख्यत्वेनेति शेषः, लोचनेषूपचरितः = उपचारेण युक्त इत्यर्थः ।

समासभेदेन सामान्यधर्म दर्शयति—**तयेति** । आननं चन्द्र इवेत्युपमितिसमासः । आननमिव चन्द्र इति द्वितीयपक्षे, प्रवृद्धा आननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तस्यास्तथोक्तया शरदा लोक इव संसृज्यमानः सङ्गच्छमानः शिवः, चक्षूंषि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य, चक्षूंषीव कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्मिन् चेतः सलिलमिव तत्प्रसन्नमस्य चेतोवत् सलिलं वा प्रफुल्लमस्येति वा तादृशोऽभूत् ।

अत्र श्लोके प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्येत्यादि विशेषण कुमार्य्यां शरदि च समासभेदेन साधारणधर्मोऽस्तीति ।

---

१. **उपचारश्च ।**
२. **इतिशब्दो बोध्यपदानन्तरं स्थापनीयः ।**

मिश्रणेष्वनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥

अत्राधृष्यत्वमभिगम्यत्वं च नृपगुणानां यादोरत्नानां च बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्य लब्धात्मकं साधारणो धर्मः । अनुगामित्वश्लेषयोर्मिश्रणं यथा—

गते तव भ्रातरि वत्स पञ्चता चिराय नश्चान्द्रमस कुलं महत् ।
अदृष्टसन्तानतया न शोभते वनं हरेः प्राङ्मथनादिवोदधेः ॥

अत्र सन्तानशब्दश्लेषमपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभारहितत्वं साधारणो धर्मः ।

अनुगामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा—

सुधा

मिश्रणभेदेषु द्वयोर्मिश्रणं प्रदर्शयन् अनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणेन धर्ममुपदिशति—**यथेति** । भीमैः कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीपः, उपजीविनाम् आश्रितानां यादोभिः जलग्राहैः । "यादांसि जलजन्तवः" इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इवाधृष्योऽनभिभवनीयश्चाभिगम्यश्चाभिश्रयणीयश्च बभूवेत्यन्वयः । अत्र श्लोके नृपगुणानाञ्च यादोरत्नानाञ्च बिम्बप्रतिबिम्बभावापेक्षया लब्धस्वरूपमधृष्यत्वाभिगम्यत्वयोरेकसम्बन्धेनोभयत्र सत्त्वादनुगामित्वरूपः साधारणधर्मो वर्तत इति तत्समन्वयः । अत्र ग्रन्थकृतानुक्तमपि अनुगामित्ववस्तुप्रतिवस्तुभावयोरुदाहरण यथा—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीभृतामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥

अत्र मनुप्रणवयोरुपमाया छन्दोमहीभृता बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नानां विशेष्य-[षण]तया आद्यत्वमुक्तं, मनीषिमान्यत्वमनुगतधर्मः । अनुगामित्वश्लेषयोरुदाहरणं दर्शयति—**गते इति** ।

हे वत्स तव भ्रातरि पञ्चता नाशभावं गते सति नोऽस्माकं चान्द्रमसं चन्द्रम-[सम्बन्धि]वधि महत्कुलम्, अदृष्टसन्तानस्य भावस्तया, उदधेः समुद्रस्य मथनात् पूर्वं हरेरिन्द्रस्य वनं नन्दनमिव न शोभते इत्यन्वयः । अत्र सन्तानशब्दस्याखण्डश्लेषेण पुत्रत्वपारिजातत्वमपेक्ष्य शोभारहितत्वधर्मस्यैकेन सम्बन्धेनाभिधानादनुगामितासत्त्वादुदाहरणसङ्गतिः ।

अनुगामित्वोपचारयोरुदाहरणं दर्शयति—**यथेति** ।

तडिदुज्ज्वलहेतिमुत्तरः कुरुराजध्वजिनीं विलोकयन् ।
प्रिययेव भिया सकम्पया परिरेभे धृतघर्मपाथसा ॥

अत्र सकम्पत्वानुगामिधर्मापेक्षया लब्धचारुभावं परिरम्भकर्तृत्वं भीत्यामुपचरितम् । अनुगामित्वसमासभेदाश्रयणयोर्मिश्रणं यथा—

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥

अत्र श्येनपक्षपरिधूसरेत्यादिविशेषणयोः समासभेदाश्रयणेन साधारण्यमपेक्ष्यानवोकनक्षमत्वमनुगामिधर्मश्चारुतातिशयं पुष्णाति । वस्तुप्रतिवस्तुभावबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः क्रोधनक्रयोः संवृतगूढशब्दाभ्यामेक एव धर्म उक्त इति बिम्बप्रतिबिम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावः । सन्तोष-

सुधा

तडिदुज्ज्वलखड्ग उत्तरो विराट्सुतः कुरुराजध्वजिनीं दुर्योधनसेना विलोकयन् पश्यन् धृतघर्मपाथः प्रस्वेदजलं यया तथाभूतया, सकम्पया प्रिययेव भिया परिरेभे परिरब्ध इत्यन्वयः । अत्र सकम्पत्वमनुगामिधर्मः, एकसम्बन्धेन तस्योभयवृत्तित्वात्, तदपेक्षया प्राप्तचारुस्वरूपं परिरम्भकर्तृत्वं मुख्यत्वेन प्रियावृत्तिक भीतावुपचरितमित्युदाहरणसङ्गतिः ।

अनुगामित्वसमासभेदाभ्यां धर्मकथनमुदाहरति—यथेति—श्येनपक्षा इव परितो धूसरा अलका यासां ताः । पक्षे उपमितिसमासः । सान्ध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां ताः । पक्षे स [उपमिति]व समासः । रजो धूलिः, आर्तवपक्षे [उपमितिसमासः] अस्ति यासां ता दिशोऽङ्गना इव अवलोकनक्षमा दर्शनार्हा नो बभूवुरित्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे विशेषणगतसमासभेदाश्रयणेन यत् साधारण्यं तम[द]पेक्ष्य दर्शनानर्हत्वरूप एकसम्बन्धवृत्तिरनुगामिधर्मः शोभातिशयं पुष्णातीत्युदाहरणसङ्गतिः ।

उभयमिश्रणे बिम्बप्रतिबिम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावयोरुदाहरणं दर्शयति—यथेति । मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रिया निगूढाहङ्काराः प्रसन्ना निर्मला गूढनक्रा अन्तर्लीनग्राहा ह्रदा इव स्थितास्ते नृपा वैदर्भमामन्त्र्या पृच्छ्य तदीयां पूजामुपदाच्छलेन उपाय[न]मिषेण समर्प्य प्रययुः गतवन्तः ।

चिह्नप्रसादयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावश्च ।

श्लेषबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

पार्थनाशमुदिता नृपात्मजा बाष्पमूहुरविनीतमन्यवः ।
आतपक्वथितपाथसो बहिः शीतगर्भसलिला इव ह्रदाः ॥

अत्र बाष्पशब्दे श्लेषस्य नृपात्मजह्रदविशेषणानां बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्य चारुता ।

उपचारबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥

अत्राश्वासितेन्द्रसिक्तेत्यनयोर्वरोरगाणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्योद्वमनमुपमानोपमेययोर्द्वयोरप्युपचरितम् । मुख्यार्थस्य द्वयोरप्यसम्भवात् , मुख्यार्थे तस्या ग्राम्यत्वाच्च । यदाहुः—

सुधा

अत्रोदाहरणे बिम्बप्रतिबिम्बभावप्राप्तयोः क्रोधनक्रयोः सवृतगूढगब्दाभ्या भिन्नाभ्यामेकस्यैव धर्मस्योपात्तत्वेन वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य सन्तोषचिह्नप्रसादयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सह सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः ।

श्लेषबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणोदाहरण दर्शयति—**यथेति** । **पार्थेति** । पार्थनाशेन मुदिता हृष्टा अनितान्त[अविनीत]मन्यवो नृपात्मजा राजसुता बहिरातपेन क्वथितानि पाथांसि जलानि येषाम् “कबन्धमुदकं पाथः” इत्यमरः, शीतानि गर्भे सलिलानि येषां ते तादृशा ह्रदा इव बाष्पं जलमश्रुपातञ्च ऊहुरित्यन्वयः । अत्रोदाहरणे बाष्पशब्दे श्लेषो नृपात्मजह्रदविशेषाणां बिम्बप्रतिबिम्बभावापेक्षया चारुतातिशयं पुष्णातीति लक्षणसङ्गतिः ।

द्वयोर्मिश्रणे बिम्बप्रतिबिम्बभावोपचारयोरुदाहरणं दर्शयति—**उपचारेत्यादि** । **सा किलेति** । रघुकाव्ये कैकेयीवाक्यवर्णनं **सेति** । चण्डी अतिकोपना । “चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः” इत्यमरः । सा भर्त्रा दशरथेन आश्वासिता अनुनीता, तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ, इन्द्रेण सिक्ता अभिवृष्टा भूर्बिले मग्नौ वल्मीकादौ मग्नौ उरगाविव उद्ववाम उज्जगार । बिम्बप्रतिबिम्बभावोपचारौ स्पष्टयति—अत्रोदाहरणे आश्वासितेन्द्रसिक्त[क्तेत्य]ंशा नयोः वरोरगाणाञ्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव उद्वमनस्य उपमानोपमेययोः द्वयोरेवोपचार उद्वमनरूपमुख्यार्थस्योभयत्रासम्भवात् , मुख्यार्थे तस्य ग्राम्यत्वाच्च । यदि चोपमेये मुख्यार्थादरः, तदा तत्र ग्राम्यदोषप्रसक्तिः ।

तत्र प्राचीनसम्मतिमाह—**यदाहुरिति** । निष्ठ्यूतादिकं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं

सुधा

गौणवृत्त्याधारभूतमतिसुन्दरम्, अन्यत्तु मुख्यार्थपरन्तु ग्राम्यकक्षा तद्दोषकक्षा विगाहते अवगाहयतीत्यर्थः। एवमन्यदपीति। तथा हि—समासभेदश्लेषयोरुदाहरणं सेतुकाव्ये—

खुडि उप्पडि अमुणाल दट्ठूण पिअ व सिढिलि अवलअ णलिणिम्।
मुहु अरिमहुरुल्लाव महुमअअम्बं मुहं व वेप्पइ कमलम्[१]॥

अत्र मधुकरीणा मधुरोल्लापमिति कमलपक्षे, मधुकरीणामिव मधुर उल्लापो यत्रेति मुखपक्षे समासभेदः। परागमदेन मद्यस्य मदेन चेति अखण्डश्लेषः।

समासभेदबिम्बप्रतिबिम्बभावयोरपि तत्रैव। यथा—

वणदवमसिमइलग्गो रेहइ विञ्झो घणेहि धवले हि।
खीरोदमन्थणुच्छलिअदुद्धसित्तोव्वमहुमहणो[२]॥

अत्र विन्ध्यपक्षे वनदवमसीव तेन मलिनान्यङ्गानि यस्य। विष्णुपक्षे वनदवेन मसी तद्वत् श्यामाङ्ग इति वृत्तिभेदः। श्वेतघनदुग्धयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः। वस्तुप्रतिवस्तुभावश्लेषयोरुदाहरणं श्रीविश्वेश्वरचरणानाम्।

सरसतरा हसितमुखी विभाति वरवर्णिनी नितराम्।
उन्मीलितारविन्दा सरसीव विनिर्मितोत्कलिका॥ [पृ० ४१]

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नमुखकमलविषयि···[य]कै·····ए[!]कस्यैव धर्मस्य हसितोन्मीलितपदाभ्यां विशेषणतया निर्दिष्टत्वाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः। अतिशयेन सरसा रसवती अते··[ति]जला च विनिर्मिता रचिता उत्कृष्टा कामकला यया, यथा वा विनिर्मिता उत्कृष्टा कलिका कोरका ययेति श्लेषः। समासभेदोपचारयोरपि तेषामेव[३]—

मालतीमुकुलकोमलदन्ता मत्तबर्हिकुलकेशकलापा।
जीवयत्यसमसायकमेषा कामिनीव जलदागमलक्ष्मीः॥

अत्र मालतीमुकुल [लाः]कोमलदन्ता इव यस्याः, मत्तं यद्बर्हिकुलं तत्केशकलाप इव यस्ये···[स्या इ] ति। कामिनीपक्षे मालतीमुकुला इव

---

१. खण्डितोत्पतितमृणालां दृष्ट्वा प्रियामिव शिथिलितवलयां नलिनीम्।
मधुकरीमधुरोल्लापं मधुमदताम्रं मुखमिव गृह्यते कमलम्॥ [छाया]

२. वनदवमसीमलिनाङ्गो राजति विन्ध्यो घनैर्धवलैः।
क्षीरोदमन्थनोच्छलितदुग्धसिक्त इव मधुमथनः॥ [छाया]
[सेतुकाव्ये शरद्वर्णनम्]

३. श्रीविश्वेश्वरपण्डितानामेवेत्यर्थः।

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्।
अतिसुन्दरमन्यत्तु (त्र) ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति।

एवमन्यत्रापि द्वयोर्मिश्रणमूह्यम्।

अनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावसमासभेदाश्रयणानां मिश्रणं यथा—

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥

अत्र व्यत्यगादित्यनुगामिधर्मः। अन्यवधूर्भवित्रीसागरगामिन्य-नयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समासभेदाश्रय-णमित्येतेषां मिश्रणम्।

सुधा

कोमला दन्ता यस्याः, मत्तबर्हिकुलमित्येव [इव] केशकलापो यस्या इति समासभेदः।

जीवयत्यत्रोपचारः, मुख्यजीवनस्य आत्मविशेषगुणजनकमनस्संयोगरूपस्य तत्राभावात्। समासभेदवस्तुप्रतिवस्तुभावयोरपि तेषामेव—"घनप्रसव-सङ्कुलास्थगितशर्वरीवल्लभा विराजति बलाहकागमनकालिकी द्यौरियम्। परं विहितगोचरीभवनपुण्डरीकलल [च्छ] टा तमालदलमेचकावयवसन्निवेशेव भूः ॥" [पृ० ४१] अत्र घनाना मेघाना प्रसव उत्पत्तिः। पक्षे, घनप्रसवो जलम्, तेन सङ्कुला विहितम् [अ] निषिद्धम्, गोचरीभवनं यस्यास्तादृशी पुण्डरीक-च्छटा यस्येति। [स्या इ], अदृश्यपुण्डरीकेत्यर्थः। तमालदलवत् श्यामा; तमालदलैः श्यामा; इति समासभेदः। बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नतत् [चन्द्र]-पुण्डरीकयोः स्थगितत्वस्य विहितगोचरीभवनत्वस्यैकस्यैव धर्मस्य विशेषणतया निर्दिष्टत्वाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः।

श्लेषोपचारयोर्यथा—

अस्थानगामिभिरलङ्करणैरुपेता भूयः पदस्खलननिह्नुतिरप्रसन्ना।
वाणीव कापि कुकवेर्मधुपानमत्ता गेहान्निपातबहुलेव विनिर्जगाम ॥

निर्गमनस्य वाण्यामुपचारः। **अन्यत्रापीति**। अन्यदपीत्यस्यार्थः। बहूनां मिश्रणेऽनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावसमासभेदानां मिश्रणमुदाहरति—**यथेति**। आवर्तवद् जलभ्रम इव मनोज्ञा नाभिर्यस्याः, "स्यादावर्तो [ऽम्भसाम्] भसां भ्रमः" [का०१,९५] इत्यमरः। इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम्। अन्यवधूः अन्यस्य पत्नी भवित्री सा कुमारी तं नृपं सागरगामिनी समुद्रगामिनी स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतमिव व्यत्यगाद् व्यतीत्य गता। अत्रोदाहरणे व्यतीयायेति

अनुगामित्वश्लेषोपचाराणां मिश्रणं यथा—

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥

अत्रातुरदृष्टिवीक्षित इत्यादावनुगामिता; रामादिशब्दश्लेषः; चुम्बित-शब्दस्य वसन्तपक्षे उपचारः; इत्येतेषां मिश्रणम् । एवमन्येऽपि मिश्रणोदाहरणभेदाः स्वयमेव द्रष्टव्याः ।

सुधा

अनुगामिधर्मः । अन्यवधूर्भवित्रीसागरगामिनीत्यनयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः । आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समासभेदाश्रयणमिति त्रयाणां सङ्गतिः ।

अनुगामित्वश्लेषोपचाराणा मिश्रणमुदाहरति—**यथेति** । मरुता चुम्बिताश्चारुकेसरा यस्य । प्रसन्नश्चासौ ताराधिपश्च, तस्य मण्डलमग्रणीर्यस्य । वियुक्तरामातुरदृष्टिभिः वीक्षितोऽसौ वसन्तकालो हनुमानिवागत इत्यन्वयः । अत्रातुरदृष्टिवीक्षित इत्यादावनुगामिता, ताराधिपरामशब्दयोः, चुम्बित-शब्दस्य वसन्तपक्षे उपचार इति त्रयाणा मिश्रणम् । एवमन्येऽपि मिश्रणभेदाः सोदाहरणाः स्वयमेव द्रष्टव्याः । तद्यथा समासभेदानुगामित्वोपचाराणामुदाहरणं सेतुकाव्ये—

मुहुलघणविप्पइण्णं जलणिवहं भरिअणहमहीविअरम् ।
णईमुहपज्जहत्थं अप्पाण विणिग्गअ जसं व पिअंतम्[1] ॥

अत्र मुखरेत्यत्र मुखरैर्गर्जद्भिः घनैः वृ[वृ]ष्टम्, पक्षे मुखरैर्बन्द्यादिभिः घनं बहु कृत्वा वर्णितम् । भृतनयो [तमो] महीविवरत्वमनुगामिधर्मः । विनिर्गत-मित्यस्य यशस्युपाचारः । निष्क्रमणाख्यस्य बहिःसंयोगजनककर्मणो मूर्तमात्रधर्मतया यशस्यभावात्[2] । उपचारसमासभेदश्लेषाणामुदाहरण तत्रैव—

सरए सरम्मि पहिआ जलाइ कदोट्टसुरहिगन्धाइं ।
धवलच्छाइ सअह्णा पिअंति दइआणवमुहाइं[3] ॥

अत्र पिबन्तीति मुखपक्षे उपचारः[4] नीलोत्पलसुरभीति समासभेदः, धवलान्ि

---

१. मुखरघनविप्रकीर्णं जलनिवहं भृतसकलनभोमहीविवरम् ।
नदीमुखपर्यस्तमानमात्मनो विनिर्गतं यश इव पिबन्तम् ॥ [छाया]

२. प्रकाशे लाक्षणिकत्वादित्यर्थः ।

३. शरदि सरसि पथिका जलानि नीलोत्पलसुरभिगन्धानि ।
धवलाच्छानि [क्षाणि] सतृष्णाः पिबन्ति दयितानामिव मुखानि ॥ [छाया]

४. मुख्यपानस्य द्रवद्रव्य एव सम्भवादित्यर्थः ।

बिम्बप्रतिबिम्बभावोदाहरणेषु कश्चिद् विशेषः। क्वचित्प्रसिद्ध-साधर्म्यतया प्रतीयमानसाधर्म्ययोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। यथा—"पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः" इत्यादौ। क्वचिदप्रसिद्धसाधर्म्यतया येन केनचित् प्रकारेणोपात्तसाधारणधर्मयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। यथा—"तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या" इत्यादौ। अत्र हि शरदर्पणयोः स्वतोऽप्रसिद्धसाधर्म्ययोर्विवृद्धाननेत्यादिना समासभेदाश्रयणेनोपात्तसाधारणधर्मयोरेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः। यथाकथञ्चित्-साधर्म्यप्रतीतिं विना बिम्बप्रतिबिम्बभावो न सम्भवत्येव।

सुधा

च तानि अच्छानि च, धवैर्लक्षाणि[1] वेति खण्डश्लेषः। अनुगामिव [त्व] समासभेदश्लेषाणां यथा—

तारामुक्ताहारा समुदञ्चितचन्द्ररुचिचर्चा।
विकसितकैरवहासा ज्यौत्स्नीव विधु [वधू] ज्वरं विधुनोति॥

अत्र 'ज्वरं विधुनोति' इत्यनुगामि,'तारा'इत्यादौ समासभेदः, चन्द्रपदे श्लेषः।

[उपचारबिम्बप्रतिबिम्बभावसमासभेदाना यथा]

विजृम्भमाणोन्नतकोरकस्तनीं सरोजिनीं चुम्बति वासरेश्वरः।
समुल्लसत्कुङ्कुमपङ्कजो [लो] हितो युवा नवीनां वरवर्णिनीमिव॥

इत्यत्र'विजृम्भमाणे स च [ण-इत्यत्र]' 'समुल्लसत्' इत्यादौ च समासभेदः। सरोजनीवरवर्णिन्योर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः, 'चुम्बति' इति मुख [रवि]पक्षे उपचार इत्यन्यत्र विस्तरः।

क्वचिदुदाहरणे विशेषं दर्शयति—**बिम्बप्रतिबिम्बभावोदाहरणेषु कश्चिद् विशेष इति।**

तमेव दर्शयति क्वचित्—"पाड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः" इत्यादौ प्रसिद्ध-साधर्म्यतया प्रतीयमानसामान्यधर्मयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। क्वचित्"तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या"इत्यादावप्रसिद्धसाधर्म्यभावेन येन केनचित् प्रकारेणोपात्तसामान्य-धर्मयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः।

अत्र हि शरदर्पणयोः स्वतोऽप्रसिद्धसाधर्म्ययोः विवृद्धाननेत्यादिना समासभेदस्याश्रयणेनोपात्तसाधारणधर्मयोरेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः, यथाकथञ्चित् साधर्म्य-प्रतीतिं विना तदसम्भवात्। शङ्कते—**नन्विति**[2]।

---

१. मुखपक्षे 'धवलाक्षाणि=धवलनेत्राणि' इति पाठः साधीयान्।

२. 'नन्विति' टीकाग्रन्थान्मूले 'ननु' इति पाठ आसीदिति सम्भाव्यते, साम्प्रतिके मुद्रिते पुस्तके तु नोपलभ्यते।

यच्चोरागमनस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः ।
उपनतमेतदकस्मादासीद् बत काकतालीयम् ॥ इति ।

अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे "समासाच्च तद्विषयात्" [पा०सू० ५,३,१०६] इति ज्ञापकात् सुप्सुपेति समासः । उभयत्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनं दस्यूपनिपातश्च । तेन देवदत्तदस्युसमागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीये इवार्थे "समासाच्च तद्विषयात्" इति छप्रत्ययः।

सुधा

त्वत्रैच्छिक इति दर्शयति—**धर्मलोप** इति । प्रभावादेर्धर्मस्य कल्पनाया वक्तुं शक्यत्वात् । [तदाह] **प्रभावादिनेत्यादि** । उपमानलुप्तां द्विलुप्ताभेदेष्वाद्य भेदद्वयं त्रिलुप्ताञ्च दर्शयति-**यच्चौराणामिति** । यच्चौराणाम्, अस्य च समागमः; यच्चौरैरस्य वधः कृतः, एतदकस्मादुपनतं काकतालीयमासीत्[1]।

अत्र भेदान् दर्शयितुं काकतालीयमिति पदस्य व्याख्यानमाह—**अत्रेति** । वृत्तिविषये = समासविषये, तेन = तादृशक्रियावृत्तित्वेनेत्यर्थः । काकसमवेता क्रिया काकागमनरूपा, तालसमवेता क्रिया तत्पतनरूपा ।

एतदेव समासवाक्येन मूले कथ्यते । समासविधायकाभावमाशङ्क्य समाधत्ते—**इवार्थे इत्यादि** । तत्र समासाभावेन तद्विषयादित्यनेन इवार्थविषयसमासानुपपत्तेस्तज्ज्ञापकतेत्यर्थः । अत्रोपमेयं दर्शयति—**उभयत्रेति** । काकागमनतालपतनयोरित्यर्थः । क्रमेण देवदत्तागमनं दस्यूपनिपातश्चोपमेयमित्यन्वयः । तेन = तादृशक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थे समासेनेत्यर्थः । काकतालसमागम इति काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेयभूतदेवदत्तागमनदस्यूपनिपातयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयाऽन्वयायोगात् तस्यैवोपमानत्वमित्यर्थः । ततः = तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः । प्रत्ययार्थोपमायाम् "इवे प्रतिकृतौ"[५,३,९६]इत्यधिकारस्य"समासाच्च तद्विषयात्" [५,३,१०६]इति छप्रत्ययः ।

---

१. **शाब्दबोधस्तु—पूर्वपदस्योपमानकाकागमनपरत्वेन, उत्तरपदस्योक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरत्वेन, समुदायस्योपमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणचौरपतनपरत्वेन उपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनोपमेयं देवदत्तागमनसमानाधिकरणं चौरपतनमिति समासात् तद्धितसमभिव्याहारे समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाकवधोपमेयः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चौरकृतदेवदत्तवध इति ।**

ततश्च पतता तालफलेन यथा काकस्य वध एवमुपनिपतितै-र्दस्युभिर्देवदत्तस्य वध इत्यर्थः। यदाह भगवान् भाष्यकारः—'एवं तर्हि द्वाविवावर्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्' [भा० पा० सू० ५,३,१०६] इति।

तच्च विवृतं कैयटेन—

"तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम्। तालपतनं दस्यूपनिपातस्य। तालेन तु यः काकस्य वधः, स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति" [पा० सू० ५,३,१०६] अकस्मादुपनतत्वं च समानो धर्मः।

तदाह वृत्तिकारः—'तेन काकतालीयं नामाकस्मादुपनतं चित्रीकरणमुच्यते' [काशि० पा० सू० ५,३,१०६] इति। ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमनरूपस्य पतत्तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययर्थोपमायामुपानलोपः। समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः। अत्रैव 'किमिति ब्रूमो वयमिदम्' इति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः। समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः।

सुधा

ततश्चेति। काकतालपदलक्षितस्य काकवधसदृशस्याभेदेनोपनतदस्युकृतदेवदत्तवधरूपोपमेयेऽन्वयादिति भावः। सकृदुच्चारितकाकतालपदाम[द]र्थद्वयावगमे भाष्यं प्रमाणयति—यदाहेति। भाष्यव्याख्यानकर्तुः कैयटस्य प्रामाण्यमाह—तच्चेति। भाष्यमित्यर्थः। विवृतं व्याख्यातम्। अकस्मादुपनतत्व समानो धर्मः। अत्र प्रामाण्यमाह—तदाहेति। भेदचतुष्टयं दर्शयति—ततश्चेति। पतिततालकृतकाकवधरूपोपमानानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलुप्ता। काकागमनतालपतनसमागमरूपोपमानानुपादानात् समासार्थोपमायां वाचकोपमानलुप्ता। "किमिति ब्रूमो वयम्"इति पाठे प्रत्ययार्थोपमाया धर्मोपमानलुप्ता। समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलुप्ता[1]।

1. वस्तुतस्तु नात्र वाचकलोपोऽपि समासस्यैव वाचकस्य विद्यमानत्वात्। इवार्थविषयात् समासादिवार्थे छप्रत्ययविधानबलेनेवार्थ एव समासस्य वाच्यत्वात्। तथा च कैयटेन व्याख्यातम्—"काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनम्, तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपातः" इत्येक इवार्थः। तत्रैव समासः। तेन "पतता तालेन यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्य वधः" इति द्वितीय इवार्थः। तत्र च छप्रत्यय इति। अवश्यं चेदं त्वयाप्युपगन्तव्यम्। अन्यथा इवार्थे

अत्र धर्मलोपमात्रमैच्छिकम्।

यं त्वं पालयसे धर्मं वृत्त्या च नियमेन च।
स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु॥

अत्र 'राघवः शार्दूल इव' इत्यर्थे "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति समासे धर्मवाचकयोर्लोपः। अत्र वाचकलोपवद्धर्मलोपोऽपि शास्त्रीयः। सामान्यप्रयोग एवैतत्समासानुशासनात्। धर्मवाचकलुप्तायां धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमपि सम्भवति। यथा—

नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति।
तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम्॥

अत्रापवर्ग इवाचरतीत्यर्थेऽपवर्गतीत्यत्राचारार्थस्य क्विपो लोपाद् वाचकवद्धर्मस्यापि लोपः। चञ्चेत्यत्र चञ्चा तृणपुरुष इवेत्यस्मिन्नर्थे 'इवे

सुधा

धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमाह—अत्रेति। द्विलुप्ताभेदे धर्मवाचकलुप्तां दर्शयति—यं त्वमिति—हे राघवशार्दूल! त्वं वृत्त्या नियमेन च यं धर्मं पालयसे स धर्मस्त्वाम् अभिरक्षतु समन्तात् पालयतु। राघवः शार्दूल इवेति समासः, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" [२,१,५६] इति तदनुशासनात्। अत्र धर्मस्य च वाचकस्य च लोपः शास्त्रकृतः। धर्मतत्प्रयोगेऽनुशासनप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात्। धर्मवाचकलुप्तायां शास्त्रीय एव तयोर्लोप इति नियमस्तु नास्तीत्याह—धर्मवाचकलुप्तायामिति। तदुदाहरति—यथेति। यं सेवमानानां नृणां संसारोऽपि अपवर्गति, जगति चन्द्रकलाधरं तं शिवम् अभजन्मर्त्यो मनुष्यश्च चञ्चा इत्यन्वयः। अपवर्गतीत्यत्र "उपमानादाचारे" [३,१,१०,] इति [1]सूत्रविहिताचारार्थक्विप इवेन सह लोपाद् धर्मवाचकलुप्ता। उत्तरदले तां दर्शयति—चञ्चेति।

विहितस्य तद्धितस्यापि तद्वाचकत्वप्रसङ्गादिति तत्त्वम्। एवं तद्धितार्थभूताया धर्मोपमानलुप्ताया अपि नात्रोक्तिः। तद्धितोत्पत्तिदशायां काकतालपदस्य तालकृतकाकवधे लक्षणास्वीकारेण तदा काकतालपदस्य श्रूयमाणत्वेनोपमानलुप्तत्वाभावात्। न च लक्षणायां मानाभावः, उपमानपरत्वाभावे तदुत्तरमिवार्थे तद्धितानुपपत्तेरेव मानत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति विश्वेश्वरपण्डिताः [अलङ्कारकौस्तुभः, पृ. १३७]

1. 'इति सूत्राधिकारपठित "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः" इति वार्तिकविहिताचारार्थकक्विपः' इति पाठो ज्ञेयः। अन्यथा तेन सूत्रेण क्विपो विधानाभावाद् अत्रत्यग्रन्थासङ्गतिः स्यादिति बोध्यम्।

प्रतिकृतौ' इति विहितस्य कनः 'लुम्मनुष्ये' इति लुब्विधानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च। अस्य श्लोकस्य

यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति।
तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चञ्चैवात्महिताकृतेः ॥

इति पाठे नोभयत्रापि धर्मस्य श्रवणमपि सम्भवति।

रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः।
पुरतो हरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयति ॥

अत्र वाचकोपमेययोर्लोपः। रूपयौवनेत्यादिस्वविशेषणसामर्थ्यात् स्वात्मानं पुष्पायुधमिवाचरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात् स्वात्मन उपमेयस्य लोपः कवेरैच्छिकः। न चैष इत्युपमेयस्योपादानमस्तीति शङ्क्यम्, तस्य कर्मविभक्त्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रोपमेयासमर्पकत्वात्। अत्रैव हरिणस्याक्षिणी इवायते अक्षिणी आसामित्यस्मिन्नर्थेऽनुशिष्टे हरिणाक्षीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः। सर्वोऽप्ययं 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इत्यादिशास्त्रकृत एव लोपः। त्रिलोपे धर्मलोपस्त्वैच्छिकोऽपि संभवति। यथा—

सुधा

"चञ्चा तृणमयः पुमान्" इत्यमरः। चञ्चा इवेत्यर्थे "इवे प्रतिकृतौ" [५,३,९६] इति कन्प्रत्ययः। "लुम्मनुष्ये" [५,३,९८] इति तस्य लुकि[पि]धर्मलोपे च धर्मवाचकलुप्ता। धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमत्र दर्शयति—**अस्येति**।

सुख[ख]रूपस्य आत्महिताकरणस्य च धर्मस्योभयत्राभिधानेन धर्मस्य श्रवणेन धर्मलोपस्यैच्छिकत्वसम्भवादिति भावः। वाचकोपमेयलुप्तां दर्शयति—**रूपेति**। रूपयौवनयोर्लावण्येन शोभाविशेषेण अतिस्पृहणीया आकृतिर्यस्य एष हरिणाक्षीणां पुरतः "स्यात् पुरतः पुरतोऽग्रतः" इत्यमरः। पुष्पायुधीयति = पुष्पायुधमिवात्मानमाचरति। अत्र रूपयौवनेत्यादिविशेषणेन स्वात्मन उपमेयस्य सादृश्यवाचकेन सह लोपाद् वाचकोपमेयलुप्ता। स चोपमेयलोपः कवेरैच्छिकः, आत्मानमित्यस्योपादातुं शक्यत्वात्।

एष इत्यस्य तु प्रथमान्तस्य उपमेयता न सम्भवति, उपमानस्य कर्मविभक्त्यन्तत्वेन तन्निरूपितोपमेयत्वस्य प्रथमान्ते [न्तत्वे]नासमर्थत्वात्। अत्र त्रिलुप्तामपि दर्शयति—**अत्रैवेति**। हरिणस्याक्षिणीवायते अक्षिणी आसामिति विग्रहे "सप्तम्युपमानपूर्वस्य"[वा०२,२,२४,]इति समासः। तेन आयतेति धर्मस्य, हरिणेत्युपमानस्य, इवेति वाचकस्य चानुपादानेन धर्मोपमानवाचकलुप्ता। अत्र सर्वेषां लोपस्य समासविधायकेन विधानाच्छास्त्रीयत्वमित्याह—**सर्वोऽपीति**। वस्तुतः

'यच्चोराणामस्य च' इति श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमायाम्। एवं लुप्ताया अष्टौ विधाः प्रदर्शिताः।

सुधा

त्रिलुप्तायां धर्मलोपस्य शास्त्रीयत्वमेवेति नियमो नास्तीत्याह—त्रिलोप इति। द्वितीयपाठे 'किमिति ब्रूमो वयमिदम्' इति पाठे इत्यर्थः। समासेति=काकागमनमिव, तालपतनमिवेति, काकतालमित्यत्रेत्यर्थः। प्रकरणमुपसंहरति—एवमिति।

यत्तु, रसगङ्गाधरे एतत्पद्यनिर्माणमुद्दिश्य "इदञ्च पद्यमपशब्ददुष्टमवैयाकरणतां कर्तुः प्रकाशयति। तथा हि—पुरत इति नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसिलि, तासां नगरादित्यर्थासङ्गतेः। न हि पूर्ववाचकः पुरशब्दः क्वापि श्रूयते। पूर्वशब्दात्तु "पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्" [५,३,३९] इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति वाच्यं न पुरत इति। अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि' इति महाकविः प्रायुङ्क्त। एवमेव 'मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः' इति अप्रस्तुत प्रशंसोदाहरणे तैरपशब्दितम्।

तथा. चाहुर्वैयाकरणाः[1]। 'पत्या पुरतः परतः', 'आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निम्नोन्नतायां भुवि' इति...[!] 'पुरतः सुदती समागतं माम्' इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानमूला अपशब्दाः' इति प्रतिपादितम्। तदप्ययुक्तमेव; पुरत इत्यस्यापशब्दत्वं किमनुशासनाभावात् कल्प····[ल्प्य]ते अप्रयोगाद्वा! नाद्यः, "पुर अग्रगमने" इति धातोः घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यये सार्वविभक्तिकतसा तसा ...[!] तत्सिद्धावनुशासनसत्त्वात्। किञ्च "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्" [५,३,२८]इत्यत्र इ[त]सुजैव पुंवद्भावविधानेन सिद्धेरतसुचो विधानमन्यतोऽपि तद्विधानं ज्ञापयति। तेन क्विबन्तात् पुरधातोरसुच्। न च "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" [८,२,७६] इति दीर्घापत्तिः, भसंज्ञासत्त्वेन दीर्घाप्रवृत्तेः।

चित्त्वप्राप्तमन्तोदात्तं बाधित्वा पाक्षिकाद्युदात्तार्थं तद्विधानमिति व्याख्यानापेक्षया तु यथोक्तज्ञापनस्यैव युक्तत्वात्। न च विनिगमकाभावः, लक्ष्यानुरोधस्यैव तत्सम्भवाच्च। "स्यात् पुरः पुरतोऽग्रतः" इत्यमरसिंहेन निपातान्तरत्वस्य स्वीकारादनुशासनस्य सम्भवाच्च।

नान्त्यः, 'इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना' इत्यादेर्महाकविकालिदासेनैव प्रयुक्तत्वात्। 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इत्यादेर्भवभूतेः प्रयोगाच्च। यत्तु, दुर्घटवृत्तिकारेण 'पिपर्तेर्भावे कविधानोत्तरं तसिल्प्रत्ययेन तत्सिद्धिः' इति तत्समर्थनं कृतम्। तत्प्रकृतार्थानुपयोगादयुक्तमेवेति दिक्।

---

१. प्राञ्च इत्यादिः।

काव्यप्रकाशिकाकारादिभिस्तु पूर्णायाः षड्विधाः, लुप्तायास्तु धर्मलुप्तादिष्ववान्तरभेदेन कैश्चिदेकोनविंशतिरन्यैर्विंशतिविधाः प्रदर्शिताः। तत्रायं विभागः—पूर्णा तावद् द्विविधा—श्रौती आर्थी च। सादृश्यमात्रवाचकयथेवादिशब्दवती श्रौती। सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्याप्ततुल्यसदृशसङ्काशादिशब्दवती आर्थी। द्विविधापि वाक्ये समासे तद्धिते चेत्येवं षड्विधा पूर्णा। धर्मलुप्तापि पूर्णावदेव विभागवती। किन्तु श्रौती तद्धिते न संभवतीत्येवं पञ्चविधा। वाचकलुप्ता कर्मकर्तृणमुलोः कर्माधिकरणक्यचोः क्यङि णिनौ समासे चेत्येवं

सुधा

एवं चन्द्रालोकादिमतानुसारेणोपमाविभागं प्रदर्श्य मम्मटादिप्रतिपादितोपमाविभागं प्रदर्शयितुं तन्मतं प्रतिपादयति—**काव्यप्रकाशिकाकारादिभिस्त्वित्यादिना**। पूर्णायाः षड्विधात्वम्, लुप्ताया धर्मलुप्तादिष्ववान्तरभेदेनैकोनविंशतिभेदत्वम्, मतान्तरे विंशतिभेदत्वं तैः प्रदर्शितम्। तथा च तत्प्रतिपादकानि प्रकाशसूत्राणि—

पूर्णा लुप्ता च साग्रिमा।
श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा।
तद्वद् धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः।
उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा॥
वादेर्लोपे समासे सा कर्माचारक्यचि क्यङि।
कर्मकर्त्रोर्णमुल्येतद् द्विलोपे क्विप्समासगा॥
धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते।
क्यचि वाद्युपमेयासे त्रिलोपे च समासगा॥ इति

[का० उ० १० सू० १२५–१३२]

श्रौती, आर्थीति पूर्णाभेदयोः प्रत्येकं त्रिविधत्वम्, वाक्यसमासतद्धितगतत्वे[त]-त्वात्। एवं षड्विधा पूर्णा। धर्मलोपे पञ्च, उपमानलोपे द्वौ, वाचकोपमेययोर्लोपे चैकः, त्रिलोपे त्वेकः, एवमूनविंशतिर्लुप्तेति तन्मतविभागः।

एतद्रीत्या स्वयमपि तद्विभागमाह—**तत्रायमिति**। तत्र **प्रकाशादौ** उपमायां वेत्यर्थः। पूर्णेति श्रौत्यार्थी चेति भेदाद् द्विविधेत्यर्थः। श्रौतीस्वरूपमाह—सादृश्यस्यैव वाचका ये यथेवादिशब्दाः तद्वतीत्यर्थः। आर्थी तु सादृश्यविशिष्टो यो धर्मी, तत्पर्यवसाना ये तुल्यसदृशादिशब्दास्तद्वतीत्यर्थः। तयोः प्रत्येकं त्रिविधत्वमाह—**द्विविधापीति**। एवं पूर्णाभेदाः षट्। लुप्ताविभागमाह—**धर्मलुप्तापीति**। पूर्णावदेव विभागयुता। तत्र विशेषमाह—**किन्त्विति**। तद्धिते श्रौत्यभावः। इवार्थवतेस्तत्र

सप्तविधा। उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विविधा। धर्मवाचकलुप्ता क्विप्समासयोर्द्विविधा। धर्मोपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विविधा। उपमेयवाचकलुप्ता क्यचि एकविधा। धर्मवाचकोपमानलुप्ता समास एवैकविधेति। यदाहुः—

पूर्णा लुप्ता च सा द्वेधा श्रौत्यार्थी चेति ते पुनः।
द्विविधे प्रथमा वाक्ये समासे तद्धिते भवेत्॥
तद्वल्लुप्तापि धर्मस्य लोपे श्रौती न तद्धिते।
इवादिलोपे द्विविधे णमुलि क्यचि च क्यङि॥
तथा णिनौ समासे च सप्तधा परिकीर्तिता।
उपमानस्य लोपे तु द्विधा वाक्यसमासयोः॥
इवादिधर्मलोपेऽपि द्विविधा क्विप्समासयोः।
धर्मोपमानयोर्लोपे वाक्यगा च समासगा॥
इवादेरुपमेयस्य द्वयोर्लोपे भवेत् क्यचि।
इवादिधर्मोपमानलोपे त्वेषा समासगा॥ इति॥

अत्रोदाहरणानि तन्मतरीत्या संगृह्यास्माभिर्लिख्यन्ते—

'यस्याज्ञा शिरसोह्यते सुमनसां वृन्दैर्यथा मालिका
बद्ध्वा मुञ्चति यः पशूनिव जनान् यस्याभ्रवद्वैभवम्।
हृद्यं शेवधिना समं हृदि भजन्त्यानन्दसारोपमं
यं धन्याः शशिवत् प्रसन्नवपुषे तस्मै नमः शम्भवे॥

सुधा

तद्रूपेवेत्यर्थकतया नित्यधर्मसाकाङ्क्षत्वात् तेन धर्मलुप्ताया भेदाः पञ्च। कर्मणमुल्, कर्तृणमुल्, कर्मक्यच्, अधिकरणक्यच्। क्यङ्णिन्समासभेदाद् वाचकलुप्ताभेदाः सप्त। वाक्यसमासगतत्वेनोपमानलुप्ताभेदौ [द्वौ]। क्विप्समासगतत्वे धर्मवाचकलोपेऽपि द्वौ। वाक्यसमासभेदाद् धर्मोपमानलोपेऽपि द्वौ। उपमेयवाचकलुप्ता क्यच्येकैव। समासगतत्वेन त्रिलुप्तापि तथा।

अत्र विभागे प्रमाणमाह—**यदाहुरिति**। पूर्णेत्यारभ्य समासगेत्यन्तं श्लोकपञ्चकं विभागव्याख्ययैव व्याख्यातम्। तत्र 'चन्द्र इव मुखम्' इति श्रौती, 'चन्द्रतुल्यं मुखम्'। इत्यार्थीति बोध्यम्। विभागानुसारेणोदाहरणानि वक्तुमुपक्रमते—**अत्रेति**। उपमाविषये [इ] त्यर्थः। तेनान्यत्र स्वकृतोदाहरणाभावेऽपि न क्षतिः। तत्र प्रथमं पूर्णायाः षड्भेदानेकेनैव श्लोकेन दर्शयति—**यस्येति**। सुमनसां वृन्दैः शिरसा

अत्र षड्विधापि पूर्णा दर्शिता। तत्र प्रथमवाक्ये वाक्यगा श्रौती, द्वितीयवाक्ये समासगा श्रौती, 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वार्तिककृद्वचनेन पशूनिवेत्यस्य समासपदत्वात्। तृतीयवाक्ये तद्धितगा श्रौती। अभ्रवदिति षष्ठीसमर्थाद्वतेः 'तत्र तस्येव' इति सूत्रेणेवार्थे विहितत्वात्। 'हृद्यं शेवधिना समं हृदि भजन्ति' इत्यत्र वाक्यगा आर्थी, 'आनन्दसारोपमम्' इत्यत्र समासगा आर्थी। हृद्यमिति विशेषणमत्राप्यपेक्ष्यते। अन्यथा धर्मलुप्तैव स्यान्न पूर्णा। शशिवदित्यत्र तद्धितगा आर्थी। तत्रत्यवतेः 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति तुल्यार्थे विहितत्वात्।

[पा० सू० ५।१।११५]

सुधा

यस्य आज्ञा माला यथा मालेव उह्यते। यो जनान् पशूनिव बद्ध्वा मुञ्चति, यस्याभ्रवद्वैभवमस्ति, धन्याः शेवधिना समं हृद्य यं हृदि भजन्ति। कीदृशमानन्दसारोपमं शशिवत् प्रसन्नवपुषे तस्मै शम्भवे नमः।

पूर्णायाः षट् प्रकारान् दर्शयति—**अत्रेति**। अत्रोदाहरणे षड्विधापि पूर्णा दर्शिता।

तत्र प्रथमवाक्ये यस्याज्ञेत्यादौ वाक्यगा श्रौती, चतुर्णां पृथक् पृथगुपात्तत्वात्। द्वितीयवाक्ये समासगा श्रौती, "इवेन नित्यसमासः" इत्यादिवार्तिकबलेन पशूनिवेत्यस्य समासेनैकपदत्वात्। तृतीयवाक्ये तद्धितगा श्रौती, षष्ठीसमर्थाद्व[द्व]तेरभ्रवदित्यत्र "तत्र तस्येव"[५,१,११६] इत्यनेन इवार्थे विहितत्वात्। 'हृद्यं शेवधिना समम्' इत्यत्र वाक्यगा आर्थी, 'आनन्दसारोपमम्' इत्यत्र समासगा आर्थी।

अत्रापि हृद्यमिति विशेषणापेक्षा, अन्यथा धर्मलुप्तत्वापत्तेः। शशिवदित्यत्र तद्धितगार्थी, "तेन तुल्यम्"[५,१,११५]इत्यादिसूत्रेण तुल्यार्थे वतेर्विधानात्। ननु यथादीनां सादृश्यार्थकत्ववत् समादेरपि सादृश्यार्थकतया वैषम्याभावात् 'यस्याज्ञा' इत्यादौ श्रौती; 'हृद्यं शेवधिना समम्' इत्यत्र त्वार्थीति विभागकरणमनुपपन्नमिति चेत्—

अत्र केचित्—इवादीनामुपमानोपमेययोः शक्त्या धर्मसम्बन्धप्रतिपादनम्, तुल्यादिभिस्तु धर्ममात्रमिति तद्विशेषं वदन्ति। तन्न; यथेवादीनामुपमानविशेषणत्वनियमेन तैरप्युपमान एव साधारणधर्मसम्बन्धस्य बोधयितुं शक्यत्वात्। अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वाभावेनोपमेये तद्बोधनस्याशक्यत्वात्। चैत्रस्य धनमित्यत्र चैत्रपदोत्तरषष्ठ्या चैत्रस्य स्वामित्वम्, धनस्य स्वत्वं शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्यथा बोध्यते, तथा नचेवादिपदेनोभयत्र तद्विधा[द्बोध]नान्नानुपपत्तिः।

सुधा

नन्वेवमुपमानोपमेययोर्भेदान्वयः कथमिति वाच्यम्, प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धस्यैव फलानुरोधाद् नामार्थयोर्भेदान्वये प्रकारीभूतनिपातार्थसम्बन्धस्यापि हेतुताकल्पनात् सदृशचन्द्रीयं मुखमिति बोधः। षष्ठ्यर्थस्वामित्ववादिना प्राचां मते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात् 'स्वामिचैत्रीयं धनम्' इतिवत्। एवञ्च 'मुखं पद्मञ्च तुल्यम्' इत्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययादि[वि]शेषे यथेवादिश्रुतिः साधारणधर्मविशेषरूपाह्लादकत्वसम्बन्धमप्राप्य न पर्यवस्यति। तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसम्बन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यमात्रेण पर्यवस्यति। तथा हि— 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य [वा] रमणीयत्वादेः सम्बन्धं विषयीकृत्य पर्यवसानम्, इवादीनां धर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्त्यङ्गीकारात्। तुल्यादिशब्दास्तु नैव [म्], 'पद्मेन तुल्यम्' इत्यत्रोभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यं [त्वं] बोधयित्वा विश्रान्तेषु[तेषु] धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीत्यनुपपत्त्या धर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतिः [तेः]। तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च सम्बन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति प्रदीपादयः।

महेश्वरादयस्तु—चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्यमिवार्थः, 'घटो न' इत्यत्र घटप्रतियोगिकाभावस्य नञर्थतावत्। सादृश्यमात्रस्य इवार्थत्वे चन्द्रसादृश्यमित्यादिवच्चन्द्रस्यैव मुखमित्यापत्तेः। इवादेः सादृश्यमात्रवाचकतया ततः षष्ठ्यर्थभूतसम्बन्धालाभेन तद्बोधाय षष्ठीप्रयोगावश्यकत्वात्। अस्मद्रीत्या सादृश्यप्रतियोगिताया इवादिपदवाच्यतया षष्ठ्यपेक्षाया अभावात्। अतो निपातस्थलेऽन्विताभिधानम्, न तुल्यादिपदेष्विति तयोर्विशेषं वदन्ति। तन्न, दृष्टान्तस्यासम्भवात्, असमस्तनञोऽभावमात्रपरत्वेन प्रतियोगित्वांशस्य संसर्गमर्यादयैव प्रतीतेः, घटपदस्यैव तत्प्रतियोगिकाभावपरत्वे नञस्तात्पर्यग्राहकतायाः सुवचत्वाच्च। तस्मात् 'चन्द्र इव' इत्यादौ प्रतियोगितायाः संसर्गतयैव लाभेन षष्ठ्यभावाच्चन्द्रस्य सादृश्यमित्यत्र संसर्गतया तद्भानसम्भवात् षष्ठीत्यस्य मुख्यतया चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्येन इवपदस्य शक्तिः, घटप्रतियोगिकाभावे [न] वा नञादेः शक्तिरित्येव योग्यमिति दिक्।

चक्रवर्तिनस्तु—चन्द्र इव मुखमित्यादावुभयविशेष्यक एव बोधः। 'यथा चन्द्रस्तथा मुखम्' इत्यत्र यादृशधर्मवान् चन्द्रः' तादृशधर्मवन्मुखमितिवत्। अत एव 'हंसीव धवलश्चन्द्रः' इत्यादौ यादृशधावल्यवती हंसी तादृशधावल्यवाँश्चन्द्र इति बोधे पुल्लिङ्गधवलपदस्य हंस्यामन्वयाभावाद् दोषत्वोपपत्तिः। अन्यथा हंसीसदृशश्च[न्द्रः] इत्यन्वयसम्भवाद् दोषत्वानुपपत्तेः। एवञ्चोपमानोपमेययोः द्वयोरपि साधर्म्यस्य शाब्दत्वाच्छ्रौतीत्वम्। 'चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनोज्ञम्'

सुधा

इत्यादौ 'मुखस्य तुल्यश्चन्द्रः' इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकत्वेन तयोः साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेरार्थीत्वोपमं [त्वम्, पद्मं] 'मुखञ्च तुल्यं मनोज्ञम्' इत्यादौ चोभयत्र सादृश्यप्रतीतावुपमानोपमेयभावसम्बन्धस्य प्रसिद्धिवशादेवला[भ इत्या]-र्थत्वात्तत्त्वमित्याहुः ।

तदपि न, साधर्म्यस्यार्थत्वेन तुल्यादिपदोपादाने त्वार्थीति काव्यप्रकाशविरोधापत्तेः । 'चन्द्र इव मुखं मनोज्ञम्' इत्यादावपि दुष्टत्वापत्तेः । तत्र नपुंसकैकशेषे तु 'कुवलयमिव श्यामः कटाक्षः' इत्यादीनां दुष्टत्वापत्तेः । 'दृष्टः पुनपुंसकयोः प्रायेण' इति वामनोक्तेरुभयत्र समत्वात् ।

अपरे तु—'चन्द्र इव मुखम्' इत्यत्र चन्द्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरण-चन्द्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति धीः । तत्र रमणीयपदोपादाने तादृशचन्द्रवृत्ति यद्रमणीय[त्वं] तदाश्रयो मुखमिति बोधः ।

साधारणधर्मस्य इवशब्देनोभयनिष्ठतायाः प्रतिपादनाल्लौकिकत्वम् । [तत्र] समानाधिकरणादुपमेयवृत्तित्वं वृत्त्यन्तत्वे········[न्ते]नोपमानवृत्तित्वमिति विवेकः । साधारणधर्मप्रयोगस्थले तस्यैव इवपदेन रमणीयादिपदेन [च] बोधने एकस्य निराकाङ्क्षत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तु द्वाभ्यामेकस्यैवोपस्थापनान्न सम्भवति, 'चन्द्र इव मुखमाह्लादयति' इत्यत्र तु आह्लादकत्वमिवार्थ एव, धातोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वस्य सुवचत्वात् । 'हंसीव धवलश्चन्द्रः' इत्यादेर्दुष्टत्वन्तु लिङ्गविशेषस्योपमायां विशेषानुपपादकत्वेन तत्प्रयोगस्यानर्थकत्वादेव । तस्यैव सहृदयहृदयोद्वेजकत्वात् नियतलिङ्गेषु तदभावान्न दोषः । तेन 'कुवलयमिव श्यामः कटाक्षः' इत्यादौ न दुष्टतेति । 'चन्द्रेण तुल्यं मुखम्' इत्यत्र तुल्यपदस्य सादृश्यवानर्थः, केवलसादृश्ये तदप्रयोगात्, सादृश्याभिन्नं मुखमिति बोधापत्तेश्च, नामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तदेकदेशसादृश्यस्य च चन्द्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणधर्मश्चार्थः, आश्रयत्वं प्रत्ययार्थः । वृत्तित्वञ्च तृतीयार्थः, "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" [२,३,७२] इति सूत्रात् । अत एव 'चन्द्र इव मुखं भाति' 'चन्द्रमिव मुखं पश्यामि' 'चन्द्रेणेव मुखेन कृतम्' इत्यादावुभयोः समानविभक्तिकतानियमेऽपि 'चन्द्रेण तुल्यं मुख भाति' इत्यादौ न नियमः[1], पूर्वसूत्रेण बाधात् चन्द्रधर्मयोर्नामार्थतया आश्रयतासम्बन्धेन धर्मे चन्द्रान्वयानुपपत्तेः । ततः समानाधिकरणत्वस्य चन्द्रवृत्तित्वस्य च धर्मेऽन्वयः, तस्य चाश्रये । तथा च चन्द्रान्योन्याभावसमानाधिकरणचन्द्रवृत्तिधर्माश्रयाभिन्नं मुखमिति बोधः ।

---

१. मुखवृत्तिविभक्तिनियम इत्यर्थः ।

मूर्तिर्यथा नवसुधा बलभिन्मणीव
कण्ठप्रभा सुसदृशश्च जटास्तडिद्भिः ।
शङ्खाक्षि काञ्चननिभं पदमब्जदेश्यं
यस्यैष मेऽस्तु हृदि दैवतसार्वभौमः ॥

अत्र पञ्चविधापि धर्मलुप्ता दर्शिता । तत्र मूर्तिर्यथा नवसुधेति वाक्यगा, बलभिन्मणीव कण्ठप्रभेति समासगा श्रौती । उभयत्रापि

सुधा

अत्रोपमेयवृत्तित्वं धर्मोपस्थापकपदस्य उपमानवृत्तित्वं च तृतीयाया अर्थः । अत उभयं धर्मवाचकपदार्थौ न भवतीत्यत आर्थीत्युच्यते, उभयत्र बोधसाम्येऽपि भिन्नपदप्रतिपाद्यत्वस्यैव विभागमूलत्वात् । नन्वेवमपि अन्व[व्ययविशेषणा]ना नपुंसकता भवतीत्यनुशासनादिवार्थविशेषणचन्द्रादेर्नपुंसकत्वापत्तिरिति चेत्, शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा, मृगीव चपला मृगीचपला इत्यादिभाष्य[1]कारादिप्रयोगसामर्थ्यबलेनोपमानवृत्तिलिङ्गस्य विधानेन दोषाभावात् ।

तस्माद्धर्मोपस्थापकपदस्यैवोभयत्र सम्बन्धबोधकत्वे श्रौती, अन्यत्र तु आर्थीति । उपमानादि[वृत्तित्व]विशिष्टनियतशाब्दबोधविषयत्वस्य श्रौतीत्वात्, इवादौ तथा नियमात् । तुल्यादौ तु 'चन्द्रेण तुल्य मुखम्'इत्यत्र तथात्वेऽपि 'चन्द्रो मुखञ्च तुल्यम्'इत्यत्र च शब्दवाच्येतरेतरयोगबलेन द्वयोर्युगपदन्वयावगमेन चन्द्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणतद्वृत्तिधर्मवन्मुखम्, मुखान्योन्याभावसमानाधिकरणतद्वृत्तिधर्मवाँश्चन्द्रः इति बोधः । अत्र प्रकृतत्वादिनैवोपमानोपमेय[भाव]प्रतीतेः विलम्बादिति **काव्यप्रकाशाशय** इत्याहुः ।

इवादिभिःसादृश्यमनुयोगितासम्बन्धेन बोध्यते । तुल्यादिभिस्तु सदृशाभेदेनेति विभाग इत्यपि केचित् ।

तुल्यादिपदेष्वपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सादृश्यस्यैव विधेयत्वान्नेदं सम्यगित्यन्ये । सादृश्यमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकपदप्रयोगे श्रौती, अन्यत्रार्थीति ग्रन्थकाराभिप्राय इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

अथ पञ्चविधामपि धर्मलुप्तां श्लोकेन दर्शयति—**मूर्तिरिति** । यस्य मूर्तिर्नवसुधा यथा वर्तते, कण्ठस्य प्रभा बलभिन्मणीव = इन्द्रनीलमणिरिव, जटास्तडिद्भिः सुसदृशस्च वर्तन्ते । शङ्खाक्षि = नृकरोटिः सुवर्णसदृशम्, पदं चरणमब्जदेश्यं कमलेन तुल्यम्, एष दैवतसार्वभौमः शिवो मम हृदि अस्त्वित्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे पञ्चविधानाह—'मूर्तिः' इत्यादिपदवाक्ये वाक्यगा धर्मलुप्ता,

---

१. **"उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगसामर्थ्यबलेनेत्यर्थः ।**

भातीत्यादिक्रियाप्रयोगे सैव साधारणो धर्म इति धर्मलुप्ता न भवेत्, अतस्तदप्रयोगः। श्रौती तु धर्मलुप्ता तद्धिते न संभवति। षष्ठीसमर्थात्-सप्तमीसमर्थाद्वा इवार्थे विहितस्य वतेर्धर्मोपादानं विनान्वय-सौकर्याभावात्। न च वाच्यम् 'इवे प्रतिकृतौ' [पा० सू० ५।३।९६] इत्यधिकारे इवार्थे विहितस्य तद्धितस्य धर्मोपादानं विना नैराकाङ्क्ष्य-मस्ति। 'कुशाग्रीया बुद्धिः', 'शैलेयं दधि', 'पौण्डरीकं मुखम्' इति दर्शनात्। अतस्तत्र श्रौती धर्मलुप्ता तद्धित उदाहर्तुं शक्यत इति 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे विहितप्रत्ययानां तुल्यार्थ एव विधानात्। अन्यथा तेषां सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वाभावेन कुशाग्रीया बुद्धि-रित्याद्युपमेयसामानाधिकरण्यासंभवात् सादृश्यविधानमपि सदृशे पर्यवस्यति, सामानाधिकरण्यदर्शनादिति सूत्रे इवग्रहणं न विरुध्यते।

सुधा

मणीव कण्ठप्रभेति समासगा धर्मलुप्ता, भातीत्यादिक्रियाप्रयोगे उभयत्र न धर्मलुप्ता-त्वविघातापत्तेः [त्तिः]। एवं श्रौतीभेदद्वयमेवोदाहृतम्। धर्मलुप्ता श्रौती तद्धिते तु न सम्भवति, षष्ठीसमर्थात् सप्तमीसमर्थाद्वा विहितस्य=कृतस्य वतेर्धर्म कथनं विनाऽन्वयस्य सौकर्याभावात्। उपमेये उपमानसम्बन्धबोधकस्य तस्य साधा-रणधर्मप्रयोगमन्तरेणानुपपत्तेः।

न हि मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने सम्भवति, सप्तम्यर्थाद्यनन्वयापत्तेः, किन्तु मथुरावत् स्रुघ्न इत्येव। तस्मात् षष्ठ्यर्थसम्बन्धविशेषणस्य सप्तम्यर्थाधारत्वविशेषणस्य वा साधारणधर्मरूपस्य प्रयोग विना इवार्थवतेरभावान्न तद्धिते श्रौती धर्मलुप्ता।

ननु मा भूदिवार्थकवतिप्रयोगे श्रौती धर्मलुप्ता। तथापि इवार्थकतद्धितान्तरे सा दुर्वारेत्याशङ्कते—**न चेति**। "कुशाग्रीया बुद्धिः" इत्यत्र तत्सम्भवः। "इवे प्रतिकृतौ" [५,३,९६] इत्यधिकारस्थेन "कुशाग्राच्छः" इति सूत्रेण विधीयमानस्येवार्थछप्रत्ययस्य धर्मोपादानं विना नैराकाङ्क्ष्यप्रतीतेर्दृष्टत्वात्। समाधत्ते—**इवेत्यादि**। तदधिकारविहिताः प्रत्ययास्तुल्यार्था एव, कुशाग्रतुल्या बुद्धिः इत्यभेदान्वयदर्शनात्।

अन्यथा=तुल्यार्थपरत्वाभावे तेषां सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वाभावेन सामानाधि-करण्यासम्भवात् तदनापत्तेः। न चेवार्थे तद्विधानविशेषः, सादृश्ये विधानमपि सदृशपर्यवसानेन तद्विरोधादित्याशयः।

सुसदृशश्चेत्यादिवाक्यत्रये क्रमेणार्थी वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा च। अब्जदेश्यमित्यत्रेषदसमाप्तौ विहितोऽपि देश्यप्रत्ययः सादृश्ये प्रयुज्यते, सोऽपि सामानाधिकरण्यात् सदृशपर्यवसायी। ननु सदृशादिशब्दप्रयोगे सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वादार्थीति युक्तम्। सादृश्यादिशब्दप्रयोगे कथं किं श्रौती, उतार्थी? यथा—

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु॥

इत्यादौ श्रौत्येवेति ब्रूमः। तत्र तद्धितप्रकृत्या धर्मिपर्यन्ताभिधानेऽपि प्रधानप्रत्ययाभिहितस्य सादृश्यस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वात्।

यं पश्यन् दीपदर्शं सपदि मनसिजः कीटनाशं स नष्टः
स्वान्ते योऽन्तःपुरीयत्यतिभजनकृतस्तं कुमारीयति द्राक्।

सुधा

आर्थीधर्मलुप्तायाः क्रमेण भेदत्रयमाह—**सुसदृशश्चेत्यादि**। प्रथमे वाक्यगा धर्मलुप्ता आर्थी। 'काञ्चननिभम्' इत्यत्र समासगा, 'अब्जदेश्यम्' इत्यत्र तद्धितगा, ईषदसमाप्तौ विहितदेश्यस्यापि सादृश्ये प्रयोगात्। सोऽपि सामानाधिकरण्यात् सादृश्यवत् पर्यवसायीति न कोऽपि दोषः। आशङ्कते—**नन्विति**। सदृशादिशब्दप्रयोगे सादृश्यादिविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वादार्थी योग्या। सादृश्यादीनामेव प्रयोगे कतरेत्याशङ्का। असम्भवव्यावृत्त्यर्थमुदाहरणमाह—**परस्परेति**। विश्वासाददूरं = समीपं यथा भवति तथा उज्झितं वर्त्म यैस्तेषु स्यन्दने = रथे आबद्धा आसञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैः तानि तेषु "दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि" इति **हलायुधः**। कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिषु मृग्यश्च मृगाश्च "पुमान् स्त्रिया"[१,२,६७]इत्येकशेषः। तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु परस्पराक्ष्णां सादृश्यं पश्यन्तावित्यन्वयः।

समाधत्ते—**श्रौत्येवेति**। ष्यञ्प्रकृतिभूतसदृशशब्देन सादृश्यवदभिधानेऽपि प्रधानीभूतभावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसादृश्ये शक्ततया तस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वात्।

भट्टाचार्यास्तु—यत्पदार्थविशेषणस्योपमानत्वमात्रनियमः, तत्रैव श्रौती। इवादिविशेषणीभूतचन्द्रादौ तत्सत्त्वात्। सादृश्यादिपदविशेषणे तु न नियमः। चन्द्रसादृश्यमित्यादौ तथात्वेऽपि 'चन्द्रमुखयोः सादृश्यम्' इत्यादौ व्यभिचारात्। तस्मादार्थी एवेति वदन्ति।

अथ सर्वविधां वाचकलुप्तां दर्शयति—**यमिति श्लोकेन**। यं दीपदर्शं पश्यन् आलोकयन् स मनसिजः कामः कीटनाशं नष्टः, योऽतिभजनकृतः पुंसः स्वान्ते=हृदि

मूलस्तम्भायते यस्त्रिभुवनभवने कोकिलालापिनी यं
वामाङ्के कल्पवल्ली श्रयति कुवलयश्यामला तं भजामि ॥

अत्र सप्तविधापि वाचकलुप्ता दर्शिता। तत्र दीपमिव पश्यन्नित्यर्थे दीपदर्शमिति कर्मणमुलि, कीट इव नष्ट इत्यर्थे कीटनाशं नष्ट इति कर्तृणमुलि, स्वान्तेऽन्तःपुर इवाचरतीत्यर्थेऽन्तःपुरीयतीत्यधिकरणक्यचि, कुमारं स्कन्दमिवाचरतीति कर्मक्यचि, त्रिभुवनस्योत्पत्तौ मूलस्तम्भ इवाचरतीत्यर्थे मूलस्तम्भायत इति कर्तृक्यङि, कोकिल इवालपतीत्यर्थे कोकिलालापिनीति णिनौ, कुवलयमिव श्यामलेत्यर्थे कुवलयश्यामलेति समासे च क्रमेण वाचकलुप्ता द्रष्टव्या।

पूजनं पुररिपोस्तनोतु मे चित्तमन्यदपहाय चापलम्।
यत्समं प्रियहितं न दृश्यते येन नापि सदृशं निशम्यते ॥

सुधा

अन्तःपुरीयति [य ?] तं द्राक् कुमारीयति, यस्त्रिभुवनभवने मूलस्तम्भायते, कोकिलालापिनी कुवलयश्यामला कल्पवल्लीव श्रयति, तं शिवमह भजामीत्यन्वयः। अत्रेति=उदाहरण इत्यर्थः। वाचकलुप्ता सप्तविधापि ग्रन्थकारेण दर्शिता। दीपमिव पश्यन् दीपदर्शम् "उपमाने कर्म्मणि च" [३,४,४५] इति कर्म्मणि णमुल्। कीट इव नष्टः=कीटनाशं नष्टः, पूर्वसूत्रे चकारात् कर्तरि णमुल्। अन्तःपुरे इवाचरतीत्यर्थे "अधिकरणाच्च" [वा. ३,१,१०] इति सूत्रेण[1] अधिकरणे क्यच्। कुमारं स्कन्दमिवाचरति—"उपमानादाचारे" [३,१,१०] इति कर्म्मणि क्यच्, मूलस्तम्भ इवाचरति इत्यर्थे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" [३,१,११] इति कर्तरि क्यङ्। कोकिल इवालपतीत्यर्थे "कर्तर्युपमाने" [३,२,७९] इति सूत्रेण णिनिप्रत्ययः।

अत्र प्रकाशकारानुयायिनस्तु "उपपदमतिङ्" [२,२,१९] इति सूत्रस्य तत्रापि वृत्तावेव क्रोडीकारेण पृथग्गणनौचित्यम्, विभाजकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्न[त्व] एवाधिक्यस्योद्भावयितुमशक्यत्वादि[उचितत्वात्] त्याहुः। कुवलयमिव श्यामला कुवलयश्यामलेति समासः। एवं क्रमेण वाचकलुप्ता, द्रष्टव्या।

वाक्ये समासे च द्विविधानुपमानलुप्ता दर्शयति—**पूजनमिति**। मे चित्तमन्यचापलमपहाय पुररिपोः शिवस्य पूजनं तनोतु=विस्तारयत्वित्यर्थः। यत्समं,

---

१. इति सूत्रस्थवार्तिकेनेत्यर्थः।

अत्र यत्सममिति समासे येन सदृशमिति वाक्ये चोपमानलुप्ता द्विविधापि दर्शिता ।

वृथा मम भ्रमत्यहो मनः स्थिते महेश्वरे
श्रुतोऽस्ति तेन किं समः स्मृतोऽथवास्ति तत्समः ।
षडङ्घ्रयत्वदः सदा तदङ्घ्रिपङ्कजद्वये
चकोरकीयतु स्थिरं तदानने शशिप्रभे ॥

अत्रावशिष्टाः षड्विधा अपि लुप्ताः प्रदर्शिताः । तत्र द्वितीयपादे वाक्यसमासयोर्धर्मोपमानलुप्ता द्विविधा, तृतीयपादे क्विप्समासयो-

सुधा

प्रियहितं न दृश्यते, येन सदृशमपि न निशम्यते इत्यन्वयः । भेदानाह—**अत्रेति** । उदाहरण इत्यर्थः । यस्य समं यत्सममिति समासः, येन सदृशमिति वाक्यगा उपमा, न लुप्ता । एवं द्विविधापि दर्शिता । एतन्नियमकरणं प्राचीनानुसारेण । **नव्यास्तु**—तद्धितेऽप्येषा सम्भवति । यथा 'चञ्चत्कः, बृहत्कः' । तथा च कैयटः—अचञ्चन्नपि [यः] चञ्चन्निव लक्ष्यते, स चञ्चत्कः । यथा मणिः, स्यन्दमानः प्रभावत्त्वात् । अबृहन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभात्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः । अत्र हि चञ्चत्त्व बृहत्त्वञ्च धर्मो मण्यादिरूपमेव । कन्प्रत्ययश्च वाचकः चञ्चत्त्वाश्रयस्य चाप्रयोगः । न चेयमुत्प्रेक्षा, मणौ चञ्चत्त्वाद्यभावात्, साधारणधर्मस्य चोभयवृत्तावेवोपमास्वीकारात् । तथा च 'अयं मणिश्चञ्चत्त्वप्रकारकसंभावनाविषयः' इति वाच्यम्, आरोपितत्वे-.......[ते]नापि चञ्चत्त्वेन साधारण्योपपत्तेः । वास्तववृत्तित्वस्यालङ्कारत्वेऽप्रयोजकत्वात् ।

वस्तुत उत्प्रेक्षाशङ्कैव न भवति । तथा हि—कन्प्रकरणे "चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकम् । "इवे प्रतिकृतौ" [५,३,९६] इति कन् च सादृश्यार्थ एव भवति । अन्यथा चञ्चेत्यादीनामप्युपमात्वमसिद्धं स्यात् । नाप्यतिशयोक्तिः, मण्यादेः प्रयोगसत्त्वादित्याहुः ।

वाक्ये समासे धर्मोपमानलुप्तां द्विविधाम्=क्विप्समासयोर्द्विविधां **धर्मवाचकलुप्ताञ्च** वाचकोपमेयलुप्तां धर्मोपमानवाचकलुप्ताञ्च क्रमेणैकेन श्लोकेन दर्शयति—**वृथेति** । मम मनो महेश्वरे स्थिते सति अहो ! वृथा भ्रमति, तेन समः किं श्रुतोऽस्ति, अथ वा तस्य समस्तत्समो वा स्मृतोऽस्ति, अहो ! मनः तस्य अङ्घ्रिपङ्कजयोर्द्वयं तस्मिन् सदा सर्वदा षडङ्घ्रयतु । स्थिते शशिप्रभे तस्याननं तस्मिन् चकोरकीयतु ।

अत्रोदाहरणे भेदान् दर्शयति—**अत्रेति** । द्वितीयपादे वाक्यगता, समासगता

धर्मवाचकलुप्ता द्विविधा, चकोरकीयत्विति वाचकोपमेयलुप्ता, शशिप्रभ इति धर्मोपमानवाचकलुप्ता च क्रमेण द्रष्टव्या ।

एवमयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनमात्रप्रयोजनो नातीवालङ्कारशास्त्रे व्युत्पाद्यतामर्हति, न वा लुप्तानामयं सामस्त्येन विभागः । तथा हि—धर्मलुप्ता वाक्यसमासतद्धितेषु दर्शिता, द्विर्भावेऽपि दृश्यते—'पटुपटुर्देवदत्तः' इति । अत्र हि "प्रकारे गुणवचनस्य" [पा. सू. ८।१।१२] इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात् । पटुसदृश इत्यर्थः । यो हि शास्त्रादिष्वपटुरेव पटुवदभिनयति स उच्यते पटुपटुरिति । न तावदियं वाक्ये धर्मलुप्ता । "कर्मधारयवदुत्तरेषु" [पा. सू. ८।१।११] इति समासवद्भावविधानेनैकपद्यसिद्धेः । अत एव न समासेऽपि धर्म-

सुधा

धर्मोपमानलुप्ता, कृपालुत्वधर्मस्योपमानस्य चानुपादानात् । तृतीयपादे षड्ङ्घ्रयन्वित्यादौ क्विपि समासे च धर्मवाचकलुप्ता द्विविधा ।

षडङ्घ्रिरिवाचरतु इत्यर्थे "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबा वक्तव्यः" इति क्विप् । प्रीतिरूपधर्मस्य इवेति वाचकस्य च अङ्घ्रिः पङ्कजमिवेति समासे कान्तिरूपधर्मस्य इवेति वाचकस्य चानुपादानात् । चकोरमिवात्मानमाचरत्वित्यत्र "उपमानादाचारे" [३,१,१०] इति कर्म्मणि क्यच् । अत्रात्मन उपमेयस्य इवेन सहानुपादानाद्वाचकोपमेयलुप्ता । शशिनः प्रभा इव शोभना प्रभा यस्येत्यर्थे शोभनरूपधर्मस्य प्रभारूपोपमानस्य इवेति वाचकस्य चानुपादानात् , धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति क्रमेण विंशतिभेदा द्रष्टव्याः ।

एवं काव्यप्रकाशीयोपमाभेदं व्याख्याय तेषामनावश्यकतां प्रकाशयन् तत्कृतं भेदनियमञ्च दूषयति—**एवमयमिति** । एवमयम् = पूर्वं व्याख्यातः पूर्णालुप्ताविभागः षड्विंशतिप्रकाररूपः । वाक्यञ्च समासश्च प्रत्ययविशेषाश्च तेषां विषयतया शब्दशास्त्रे यद्व्युत्पत्तिकौशलं व्युत्पत्तिचातुर्य्यं तत्प्रदर्शनमेव प्रयोजनं यस्य तादृशोऽलङ्कारशास्त्रे व्युत्पाद्यतामतीव नार्हति योग्यो न भवतीति । एतावन्त एवेति नियमोऽपि न सम्भवतीत्याह—**न वेति** ।

लुप्तानामयं पूर्वो विभागः सामस्त्येन, न ह्यन्येषामपि सम्भवादिति भावः । तदेवाह—**तथा हीति** । पञ्चविधा धर्मलुप्ता वाक्यसमासतद्धितगत्वेन पञ्चविधा दर्शिता, द्विर्भावेऽपि दृश्यते विलोक्यते "पटुपटुर्देवदत्तः" अत्र "प्रकारे गुणवचनस्य" [८,१,१२] इति सूत्रेण द्वित्वम् । यः पुरुषः शास्त्रादिषु अपटुरेव पटुवदभिनयति

लुप्तेयम् । वाचकलुप्ता णिनिं विना कैश्चित् षड्विधा दर्शिता । णिनिना सहापरैः सप्तविधा, क्विप्तद्धितयोरपि दृश्यते ।

सुधा

स पटुसदृशः पटुपटुरित्युच्यते । वस्तुतोऽपटावेवायं प्रयोगः । अत्र "कर्मधारयवदुत्तरेषु" [८,१,११] इति सूत्रेणैकपद्यविधानाद्वास्तवसमासत्वाभावाच्च वाक्यगासमासगयोरसम्भवात् पृथगेव धर्मलुप्तेति ।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—अत्र वाचकस्याप्यनुपादानाद् वाचकधर्मलुप्तायामेतदाधिक्यं कथयितुमुचितम्, न तु धर्मलुप्तायाम् । धर्ममात्रलुप्ताया एव धर्मलुप्ताशब्देन तैर्विवक्षणात् । अन्यथा[1] एकलुप्तास्वेव द्विलुप्तानां त्रिलुप्तायाश्च ग्रहणात् पृथगुपादानमसम्बद्धमेव स्यात् । न चात्र द्वित्वस्यैव वाचकस्य सत्त्वात् तथोक्तिरिति वाच्यम्, द्वित्वस्य सादृश्यवाचकतोक्तौ भाष्यकैयटादिविरुद्धत्वात् । तथा च कैयटः—"प्रकारे गुणवचनस्य" इति सूत्रे सिद्धं त्विति प्रतीकमुपादाय द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो[2] विशेष्यते, न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनतया व्यभिचाराभावात् । तद्ग्रहणाद् गुणवचनो यः शब्दो ज्ञातः, तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थाद् इति वदन्ति[3] । तन्न, एवमपि द्विलुप्ताया असम्भव एव, द्योत्ये तदनङ्गीकारात् । अन्यथा इवादीनामपि तत्त्वे 'चन्द्र इव' इत्यादावपि लुप्तोपमात्वप्रसङ्गात्,

---

१. धर्मलुप्तायां वाचकादेरन्यस्यापि लोपे सत्यपि यदि धर्मलुप्तेत्येव व्यवहारः स्यात्तदा भवन्मतानुसारेणैकलुप्तायामेव द्विलुप्तास्त्रिलुप्ता अप्युपमाः संगृहीताः स्युः । धर्मलुप्तायामन्यलोपे सत्यपि भवतैकधर्मलुप्तेत्येव व्यवहारः क्रियते । ततश्च द्विलुप्ता-त्रिलुप्तानां पृथक् परिगणनं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

२. अयम्भावः—"प्रकारे गुणवचनस्य" [८,१,१२] इति सूत्रस्थं गुणवचनपदं प्रकारस्य (सादृश्यस्य) विशेषणम् ! उत स्थानिनः ! (यस्य द्वित्वं क्रियते तस्य प्रकृतिभागस्य) ! तत्र प्रकारस्य विशेषणं व्यर्थम्, प्रकारस्य सर्वत्रैव गुणवाचकत्वात् (तद्धि न क्रियारूपं न वा जातिरूपम्) । 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति नियमेन प्रकारे गुणवचनताया नास्त्येव व्यभिचारः । ततश्च गुणवचनपदग्रहणाद् गुणवचनो यः शब्द इति मूलोक्तोऽर्थो निष्पन्न इति सन्दर्भाशयः । एवञ्च द्वित्वं सादृश्यस्य द्योतकम्, न तु वाचकम् । तथा च 'पटुपटुः' धर्मवाचकलुप्तोदाहरणं न तु धर्मलुप्तायाः ।

३. भा० २, उपमाप्रकरणम् ।

यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।
तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चश्चैव स्वहिताकृतेः ॥ इति ।

विवृतमेतदधस्तात्। वाक्यसमासयोरुपमानलुप्तापि दर्शिता। "उपनतमेतदकस्मादासीद्बत काकतालीयम्" इति तद्धितेऽपि दृश्यते। वाचकोपमानलुप्ता स्वरूपत एव नोदाहृता। सापि काकतालीयमिति प्रकृतिभूते समासे दृश्यते। धर्मोपमानलुप्तापि तद्धिते काकतालीयमित्यत्र दृश्यते। धर्मवाचकलुप्ता क्विप्समासयोरिव तद्धितेऽपि दृश्यते।

सुधा

पदान्तरेण तादृशार्थबोधे सहकारित्वरूपस्य द्योतकत्वस्य सत्त्वे तद्वाचकत्वस्य पदान्तरे स्वीकारावश्यकत्वात् [च] तस्मादेकलुप्तैवेयमिति **दीक्षिताशयः**। आतिदेशिकसमाससामानाधिकरण्येनैवात्रोपमाविभागकरणेनातिदेशिककर्मधारयवद्भावेऽपि समासगायामेवान्तर्भावः। अत एव तत्र[1] पुंवद्भावान्तोदात्तादयः[2] सिध्यन्तीति तु **प्रकाशकारमतानुयायिनः**।

वाचकलुप्ता प्रकाशमते षड्विधा। णिनिना सहापरैः सप्तविधा उक्ता। क्विप्तद्धितयोरधिका दृश्यते। तदेवाह—**यद्भक्तानामिति**। अपवर्गतीत्यत्र क्विपि इवस्य, चञ्चेत्यत्र सादृश्यार्थकनो "लुम्मनुष्ये"! [५,३,९८] इति लोपेन तद्धितेऽपि तत्सम्भवात्। भेदद्वयाधिक्यमेव। उपमानलुप्ता वाक्यसमासगतत्वेन द्विधोक्ता तृतीया तद्धितेऽपि दृश्यते। काकतालमिवेति प्रत्ययार्थोपमायां पतिततालकृतकाकवधरूपोपमानस्यानुपादानात् तत्सम्भवाच्च वाचकोपमानलुप्ता स्वरूपत एव नोदाहृता। सा समासेऽपि दृश्यते। धर्मोपमानलुप्ता वाक्यसमासयोरुक्ता तद्धितेऽपि दृश्यते।

किं ब्रूम इत्यादिपाठे काकागमनमिव तालपतनमिवेति समासार्थोपमाया काकागमनतालपतनरूपोपमानस्य वाचकेन इवेन सहानुपादानाद् वाचकोपमानलुप्तायाः सम्भवात्।

अत्रैव पाठे काकतालमिव काकतालीयमिति प्रत्ययार्थोपमायामाकस्मिकोपनतत्वरूपधर्मस्य पतिततालकृतकाकवधरूपोपमानस्यानुपादानेन धर्मोपमानलुप्तासत्त्वात्।

अत्र **नव्याः**—अत्रत्यसमासस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावः, छप्रत्ययविधानबलेन प्रसिद्धस्य तस्य तद्धिते तदसम्भवात्, स्वातन्त्र्येण विभागयोग्यानामेव विभाजक-

१. 'पटुपटुः' इत्यत्र।

२. समासत्वप्रयुक्ता इति शेषः।

"तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम्" इति हि प्रागुदाहृतम्। तस्माल्लुप्ताविभागे दिङ्मात्रप्रदर्शनमेवेदं प्राचां न तु सामस्त्येन विभागः।

सुधा

त्वाङ्गीकारात्। अस्तु वा तद्बलेन समासस्तथापि नात्र वाचकलोपः, स्वार्थविहित-समासस्यैव वाचकस्य विद्यमानत्वात्। अन्यथा तद्धितस्यापि सादृश्यवाचकत्व-प्रसङ्गात्। एवं धर्मोपमानलुप्तापि न सम्भवति। छप्रत्ययोत्पत्तिकाले काकताल-पदस्य तालकृतकाकवधे लक्षणया तदाश्रयपदसत्त्वेनोपमानलोपस्याभावात्। न च लक्षणायां प्रामाण्यमन्वेषणीयम्, तत्पदस्योपमानपरत्वाभावेन तदुत्तरमिवार्थे तद्धितानुत्पत्तेरेव प्रामाण्यसत्त्वादिति वदन्ति।

क्विप्समासभेदेन धर्मवाचकलुप्ता द्विधोक्ता, सा तद्धितेऽपि दृश्यते। कुत्रेत्या-शङ्कानिवृत्त्यर्थं उदाहरणमाह—तमिति।

चन्द्रकलाधरं तं शिवं जगत्यसेवमानः पुरुषः चञ्चा, तं कमित्याह—यं सेवमानानां नृणां संसारोऽपि अपवर्गति। अत्र सुखमयत्वधर्मस्य इवार्थक्विपोऽचेतनादेर्धर्मस्य इवार्थविहितकनश्च लोपाद् धर्मवाचकलुप्तायाः सम्भवात्।

अत्र शिवभजनराहित्यमेव सामान्यधर्मः, तत्सत्त्वे कथं धर्मलोपः? न च तस्योप-मेयविशेषणतयोपमाने सादृश्योपसर्जने चञ्चारूपेऽन्वयाभावान्न साधारणधर्मतेति वाच्यम्, पाठान्तरे त्वयोक्तधर्मश्रवणस्यासङ्गतत्वापत्तेः। उपमेयतावच्छेदकीभूत-संसारत्वावच्छिन्नोपमेयविशेषणतयोपात्तसुखमयत्वादेः सादृश्योपसर्जनीभूतापवर्ग-रूपेऽपि अन्वयाभावात्, उभयवृत्तित्वज्ञानस्यैव सामान्यधर्मप्रयोजकत्वाङ्गीकारात्, स्वात्महिताकरणमेव सामान्यधर्म इति नियमे प्रमाणाभावात्। 'चन्द्र इव मुखं रमणीयम्' इत्यत्रापि धर्मलुप्ताप्रसङ्गाच्च। रमणीयत्वातिरिक्ताह्लादकत्वरूपधर्म-स्यापि तथा विवक्षया तदनुपादानस्यापि सम्भवाच्चेत्याहुः।

प्रकरणमुपसंहरति—तस्मादिति। यतो लुप्तायां षड्विंशतिभेदाः सम्भवन्ति तस्मात्तद्विभागे दिङ्मात्रदर्शनमेव प्राचा सम्भवति, न तु सामस्त्येनेति भावः। सामस्त्येन तु पूर्णालुप्तयोर्द्वात्रिंशद्भेदा इति दीक्षिताशयः।

अत्र रसगङ्गाधरकृतस्तु[1] कर्माधारक्यचि क्यङि च वाचकलुप्तोदाहरणं प्राचामसङ्गतम्, धर्मस्यापि तत्र लोपात्। प्रत्ययार्थाचारस्य तु न धर्मत्वम्, धर्म-मात्राचारस्योपमायामप्रयोजकत्वात्। 'नारीयते सपत्नसेना' इत्यत्र वृत्यन्तरनिवेदित-कातरत्वाद्यभेदाध्यवसिताचारस्योपमानिष्पादकत्वात्। प्रत्ययार्थाचारस्योपमा-

१. आ० २, उप० प्र०।

ये चान्ये काव्यालोकादिषूपमायां प्रकारभेदा दर्शितास्ते सर्वे तेष्वेव द्रष्टव्याः । दर्शिताश्चेहापि लेशतो लक्षणविचारप्रस्तावे । रूपकप्रकरणे चास्याः प्रकारभेदान् कांश्चित् प्रदर्शयिष्यामः ।

सुधा

निष्पादकत्वे 'त्रिविष्टपं तत्खलु भारतायने' इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिरूपाचारोपस्थिता-वपि तदनिष्पत्तेः, साधारणस्यापि क्यङाद्यर्थस्योपमाप्रयोजकत्वाभावात् । उपमा-प्रयोजकतावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकरहितत्वस्यैव धर्मलोपशब्देन कथनाच्च । अन्यथा 'मुखरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्'इत्यादौ पूर्णोपमापत्तेरिति वदन्ति ।

अन्यभेदानामनुक्त्या न्यूनतां परिहरन्नाह—**ये चान्ये** काव्यालोकादिषूपमाया प्रकारभेदा रसनोपमादयो दर्शितास्ते सर्वे अत्रैव द्रष्टव्याः । तथाहि—पूर्वपूर्वमु-·······[र्वो]पमेयस्योत्तरोत्तरोपमानत्ववर्णनं रसनोपमा । सा द्विधा साधारणधर्मस्य भेदाभेदरूपत्वात् । भेदे यथा **श्रीविश्वेश्वरचरणानम्**—

अधर इवोक्तिर्मधुरा तनुलक्ष्मीरुक्तिवद्विशदवर्णा ।
तनुरिव मनोहरा दृग् दृगिव मृगाक्ष्याः सुदुस्सहो विरहः ॥

अत्र माधुर्यादिभेदेन साधारणधर्मकथनम् । अभेदेऽपि तेषामेव यथा—

अतितारुण्यविकासादनुदिवसविजृम्भमाणमदनायाः ।
दृगिव गतिर्गतिरिव गीर्गीरिव धीर्धीरिवातिवक्रा भूः ॥

अत्र वक्रत्वं सर्वत्र एक एव साधारणधर्मः । एकस्मिन् बहूपमानसम्बन्धे मालोपमा, साऽपि पूर्ववद् द्वेधा ।

आद्या यथा—

वाहिव्व वेज्जरहिओ धणरहिओ सुअणगेहवासोव्व ।
रिउरिद्धि दंसणं विअ दूसहणिज्जो तुह विओओ[1] ॥

अत्र सर्वत्र दुःसहत्वमेक एव धर्मः

धर्मभेदे यथा—

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय दुःखम् ।
कीर्तिं च दिक्षु वितनोति तनोति लक्ष्मीं किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

अत्र रक्षणादयो धर्मा भिन्नाः । प्रशंसायामुपमा यथा—

आलभ्य तां विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः ।
मुनिभिः साधितां कृत्वा सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥

---

१. **व्याधिरिव वैद्यरहितो धनरहितः सुजनगेहवास इव ।
रिपुऋद्धिदर्शनमिव दुःसहस्तव वियोगः ॥ [इतिच्छाया]**

सुधा

सा त्वं सर्वगुणैर्हीनं संश्रिता पुरुषाधमम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली दवदग्धमिव द्रुमम् ॥

इति दिक् ।

किञ्च लक्षणविचारप्रस्तावे इहापि=मूलेऽपि, उक्ताः, अस्या उपमायाः काश्चिद्भेदान् रूपके प्रदर्शयिष्यामः । तदनुसारेण इहैव ते भेदाः प्रकरणसाहित्येन व्याख्यायन्ते । रूपकवदुपमा अष्टविधा—केवलनिरवयवा, मालारूपनिरवयवा, समस्तवस्तुविषयसावयवा, एकदेशविवर्तिसावयवा, केवलश्लिष्टपरम्परिता, मालारूपश्लिष्टपरम्परिता, केवलशुद्धपरम्परिता, मालारूपशुद्धपरम्परिता चेति भेदात् । केवलत्वं मालानन्तर्गतत्वम्, निरवयवत्वञ्चोपमान्तरनिरपेक्षत्वम् ।

आद्या यथा—

उद्गाढदुर्दिनविसंष्ठुलवृत्तिराराद् आरूढगात्रमलिनो वसनान्तलम्बी ।
आमृष्टगण्डतिलकानि मुखान्यचुम्बद्रागीव रेणुरवनेः पुरसुन्दरीणाम् ॥

यद्वा 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यादावाद्या ।

आह्लादिनी नयनयो रुचिरैन्दवीव कण्ठे कृतातिशिशिराम्बुजमालिकेव ।
आनन्दिनी हृदि गता रसभावनेव सा नैव विस्मृतिपथं मम जातु याति ॥

इति द्वितीया । मालारूपत्वं चैकोपमेयकानेकोपमासामानाधिकरण्यमेव ।

कमलति वदनं यस्यामलयन्त्यलका मृणालतो बाहू ।
शैवालति रोमावलिरद्भुतसरसीव सा बाला ॥

उपमानोपमेयानां शाब्दत्वात् सावयवा तृतीया ।

निश्वासा मलयानिला इव पिकालापानुकारा गिरो
रक्ताशोकलताप्रवालसदृशं पाणिद्वयं वर्तते ।
दृक्प्रोल्लासविजृम्भितं सुतनु ते शृङ्गप्रतानायते
स प्राप्याऽसमसायकोऽपि भवतीं लोकत्रयीनायकः ॥

अत्र शाब्दीभिरुपमाभिः नायिकाया वसन्तलक्ष्मीसादृश्यसिद्धेरार्थत्वादेकदेशविवर्तनी सावयवा चतुर्थी ।

नगरान्तर्महीन्द्रस्य महेन्द्रमहितश्रियः ।
सुरालये खलु क्षीबा देवा इव विरेजिरे ॥

अत्रोपमेयस्यापि तेन सुमेरुणा मदिरागारस्योपमाक्षीबानां देवोपमाया उपाय इति श्लिष्टपरम्परिता पञ्चमी ।

पुनश्चेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—क्वचित्स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता, यथा—'स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः' इत्यादौ। क्वचिदुक्तार्थोपपादनपरा, यथा—'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यादौ। यथा वा—

विश्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः।
वनतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः॥

सुधा

लेखेव या चान्द्रमसी कलाना रसस्य या पुष्करिणीव पूर्णा।
निष्कैतवस्थानमियं रूचीनामानन्दवद्धाति सरोरुहाक्षी॥

अत्र चतुष्षष्टिकलाशृङ्गारकान्तीनां षोडशकलाजलेच्छासादृश्यात् षष्ठी।

राजा युधिष्ठिरो नाम्ना सर्वधर्मसमाश्रयः।
द्रुमाणामिव लोकानां मधुमास इवाभवत्॥

इयं सप्तमी।

ज्योत्स्नायन्ते तव गुणगणाः पूर्णचन्द्रायसे त्वं
धारायन्ते विशिखनिवहा वारि वाहायसे त्वम्।
एधायन्ते रिपुनृपतयो हव्यवाहायसे त्वं
भृङ्गायन्ते विबुधनिवहा वीर पद्मायसे त्वम्॥

इत्यष्टमी।

"ततः प्रतस्थे कौबेरीम्" इत्यादौ सावयवोपमया विशिष्टोपमा। 'विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविधिनेव तद्विशेष्यपृष्ठविधेर्विशेषणोपमया विशेष्योपमा, वैकृतप्रधानविधिनेव प्राकृततदङ्गकलापविधौ विशेष्यया तया विशेषणोपमा, अङ्गप्रधानगोचरप्रत्येकविधिकलापेनेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधौ अवयवोपमया विशिष्टोपमा।

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम्।
दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम्॥

इत्यत्र वास [क्य] भेदेन सेति भेदः। 'त्वदाननमधीराक्षम्' इत्यादौ विशिष्टोपमया अवयवोपमा। एवमसंख्या उपमाभेदा बोध्याः। एवं रूपके प्रोक्तान् भेदान् कथयित्वा पुनः प्रकारान्तरेणोक्तानां भेदाना व्याख्यानमुपक्रमितुं मूलमुत्थापयति—**पुनश्चेति**।

इयमुपमा संक्षेपेण त्रिधा—स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता, उक्तार्थोपपादनपरा, व्यङ्ग्यप्रधाना चेति भेदात्। उदाहरणान्याह—'स छिन्नमूलः' इत्यत्र प्रथमा, 'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यादौ द्वितीया। पूर्वमेतच्छ्लोकद्वयं व्याख्यातम्।

क्वचिद्व्यङ्ग्यप्रधाना सा, व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलङ्काररसरूपतया त्रैविध्यात्त्रिविधा। तत्र वस्तुध्वनिर्यथा—

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणरोचिः।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः॥

अत्र कृपाणस्य कुपितकालीकटाक्षसादृश्यवर्णनेन सकलरिपुबलक्षयः क्षणादेव करिष्यत इति वस्तु व्यज्यते। अलङ्कारध्वनिर्यथा—

यशसि तव विकसिते नृप हिमकरकिरणच्छटाधवले।
भ्रमर इव पुण्डरीके विराजते विष्णुपदमेतत्॥

अत्रोपमालङ्कारेण यशसः पुण्डरीकवद्वैपुल्यस्य गगनस्य च भ्रमरवदल्पत्वस्य प्रतीतेराश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यलक्षणोऽधिकालङ्कारो व्यज्यते। रसध्वनिः 'वागर्थाविव' इत्यादावुदाहृतः।

सुधा

व्यङ्ग्यप्रधानां विभजते—**व्यङ्ग्यस्येति**। वस्त्वलङ्काररसरूपतया व्यङ्ग्यस्य त्रैविध्यात् तत्प्रधानोपमापि त्रिविधेत्यर्थः। तत्राद्यामुदाहरति—**दर्पान्ध** इति। यस्य राज्ञः करे कृपाणः खड्गो युधि युद्धे, वीरैः कालीकटाक्ष इव व्यलोकि दृष्टः। कीदृशो दर्पेण मदेनान्धस्य गन्धगजस्य—

यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः।
तं गन्धहस्तिनं विद्यान्नृपतेर्विजयावहम्॥

इत्युक्तलक्षणस्य कुम्भ एव विशालतया तन्मध्यभाग एव कपाटम्, तस्य कूटे अग्रभागे या सङ्क्रान्तिः प्रवेशस्तदधीनं तेन वा निघ्नं दृढसम्बन्धं घनं निबिडं यच्छोणितम्, तेन शोणा रक्ता रोचिर्दीप्तिर्यस्य तादृशः, कटाक्षः कीदृशः? कोपेन कषाया लोहिता कान्तिर्यस्य तथाभूतः। वसन्ततिलकावृत्तम्—'प्रोक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः' इत्युक्तेः।

अत्र वस्तुव्यङ्ग्यमवतारयति—**अत्रेति**। खड्गस्य कुद्धकालीकटाक्षोपमया सकलरिपुक्षयः क्षणात् करिष्यत इति वस्तुव्यङ्ग्यसत्त्वादाद्या।

द्वितीयामुदाहरति—**यशसीति**। हिमकरश्चन्द्रः, तस्य किरणानां छटाभिः धवले विकसिते तव यशसि, एतद्विष्णुपदं वियत् पुण्डरीके भ्रमर इव विराजते। अलङ्कारध्वनिमाह—**अत्रेति**। भ्रमरगगनयोरुपमालङ्कारेण यशसा [सः]पुण्डरीकवद् वैपुल्यस्य गगनस्य [च] भ्रमरवदल्पत्व[स्य] प्रतीतेः [अधिकः] पृथुलाधा-

क्वचिदेकत्रैव त्रिविधोऽपि ध्वनिर्दृश्यते यथा—

पश्यात्र नलिनीपत्रे बलाका परिदृश्यते।
हरिन्मणिमये पात्रे शुक्तिकेव प्रतिष्ठिता॥

किमावयोः सङ्केतस्थानं भविष्यतीति प्रष्टुमनसो जनसमक्षमपृच्छतश्च प्रच्छन्नकामुकस्याभिप्रायमिङ्गितेन विदितवत्या विदग्धायाः सङ्केतस्थानसूचनार्थमिदं वचनम्। अत्र पद्मपत्रस्थितबलाकाया मरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्तिकासादृश्यवर्णनेन तस्यास्तद्वन्निश्चलत्वप्रतीतेराश्वस्तत्वं व्यज्यते। तेन तत्प्रदेशस्य निर्जनत्वं व्यज्यत इति वस्तुध्वनिः।

ततश्च तदेव सङ्केतस्थानमावयोरिति प्रकाशनात् संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनरूपसूक्ष्मालङ्कारध्वनिः।

एवं तदभिप्रायानुरूपवर्णनात् परस्परं रतिभावो व्यज्यत इति रसध्वनिश्च।

ननु रसादिध्वनिरसंलक्ष्यक्रम इति प्रसिद्धिः, कथमत्र तस्यानुरणनेन व्यङ्ग्यतोच्यते? मैवम्; यत्र विभावानुभावादिवशादाशु भाविनी

सुधा

राद्य [दा] धेयाधिक्यवर्णनमित्युक्तलक्षणोर [णाद्] नानुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वाद् द्वितीया। तृतीया तु "वागर्थौ" इत्यादौ स्पष्टैव।

त्रया [णा] मपि एकत्र दर्शनमित्याह—**क्वचिदिति**। उदाहरणमाह—**यथेति**।

अत्र नलिनीपत्रे बलाका विषकण्ठिका दृश्यते, त्वं पश्य, केव हरिन्मणिमये पात्रे प्रतिष्ठिता शुक्तिकेव। अत्र त्रिविधमपि ध्वनिमवतारयति—**किमिति**। आवयोः सङ्केतस्थानं भविष्यतीति प्रष्टुं चित्तस्य अपरसमक्षमपृच्छतश्च गुप्तकामुकस्य चेष्टितेनाभिप्रायं ज्ञातवती या विदग्धा, तस्याः सङ्केतज्ञापनायेदं वाक्यम्। अत्र पद्मपत्रस्थबलाकाया मरकतपात्रस्थशुक्तिकोपमया तद्वन्निश्चलत्वप्रतीतेराश्वस्तरूपव्यङ्ग्येन प्रदेशस्य निर्जनतारूपवस्तुनो व्यञ्जनाद्वस्तुध्वनिः।

अलङ्कारध्वदिमाह—**ततश्चेति**। आवयोः सङ्केतस्थानमित्यर्थस्य ततः प्रकाशनात् सम्यग् लक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनात्मकप्रतिभया ज्ञातार्थस्यान्यानवगमप्रकारेण प्रकाशनलक्षणसूक्ष्मालङ्कारव्यञ्जनादलङ्कारध्वनिः।

रसध्वनिमाह—**एवमिति**। एवमुपनायिकानुरोधेन वर्णनान्मिथो रतेरभिव्यक्ते रसध्वनिश्चेति समुदायार्थः।

ननु ध्वनिद्वयं प्रथमोक्तमस्तु, रसध्वनिस्तु न संभवति, तस्यालक्ष्यक्रमत्वात्, 'रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः' इति सिद्धान्तादत्र क्रमस्य लक्ष्यत्वेन तदसम्भवादित्याशङ्कते—**नन्विति**। यत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिराशु रसाभिव्यञ्जनम्,

रसाभिव्यक्तिः, तत्रासंलक्ष्यक्रमता। अन्यत्र तु रसादिध्वनिरपि संलक्ष्यक्रम एव। तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः—"यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव, न वाच्यः कदाचिदपि; तथापि न सर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्य विषयः" इति। अत एव ध्वनिकारोऽपि—

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्त्राणि गणयामास पार्वती॥

इत्यत्र लज्जाख्यं सञ्चारिभावमनुरणनव्यङ्ग्यमुदाजहार।

सुधा

तत्रालक्ष्यक्रम एवेति। अन्यत्र तु नियमो नेति समाधत्ते—**मेवमिति**। तत्र प्रमाणमाह—**तदुक्तमिति**। **अभिनवगुप्तपादाचार्यैरुक्तं** दर्शयति—रसभावादिरूपो योऽर्थः स ध्वन्यमान एव, न कदाचिदपि वाच्यः, तथापि सर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्य न विषयः, विभावादीनां स्पष्टतयानभिव्यक्तेः, किन्त्वनुरणनरूपस्यापि विषय इति तदर्थः। तत्र तद्ग्रन्थानुकूलध्वनिकारोक्तिमपि प्रमाणयति—**अत एवेति**। यतो रसादिध्वनेरपि संलक्ष्यक्रमत्व तत एवेत्यर्थः। **ध्वनिकारोऽपि** लज्जाख्यसञ्चारिभावस्यानुरणनव्यङ्ग्यत्वमुदाहृतवानित्यर्थः। तद् तमुदाहरणमाह—**एवमिति**। देवर्षौ एवंवादिनि सति पितुः पार्श्वे अधोमुखी, लज्जयेति शेषः। तदुत्पन्नभावत्वाद् अधोमुखत्वे [खी] ति भावः। लीलाकमलपत्राणि गणयामास सङ्ख्यौ। लीलाकमलपत्त्रगणनया लज्जाख्यसञ्चारिभावध्वनिरिति, अवहित्थाख्यसञ्चारिणो व्यक्तिरिति तु **मल्लिनाथादयः**।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—'स्ववैचित्र्यमात्रपरः' इत्यादिविभागनियमोऽयुक्त एव,

नयने शिशिरीकरोतु मे शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव।

इति वाच्यवस्तूपस्कारिकायाः शरदिन्दूपमाया अक्रोडीकरणात्। अलङ्कारभूतोपमासु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उपमायाः संग्रहे[1] व्यङ्ग्योपमाव्यावर्तकाव्यङ्ग्यत्वविशेषणस्य दुराग्रहत्वादलक्षणीयासंग्रहे लक्षणीयाया असंग्रहस्यान्याय्यत्वात्। इयञ्चोपमा मुख्यार्थस्य साक्षादुपस्कारिणी, क्वचित् परम्परया। आद्योदाहृता। द्वितीया यथा—

नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिव्रजाः
पठन्ति विरुदावलीमहितमन्दिरे वन्दिनः।
इद तदवधि प्रभो यदवधि प्रबुद्धा न ते
युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युतिः॥

---

१. **संग्रहे कृते सति, अर्थात् तस्यास्तु संग्रहः कृतः, व्यङ्ग्याया निरासार्थं यत्न इत्याश्चर्यम्।**

अथोपमाव्यङ्ग्यप्रसङ्गादुपमाध्वनयः प्रदर्श्यन्ते । तत्र शब्दशक्तिमूलोपमाध्वनिर्यथा—

किरति प्रकरं गवां प्रकामं सुमनःस्वच्छतरं निधौ कलानाम् ।
कतिचित् कलयन्ति यत्प्रबोधं कतिचिन्नेति स तत्स्वभाव एव ॥

सुधा

अत्र मुख्यार्थस्य राजविषयककविरतेरुपस्कारस्य यदैव तव कोपोदयः तदैव रिपूणा सम्पदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति वस्तुन उपकारिका नयनकोणशोणद्युतेर्युगान्तदहनोपमा । व्यङ्ग्योऽप्ययमलङ्कारः—

अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्र हृष्यसि ।
भूमण्डलमिदं मूढ केन वा विनिभालितम् ॥

कस्यचिद्दे[द्विदेश] स्थितस्य किरणैरात्मानं सन्तापयन्तं चन्द्रं प्रत्येषोक्तिः । अस्ति मम प्रियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः, अत एव त्वयाप्यदृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति प्रतीयमाना उपमा ध्वन्यमानायां[१] चन्द्रविषयासूयाया वक्तृगताया-मलङ्कारः । एवं प्राचीनैर्बहुधोपमा निरूपिता ।

एषैव यदा सकलवाक्येन प्राधान्येन ध्वन्यते, तदालङ्कारभावं परिहृत्य ध्वनिव्यपदेशहेतुः । क्वचिदियं शब्दशक्तिमूलानुरणनविषया, क्वचिदर्थशक्तिमूलानुरणनविषया । आद्या यथा—

अविरलविगलद्दानोदकधारासारसिक्तधरणितलः ।
धनदाग्रमहितमूर्तिर्जयतितरां सार्वभौमोऽयम् ॥ इति ।

अनेकार्थशब्दानां प्रकरणेन कृतेऽपि शक्तिसङ्कोचे तन्मूलध्वननेन प्रतीयमानदिग्गजस्याप्रस्तुतयाभिधानं मा भूदिति प्रकृताप्रकृतयोरुपमानोपमेयरूपः प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यते । द्वितीयो यथा—

अद्वितीयं रुचात्मानं दृष्ट्वा किं चन्द्र हृष्यसि ।
भूमण्डलमिदं सर्वं केन वा परिशोधितम् ॥

अत्र मूढादिपदाप्रयोगादसूयादेरप्रत्ययान्मुख्यतयोपमैव व्यङ्ग्या, इति वदन्ति ।

उपमाध्वनीन् कथयिष्यमाणस्तदवतरणिकामाह—**अथेति** । ध्वनिर्द्वि[विधः]शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च । आद्यमुदाहरति—**तत्रेति** । कलानां निधौ चन्द्रे गुरौ च सुमनस्सु पुष्पेषु शिष्येषु च अच्छतरं स्वच्छं गवां किरणानाञ्च समूहं प्रकरं किरति सति यत् कतिचित् शिष्याः पुष्पाणि प्रबोधं ज्ञानं विकसनं च कलयन्ति कतिचिन्न, तत् सतः पदार्थस्य स्वभाव एवेत्यन्वयः ।

---

१. मूढपदेनेति शेषः ।

एकस्माद्गुरोर्विद्यां शिक्षमाणानां केचित्प्रगल्भन्ते, नान्य इति विशेषो बोधकस्य गुरोस्तेषु तेषु बोधनविशेषकृतो न भवति; किन्तु तत्स्वभावकृत इत्यस्मिन्नर्थे प्रकृतेऽप्रकृतार्थस्योपमानत्वकल्पनयात्रैव-मुपमा व्यज्यते। यथा चन्द्रे किरणानां प्रकरमविशेषेण सर्वपुष्पेषु विकिरति कानिचिद्विकसन्ति नान्यानीत्येष विशेषस्तत्तत्पुष्पस्वभावकृत एव, न तु चन्द्रस्य किरणविशेषकृतः। एवं गुरौ सर्वशिष्येष्वविशेषेण वाङ्मयं विकिरति, तेषु बोधाबोधविशेषोऽपि तत्तत्स्वभावकृत एवे-त्यत्र श्लिष्टानां गोसुमनःकलानिधिशब्दानां वागादिपर्यायपरिवृत्त्य-सहिष्णुत्वाच्छब्दशक्तिमूलानुरणनरूपध्वनिः।

अर्थशक्तिमूलो वस्तुनोपमाध्वनिर्यथा—

वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः॥

अत्रार्थशक्त्या चन्द्रे दृष्टिसमागम इत्यनेन चन्द्रे सीतामुखसादृश्यं व्यज्यते। अलङ्कारेणोपमाध्वनिर्यथा—

सुधा

अत्र शब्दशक्त्या उपमाध्वनिं प्रतिपादयति—**एकस्मादिति**। गुरोर्विद्या शिक्षमाणानां शिष्याणा मध्ये केषाञ्चिदेव प्रागल्भ्यं नान्येषामिति विशेषो गुरोर्गुणैः शिष्येषु ज्ञापनविशेषेण कृतो न भवति, किन्तु शिष्यस्वभावकृत एव। अस्मिन्नर्थे प्रकृते अप्रकृतार्थस्योपमानत्वकल्पनं शब्दशक्त्योपमारूपं व्यज्यते। अप्र[प्र]कृतार्थं दर्शयति—**यथेति**। समूहम् अविशेषेण = विशेष्याभावेन पुष्पमात्रे किरति=विक्षिपति, तेषु केषांचिद् विकसन नान्येषामेव विशेषः, पुष्पस्वभावकृतश्चन्द्रकिरणविक्षेप-विशेषेण यथा न कृतः। एवं सर्वशिष्येषु विशेषाभावेन वाङ्मयं विकिरति गुरौ शिष्येषु बोधाबोधविशेषोऽपि शिष्यस्वभावकृत एव।

अत्र श्लिष्टानां गवादिशब्दानां वागादिरूपपर्य्यायस्य परिवृत्तेरसहिष्णुत्वात् शब्दशक्तिमूलं यदनुरणनं तद्रूपो ध्वनिः।

अर्थशक्तिमूलमाह—**वाहीति**। रामोक्तिः, यत्र कान्ता, तत्र वाहि=गच्छ, तां कान्तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश। त्वयि मे गात्रसंस्पर्शः चन्द्रे दृष्टेः समागमः। तं ध्वनिं प्रकटीकरोति—चन्द्रे दृष्टिसमागम इत्यर्थशक्त्या चन्द्रे सीता मुखसादृश्यं व्यज्यत इत्यर्थशक्तिमूलध्वनिः।

क्वचिदलङ्कारेणोपमाध्वनिरपि दृश्यते। तमुदाहरति—**अलङ्कारेणेति**।

यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि
स्फीतासृक्स्रुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान् दारयन् ।
तेषां दुःसहकामदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रानल-
ज्वालालीभरभासुरे पुररिपावस्त गतं कौतुकम् ॥

अत्रान्यत्कार्यं प्रकुर्वतोऽशक्यान्यवस्तुकरणात्मको विशेषालङ्कारः । उक्तरूपं त्वां पश्यतो यथोक्तविशेषणविशिष्टपुररिपुदर्शनमासीदिति निबन्धनात् करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि सद्भावाद्यद्यप्ययमर्थो न वाच्यस्तथापि तस्मिन् कौतुकास्तमयवर्णनाद् व्यङ्ग्यः । तेन तदा त्वं तथाभूतः पुररिपुरिव स्थितोऽसीत्युपमा व्यज्यते । एवमुपमादिगुदाहृता ।

सुधा

यैरिति । हे राजन् त्वं यैः पुरुषैः तदा युधि ललाटे पतितः प्रासप्रहारो यस्य, स्फीतस्य प्रवृद्धस्यासृजो रुधिरस्य स्रुतिः प्रस्रवणं तेन पाटलीकृतोऽरुणीकृतः पुरो भागो यस्य, परान् शत्रून् दारयन् त्वं दृष्टोऽसि, तेषां पुरुषाणां दुस्सहश्चासौ कामश्च तस्य देहस्तस्य दहननिमित्तं प्रोद्भूतो यो नेत्राग्निः तस्य ज्वालास्तासां पङ्क्तिभरेण भासुरे रक्ते पुररिपौ शिवे आश्चर्यमस्तङ्गतमित्यन्वयः । अत्र उदाहरण इत्यर्थः । राजदर्शनक्रियया तादृशविशेषणविशिष्टशिवदर्शनवर्णनादन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च स इत्युक्तलक्षणोऽन्यत् कार्यं कुर्वतः तदन्यवस्तुकरणरूपो विशेषालङ्कारः । क्रियाकरणाभाव दर्शने आशङ्क्य निराकरोति—**करणस्येति** । क्रियासामान्यरूपकृत्रर्थीभूतकरणस्य दर्शनेऽपि सत्त्वान्न दोषः ।

अत्राशङ्कते, यद्यप्ययमलङ्कारोऽर्थेन वाच्यो न व्यङ्ग्य इति शेषः, तथापि कौतुकास्तमयरूपे न तद्वर्णनाद्व्यङ्ग्यः । तेनोपमाध्वनिमाह—**तेनेति** । तदा त्वं तथाभूतः पुररिपुरिव स्थितोऽसि इत्युपमा व्यज्यते । तथा चालङ्कारध्वनिः । प्रकरएव[ण]मुपसंहरति—**एवमिति** । वस्तुतस्तु तद्भेदानामानन्त्यमिति भावः । तथा च भरतः—

एकस्यैकेन साङ्कर्यादेकस्य बहुभिस्तथा ।
अनेकेषां तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥

काव्यालोककारः—

अपर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोर्यतः ।
दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ इति ।

अथोपमादोषाश्चिन्त्यन्ते—न्यूनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदोऽसादृश्यमसंभव इत्यस्याः षड् दोषानाहुः ।

तत्रोपमेयादुपमानस्यापकृष्टत्वं न्यूनत्वम्; उत्कृष्टत्वमाधिक्यम् । द्वयमपि जात्या प्रमाणेन धर्मतो वेति प्रत्येकं त्रिविधम् । तत्र जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिक्ये यथा—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।
वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।
अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥
पातालमिव नाभिस्ते पर्वताविव च स्तनौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥

सुधा

उपमादोषान् वक्तुमारभते—**अथेति** । न्यूनत्वादीनस्याः षड् दोषानाहुः । तथा च **वामनः**—'हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषाः' इति । 'हीनत्वं जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य'[इति]वामनोक्त्या हीनत्वमपि । **त्रिधेति** । तत्र न्यूनत्वादीनि यथा—न्यूनत्वमधिकत्व लिङ्गभेदो वचनभेदोऽसादृश्यमसम्भवश्चेति । उपमेयादुपमानस्याप्रकृष्टत्व न्यूनत्वम् तदाधिक्यमधिकत्वम् । वामनोक्तमेतद्द्वयोर्विभागमाह—**द्वयमपीति** । जातिप्रमाणधर्मैः प्रत्येक तद्द्वयं त्रिविधमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—**तत्रेति** । जातिन्यूनतोदाहरणमाह—**चण्डालैरिति** ।

'युष्माभिश्चण्डालैरिव परमं साहसं कृतम्'इत्यत्र जात्या उपमानस्य न्यूनता । प्रमाणतो न्यूनत्वमाह—**वह्निस्फुलिङ्ग इति** ।

इह स्फुलिङ्ग उपमानं सूर्योपमेयापेक्षया न्यूनता । जातित आधिक्यं यथा—**अयमिति** । पद्मस्थितश्चक्रवाको विराजते । युगादौ प्रजा विनिर्मित्सुर्भगवान् ब्रह्मेव । अत्र चक्रवाकाद् ब्रह्मण आधिक्यम् । प्रमाणाधिक्यमुदाहरति—**पातालमिति** । अत्र प्रमाणतो नाभ्यादेरुपमेयात् पातालाद्युपमानस्याधिक्यम् । न च जातेरुत्कर्षापकर्षानुपपत्तिः पपत्तौ[व्यक्तौ] तत्सत्त्वेन तदभे[दे]न स्थिताया जातेरपि तत्सम्भवात्[1] ।

---

१. **नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिसमवेतत्वरूपाया जातेरुत्कर्षापकर्षौ नोपपद्येते इति शङ्काग्रन्थाशयः । व्यक्तावुत्कर्षापकर्षसत्त्वेन हीनव्यक्तिवृत्तित्वरूपस्यैव न्यूनत्वस्य जातौ विवक्षितत्वेन तयोरुपपत्तिः सिद्ध्यतीति समाधानग्रन्थाशयः ।**

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यन्तमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थतायामिमे न्यूनत्वाधिक्ये पर्यवस्यतः। धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये तु हीनाधिकपदत्वरूपौ दोषौ। यथा—

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन्।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्॥

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः॥

अत्राद्य उपमानस्य मौञ्जीप्रतिबिम्बस्तडिल्लक्षणधर्मो न निबद्ध इति न्यूनत्वम्। द्वितीये उपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशेन शशिनो ग्रहणमतिरिच्यत इत्याधिक्यम्। लिङ्गवचनभेदो यथा—

भाग्याभावात् करस्थोऽपि चिन्तारत्नमिव च्युतः।
सक्तवो भक्षिता देव शुद्धा कुलवधूरिव॥

इमौ प्रक्रमभङ्गान्तर्भूतौ। कथं च्युतत्वादिरत्र साधारणधर्मो भवितुं नार्हति। उपमानोपमेययोर्मध्ये यत्र लिङ्गवचनसारूप्यं तत्रैवास्य समन्वयेनोभयान्वयाभावात्। तथा चोपात्तविशेषणविशिष्ट-

सुधा

अत्रेति। चतुर्षूदाहरणेष्वित्यर्थः। उपमानैश्चण्डालादिभिरुपमेयार्थः कदर्थित इत्यनुचितार्थदोषे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः। धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ययोस्तु हीनाधिकपदत्वरूपपददोषयोरन्तर्भाव इत्याह—धर्मत इति। उपमेयापेक्षयोपमानस्य न्यूनधर्मतामुदाहरति—स मुनिरिति। मौञ्ज्या मेखलया लाञ्छितश्चिह्नितः कृष्णाजिनपटं वहन् स मुनिर्नारदः नीलमेघभावे[गे]नाश्लिष्टो रविरिव व्यराजत। अत्र मौञ्जीनिरूपितोपमानवाचकपदन्यूनता।

आधिक्यमुदाहरति—स इति। प्रगृहीतशार्ङ्गः पीतवासाः स कृष्णः मनोज्ञभीमं वपुः प्राप। विद्युदिन्द्रायुधवान् रात्रौ शशिना संसृज्यमानो मेघ इवेत्यन्वयः। अत्र शङ्खरूपोपमेयानिर्देशेन तत्प्रतिबिम्बोपमानीभूतशशिन उपमानादाधिक्यमिति। एतदेवाह—अत्राद्य इत्यादिना।

लिङ्गभेदवचनभेदावुदाहरति—यथेति। पूर्वार्द्धे लिङ्गभेदः, उत्तरार्द्धे वचनभेदः। च्युत इति पुंल्लिङ्गस्य रत्ने क्लीबेन, कुलवधूरित्येकवचनस्य सक्तव इति बहुवचनेन अन्वयसत्त्वात्। एतयोर्भग्नप्रक्रमान्तर्गतत्वमित्याह—इमाविति। तदेव समर्थयते—कथमित्यादि। च्युतत्वादीनां साधारण्यं न सम्भवति, यत्रोपमानोपमेयवृत्तिलिङ्गादिसारूप्यं तत्रैव तदन्वयसत्त्वेन इहोभयत्रान्वयाभावात्। तत्फलितमाह—तथा चेति।

स्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा भवेत्। प्रतीयमानेन तु धर्मान्तरेणोपमा निर्वाह्या स्यात्। ततश्चोपमानोपमेययोः कस्यचित् सविशेषणत्वमन्यस्य नेत्येवं विशेषणप्रक्रमभङ्गरूपता।

केचित्तु कालपुरुषलोडर्थादिभेदमपि दोषमाहुः। यथा—

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव॥

अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामीति। पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः॥

नीवारे आभातीत्यन्वेति न त्वाभासीति।

विध्यादिभेदो यथा—

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव॥

सुधा

गृहीतविशेषणावच्छिन्नस्योपमानोपमेयता स्यात्। प्रतीयमानधर्मेण तु तस्यानिर्वाच्य-[ह्य]त्वम्। तयोर्मध्ये एकस्य सविशेषणत्वेऽन्यस्य तदभावे अर्थविशेषस्य भङ्गात् क्रमभङ्गरूपतैव।

मतान्तरमाह—**केचित्त्विति**। कालभेदपुरुषभेदविध्यादिभेदाना दोषं वदन्ति। तत्र कालभेदमुदाहरति—**तस्येति**। तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ उपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षः निस्पृहः सन् वैदेहसुतां पुरस्तात् पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिं भूमिमिव त्यक्ष्यामि। उपमानेऽत्यजमित्यन्वेति, न तु त्यक्ष्यामीति कालभेदः। पुरुषभेदमुदाहरति—**शरीरमात्रेणेति**। हे नरेन्द्र! तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता ऋद्धिर्येन 'तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे पात्रे' इति विश्वः। 'पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद् दर्शनेष्वपि' इति हलायुधः। शरीरमात्रेण, अरण्ये भवा मनुष्या आरण्यकाः मुन्यादयः, "अरण्यान्मनुष्ये"[४,२,१२९] इति वुञ्। तैरुपात्ता फलप्रसूतिर्यस्य, स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टो नीवार इव, प्रकृत्यादित्वात्तृतीया आभासि शोभसे। नीवारे आभातीत्यस्यान्वयात्; त्वम् आभासीत्यन्वयात्; पुरुषभेदः।

विध्यादिभेदमुदाहरति—**आशास्यमिति**। सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतः ते तव अन्यत् पुत्रातिरिक्तम्, आशास्यम् आशीःसाध्यम् आशंसनीयम्, आशास्यं पुनरुक्तभूतम्, सर्वं सिद्धमित्यर्थः किन्तु ईड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेव

भवन्तमलभतेत्यन्वेति, न तु लभस्वेत्याशीः। असादृश्यासंभवा-वुपमायामनुचितार्थतायां पर्यवस्यतः। असादृश्यं यथा—

प्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्।

काव्यस्य शशिना सादृश्यमप्रसिद्धम्। यद्यर्थानां रश्मीनां च सादृश्यं प्रसिद्धं स्यात्तदा तदीयबिम्बप्रतिबिम्बभावेन काव्यशशिनोः सादृश्यमप्रसिद्धमप्यानीयेत, न च तदप्यस्ति। यथा वा—

एष विन्ध्याचलः सान्द्रकुञ्जोल्लसितनिर्झरः।
भालेक्षणस्फुरद्वह्निशिखाटोप इवेश्वरः॥

असंभवो यथा—

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात्॥

ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्यसंभवः। केचिदुपमानाप्रसिद्धिं पृथग्दोषमाहुः। यथा—

बाष्पदिग्धेक्षणं वक्त्रं तरुण्याः परिदृश्यते।
तुषारसिक्तच्छदनं तरङ्गिण्या इवोत्पलम्॥

सुधा

आत्मगुणानुरूपं स्वानुगुणमित्यर्थः। पुत्र लभस्व प्राप्नुहीत्यन्वयः। भवन्तमित्यत्र अलभतेत्यन्वयाल्लभस्वेत्यस्यानन्वयाद्विध्यादिभेदः। एतेषामनुचितार्थे पर्यवसानम्, उपमायां सादृश्यासम्भवादिति तदाशयः। असादृश्यमुदाहरति—**प्रथ्नामीति**। अत्रोदाहरणे काव्यस्य शशिना सादृश्यं प्रसिद्धं न भवति, अर्थानां रश्मिभिः सादृश्यप्रसिद्धौ तन्निरूपितबिम्बप्रतिबिम्बभावेन तयोरप्रसिद्धयोरप्यानयनं घटेत। न चार्थरश्मिसादृश्यं प्रसिद्धमिति, न तयोः सादृश्यमित्याशयः। उदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति**। **एष इति**। सान्द्रा निबिडाः कुञ्जेभ्यः उच्चलिता निर्झराः प्रवाहा यस्य तादृश एष विन्ध्यः पर्वतः, भालेक्षणात् स्फुरन् वह्निशिखानामारोपो यस्य तादृश ईश्वर इव वर्तते। अत्र सर्वथैव सादृश्यं नास्तीति पूर्वतो विशेषः।

असम्भवमुदाहरति—**यथेति**। धनुर्मण्डलमध्यभाजो दीप्ताः शराः, तस्य आस्यादिव निपेतुः। दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्काद् जाज्वल्यमाना वारिधारा इवेत्यन्वयः। अत्र दोषं व्याकरोति—**ज्वलन्त्य इति**। अम्बुधाराः प्रकाशमानाः अर्कमण्डलान्निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्यसम्भवः।

क्वचिन्मतेऽन्योऽपि दोष उपमायां भवतीति तन्मतमाह—**केचिदिति**। उपमानाप्रसिद्धमुदाहरति—**यथेति**। तरुण्या नायिकायाः बाष्पदिग्धे ईक्षणे यत्र

अत्र बाष्पदिग्धेक्षणं तुषारसिक्तच्छदनमित्यनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सादृश्यसंभवेऽप्युत्पलस्य मुखं प्रत्युपमानत्वाप्रसिद्धिरेव दोषः।

अथैषां दोषाणां यथासंभवमपवादाः प्रदर्श्यन्ते—कविसमयसम्मतेषु जात्या प्रमाणेन च न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ। यथा—

तवाननसमश्चन्द्रश्चन्द्रतुल्यं त्वदाननम्।
अणुकं मध्यसदृशं मध्यं अणुकसन्निभम्॥

अत्र कविसमयप्रसिद्धेर्न किञ्चिदनौचित्यम्। उपमेयोपमानगताधिकधर्मोपादानस्यैकैकधर्मकानेकोपमार्थत्वेन वा साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थत्वे वा धर्मिस्वरूपविशेषलाभार्थत्वेन वा विधान्तरेण वा प्रस्तुतकार्यान्तरार्थत्वे धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ। यथा—

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा।
नवं नवं क्षौमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना॥

इत्यत्रोपमेयगताधिकविशेषणोपादानस्यैकैकविशेषणकानेकोपमानार्थत्वात्।

क्षीरोदवेला च सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रा च शरत्त्रियामा।
अनुव्यधात् क्षौमनिवासिनीं तामच्छप्रभं दर्पणमादधानाम्॥

सुधा

तत्=आननं तरङ्गिण्या नद्यास्तुषारेण सिक्तदलमुत्पलमिव परिदृश्यते इत्यन्वयः। अत्र दोषं प्रकटयति—**अत्रेति**। बाष्पदिग्धनेत्रतुषारसिक्तच्छदनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सादृश्यसत्त्वेऽपि उत्पलस्य मुखं प्रति उपमानत्वस्य प्रसिद्धेरभाव एव दोषः।

अत्र कथितदोषापवादं दर्शयितुमारभते—**अथेति**। न्यूनत्वाधिक्ययोः दोषाभावमाह—**कवीति**। कविसङ्केतसम्मतेषु जात्यादिना तौ न दोषाविति उदाहरति—**तवेति**। अत्रोपमेयोपमालङ्कारः। अस्मिन् कविसङ्केतप्रसिद्धेरनौचित्याभावान्न दोषः।

प्रकारान्तरेण तयोरपवादमाह—**एकैकधर्मकानेकोपमार्थत्वेन; साधारणधर्मवत्तासम्पादनार्थत्वेन; धर्मिस्वरूपविशेषलाभार्थत्वेन; विधानान्तरेण;** उपमेयोपमानगताधिकधर्मोपादानस्य प्रस्तुतकाव्यान्तरार्थता चेत्, धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ययोर्न दोष इत्यन्वयः। आद्य हेतुना न्यूनत्वरूपदोषाभावमुदाहरति—**यथेति**। सफेनपुञ्जा क्षीरोदवेला इव पर्य्याप्तचन्द्रा शरत्त्रियामेव नवक्षौमवासिनी भूयो नवं दर्पणमादधती सा बभावित्यन्वयः।

अत्र न्यूनत्वस्यादोषतामाह—**अत्रेति**। वेलात्रियामयोरुपमानयोर्दर्पणक्षौमप्रतिबिम्बीभूतधर्मस्यानुपादानेऽप्येकैकधर्मकानेकोपमारूपप्रयोजनसत्त्वेन न्यूनत्वं न

इत्यस्यैव श्लोकस्य पाठे उपमानगतानेकधर्मोपादानमेकैकधर्मकोपमाद्वयार्थमित्युपमानस्य धर्मत आधिक्यान्न दोषः ।

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥

अत्र विज्ञापितविशेषणं ध्यानस्तिमितलोचन इति साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमिति न्यूनत्वं न दोषः ।

ज्यानिनादमभिगृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः ।
ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥

अत्र निबिडेति विशेषणं कालिकायां बहुलक्षपाच्छविरिति साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमित्याधिक्यं न दोषः ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अत्रातिथिं नामेति विशेषणं धर्मिस्वरूपविशेषलाभार्थमित्याधिक्यं

सुधा

दोषः । आधिक्यस्यादोषतां तेनैव हेतुनोदाहरति—फेनपुञ्जयुता क्षीरोदवेला परिपूर्णचन्द्रा शरत्त्रियामा च क्षौमनिवासिनीमच्छकान्तिं दर्पणमादधतीं तामनुव्यधादिति पाठान्तरेऽन्वयः । उपमानगतं यदनेकधर्मोपादानम्, तस्यैकैकधर्मकोपमाद्वयप्रयोजकतयोपमानस्य धर्मत आधिक्यं न दोषः ।

साधारणधर्मवत्तासम्पादनार्थत्वेन न्यूनत्वस्यादोषत्वमुदाहरति—**इतीति** । इति राज्ञा दिलीपेन विज्ञापितः ऋषिर्वसिष्ठो ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनो ह्रद इव तस्थौ इत्यन्वयः । अत्र विज्ञापित इति विशेषणस्य ध्यानस्तिमितलोचनरूपसाधारणधर्मवत्तासम्पादनप्रयोजनतयोपमाने तत्प्रतिबिम्बीभूतविशेषणानुपादानरूपन्यूनत्वस्य न दोषत्वम् । तेनैवाधिक्यादोषतामुदाहरति—**ज्यानिनादमिति** । अथ तयो रामलक्ष्मणयोः ज्यानिनादमभिगृह्णती शृण्वतीत्यर्थः । बहुलक्षपाच्छविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा "बहुलः कृष्णपक्षे च सिते च बहुला गवि" इति विश्वः । चले कपाल एव कुण्डले यस्याः सा ताडका निबिडा सान्द्रा बलाकावती "व्रीह्यादिभ्यश्च" [५,२,११६] इतीनिः, कालिकेव घनावलीव 'कालिका योगिनीभेदे कार्ष्ण्ये गौर्य्यां घनावलौ' इति विश्व. । प्रादुरास प्रादुर्बभूवेत्यन्वयः ।

अत्र निबिडेति विशेषणं घनावल्या बहुलक्षपाच्छविरिति साधारणधर्मवत्तासम्पादनार्थमिति हेतोराधिक्यं न दोषः ।

धर्मिस्वरूपविशेषलाभार्थरूपहेतुनाऽन्यूनतामुदाहरति—**अतिथिमिति** । कुमुद्वती काकुत्स्थाद् कुशात् अतिथिं नाम पुत्रं चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद् यामिन्या रात्रेर्यामात् प्रहरात् प्रसादं वैशद्यमिव प्राप ।

अत्र श्लोके अतिथिनामविशेषणस्य धर्मिणो विशेषलाभार्थतया प्रसादे तद्भावकथनरूपस्य न्यूनत्वस्य न दोषता ।

न दोषः।

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः॥

अत्र दिव्यमिति विशेषणं धर्मिविशेषलाभार्थमित्यधिकत्वं न दोषः। एवं प्रकृतकथासंघटनचमत्कारादिकार्यान्तरत्वेऽपि द्रष्टव्यम्।

एवं च प्रस्तुतकार्यान्तरोपयोगरहितानां बिम्बप्रतिबिम्बभावेऽपि न साधारणधर्मतैकप्रयोजनतया संभाव्यमानानामुपमेयोपमानविशेषणानां प्रतिविशेषणानिर्देश एव न्यूनत्वमधिकत्वं च दोषः।

कार्यान्तरार्थानामप्यनुगामिनामतया विशेषणनिर्देशेन वा साधारणीकरणे त्वधिको गुणः। यथा—'ज्यानिनादमभिगृह्णती' इति श्लोके ज्यानिनादमभिगृह्णतीत्युपमेयविशेषणं ताडका स्वयमेव जिघांसया प्रादुर्भूय प्रथममभिद्रुतवती। रामेण हतेति स्त्रीवधानौचित्यपरिहारार्थत्वेऽप्युपमानसाधारणम्। कालिकायामपि गर्जितशालिन्यामतिशयोक्त्या तद्विशेषणानुवृत्तेः।

सुधा

तेनैवाधिक्यादोषतामुदाहरति—**रसान्तराणीति**। एकरस मधुररसं हि विभवं दिव्यं पयः वर्षोदक देशे देशे ऊषरादिनानादेशे अन्यान् रसान् रसान्तराणि लवणादीनि यथाऽश्नुते प्राप्नोति। एवमविक्रियो निर्विकार एकरूप इत्यर्थः। त्वं गुणेषु सत्त्वादिषूपाधिषु [स्थिते इत्यर्थः ?] अवस्थाः स्रष्टृत्वादिरूपा अश्नुषे इत्यन्वयः।

अत्र दिव्यमिति विशेषणस्य धर्मे विशेषलाभार्थतया अधिकत्वं न दोषः। उपसंहरति—एवं प्रकारेण प्रकृतार्थसदृशं यच्चमत्कारादि कार्यान्तरं तदर्थत्वेऽपि तत्र तत्रानयोरदोषत्वं द्रष्टव्यम्। कुत्र तयोर्दोषत्वमत आह—**एवञ्चेति**।

प्रस्तुतं यत्कार्यान्तरम् तत्प्रयोजनशून्यानां बिम्बप्रतिबिम्बभावे न साधारणधर्मता, तथा एकप्रयोजनत्वेन सम्भाव्यमानानामुपमेयोपमानयोर्विशेषणाना प्रतिबिम्बविशेषणस्य निर्देशे तयोर्दोषत्वमित्यर्थः।

विधान्तर दर्शयति—**कार्यान्तरार्थानामिति**। कार्यान्तरप्रयोजनानां विशेषणानामनुगामित्वेन विशेषणनिर्देशेन वा यत्र साधारणीकरणं तत्राधिक्यस्य गुणत्वं न दोषतेति तद्भावः। आद्यमुदाहरति—**ज्यानिनादमिति**। उपमेये ज्यानिनादमित्यादिविशेषणस्य स्वयमेव जिघांसया रामं हन्तुमिच्छया प्रादुर्भूतताडका प्रथमाभिद्रवणेन हेतुना रामेण हतेति स्त्रीवधरूपं यदयोग्यत्वं तत्परिहारार्थत्वे गर्जितशालिन्यां कालिकायामतिशयोक्त्या तद्विशेषणस्यानुवृत्तेरुपमानसाधारणत्वात्तदाधिक्य गुण एवेति भावः।

तथा—'नृपं तमावर्त-' इति श्लोके 'अन्यवधूर्भवित्री' इत्यस्य व्यतिक्रमणार्थत्वेऽपि सागरगामिनीति तत्प्रतिविशेषणनिर्देशः कृतः।

यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, स तत्र न दोषः, उभयानुगतिक्षमत्वात्। यथा—'भीमकान्तै-र्नृपगुणैः'।

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव॥

सामान्याभिधायिपदस्य स्वरूपभेदापत्तावपि लिङ्गवचनभेदो महाकविप्रयोगेषु दृश्यते।

द्वेष्योऽपि समतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम्।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता॥
प्रवृद्धो हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः।
स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी॥ इत्यादौ।

सुधा

द्वितीयमुदाहरति—**नृपमिति**। 'अन्यवधूर्भवित्री' इत्यस्य व्यतिक्रमणार्थतायामपि सागरगामिनीति विशेषणस्य साधारण्यादाधिक्यस्य गुणत्वमिति तदर्थः।

अथ लिङ्गभेदवचनभेदयोरदोषतामाह—**यत्रेति**। यत्र तयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदस्य रूपभेदानापत्तिस्तत्र तयोरदोषत्वम्, उपमेयोपमानानुगतौ समर्थत्वात्।

तत्र लिङ्गभेदस्यादोषत्वमुदाहरति यथा—**भीमकान्तैरिति**। अत्राधृष्यत्वाभिगम्यत्वरूपसाधारणधर्मस्य रूपान्तरप्राप्तेरभावात्, नृपगुणाना यादोरत्नाना चोपमेयोपमानानां पुंलिङ्गनपुंसकरूपलिङ्गभेदो न दोष इत्यर्थः।

वचनभेदस्यादोषतामुदाहरति—**तद्वेष इति**। अन्याभिः स्त्रीभिरसदृशः तद्वेषः तस्याः वेषः मधुरताभृतः तदीया विभ्रमा इव परां शोभां दधते स्म, इत्यन्वयः। अपरशोभाधारणरूपसाधारणधर्मवाचकस्य पदस्य रूपभेदाभावेन वेषविभ्रमयोरेकवचनबहुवचनरूपवचनभेदस्य न दोषः।

क्वचित् साधारणधर्मवाचकपदस्य स्वरूपभेदापत्तावपि महाकविप्रयोगेषु लिङ्गवचनभेदसत्त्वमित्याह—**सामान्याभिधायीति**। उदाहरति—**द्वेष्योऽपीति**। शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि आर्तस्य रोगिण औषधमिव तस्य संमतोऽनुमत आसीत्। दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि उरगेण क्षता सर्पक्षताङ्गुलिरिव त्याज्य आसीत्। अत्र त्याज्यादेः स्वरूपभेदापत्तावपि तदुपादानाल्लिङ्गभेदो न दोषः। वचनभेदमुदाहरति—**प्रवृद्ध**—इति। प्रवृद्धश्चन्द्रो हीयते, समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्रवदेव हीयते। स

कालादिभेदेन तु भूयांस्युदाहरणानि। 'एतादृशीषु लोकसिद्धत्वाल्लिङ्गादिभेदो न दोषः' इति वामनः। एवं गुणदोषव्यवस्थायां सहृदयानां हृदयमेव प्रमाणम्। उक्तं हि दण्डिना—

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतै अपि।
उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्॥
स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव।
प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता॥
भवानिव महीपाल देवराजो विराजते।
अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः॥
इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित्।
अस्ति च क्वचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा॥
हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत्॥
ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम्। इति।

कविसमयप्रसिद्धौ सत्यामसादृश्यं न दोषः। यथा—'चन्द्रधवला कीर्तिः' इत्यादौ।

सुधा

राजा ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य तत्समवृद्धिश्चाभूत्। तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी नाभूत्।

अत्र वचनभेदो न दोषो महाकविप्रयोगात्। उपसंहरति—**कालादिभेदेनेति**। बहून्युदाहरणानि ज्ञातव्यानीति शेषः। अत्र वामनोक्तिं प्रमाणयति—**एतादृशीष्विति**। उपमासु इत्यर्थः। उभयोः कथनयोः विनिगमकाभावमाशङ्क्य परिहरति—**एवमिति**। **सहृदयानामिति**। काव्यवासनापरिपक्वबुद्धीनामित्यर्थः।

एतदेवार्थं दण्डयुक्त्या प्रमाणयति—**नेत्यादि**।

भिन्ने लिङ्गवचने उपमादूषणायालं न, हीनाधिकते अपि तथा, तदर्थमलं नेत्यर्थः। कुत्रेत्याह—यत्र बुद्धिमतामुद्वेगो नेत्यर्थः। तदुदाहरति—**स्त्रीवेति**। यत्रोद्वेगः, तदुदाहरति—**अस्ति चेति**। अत्र कारणं सहृदयहृदयमेव चिन्त्यतां विचार्यतामित्यर्थः।

कविसङ्केतप्रसिद्धावसादृश्यस्य दोषत्वं नास्तीत्याह—**कविसमयेति**। उदाहरति—**यथेति**। कीर्तौ धवलत्वस्य प्रसिद्धत्वाभावेऽपि [अ] सादृश्येऽपि कविसङ्केतप्रसिद्धेः सत्त्वान्न दोषः।

उपमेयगतासंभावितत्वविवक्षायामुपमानस्यासंभवो न दोषाय। यथा—'चन्द्रबिम्बादिव विषम्' इत्यादौ। श्लिष्टसाधारणधर्मायामन्यत्रापि सहृदयहृदयाह्लादिन्यां कल्पितोपमानायामुपमायामप्रसिद्धत्वं न दोषः। यथा—

कविमतिरिव बहुलोहा सुघटितचक्रा प्रभातवेलेव।
हरमूर्तिरिव हसन्ती भाति विधूमानलोपेता॥
'सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गकम्'॥

इत्यादौ।

एवमन्येऽपि दोषापवादप्रकारा विद्वद्भिश्चिन्तनीयाः॥

इति चित्रमीमांसायामुपमाप्रकरणम्।

सुधा

उपमेये असम्भवत्वविवक्षायामुपमानासम्भवस्यापि कविसङ्केतप्रसिद्धासम्भवस्यापि न दोषत्वमित्याह—**उपमेयगतेति**। तदुदाहरति—**चन्द्रबिम्बादिति**। श्लिष्टसाधारणधर्मोपमायां सहृदयहृदयाह्लादिन्यां कविकल्पितोपमानोपमायां चाप्रसिद्धेर्न दोषत्वमित्याह—**श्लिष्टेति**।

तत्राद्यामुदाहरति—**काकोन्नतिरिति**[कविमतिरिति] बहुलवितर्कयुता काकोन्नति-[कविमति]रिव मिलितचक्रवाका प्रभातवेलेव धूमरहिताग्निरूपलोचनोपेता शिवमूर्तिरिव बहुलोहमयी आयसप्रचुरा रचितचक्राकारा धूमरहिताग्न्युपेता हसन्ती भाति शोभते इत्यन्वयः। अत्राप्रसिद्धेर्न दोषत्वमित्यर्थः।

द्वितीयमुदाहरति—**सद्य इति**। अत्र तादृशमत्तहूणचिबुकस्योपमानस्य कविकल्पितत्वेनाप्रसिद्धेर्न दोषत्वमित्यर्थः। उपमादोषापवादानुपसंहरति—**एवमन्येऽपीति**। तथा हि—लौकिक्या समासाभिधानाया उपमाप्रपञ्चे च लिङ्गवचनभेदयोरदुष्टत्वमिति वामनाचार्यः। लौकिक्यां समासगम्यायां चोपमायामुपमा[प्रपञ्चे] प्रतिवस्तूपमादौ चेत्यर्थः। लौकिक्यां लिङ्गभेदो यथा—'छायेव पुरुषस्तस्याः पुरुष इव स्त्री' इति। अत्र छाया[पदे] पुंस्त्वस्य पुरुषपदे च स्त्रीत्वस्य बाधितत्वेऽपि लौकिकत्वान्न दोषः। तत्रैव वचनभेदो यथा—'पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं पुष्पलिहौ यथा' इहोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वम्। समासाभिहितायां यथा—

सुधा

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जडतामबलाजनः ॥

'भुजलता' इत्यत्र लिङ्गभेदस्य न दोषः ।

तत्रैव वचनभेदो यथा—

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥

अत्र न्याय इव प्रसूनाञ्जलिरञ्जलिस्थानि प्रसूनानीत्युपाय[ति प्रकाश]कारोक्तेर्वचनभेदः । एवं साधारणधर्मसमासेऽपि लिङ्गभेदो न दोषः ।

यथा—

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रैर्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलशिलासु ।
शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भश्छायामच्छामृच्छति नीलां सलिलस्य ॥

इत्यत्र साधारणधर्मसमासे भिन्नलिङ्गत्वं न दोषः ।

उपमाप्रपञ्चो यथा—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

अत्राश्रमवासिजनवनलतयोर्लिङ्गभेदो निन्दायामेव तात्पर्ये उपमानस्य जातिहीनता न दोषः ।

यथा—

चाण्डालश्च दरिद्रश्च समाविति मतिर्मम ।
चाण्डालस्य न गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥

एवमुपमानपदे तद्धर्मविशिष्टोपमानबोधकतया तद्धर्मप्रतिपादने उपमेये धर्मस्याधिक्यं न दोषः ।

अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः ।
अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः कलभं कठोर इव कूटपाकलः ॥

अत्र कलभपदेनैव सुकुमारकायताप्रतीत्या तदंशे न तदपेक्षा ।

एवं न्यूनपरिमाणताप्रत्यायनतात्पर्ये उपमानस्य परिमाणहीनत्वं न दोषः ।

सुधा

यथा—

'दिव्यद्दरेर्मुखकुहरे विस्तीर्णे पर्णति व्योम' अत्र वर्ण्यस्योपमेयस्य [पर्णस्योपमानस्य]गगनापेक्षया हीनपरिमाणत्वेऽपि नृसिंहमुखपरिणाहवर्णन एव तात्पर्य्यात् तस्य न दोषत्वमित्याद्यूह्यम् ।

एतदन्तःकृत्याह—**अन्येऽपीति** । प्रकारभेदा विचारणीया इत्यलम् ।

धरानन्देन [1]रचितोपमाव्याख्यानसंग्रहः ।
टीकायां **चित्रमीमांसासुधायमाप** पूर्णताम् ॥

इति भरतपुरनिवासिनो वसिष्ठगोत्रीयमिश्ररामबलस्य सुतेन धरानन्देन रचितायां चित्रमीमांसाटीकायां सुधाख्यायामुपमालङ्काप्रकरण-व्याख्या समाप्तिता[?]मगमत् ।

१. नित्यसाकाङ्क्षस्थले सविशेषणानामपि वृत्तिर्निर्दुष्टा, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम् । अस्ति चात्रापि क्रियाकारकभावेन नित्यसाकाङ्क्षत्वम् ।

अथवा—'श्रीधरानन्दरचितोपमाव्याख्यानसंग्रहः' इति पाठान्तरं कल्पनीयम् ।

अथोपमेयोपमानिरूपणम्

उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि ।
उपमेयोपमा सा स्याद् द्विविधैषा प्रकीर्तिता ॥

यदि द्वयोर्यद् वर्ण्यते, सोपमेयोपमेत्युच्यते तदा तुल्ययोगितायामतिव्याप्तिः । तत्र—

जनस्य तस्मिन् समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थो नृपतिः शशी च ॥

इति द्वयोर्नृपशशिनोर्युगपदेकधर्मान्वयवर्णनात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् । तथापि—

सुधा

एवमुपमालङ्कारं व्याकृत्य तत्त्वेन संग्राह्यामुपमेयोपमामनन्वयात् पूर्वं व्याकर्तुमुपक्रमते—**अथेति** । अनन्वये उपमित्यनिष्पत्तेरुपमात्वेन संग्राह्यत्वाभावात् । अत एव द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलमनन्वयमतिक्रम्य तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलिकाया एतस्या पूर्वमेवोपपादनम् ।

अत एव 'अस्या भेद उपमेयोपमा निरूप्यते' इति रसगङ्गाधरेऽपि एतत्प्रारम्भे प्रतिपादितम् । **निरूपणमिति** । निरूपणञ्च प्रारम्भजनकशब्दप्रयोगः । तत्र प्राचीनोक्तमुपमेयोपमालक्षणं सव्याख्यानं खण्डयितुमुपन्यस्यति—**उपमानोपमेयत्वमिति** । यदि द्वयोः पर्यायत उपमानोपमेयत्वं वर्ण्यते, सा उपमेयोपमा । एषा साधारण्यवस्तुप्रतिवस्तुभावाभ्यां द्विविधा प्रकीर्तिता इति लक्षणप्रतिपादककारिकान्वयः ।

अत्र पदानां सार्थकत्वं कथयितुमुपक्रमते—**यदीति** । द्वयोर्यद्वर्णनं सोपमेयोपमा इत्येतावन्मात्रोक्तौ तुल्ययोगितायामतिव्याप्तिः ।

अतिव्याप्तेः स्थलं दर्शयति—**जनस्येति** । तस्मिन् समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ ? तापापनोदे क्लेशस्फोटने क्षमा योग्या पादयोरङ्घ्र्योः पादानां रश्मीनाञ्च सेवा ययोस्तौ उदयस्थो नृपतिः कुशः, शशी चन्द्रश्चेत्यन्वयः । अत्र नृपशशिनोः युगपदेकस्मिन् मनोहरत्वरूपधर्मान्वयदर्शनाद् द्वयोरपि वर्ण्यत्वेन वर्तमानयोर्धर्मैक्यरूपतल्लक्षणस्य सत्त्वेनातिव्याप्तेः स्फुटत्वात् । तद्व्यावर्तकविशेषणमाह—**अतः पर्यायेणेति** । तथा च पर्यायेण वर्णनाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । उपमानोपमेयत्वमित्यस्य सार्थकतामाह—**तथापीति** । द्वयोः पर्यायेण यद्वर्णनं सोपमेयोपमेत्युक्तेऽपीत्यर्थः ।

तस्य द्विपाना मदवारिसेकात् खुराभिघाताच्च तुरङ्गमाणाम् ।
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय भूयः ॥

इत्यत्रातिव्याप्तिः, तत्र रेणुपङ्कयोः पर्यायेण पङ्करेणुभाववर्णनात्, अत उपमानोपमेयत्वमित्युक्तम् । द्वयोर्यदुपमानोपमेयत्वं वर्ण्यते, सोपमेयोपमेत्युक्तेऽपि—

'व्युष्टं प्रयाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत्समं तदा'

इत्युभयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः । न च तत्रोभयोरपि सादृश्याश्रयत्वरूपस्योपमेयत्वस्यैव प्रतिपादनमस्ति, न सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्य; अतो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ? मुखतः प्रतिपादनाभावेऽपि तयोः परस्परमुपमानत्वस्यार्थात् प्रतीतेः । न ह्युपमानोपमेयत्वं यत्र वाच्यमिति लक्षणे विवक्षितम्, व्यङ्ग्यो-

सुधा

तस्य द्विपानां मदजलस्य सेकात् तुरङ्गमाणा खुराभिघाताच्च पथि रेणुः पङ्कभावं प्रपेदे । पङ्कोऽपि भूयो रेणुत्वमियाय, इत्यत्र रेणुपङ्कयोः पर्य्यायेण पङ्करेणुभाववर्णनादतिव्याप्तिः । अत **उपमानोपमेयत्वमिति** । तथा च रेणुपङ्कयोः पर्यायेण तद्भाववर्णनेऽप्युपमानोपमेयत्ववर्णनाभावान्नातिव्याप्तिः । द्वयोर्यदुपमानोपमेयत्ववर्णनं सोपमेयोपमेति लक्षणे सते[ति] जनस्येत्यादौ तुल्ययोगितायां द्वयोरेव वर्ण्यत्वेनोपमानोपमेयत्वाभावादतिव्याप्तिनिरासे पर्यायपदव्यर्थत्वाशङ्कया तत्प्रयोजनमवतारयति—द्वयोरित्याद्युक्तेऽपि शुक्लैः सतारैः मुकुलीकृतैः स्थुलैः कुमुद्वतीना कुमुदाकारैरिव व्युष्टं प्रयाणं चेत्यादि । कुमुद्वतीनां सेनानां नदीनां वा शुक्लैः धवलैः सतारैः सचन्द्रकैः मुकुलीकृतैः संवेष्टितैः मुकुलितैश्च कुमुदाकारैरिव स्थुलैः वस्त्रगृहैः "दूष्यं वस्त्रगृहं स्थुलम्" इत्यतिकोशात् । उपलक्षितं व्युष्टं प्रभातं प्रयाणञ्च वियोगवेदनया व्यथया विदूना दुःखिता नार्यो यत्र तत् तदा समं तुल्यमभूत् । इत्युभयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थं पर्यायेणेति पदोपादानम् ।

अत्र शङ्कते—**न चेति** । प्रभातप्रयाणयोरपि सादृश्याधिकरणत्वरूपोपमेयमात्रस्य प्रतिपादनम्, तत्प्रतियोग्युपमानस्य प्रतिपादनं नास्तीति कुतोऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कार्थः ।

समाधत्ते—**मुखत इति** । शब्दत इति । इवादिशब्देन तदप्रतिपादनेऽपि तयोर्व्युष्टप्रयाणयोः परस्परमुपमानत्वस्यार्थात् प्रतीतेः । न च शब्दवाच्यतायाः सत्त्वेन तत्त्वनियमः, लक्षणे तयोः शब्दवाच्यत्वस्य प्रवेशाभावात् । तद्विवक्षाया व्यङ्ग्योपमायामव्याप्तेश्चेति । तस्मादतिव्याप्तेर्वारणाय पर्यायेणेति पदमावश्यकमिति भावः ।

पमेयोपमासंग्रहाभावप्रसङ्गात्। अतः पर्यायेणेत्युक्तम्। एवमपि—'भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा' इत्यादिरसनोपमायां मतिचेष्टयोः पर्यायभेदेनोपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिपरिहारायैकस्मिन् पर्याये यं प्रत्युपमानत्वं तं प्रत्येव पर्यायान्तरे उपमेयत्वं विवक्षणीयम्।

द्विविधैषेत्युक्तम्। द्वैविध्यं धर्मस्य साधारण्यवस्तुप्रतिवस्तुभावाभ्याम्।

सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम्।
अम्भोजमिव ते वक्त्रं त्वद्वक्त्रमिव पङ्कजम्॥
सच्छायाम्भोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः।
वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः॥

इति क्रमेणोदाहरणे।

सुधा

शङ्कते—**एवमपीति**। द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयतावर्णनमुपमेयोपमेति लक्षणे कृतेऽपि

अनवरतकनकवितरणधृतजललवकरतरङ्गितार्थिततेः।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला॥

इति रशनोपमायां पूर्वत्रोपमेयस्योत्तरत्रोपमानत्वकल्पनरूपायां मतिचेष्टयोः पर्य्यायेणोपमानत्वोपमेयत्वयोः सत्त्वादतिव्याप्तिः। यमुपमेयतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति यस्योपमानत्वं तं प्रत्येवोपमेयत्वविवक्षायां दोषाभावात्, मतित्वावच्छिन्नं प्रति भणितेरुपमानत्वम्, तां प्रत्येव भणितेरुपमेयत्वाभावादित्याशयः।

एना विभजते—**द्विविधैवेति**। द्वैविध्ये हेतुमाह—**धर्मस्येति**। भेदयोरुदाहरणमाह—**सुगन्धीति**। सुगन्धयुतं नेत्रानन्दजनकं मदिरामदात्ताम्रं त्वद्वक्त्रं कमलमिव, कमलं त्वद्वक्त्रमिव। सुगन्धादेः धर्मस्य मुखादिवृत्तित्वे सम्बन्धैक्यादनुगामित्वात्मकं धर्मसाधारण्यम्।

द्वितीयमुदाहरति—**सच्छायेति**। सच्छायानि शोभायुतानि अम्भोजानि कमलानि तान्येव वदनानि यासां ता वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति। सच्छायान्यम्भोजानीव वदनानि यासां ता वाप्य इव यत्राङ्गना आभान्तीत्यन्वयः।

अत्र वदनाम्भोजयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः। तयोश्च सच्छायत्वरूपो धर्म एक एवोपात्तोऽतः बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य वस्तुप्रतिवस्तुभावो विशेषणमिति तद्विवेकः।

अत्रेदं विचार्यते—लक्षणस्य 'त्वद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्' इति प्रागुदाहृतायां युगपदुपमेयोपमायामव्याप्तिः। न चेयमुपमेयोपमा न भवति, किन्तूभयविश्रान्तोपमामात्रमिति शङ्कनीयम्। परस्परतुलामित्यनेन द्वयोरपि प्रतियोगित्वस्यापि प्रतिपाद्यमानतया उपयमेयोपमेत्यवयवार्थस्याविशिष्टत्वात्।

अर्थादपि सिद्ध्यतः परस्परप्रतियोगित्वस्य मुखतः प्रतिपादनेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपफललाभाच्च।

किञ्च, 'रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति प्रागुदाहृतायां परस्परोपमायामतिव्याप्तिः; न च तत्राप्युपमेयोपमा, तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीतेः। 'द्विविधैषा प्रकीर्तिता' इति विभागासामञ्जस्यप्रसङ्गाच्च। न ह्यत्र धर्मस्य साधारण्यं वस्तुप्रतिवस्तुभावो वास्ति, गगनस्य भूतलेन सादृश्ये रजोव्याप्तत्वं साधारणधर्मः, भूतलस्य गगनेन सादृश्ये गजानां मेघानां च बिम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यत्यन्तविलक्षणत्वात्। अत एवात्र तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदरूपं फलमपि न सिद्ध्यति।

सुधा

एव समा[व्या]ख्यानं प्राचीनोक्त लक्षणमुपन्यस्य खण्डयितुमुपक्रमते—**अत्रेति**। प्राचीनलक्षण इत्यर्थः। इदं वक्ष्यमाणम्। **लक्षणस्येति**। द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्ववर्णनरूपस्येत्यर्थः। तद्वल्गुनेत्यादौ युगपदुपमेयोपमायामव्याप्तिः। न चेयमुभयविश्रान्तसादृश्योपमेयेति शङ्कनीयम्। तथा चोपमेयोपमाभावान्नाव्याप्तिः। अत्रोच्यते—परस्परतुलामित्यनेन परस्परस्य सादृश्यप्रतियोगित्वेनोपमेयोपमेत्यवयवार्थ विशेषाभावात्।

न हि पृथक् शब्दवाच्यपरस्परप्रतियोगिकस्यैव तृतीयसदृशव्यवच्छेदः फलमिति नियमाभावमाह—**अर्थादपीति**। सिध्यतः द्वयोः प्रतियोगित्वस्य प्रधानतया प्रतिपादनेन तृतीयसदृशनिषेधस्य फलस्य सत्त्वादित्यर्थः।

तद्वल्गुनेत्यादावुभयविश्रान्तोपमैवेति वादिना मतमनुसरन् दूषणान्तरमाह—**किञ्चेति**।

रजोभिरित्यादौ परस्परोपमायामतिव्याप्तिः। न च तत्राप्युपमेयोपमा, तत्फलस्याभावात्, तृतीयसदृशव्यवच्छेदस्य फलत्वात्। न च तद्भेदोऽपि सम्भवतीत्याह—**द्विविधेति**। द्विविधेति भेदकथनस्य व्यर्थत्वापत्तेरित्यर्थः। तद्भेदाभावमेव प्रतिपादयति—**न ह्यत्रेति**। तत्र हेतुमाह—**गगनस्येति**। भूतलेन खस्य सादृश्ये रजोव्याप्तत्वं साधारणधर्मः। भूतलस्य खेन सादृश्ये गजमेघयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति वैलक्षण्यात्। तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपं तत्फलमपि निषेधय(?)ति—**अत एवेति**। अत्रेति परस्परोपमायामित्यर्थः।

एकधर्माश्रयेण परस्परसाम्ये वर्ण्यमाने ह्यनयोरस्मिन् विषये तृतीयः सब्रह्मचारी नास्तीति फलति। कस्यचित् केनचित् सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थं भवतीति हि तत्फलकत्वे बीजम्। न चैतद्धर्मसाधारण्य इव धर्मभेदेऽपि लभ्यते। रजोभिर्गगनस्य भूतलसादृश्यवर्णनेन भूतलस्य मेघाकारैर्गजैर्गगनसादृश्यस्यार्थतः सिद्ध्यभावात्। अपि च—

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन।
पुत्रस्तथैवाधिकवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान् बभूव॥

इति व्यत्यस्तधर्मिबिम्बप्रतिबिम्बकोपमायामतिव्याप्तिः।

सुधा

तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलसिद्धेरभावः। उपमेयोपमाभावे चन्द्र इव मुखमित्यत्र मुखे चन्द्रसाम्ये वर्णिते चन्द्रेऽपि मुखसादृश्यमर्थतः सिद्धमि[मे]व, पुनः मुखमिव चन्द्र इति कथनं तृतीयसदृशनिषेधलाभार्थम्। प्रधानतया शब्देन तथाप्राप्तस्य पुनर्वचनं तदितरसंख्यापरिहारार्थमिति न्यायप्रवृत्तेः। एतत्सर्वं मनसि निधाय—**एकेति**। यत्रोपमाद्वये एकधर्मसत्त्वम्, तत्र तत्फलमुपमेयोपमा च भवतीति, तदेवाह—**कस्यचिदिति**। धर्मार्थयोर्मध्ये धर्मस्य केनचिद् अर्थादिना श्रीमत्त्वेन सादृश्ये वर्णितेऽर्थस्यापि धर्मेण सादृश्यमर्थात् सिद्धमपि पुनस्तद्वर्णनं शब्देन तत्प्रतिपादनं तृतीयसादृश्यनिषेधकम्। प्रकृते तदभावं प्रतिपादयति—**न चैतदिति**। एतत्तृतीयसदृशनिष्ठरूपं व्यङ्ग्यम्। धर्मस्य साधारणत्वे यथा लभ्यते तथा धर्मभेदे सति न लभ्यते, रजोभिर्गगनस्य भूतलस्य सादृश्यवर्णनेन भूतलस्य मेघतुल्यगजैः गगनसादृश्यस्यार्थात् सिद्धेरभावात्। रजोव्याप्तत्वमेघतुल्यगजव्याप्तत्वधर्मयोर्भिन्नत्वात्। तथा च पूर्वोपमया सिद्धगगनसादृश्यस्यैवोत्तरोपमया प्रतिपादनात् परस्परोपमात्वस्यैव तत्र सत्त्वादित्याशयः। तथा च परस्परोपमायामतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यभिप्रायः। ननु **अलङ्कारसर्वस्वकारमते** रजोभिरित्यादावुपमेयोपमैव. द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयभाववर्णनमिति तल्लक्षणस्य तत्र समन्वयात्। वाक्यभेदो द्विधा—शाब्दः, आर्थश्च। आद्यः 'रजोभिः' इत्यादेः, [द्वि]तीयः 'तद्वल्गुना' इत्यादाविति तद्व्याख्यानकृदुक्तेश्च। तथा च नातिव्याप्तिः। अतो दूषणान्तरमाह—**अपि चेति**। 'पिता समाराधन' इत्यादौ व्यत्यस्तधर्मिबिम्बप्रतिबिम्बकोपमायामतिव्याप्तिः। स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषापरेण तेन पुत्रेण यथा पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मनि अतिवत्सलेन तेन पित्रा पितृमान् बभूवेत्यन्वयः।

अत्र हि पुत्रः पिता चेत्युभावुपमेयोपमानभूतौ धर्मिणौ। तयोस्तावेव व्यत्यासेन पितृमत्त्वं पुत्रित्वमिति साधारणधर्मकोटिप्रविष्टतयोपात्तौ। तयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बरूपसाधारण्यापादको धर्मो मतुबिनिप्रत्ययोपात्तं प्राशस्त्यम्। प्रशंसायां ह्यत्र तौ प्रत्ययौ, पित्रा पितृमानिति संबन्धमात्रस्यावक्तव्यत्वात्। एवं च पुत्रस्य पितुश्च प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च बिम्बप्रतिबिम्बकरम्बितेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन साधारणधर्मे इति लभ्यते। तयोश्च पितापुत्रयोः प्राशस्त्यप्रतिपादके, अधिकवत्सलेन समाराधनतत्परेणेति च विशेषणे।

ततश्च धर्म्युपमायां यः पिता पुत्रस्योपमानं स एव तस्य तदुपपादके बिम्बप्रतिबिम्बनिर्देशे उपमेय इति लक्षणस्य वर्तनं तावत्स्पष्टम्।

न चेयमुपमेयोपमा, पुत्रपित्रोर्धर्मिणोरुपमायां प्रशस्तपितृमत्त्वं

सुधा

अतिव्याप्तिमेव प्रकाशयति—**अत्र हीति**। पुत्रपित्रोरुपमेयोपमानता। तयोः पुत्रपित्रोः तावेव पुत्रपितरावेव विपर्यासेन पितृमत्त्वं पुत्रित्वमित्यत्र साधारणधर्मकोटौ प्रविष्टतया साधारणधर्मविशेषणतयेत्यर्थः। उपात्तौ = अङ्गीकृतावित्यर्थः। ननु तत्सत्त्वे धर्मसाधारण्याभावाद् नातिव्याप्तिरिति चेत्, अत्र समाधत्ते—**तयोश्चेति**। धर्मविशेषणतयोपात्तयोश्चेत्यर्थः। बिम्बप्रतिबिम्बभावरूपं यत् साधारण्यम्, तदापादकः पुत्रस्य प्रशस्तपितृमत्त्वं पितुश्च प्रशस्तपुत्रवत्त्वञ्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन करम्बितो यो वस्तुप्रतिवस्तुभावः, तेन साधारणधर्म इति लभ्यते। प्राशस्त्यलाभमेवोपपादयति—अत्र प्राशस्त्यं मतुप्–इनिप्रत्ययाभ्यामुपात्तम्, तयोः प्रशंसाया सत्त्वात्। तदुपपादकं समाराधनतत्परत्वमधिकवत्सलत्वञ्च। तेन पितुः यथा प्रशस्तपुत्रिता तथा पुत्रस्य प्रशस्तपितृमत्तेति वाक्यार्थः, भवतीति शेषः। पित्रा पितृमानित्याकारकसम्बन्धस्य वक्तुमयोग्यत्वाद् इत्यस्य तद्धेतुत्वात्। तथा च वाक्यार्थबलेन साधारणधर्मस्य लाभान्न तदभाव इत्याशयः। प्राशस्त्योपपादकाभाव निराकरोति—**तयोश्चेति**। प्राशस्त्यस्योपपादकता च विशेषणयोरस्त्येवेति तद्भावः।

लक्षणसमन्वयं दर्शयति—**ततश्चेति**। धर्म्युपमायां पुत्रस्योपमानभूतपितुर्धर्मोपपादके बिम्बप्रतिबिम्बनिर्देशे पुत्रं प्रत्युपमेयत्ववर्णनेन लक्षणसमन्वयस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः।

उदाहरणस्य लक्ष्यत्वं निराकरोति—**न चेति**। इयमिति व्यत्यस्त-

प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बितेन साधारणो धर्मः। पितापुत्रयोस्तु धर्मकोटिनिविष्टयोर्वात्सल्यभक्त्यतिशयकृतं प्राशस्त्यमनुगतसाधारणधर्म इति पूर्वोदाहरणसारूप्यात् समुच्चयोपमया पुत्रोऽपि पितृभक्त्या प्रशस्तः, पितापि पुत्रवात्सल्येन प्रशस्त इत्यर्थलाभेऽपि तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदालाभाच्च। न चात्र इवशब्दद्वयादियुक्तपर्यायद्वयाभावात् पर्यायविशेषणेनैवातिव्याप्तिनिरासः स्यादिति वाच्यम्? वाच्यकक्षायां पुत्रपित्रोरुपमाव्यङ्ग्यकक्षायां पितापुत्रयोरिति पर्यायद्वयसत्त्वात्। न हि पर्यायद्वयस्यापि वाच्यत्वमत्र विवक्षितम्। येनेवशब्दद्वययुक्तपर्यायद्वयाभावादतिव्याप्तिर्निरस्येत। तथा सति हि व्यङ्ग्योपमेयोपमासाधारण्यं न स्यादित्युक्तम्।

न चात्र धर्मिणोरेवोपमा, धर्मयोस्तु उपमानोपमेयसाधारण्यार्थमभेद एव प्रतीयते नोपमेति वाच्यम्—

नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम्।
मया मधुकरेणेव पायम्पायमतृप्यत ॥

सुधा

धर्मिबिम्बप्रतिबिम्बकोपमेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**पुत्रपित्रोरिति**। धर्मिणोः पुत्रपित्रोरुपमायां बिम्बप्रतिबिम्बभावमिश्रितवस्तुप्रतिवस्तुभावेन प्रशस्तपितृमत्त्वप्रशस्तपुत्रवत्त्वात्मकः साधारणो धर्मः। एतद्धर्मकोटिप्रविष्टपितापुत्रयोर्वात्सल्यभक्त्यतिशयाभ्यां कृतं रचितं यत् प्राशस्त्यं तत्साधारणो धर्म इति पूर्वोदाहरणस्य सच्छायाम्भोजेत्यादिरूपस्य समानरूपत्वात् समुचितोपमया यथा पुत्रस्य पितृभक्त्या प्रशस्तत्वं तथा पितुरपि तद्वात्सल्येन प्रशस्ततेत्यर्थस्य लाभेऽपि तृतीयसदृशनिषेधस्य तत्फलस्य लाभासम्भवान्न लक्ष्यत्वमित्याशयः। अत्राशङ्कते—**न चेति**।

अत्रोदाहरणे इवद्वयाभावेन तदुक्तपर्यायद्वयस्याभावात् पर्यायपदाकथनेनैवातिव्याप्तेर्निरास इत्याशङ्कार्थः। समाधानमाह—**वाच्येति**। यथापदोपादानवत्यां कक्षायां पुत्रपित्रोरुपमा, तद् [तथा] व्यङ्ग्यकक्षायां पितृपुत्रयोरिति पर्यायद्वयस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः। किञ्च, इवादिद्वयाभावेऽप्यतिव्याप्तेरसम्भव एव, पर्यायपदे वाच्यत्वस्य विशेषणीभूतस्य लक्षणकरणाभावात्। आक्षेपादिना वाच्यत्वावगतौ तु लक्षणस्य व्यङ्ग्योपमेयोपमासाधारण्यानापत्तेश्च।

पुनराशङ्कते—**न चेति**। धर्मिणोः पुत्रपित्रोरेवोपमाधर्मयोः प्रशस्तपुत्रत्वादिरूपयोरुपमानोपमेययोः साधारण्यायाभेदस्यैव प्रतीतौ द्वितीयोपमाया असम्भवेन नातिव्याप्तिरित्याशङ्कार्थः। अत्र समाधत्ते—**नलिन्या इति**।

इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोस्तन्वीनलिन्यादिकयोरुपमाया अपि दर्शनेन धर्मयोः सादृश्येन साधारणीकरणस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात्। तस्मात्तत्रातिव्याप्तिशङ्का दुर्वारा। अतोऽनुपपन्नमेवेदं लक्षणं लक्ष्यते। अत्र ब्रूमः—

अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा।
एकधर्माश्रया या स्यात् सोपमेयोपमा मता॥

अन्योन्येनेति विशेषणान्न रशनोपमायामतिव्याप्तिः। व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा बोध्येति विशेषणाच्च नोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः।

परस्परप्रतिक्षेपकविकल्पार्थेन वाकारेण हि या परस्परप्रतियोगिकत्वविशिष्टोपमा, तद्विषयवृत्त्यन्तरनिरपेक्षव्यक्तिबोध्या, तद्विषय-

सुधा

नलिन्या इव तस्याः तन्वङ्ग्याः पद्ममिव मुखं मधुकरेण मया पायम्पायं पीत्वा पीत्वा णमुलन्तमेतत्, अतृप्यतेत्यन्वयः। अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावविशिष्टयोस्तन्वीनलिन्यादिकयोरूपमाया अपि दर्शनेन धर्मयोः सादृश्येन यत् साधारणीकरणम्, तस्याप्युपमाया प्रयोजकत्वात्। अन्यथा तन्वीनलिन्योरुपमाकथनानुपपत्तेः। तस्मात्तत्रोदाहरणे लक्षणातिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वादयुक्तमेवेदं प्राचामुपमेयोपमालक्षणमिति दिक्।

एवं प्राचां लक्षणं खण्डयित्वा स्वयङ्कृतमुपमेयोपमालक्षणं प्रतिपादयति—**अन्योन्येनेति**।

या अन्योन्येन व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण बोध्या एकधर्माश्रया उपमा, सा उपमेयोपमेत्यन्वयः। अन्योन्येत्यत्र प्रतियोगित्वं तृतीयार्थः। तस्य विशेषणतयोपमायामन्वयः। व्यक्तिश्चात्र व्यञ्जना, वृत्त्यन्तरं शक्तिरेव, आश्रयपदं प्रयोज्यार्थकम्। तथा च अन्योन्यप्रतियोगित्वविशिष्टा व्यञ्जनाव्यापारेण शक्त्या वा बोध्या। एकधर्मप्रयोज्या उपमा उपमेयोपमेति लक्षणार्थः।

विशेषणफलं विचारयति—**अन्योन्येनेति**। भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेति रसनोपमायामतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तम्। भणितिनिरूपितसादृश्यप्रतियोगित्वं भणितौ; अनुयोगित्वं मतावस्ति, न त्वन्योन्यप्रतियोगित्ववैशिष्ट्यमतो नातिव्याप्तिः। उभयविश्रान्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिवारणाय बोध्यान्तं विशेषणम्।

एतदतिव्याप्तिवारणाय स्वयमपि लक्षणं व्याकरोति—**परस्परप्रतिक्षेपकविकल्पार्थः**। या परस्परप्रतियोगित्वेन विशिष्टा, तत्पदमुपमापरम्, उपमाविषयं यद्वृत्त्यन्तरं शक्तिरूपम्, तदपेक्षारहितव्यञ्जना बोध्या। उपमाविषय-

व्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्या वा भवति, सोपमेयोपमेति पर्यवस्यति।

ततश्चोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियोगिकत्वांशे व्यक्तिः सादृश्यरूपोपमांशे वृत्त्यन्तरमिति तयोः करम्बितत्वान्नातिव्याप्ति-शङ्का। सामान्यलक्षणसिध्यर्थं च व्यक्तिवृत्त्यन्तरयोरन्योन्यत्वेन क्रोडीकृतयोर्ग्रहणम्। एवं हि 'तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यः' इत्यत्र वृत्त्यन्तरापेक्षव्यक्तिबोध्यायामनलङ्कारभूतायां व्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तर-बोध्यायामलङ्कारभूतायां चोपमायां लक्षणमनुगतं भवति।

यद्यपि व्यङ्ग्यायामप्युपमेयोपमायां शब्दस्य सहकारित्वेन तद्गतशक्ते-रप्यपेक्षितत्वात् 'खमिव जलं जलमिव खम्' इत्यादौ वाच्यायामपि गम्य-साधारणधर्मायां तस्यां धर्मांशे व्यक्तेरपेक्षितत्वात् परस्परनैरपेक्ष्य-

सुधा

व्यञ्जनानिरपेक्षशक्तिबोध्या वा भवति, सा उपमेयोपमेति पर्यवसितोऽर्थः।

"व्युष्टं प्रयाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत् समं तदा" इत्युभयविश्रान्त-सादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियोगितांशे व्यञ्जना, सादृश्योपमांशे शक्तिरिति तयोरेकत्र मिलितत्वान्नातिव्याप्तिः। वृत्त्योर्भिन्नविषयतया एव विलक्षणत्वात्, विकल्पा-र्थकवाशब्देन परस्परनिरपेक्षवृत्तिबोध्यत्वस्यैव लाभाच्च। सामान्यलक्षणस्य सर्वत्र व्यापकलक्षणस्य सिद्धये परस्परमेकीकृत्य गृहीतयोर्वृत्त्योर्ग्रहणाच्च। तथैवोभयत्र लक्षणसमन्वयं दर्शयति—**एवं हीति**।

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः॥ इति श्लोकशेषः।

प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं निर्विशेषं निर्भेदं तत्सदृशमित्यर्थः। अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकनम्, आयताक्ष्या विशालनेत्रया तया पार्वत्या मृगाङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तम्, अथवा मृगाङ्गनाभिस्ततः पार्वत्याः। "पञ्चम्यास्तसिल्"। गृहीतमभ्यस्तं नु इत्यन्वयः।

अत्र शक्तिनिरपेक्षव्यञ्जनावृत्तिबोध्यानलङ्कारभूतोपमेयोपमायामन्योन्यप्रतियो-गित्वविशिष्टशक्तिनिरपेक्षव्यञ्जनाबोध्यैकधर्मप्रयोज्याया उपमाया अत्र सत्त्वाल्लक्षण-समन्वयः। 'सुगन्धि नयनानन्दि' इत्यादावलङ्कारभूतोपमायामन्योन्यप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसादृश्यविषयव्यञ्जनानिरपेक्षशक्तिबोध्यैकधर्मप्रयोज्याया उपमायाः सत्त्वा-ल्लक्षणानुगतिरित्यर्थः।

नन्वेतन्न संभवति, अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तु शब्दस्य सहकारिता इत्युक्त्या व्यङ्ग्योपमेयोपमाया शक्तेः सहकारितया अपेक्षितत्वात्। वाच्योपमेयोपमायाम् "खमिव जलं जलमिव खम्" इत्युपमेयोपमायां धर्मस्य गम्यत्वेन तदंशकथने व्यञ्जनाया अपेक्षितत्वाद् वृत्त्योर्निरपेक्षत्वस्य सर्वथाऽसम्भवादित्याशङ्कते—**यद्यपी-**

मसंभवि, तथाप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसादृश्यविषयवृत्त्यन्तरनिरपेक्षकत्वं व्यक्तेस्तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षत्वं वृत्त्यन्तरस्य चास्त्येव।

इदमेव च व्यक्तिपदानपेक्षयालङ्काररूपाया विशेषलक्षणमपि। तत्र व्यक्तिपदपरित्यागे वृत्त्यन्तरमात्रबोध्येत्येतद्विशेषणं पर्यवस्यति। ततश्चोभयविश्रान्तसादृश्योपमाव्यावृत्तिः। न च तस्यामेकस्यैवोपमानत्वम्, न तु द्वयोरित्यन्योन्यपदेनैव व्यावृत्ताविदं व्यर्थमिति वाच्यम्, प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः सादृश्यवर्णनेऽप्राकरणिकस्यैवोपमानत्वलाभेऽप्युभयोरपि प्राकरणिकत्वे विनिगमनाविरहेण परस्परोपमानत्वप्रतीतेः। एवं धर्माश्रयविशेषणात् 'रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः, उक्तविशेषणबलादेव 'पिता समाराधनतत्परेण' इत्युपमायामपि नातिव्याप्तिः, उभयत्राप्युपमेययोर्भिन्नधर्माश्रयत्वात्। एकधर्माश्रयेत्यस्य चायमर्थः—कस्यचिदन्येनोपमायां यो धर्मः साधारणो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नो वा, स एवान्यस्य तेनोपमायामपीति, न त्वनुगामिधर्माश्रयेत्यर्थः। बिम्बप्रतिबिम्बगर्भवस्तुप्रतिवस्तुभावनिर्देशे तदभावादिति दिक्।

सुधा

स्यादि। समाधत्ते—**तथापीति**। अन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टं यत् सादृश्यम्, तद्विषयशक्तिनिरपेक्षकत्वं व्यञ्जनायाः, तादृशसादृश्यविषयव्यञ्जनानिरपेक्षत्वं शक्तेरिति कथनस्यावश्यकत्वान्न दोष इति समाधानाशयः।

एवं सामान्यलक्षणं व्याकृत्य विशेषलक्षणमाह—**इदमेवेत्यादि**। "अन्योन्यप्रतियोगित्वविशिष्टसादृश्यविषयशक्तिबोध्यत्वे सत्येकधर्मप्रयोज्योपमात्वमेव तत्त्वम्" इति तस्या विशेषलक्षणम्। शक्तिबोध्यत्वे सतीति विशेषणात् "व्युष्टं प्रयाणञ्च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत् समं तदा" इत्युभयविश्रान्तसादृश्योपमायां नातिव्याप्तिः।

'रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति परस्परोपमायामतिव्याप्तिवारणाय—**एकधर्मप्रयोज्येति**। आशङ्कते—**न चेति**। उभयविश्रान्तसादृश्योपमायामेकस्यैवोपमानताया वाच्यत्वेन द्वयोस्तदभावादन्योन्यपदकथनेनैव तद्व्यावृत्तौ शक्तिबोध्येति पदस्य व्यर्थत्वापत्तिः। अत्र समाधत्ते—प्रकृताप्रकृतयोः सादृश्यवर्णनेऽप्रकृतस्यैवोपमानत्वेऽपि द्वयोः प्रकृतत्वे विनिगमनाभावात् परस्परोपमानत्वप्रतीतौ बाधाभावात्। "पिता समाराधनतत्परेण' इत्यत्र व्यत्यस्तधर्मिप्रतिबिम्बकोपमायामतिव्याप्तिवारणाय **एकधर्मप्रयोज्येति** विशेषणम्। तत्र भिन्नधर्माश्रयत्वान्नातिव्याप्तिः। एकधर्माश्रयेत्यस्य अनुगामिधर्माश्रयेति नार्थः, बिम्बप्रतिबिम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावयोस्तदभावेनाव्याप्तिप्रसङ्गात्। किन्त्वेकस्यामुपमायां यः साधारणो धर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नो वा, तस्यैवान्योपमायां सत्त्वस्यैव तदर्थत्वादित्याह—**एकधर्म** इत्यादि। दिगिति। तद-

इदं तूपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणम्। अनुगताननतिप्रसक्त-लक्षणं तु—

सदृशस्य तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यद्भवेत्।
अन्योन्येनोपमेयत्वं सोपमेयोपमा मता ॥

इति द्रष्टव्यम्।

अत्रान्योन्येनेति विशेषणम् 'अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्' इति प्रतीपविशेषव्यावृत्त्यर्थम्।

सुधा

यत्तु — उपमेयोपमायामौचित्यबलादुपमानोपमेयसादृश्यवाचकपदानामुभयत्रैक्यस्य विवक्षा आवश्यकी।

अन्यथा सहृदयहृदयोद्वेजकतया (ह्य)दोषत्वापत्तेः। क्रमेण यथा—

वदनं कमलायते तदीयं शतपत्रं वदनायते सुदत्याः।
असितोत्पलमालिकन्त्यपाङ्गा नयनान्तन्त्यसितोत्पलस्य मालाः ॥

इत्यादिविशेषरूपो बोध्यः। लक्षणमुपसंहरति—**इदन्त्विति**। अन्योन्येत्यादि-पूर्वमुक्तं लक्षणमुपमेयोपमात्वरूपं यत्सामान्यं तत्प्रयोजकमित्यर्थः। अलङ्कारता-साधारणं तद्विशेषलक्षणमवतारयति—**अनुगतेति**।

अलङ्कारवृत्तितदसाधारणलक्षणं तु इदं द्रष्टव्यमित्यन्वयः। तृतीयशदृशव्यवच्छेद-फलकमुपमानोपमेययोरन्योन्यप्रतियोगित्वविशिष्टोपमारूपं यत्, सा उपमेयोपमेति लक्षणस्वरूपं बोध्यम्।

अत्रान्योन्यस्येति पदस्य फलं विचारयति—**अत्रेत्यादि**।

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मास्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥
इति प्रतीपभेदेऽतिव्याप्तिवारणाय **अन्योन्येति** विशेषणम्।

अत्र हालाहलस्य दुर्जनवचनसाम्यप्रतिपादने तेषामपि तेनार्थतः साम्यसिद्धौ तत्सदृशतृतीयस्य निषेधविषयतयोपमासत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽपि यथा—'धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीः' इत्यादौ सादृश्यप्रतियोगित्वमर्थस्योत्तरत्रसादृश्यप्रतियोगित्वम्, तथा वोपमानोपमेययोरन्योन्यप्रतियोगित्वं सिद्धम्। अत्र तथा प्रतियोगिकत्वाभावान्नाति-व्याप्तिरिति दिक्।

यत्त्वत्र पूर्वलक्षणमुद्दिश्य—

अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि यायाः।
गवेषणेनालमिहापरेषामेषापि तुल्या तव तावदस्ति ॥

इत्यत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायास्तनुत्वादिरूपैकधर्मप्रयोज्यायाः शक्तया बोधनादुपमेयोपमात्वापत्तेः। न चेद लक्ष्यमेवेति वाच्यम्? उत्तरोपमाया

अथोदाहरणानि । तत्र धर्मस्य साधारण्ये यथा—

खमिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥

इयं प्रतीयमानसाधारणधर्मा । वाच्यसाधारणधर्मा यथा— 'सुगन्धि नयनानन्दि' इत्यादि ।

यथा वा—

गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः ।
निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति ॥

अत्रोपमेयोपमाद्वयस्य परस्परानुगृहीतत्वेन विच्छित्तिविशेषोऽधिकः ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावो यथा—'सच्छायाम्भोजवदना' इत्यादि ।

इदं वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य बिम्बप्रतिबिम्बविशेषणत्वे उदाहरणम् ।

सुधा

गर्वमात्रनिरासपरत्वेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपफलस्याभावात्, तस्यैव तज्जीवितत्वात् । अन्यथा परस्परोपमानिवारणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरिति 'रसङ्गाधरकृता दूषणमभिहितम । तत्र, विधेयेति विशेषणाध्याहारेणात्र गवेषणनिषेधस्यैव विधेयतया एषापीत्याद्युपमाया विधेयत्वाभावेन दोषाभावात् ।

अथोदाहरणानि—तत्रोपमेयोपमा द्विविधा—व्यक्तधर्मा, वाच्यधर्मा च । तत्र व्यक्तधर्मा यथा—'खमिव' इति शरद्वर्णने पद्यमिदम् ।

जलं खमिव, खं जलमिव, चन्द्रो हंस इव, हंसश्चन्द्र इव, तारा कुमुदाकाराः, कुमुदानि ताराकाराणि—इत्यन्वयः । इह निर्म्मलत्वादिधर्मस्य व्यञ्जनाव्यङ्ग्यतया व्यक्तधर्मा । द्वितीया यथा—'सुगन्धि नयनानन्दि' इत्येव । अस्य एवोदाहरणम्—**गिरिरिति** । अयं गजराजो गिरिरिव उच्चकैर्विभाति, गिरिर्गजराज इव उच्चकैर्विभाति, अस्य मदधारा निर्झर इव स्रवति, निर्झरो मदधारेव स्रवतीत्यन्वयः । अत्र सर्वनामपरामर्शेन गजस्य प्रकृतत्वम् ।अत्रोच्चकैः स्रवतीत्युभयत्र धर्मसत्त्वात् वाच्यधर्मा । उपमेयोपमाद्वयस्य परस्परमनुग्राहकत्वात् पूर्वतो वि[च्छित्ति] विशेषाद्भेदः, वस्तुप्रतिवस्तुभावकृतं धर्मसाधारण्यमुदाहरति । तद् द्विविधम्—विशेषणतया, विशेष्यतया वेति । आद्या यथा—**सच्छायेत्यादि** ।

अत्र वदनकमलयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः । तस्य च सशोभतारूप एको धर्मो

---

१. आन० २, उपमेयोपमाप्र० ।

तद्विशेष्यत्वे यथा—

वक्त्रं पद्ममिवैतस्या नेत्रं भृङ्गमनोहरम् ।
पद्म वक्त्रमिवाभाति भृङ्गलोचनभूषितम् ॥

एतानि पर्यायोपमेयोपमोदाहरणानि ।

युगपदुपमेयोपमोदाहरणं तु—'तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन' इत्यादि ।

तत्रापि यथासम्भवं पूर्वोक्ता भेदा उन्नेयाः ।

इति चित्रमीमांसायामुपमेयोपमाप्रकरणम् ।

सुधा

वस्तुप्रतिवस्तुभावरूपो विशेषणतया निर्दिष्टः ।

विशेष्यतया यथा—**वक्त्रमिति** । एतस्या मुखं पद्ममिव नेत्रे भृङ्गाविव ताभ्यां मनोहरं वक्त्रं कमलमिवाभाति । कमलं भृङ्गाविव लोचने ताभ्यां मनोहरं मुखमिव आभातीत्यन्वयः ।

अत्र भृङ्गनेत्रादीना बिम्बप्रतिबिम्बभावः । तस्य च भानरूप एक एव धर्मो विशेष्यतया प्रोक्तः । एतेषामुदाहरणानां पर्य्यायोपमेयोपमात्वं बोध्यम् ।

युगपदुपमेयोपमोदाहरणं तु 'तद्वल्गुना' इत्यादिरूपं बोध्यम् ।

उदाहरणान्युपसंहरति—**तत्रापीति** ।

पूर्वोक्ता भेदा धर्मकृताः, श्रौत्यार्थीत्वकृताश्च । **यथासम्भवमिति** । ते यथा—

तत्रानुगामितया यथा—

त्वन्नयनमुत्पलमिव त्वन्नयनमिवोत्पलं कान्ते ।
विद्रुम इव त्वदधरस्त्वदधर इव विद्रुमः शोणः ॥

पूर्वार्धे आर्थः, उत्तरार्धे शाब्द इति भेदः ।

बिम्बप्रतिबिम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावौ मिलिताविवोदाहृतौ ।

उपचारो यथा—

अचला इव विद्वांसो विद्वास इव अचला गुरवः ।
शास्त्राणि तोयनिधिवत्तोयनिधिः शास्त्रवद्बहुगम्भीरः ॥ इति ।

अत्र गुरुत्वगम्भीरत्वयोर्विद्वच्छास्त्रेषूपचारः ।

समासभेदो यथा—

उल्लसितकुसुमहस्ता रमणीयस्तबकवक्षोजा ।
वल्लिरिव वामनयना विभाति वल्ली च वामनयनेव ॥

सुधा

श्लेषो यथा—

विचरद्ग्राहसनूद्यच्चन्द्रमयूखाङ्कुरोल्लसितः ।
आकाश इव समुद्रः समुद्र इव सोऽयमाकाशः ॥

पूर्वपादे शब्दश्लेषः, द्वितीये त्वर्थश्लेष इति विशेषः । इयं ध्वनिरूपापि—

संसारसिन्धावनुबिम्बमात्रं जागर्ति जाने तव वैरिसेनिः ।
विम्बानुबिम्बौ हि विधाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥

दोषा अप्यत्र ये उपमाप्रोक्ताः, ते सर्वे बोध्याः । अयमस्या विशेषो दोषः—एकत्र श्रौती, अपरत्रार्थीति । यथा 'कमलमिव वदनमस्या वदनेन सम तथा कमलम्' इति । पूर्णाद्याद्यो भेदा यथायथं बोध्याः, लेशत उदाहरणमपीति दिक् ।

उपमेयोपमामध्ये कृत व्याख्यानमुत्तमम् ।
धरानन्देन टीकाया सुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति भरतपुनिवासिनो वसिष्ठगोत्रीय-मिश्ररामबलस्य सुतेन
धरानन्देन कृतायां चित्रमीमांसाव्याख्यायां सुधाख्यायाम्
उपमेयोपमालङ्कारप्रकरणं समाप्तिता[?]मगमत्

अथानन्वयनिरूपणम्

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः ।

एवकारबलादेकस्यामेवोपमितिक्रियायामिति गम्यते । तेनोपमेयोपमायां रसनोपमायां च नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—"गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः" अयं प्रतीयमानधर्मः । निर्दिष्टधर्मो यथा—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

सुधा

एवमुपमितिक्रियानिष्पत्तिसत्त्वेनोपमाविशेषरूपामुपमेयोपमां निरूप्य तदभाववत्त्वेनोपमातिरिक्तमनन्वयं निरूपयितुं प्रतिजानीते—**अथेति** । उपमाविशेषोपमेयोपमाकथनानन्तरमित्यर्थः । तस्य प्राचीनोक्तं लक्षणं प्रथमं प्रतिपादयति—**एकस्यैवेति** । एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चेद्भवति, सोऽनन्वय इत्यर्थः । एवेत्यस्य प्रयोजनमाह—**एवकारबलादिति** । एकस्यामेवोपमितिक्रियाया तादृशवर्णनमित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—**तेनेति** । उपमेयोपमायाम् 'खमिव जलं जलमिव खम्' इत्यादिरूपायां रसनोपमायाम् 'भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा' इतिरूपायाञ्च नातिव्याप्तिः, एकस्या एवोपमितिक्रियाया उभयत्राप्यभावादित्याशयः । उदाहरणकथनद्वारा तद्विभागमाह—**उदाहरणमिति** ।

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

इति पद्यशेषः । अत्रैकस्यैव गगनादेरुपमानत्वमुपमेयत्वञ्च । अत्र वैपुल्यगाम्भीर्यदारुणत्वानां धर्माणां वाच्यत्वाभावादस्य प्रतीयमानधर्मत्वम् ।

निर्दिष्टधर्मो यथा—**न केवलमिति** । नितान्तकान्तिः सा नितम्बिनी एव केवलं नितम्बिनीव न भाति, यावद्विलासायुधः कामः, तस्य लास्यं नृत्यं तन्निवासास्ते तस्या विलासास्तद्विलासा इव भान्तीत्यन्वयः ।

अत्र प्रकाशनरूपधर्मस्य शक्त्या प्रतिपाद्यत्वान्निर्दिष्टधर्मत्वम् । अत्र धर्मस्यानुगामित्वमेव, न बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नता । तथाधर्मोक्तौ किञ्चिद् धर्मावच्छिन्नेन तत्त्वेन धर्मान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन् सादृश्यान्वये बाधकाभावादुपमात्वापत्तावनन्वयस्य विलोपापत्तेः ।

ननु—

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥

इत्यत्रैकस्यैव रघुपतेरुपमानत्वमुपमेयत्वं च, न च तत्रानन्वयः ।

सुधा

अनन्वयोऽपि द्विधा—पूर्णो लुप्तश्च । पूर्ण उपमावदेव षड्विधः । यथा—

गङ्गा हृद्या यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव पाविनी ।
हरिणा सदृशो बन्धुर्हरितुल्यः परो हरिः ॥
गुरुवद्गुरराराध्यो गुरुवद्गौरवं गुरोः ।

इत्यत्र षड्विधोऽपि पूर्णोऽनन्वयो दर्शितः । लुप्तोऽपि पञ्चविधो धर्मलोपः, यथा—

गङ्गा भुवि यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव दृश्यते ।
हरिणा सदृशो लोके हरितुल्यस्तथा हरिः ॥
गुरुवद्गुरत्रास्ति गुरुवद्वर्तते गुरोः ।

वाचकलुप्तो यथा—

रामायमाणः श्रीरामः सीता सीतामनोहरा ।

इत्यत्र वाचकलोपः क्यङ्समासयोः ।

लङ्कापुरादतितरा कुपितः फणीव निर्गत्य जातु पृतनापतिसम्परीतः ।
क्रुद्ध रणे सपदि दाशरथि दशास्यः सरभसदाशरथिदर्शमहो ददर्श ॥

एतत् कर्मणमुलि । एवं कर्तृणमुलादावपि ।

अम्बरयत्यम्बरं यद्वत् समुद्रोऽपि समुद्रति ।
विक्रमार्कमहीपाल तथा त्वं विक्रमार्कसि ॥

अत्र धर्मवाचकयोर्लोपः ।

एतावति प्रपञ्चेऽस्मिन् सदेवासुरमानुषे ।
केनोपमीयतां तज्ज्ञै रामो रामपराक्रमः ॥

अत्र वाचकधर्मोपमानानां लोपः । उपमानलुप्तादीनामसम्भवत्वा[वा]त्, अहृद्यत्वाच्च नोदाहरणसम्भव इत्यलम् ।

स्वयं लक्षणं कर्तुं प्राचीनोक्तं पूर्वं लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिना दूषयति—**नन्विति** । **पितुरिति** । राम एवं पितुर्नियोगात् शासनाद् वनवासस्य दुःखं निस्तीर्य, अनन्तरं प्रतिपन्नराज्यः सन् धर्मार्थकामेषु वृत्तिर्यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । इत्यत्रैकस्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्चास्ति । तस्य लक्ष्यत्वं वारयति—

समुच्चयोपमया तस्य धर्मार्थकामेष्वनुजेषु च समवृत्तिमात्रस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदे तात्पर्याभावात्। तथा "त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमि पितुराज्ञयेव" इत्यत्राप्यस्ति स्वस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं च। तत्रापि नानन्वयः। पितृनियोगात् क्षितित्याग इवापवादात् सीतात्यागे च सदृशान्तरप्रसक्त्यभावेन तद्व्यवच्छेदस्य फलत्वायोगाच्च।

एवम्—

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम्।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे॥

इत्यादावप्येकस्यैवोपमानोपमेयभावः स्पष्टः। न चैतेषु क्वचिद्धर्मादिषु वृत्तेरवरजेषु वृत्तेश्चोपमानोपमेयभावः। अन्यत्र क्षितित्यागस्य सीतात्यागस्य चापरत्र गङ्गापतनस्य दुकूलसंनिधानस्य च, न तु क्वचिदप्येकस्यैव धर्मिण उपमानोपमेयभावः। विशिष्टान्वयिनोऽपि

सुधा

न चेति। अनन्वयस्त्वत्र नास्ति, समुच्चयोपमया धर्मादिषु भ्रातृषु च रामस्य समवृत्तित्वमात्रस्यैव प्रतिपाद्यतया द्वितीयसदृशनिषेधे तात्पर्याभावात्। तस्मात् समुच्चयोपमायामतिव्याप्तिरित्याशयः। दूषणान्तरमाह—**त्यक्ष्यामीति।** 'तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः' इति पूर्वार्धम्। तस्य वर्ण्यस्यापवादस्येत्यर्थः। अपनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तावुपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षः निस्स्पृहः सन् वैदेहसुतां पुरस्तात् पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा, तां भूमिमिव त्यक्ष्यामीत्यन्वयः। अत्र रामस्यैवोपमानत्वम्, उपमेयत्वम्। न चात्रानन्वयोऽस्ति, द्वितीयसदृशनिषेधतात्पर्याभावात्।

पित्राज्ञया क्षितित्याग इवापवादात् सीतात्यागेऽप्यहं भवता न निषेद्धव्य इत्येतावति श्लोकस्य तात्पर्यसत्त्वात्। द्वितीयसादृश्यप्रसिद्धिरपि नास्तीत्याह—**पितृनियोगादिति।** पित्राज्ञया राज्यत्यागे, निन्दाभयात् सीतात्यागे च, अन्यस्य सदृशपदार्थस्याभावेन तन्निषेधस्य फलत्वासम्भवाच्च।

दूषणान्तरमाह—**एवमिति।** 'उपाददे तस्य' इत्यादौ शिवस्यैवोपमानोपमेयतासत्त्वादतिव्याप्तिः। अत्राशङ्कते—**न चेति।** धर्मादिषु वृत्तेरवरजेषु वृत्तेश्चोपमानोपमेयभावः। क्षितित्यागस्य च तत्त्वमस्तु, न तु क्वचिदप्येकस्यैव धर्मिणो रामादेस्तत्त्वम्, विशिष्य बोधे विशिष्टान्वयिनो विशेषणसङ्क्रमस्यौचित्यात्।

विशेष्यबोधे विशेषणसंक्रमौचित्यादिति वाच्यम्, यथा धर्मार्थकामेषु समवृत्तिं प्रपेदे तथाऽवरजेष्वित्यादिप्रकारेणैकस्यैवोपमानोपमेयभावे निबद्धेऽपि तस्य विशेषणसंक्रान्तिकल्पने "पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः" इत्यादीनामपि हारनिर्झरादीनामेवोपमानोपमेयभावः स्यादिति बिम्बप्रतिबिम्बोदाहरणमात्रविलोपप्रसङ्गात्।

"रामरावणयोर्युद्धम्" इत्यादावभेदेऽप्युपमानोपमेयभावमभ्युपगच्छतामालङ्कारिकाणां विशेष्यबाधस्यापरिहरणीयत्वाच्च। तस्मादत्र "सविशेषणे हि" इति न्यायोपन्यासो वाक्यमीमांसकानां शोभते, नालङ्कारमीमांसकानाम्। वाक्यमीमांसका ह्यभेदे उपमानोपमेयभावनिर्देश एव नास्तीति मन्यमानाः "रामरावणयोर्युद्धम्" इत्यादावद्यतनस्य पूर्वेद्युस्तनं युद्धमुपमानम्, एतत्कल्पगगनस्य कल्पान्तरगगनमुपमानमित्यादि कल्पयन्ति। तस्मादालङ्कारिकमते एतेष्वेकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति लक्षणमतिव्याप्तमिति चेत्? अत्र ब्रूमः—

स्वस्य स्वेनोपमा या स्यादनुगाम्येकधर्मिका।
अन्वर्थनामधेयोऽयमनन्वय इतीरितः॥

सुधा

तथा च नातिप्रसङ्गशङ्केति पूर्वपक्षाभिप्रायः। समाधत्ते—यथेति। यथा धर्मार्थकामेषु, समां वृत्तिं प्रपेदे, तथा भ्रातृष्वपीत्यादिप्रकारेणैकस्यैवोपमानोपमेयत्वस्य निबद्धत्वात्।

न्यायाङ्गीकारे दोषमाह—तस्य = विशेष्यस्येत्यर्थः। तत्त्वे 'पाण्ड्योऽयम्' इत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन हारनिर्झरादीनामुपमानोपमेयत्वापत्त्या बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य विलयापत्तेः।

रामरावणयोरित्यादावभेदेऽपि उपमानोपमेयभावं वदतामालङ्कारिकाणां विशेष्यपदबोध्यस्यापरिहारासम्भवात्। तस्मात् 'सविशेषणे हि' इति न्यायो वाक्यमीमांसकानामेव मते, न त्वालङ्कारिकाणाम्। वाक्यमीमांसका अभेदे उपमानोपमेयभावो नास्तीति मन्यन्ते। 'रामरावणयोर्युद्धम्' इत्यादावप्यद्यतनस्य पूर्वेद्युस्तनं युद्धमुपमानम्। एतत्कल्पीयगगनस्य कल्पान्तरगगनोपमानमिति कल्पयन्ति। तस्मादालङ्कारिकमते एतेष्वेकस्यैवोपमानोपमेयसम्भवादतिव्याप्तिग्रस्तमेतल्लक्षणमित्याशयः।

एवं तल्लक्षणं दूषयित्वा स्वयं लक्षणमाह—अत्रेति। या अनुगाम्येकधर्मतः

स्वस्य स्वेनेति विशेषणादुपमेयोपमायां रसनोपमायां च नातिव्याप्तिः। अनुगाम्येकधर्मिकेति विशेषणादुदाहृतोपमाविशेषेषु नातिव्याप्तिः।

यद्यपि तेष्वपि समां वृत्तिं प्रपेदे इत्याद्यंशेऽनुगामिधर्मप्रवेशः, तथाप्येको न भवति। धर्मार्थकामावरजादिबिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बितत्वात्। अत एवैकग्रहणमप्यर्थवत्।

अन्वर्थनामधेय इति तु न लक्षणान्तर्गतम्। किन्तु स्वेन स्वस्योपमाप्यनुगाम्येकधर्मा चेदेवानन्वयो नान्यथेत्यत्रोपपत्तिमात्रपरम्। धर्म्यैक्ये हि स्वस्य स्वेनोपमा नान्वेतीत्यनन्वय इत्यन्वर्थं नाम भवति। अनन्वय्यर्थनिबन्धनवशाच्चानुपमत्वद्योतनफलपर्यन्तं धावेत्। धर्मभेदे तु एकधर्मावच्छिन्नेन स्वेनैव धर्मान्तरावच्छिन्नस्य स्वस्योपमान्वेतीति, न तत्रान्वर्थं नाम, न वानन्वय्यर्थनिबन्धनाधीनानुपमत्वफललाभः।

सुधा

स्वस्य स्वेनोपमा स्यात्, स अनन्वय इति योजना। कीदृशोऽन्वर्थनामधेय इत्यन्वयः। 'धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीः' इत्याद्युपमेयोपमायाम्, 'भणितिरिव मतिः' इति रसनोपमायामतिव्याप्तिवारणाय स्वस्य स्वेनेति। पूर्वोदाहृतोपमाविशेषेष्वतिव्याप्तिवारणायानुगाम्येकधर्मत इति।

यद्यपि 'तेष्वपि समां वृत्तिं प्रपेदे' इत्याद्यंशेऽनुगामिधर्मस्तथा न स एवैकः, धर्मार्थकामावरजाद्यंशे बिम्बप्रतिबिम्बभावसत्त्वात्। अनुगामिपदम् उपलक्षणपरम्। तेनान्यस्यापि धर्मस्य शुद्धतैव ग्राह्या, न त्वन्यमिश्रा। एतदर्थज्ञापनायैवैकपदम्।

अन्वर्थेत्यादिविशेषणस्य प्रयोजनमाह—अन्वर्थनामधेयोऽयमिति। अस्य न लक्षणान्तर्गतत्वम्, किन्तु नियमार्थत्वम्। तन्नियमाकारमाह—"स्वेन स्वस्योपमाप्यनुगतैकधर्मवती चेत्तदैवानन्वयो नान्यथेति। धर्मस्यैकत्वे स्वस्य स्वेनोपमा नान्वेतीत्यनन्वय इति यौगिकं नाम भवति। तच्च नामानन्वयिनोऽप्यर्थस्य यन्निबन्धन रचना, तद्बलेनानुपमत्वद्योतनरूप यत् फलं तत्पर्यन्तं तात्पर्यं धावति।

धर्मभेदे बिम्बप्रतिबिम्बादावेकधर्मावच्छेदेन स्वेनैव धर्मान्तरावच्छिन्नस्य स्वस्योपमान्वयादुपमैव। न तत्रान्वर्थोऽनन्वयः, अनन्वय्यर्थस्य यन्निबन्धनं तदधीनानुपमत्वफललाभस्यासत्त्वाच्च।

इदमनन्वयत्वप्रयोजकं लक्षणम्। लक्षणमात्रं तु "यत्र तेनैव तस्य स्यात्" इति भामहोक्तमनुसंधेयम्। "उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ" इत्यतिशयोक्तिविशेषेऽनुपमत्वद्योतनफलसाम्यकल्पनावत्यतिव्याप्तिनि-रासाय 'तेनैव तस्य' इति विशेषणम्।

सुधा

लक्षणमुपसंहरति—**इदमिति**। अनन्वयत्वप्रयोजकं सामान्यं लक्षणमिदम्। लक्षणमात्रन्तु भामहोक्तं विचारणीयम्। तदुक्तं लक्षणमाह—**यत्रेति**। यत्र वाक्ये, तस्य = वर्णनीयस्य, तेनैव = वर्णनीयेनैव उपमेयोपमानता स्यात्, असादृश्यविवक्षया तमनन्वयं वदन्तीति योजना। "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ" इत्यादावनुप-मत्वद्योतनफलसाम्यकल्पनावति अतिशयोक्तिविशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय 'तेनैव तस्य' इति विशेषणं बोध्यम्।

स्यादेतत्—उपमैवेयं भवितुमर्हति, भेदकाभावात्। इवार्थभेदस्य स्वस्मिन्न-सम्भवत्वरूपभेदकन्तु न सम्भवति, व्यासज्यवृत्तिधर्माद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य स्वस्मिन्नपि सम्भवात्, घटपटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य घटादौ इष्टत्वाच्च देशकालादिभेदवतः स्वस्य स्वस्मिन् सत्त्वाच्च। न च 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यत्र मुखे चन्द्रगतधर्मप्रतीतेः फलत्वम्, अनन्वये त्वन्यस्मिन् चन्द्रगतसादृश्यप्रतियोगित्वा-भावस्य फलत्वम्। तथा च फलभेदस्यैव भेदकत्वमिति वाच्यम्, चन्द्रे चन्द्रगतधर्म-प्रतीतौ बाधकाभावात्।

चन्द्रो न चन्द्रभिन्न इति बाधज्ञानस्यैतत्कालीन[लिक]चन्द्रस्तत्कालीनचन्द्र-भिन्न इति बोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वायोगात्।

अत्रोच्यते—यदा 'एतत्कालीनश्चन्द्रः तत्कालीनचन्द्रधर्मवान्' इति बोधे उपमात्वमेव। 'चन्द्रवृत्तिधर्मवाँश्चन्द्रः' इति बोधे त्वनन्वय एव। एतद्बोधस्य भेदभानेऽसम्भवात्। तस्माच्छाब्दबोधभेदस्यैव ततो भेदकत्वमित्यालङ्कारिकाणां सिद्धान्तः।

ननु "चन्द्र इव चन्द्रः" इत्यादावारोपितभेदमादायोपमैवास्तु प्रामाणिकसम्मत-त्वात्। तथा हि—उत्तरमीमांसाया प्रथमाध्यायतृतीयपादे "दहर उत्तरेभ्यः" इति सूत्रम्। 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-स्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यादि वाक्यं श्रूयते। तत्र दहरम् अल्पमित्यर्थः। पुण्डरीकं तत्सन्निवेशं हृदयमिति। तस्मिन् यो दहराकाशः, स किं भूताकाशो विज्ञानात्मा वा परमात्मा वेति संशयः। आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्या-माकाशस्य भूताकाशे परस्मिंश्च प्रयोगात्। उभयोः संशये भूताकाशे तस्य प्रसिद्धत्वात्

अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति । यथा—

अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।
कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥

सुधा

तस्यैव दहरत्वम् । तस्य च दहरापेक्षया दहरत्वम् । यावान् वा अयमाकाशस्तावान् वा एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, बाह्याभ्यन्तरकृतभेदस्य उपमानोपमेयभावसत्त्वादिति पूर्वपक्षिणा समर्थितम् ।

तत्र सिद्धान्तभाष्यम्—यद्यप्याकाशो भूताकाशे रूढः; तथापि तेनैव तस्यो-पमानो[नतो]पपद्यत इति भूताकाशाशङ्का निवर्तिता भवति । ननु बाह्याभ्यान्तरत्व-कल्पितभेदेनोपमानोपमेयसिद्धिरिति चेन्न, अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिकभेदा-श्रयणम् । अत्र **वाचस्पतिमिश्राः**—

तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् ।
अगत्या भेदमारोप्य गतौ तस्यां न विद्यते ॥ इति ।

व्याख्यातं तत्**कल्पतरुकारैः**—ह्यस्तनाद्यतनत्वादिना वा युद्धभेदः क्रियते । एवं-विधे स्थले भेदारोपणमूलिकोपमैवेति भवता भेदविवक्षाभावेन न तत्समत्वम् । किञ्च, "तेन तुल्यम्" [५,१,११५] इति पञ्चमाध्यायसूत्रे भाष्यप्रदीपे 'शयितेन तुल्यं शयितव्यमित्यत्र नास्त्यत्रोपमानोपमेयभावः, यथा—गौरिव गौः इति । येनैव हेतुना एको गौः, तेनापरोऽपीत्युपमानोपमेयभावः' इति कैयटप्रतिपादनविरोधश्चेति चेन्न, भेदविवक्षायामुपमाया अस्माभिरप्यङ्गीकारात् । उपमानान्तरव्यावृत्तावेव तात्पर्येऽनन्वय इत्यत्र तद्विरोधाभावात् । उपमानोपमेयभावो नास्तीति कैयटोक्ता-वपि सादृश्यपर्यवसानं नास्तीत्यर्थस्यैव लाभाच्च ।

"उपमानानि सामान्यवचनैः" [२,१,५५] इत्यत्र यद्यप्युपमानोपमेययोरैक्यं तदा 'गौरिव गौः' इत्यत्राप्युपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीति भाष्यस्याप्येतदभिप्राय-कत्वाच्च । आरोपणभेदविवक्षाया लक्षणालभ्यत्वेन तद्धियैवाकाशसाम्यस्य दहरा-धिकरणे निराकरणाच्च ।

तद्व्यपदेशाच्चेत्यधिकरणे 'श्येनेन यजेत' इत्यत्र गुणविधिपक्षे श्येनशब्दस्य पक्षिविशेषे निरूढतया तस्यैव विधेयत्वापत्तौ 'यथा श्येनो निपत्यादत्ते, एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते' इत्युपमानोपमेयभावस्यासङ्गत्वापत्तेः । सूत्रस्य स्वसादृश्या-भावादिति पूर्वमीमांसायामुक्तेश्चेत्यलम् ।

व्यङ्ग्यमनन्वयमुदाहरति—**यथेति** । 'हे गोविन्द अद्य मम या प्रीतिस्त्वयि

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्ये इयं त्वदागमनप्रभवा प्रीतिर्बहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत्, नान्येनेत्युक्तिभङ्ग्या त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी, न त्वितरप्रभवेति व्यज्यते। एतादृशव्यावृत्त्यर्थमनन्वयालङ्कारलक्षणेऽव्यङ्ग्यत्वविशेषणं पूर्ववद् द्रष्टव्यम्।

इति चित्रमीमांसायामनन्वयालङ्कारप्रकरणम्।

सुधा

गृहागते सति जाता, एषा पुनः कालेन तवैवागमनाद् भवेदित्यत्र गृहागतश्रीकृष्णोद्देश्यकविदुरवाक्ये त्वदागमनोत्पन्नेय प्रीतिः बहुकालव्यवहितत्वदागमनेनैव भवेन्नान्येन' इत्युक्तिभङ्ग्या त्वदागमनप्रभवप्रीतेस्त्वदागमनप्रभवप्रीतिरेव सदृशी नान्यप्रभवेति व्यज्यत इति समुदायार्थः। एतद्व्यङ्ग्यानन्वयव्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणमावश्यकमिति पूर्ववदेव द्रष्टव्यम्।

अत्र **रसगङ्गाधरकृतः**—नायं व्यङ्ग्योऽनन्वयः। अमुष्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतेर्वारान्तरत्वदागमनप्रभवा प्रीतिः सदृशीति प्रतीतेः सर्वजनसिद्धतया श्रीकृष्णागमनजन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्यक्त्योः सादृश्यस्याबाधितत्वेन यौगिकार्थाभावेन तस्यासम्भवात्। प्रीतिव्यक्तिविशेषरूपोपमेयस्य सदृशान्तरनिषेधे बाधात्तत्फलस्याप्यत्रासम्भवाच्चेति वदन्ति। **रसगङ्गाधरमताश्रयणे** तु इदमुदाहरणीयम्—

त्वां कृत्वोपरतो मन्ये नूनं धाता स विश्वकृत्।
न हि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति जगतीतले॥

अत्रान्या त्वत्सदृशी नास्ति इति भेदगर्भसादृश्यनिषेधात् त्वमेव त्वत्सदृशीति व्यङ्ग्यसत्त्वादनन्वयव्यङ्ग्यता।

नव्यास्तु—सर्वथोपमाननिषेधोऽसमालङ्कारः। अयञ्चानन्वये व्यङ्ग्योऽपि दीपकादावुपमै[मे]व पृथगलङ्कारव्यपदेशभाक्। अन्यथा दीपकादावपि सादृश्यस्य व्यङ्ग्यत्वादुपमान्तर्गतत्वापत्तेः। उदाहरणं यथा—

भूमीनाथ शहाबदीन भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे।
धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नरः॥

इति वदन्ति।

सुधा

तत्रानन्वयध्वनिनैवोपपत्तौ पृथग्गणनस्यायोग्यतैव ।

'आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्ते सत्यारोपः' इति न्यायात् । अन्यथा व्यङ्ग्योपमादीनामपि पृथगलङ्कारतापत्तेरित्यलम् ।

धरानन्देन रचिता व्याख्यानन्वयसम्मता ।
टीकायां चित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति धरानन्दकृतौ चित्रमीमांसाव्याख्यायां
सुधाख्यायामनन्वयप्रकरणव्याख्या
समाप्तिता[?]मगमत् ।

एकत्र सदृशादर्शनात्तत्सदृशधर्मिका स्मृतिः, इतरत्र सदृशदर्शनात्तत्सदृशलक्ष्मीसम्बन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः; उभयत्रापि सादृश्यमूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम्। अत एव सदृशासदृशसाधारण्यार्थतया लक्षणे [1]'वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत्।

सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति।
वत्सैतद्विदितं कथ नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः
क्वासि प्रेयसि ? हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ! ॥

सुधा

मित्यर्थः। पुरस्तादग्रतः अम्भस्तो जलात् "पञ्चम्यास्तसिल्"[४,३,७] उत्तरन्तीं निष्क्रामन्तीं काञ्चित् स्त्रियं मथ्यमानात् समुद्रात् सद्यो निस्सृता श्रियमिवोद्वीक्ष्य शौरिः कृष्णः, जलनिधिमन्थनस्य "अधीगर्थदयेशां कर्मणि"[२,३,५२]इति कर्मणि षष्ठी, तन्मन्थनमित्यर्थः। अस्मार्षीत् स्मृतवानिति श्लोकान्वयः।

पूर्वोदाहरणेन सिद्धावपरस्य व्यर्थत्वमाशङ्क्य द्वयोरपि प्रयोजनविशेषवत्तया सार्थकता प्रतिपादयति—एकत्रेति। आद्योदाहरण इत्यर्थः। सदृशदर्शनाद् रुचिरबर्हदर्शनात्तत्सदृशकेशपाशस्मृतिः। इतरत्र = द्वितीय इत्यर्थः। सदृशदर्शनाद् लक्ष्मीसदृशस्त्रीदर्शनाल्लक्ष्मीसम्बन्धिनः समुद्रमन्थनस्य स्मृतिः। लक्षणमुभयत्रानुगमयति—उभयत्रापीति। सादृश्यमूलकवस्त्वन्तराश्रितस्मृतेरविशेषाल्लक्षणसमन्वयः। वस्त्वन्तरपदं सदृशासदृशसाधारण्यार्थम्। अत एव तस्य सार्थकत्वमित्यर्थः।

अत्यङ्गत्वविशेषणस्य फलमुदाहरति—सौमित्रे इति। विरहातुररामस्योक्तिः—हे लक्ष्मण चण्डांशुः सूर्यः, उज्जृम्भते उदयति, ननु तरुतलं सेव्यताम्। लक्ष्मणोक्तिः—हे रघुपते रात्रौ रवेः का वार्ता ? अयं चन्द्र उन्मीलति उदयं गच्छति। पुना रामस्योक्तिः—एतद्भवता कथन्नु कथमिव ज्ञातम् ? यतः कुरङ्गं मृगं धत्त इति लक्ष्मणोक्तिः। हा प्रेयसि मृगाक्षि चन्द्रमुखि हे जानकि त्वं क्वासीति रामोक्तिः।

---

१. किञ्चिद् वस्तु दृष्ट्वा कुत्रचित् तत्सदृशस्य वस्तुनः स्मरणम्, कुत्रचित्तु तत्सदृशवस्तुनः सम्बन्धिपदार्थस्य यस्य कस्यचित् (असदृशस्यापि) स्मरणम्। उभयत्रापि सादृश्यं मूलं यत्र एतादृशमर्थात् सादृश्यं दृष्ट्वा वस्त्वन्तरस्य स्मरणं भवतीत्याशयः।

अत्र श्रुतकुरङ्गसम्बन्धिनस्तन्नयनस्य स्मरणात्तत्सदृशसीतानयनस्मृतिः, तत्सम्बन्धिसीतास्मृतिश्चेति। किन्त्वेषा व्यङ्ग्या, अलङ्कार्यभूता च। तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम्।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद् भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः॥

स्तूयमानभूसम्बन्धिनो भूभृद्भुजस्य स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति, नात्र स्मरणालङ्कारः, किन्तु स्मृतेः सञ्चारिभावस्य भूभृद्विषयरतिभावाङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारः।

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम्।
ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः॥

सुधा

अत्रोदाहरणे श्रुतकुरङ्गसम्बन्धिनः कुरङ्गनयनस्य स्मरणात् कुरङ्गनेत्रसदृशसीतानेत्रस्मृतिः, नेत्रसम्बन्धविशिष्टसीतास्मृतिश्चेति। अलङ्कार्यरूपव्यञ्जनागम्यस्मरणेऽतिव्याप्तिनिवारणफलतया अव्यङ्ग्यत्वविशेषणस्य सफलतेत्यर्थः।

प्रेयोऽलङ्कारस्य चिन्तामूलस्मरणस्य चालङ्कारत्वनिषेधकसादृश्यमूलेति विशेषणस्यैतत्फलं प्रतिपादयति—**अत्युच्चा** इति। भावस्य भावाङ्गतायां प्रेयोऽलङ्कार इति हि तल्लक्षणम्। तमुदाहरणद्वारा दर्शयति—

हे पृथ्वि परित अत्युच्चा गिरयः स्फुरन्ति, तथा स्फारा विशाला अम्भोधयः समुद्राः स्फुरन्ति, तानपि बिभ्रत्यपि किमपि श्रान्ता नासि, तादृश्यै तुभ्यं नम इत्याश्चर्येण मुहुर्मुहुर्यावद् भुवः स्तुतिं प्रस्तौमि, तावदिमां पृथ्वीं बिभ्रत् तव भुजो बाहुः स्मृतः, ततो वाचो मुद्रिता इत्यन्वयः।

अत्र स्तूयमाना या भूः, तत्सम्बन्धवतो भूभृद्भुजस्य यद्यपि स्मृतिरस्ति, तथापि तस्याः सादृश्यमूलत्वाभावाद् नातिव्याप्तिः। किन्तु सञ्चारिभावरूपस्मृते राजरतिभावाङ्गत्वेन भावस्य भावाङ्गतया प्रेयोऽलङ्कारो बोध्यः।

स इति। शास्तीति शासनः, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्, स्मरस्य शासनः सः शिवः, तथा इति तथा करिष्यामीति प्रतिज्ञाय उमां कथमपि कृच्छ्रेण विसृज्य तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः। ज्योतिर्मयान् ज्योतिःस्वरूपान् अङ्गिरःप्रभृतीन् सस्मार स्मृतवानित्यन्वयः।

अत्र चिन्तामूला स्मृतिः। विच्छित्तिविशेषाभावान्न कश्चिद्-लङ्कारः। एतदुभयव्यावृत्त्यर्थं सादृश्यमूलेति विशेषणम्।

सुधा

अत्र स्मृतेश्चिन्तामूलतया सादृश्यमूलत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, विच्छित्तिविशेषाभावेनालङ्कारताया बाधात्। उभयत्र विशेषणफलमाह—**एतदुभयेति**। उभयत्रातिव्याप्तिवारणाय—**सादृश्यमूलेति** विशेषणम्।

अत्र **रसगङ्गाधरकृतः**—सदृशासदृशयोः केशपाशजलनिधिमन्थनयोः स्मरणसंग्रहाय वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवदित्युक्तमयुक्तम्। सादृश्यमूला स्मृतिः स्मरणमित्येतावता केशपाशस्येव जलनिधिमन्थनस्मरणस्यापि संग्रहेण तद्विशेषणस्य व्यर्थत्वात्। सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वस्य सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यलक्ष्मीस्मरणोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वस्य च सादृश्यमूलताया विशेषाभावात्। यदपि 'सौमित्रे' इत्यादौ व्यङ्ग्यस्मृतिवारणाय अव्यङ्ग्यमित्युक्तम्, तदप्ययुक्तम्; जानक्यालम्बनो निशासमयोद्दीपितः सन्तापाद्यनुभावित उन्मादादिसञ्चारिपोषितो विप्रलम्भः प्रधानतया व्यङ्ग्यः। तत्र च स्मृतेरुत्कर्षहेतुत्वादलङ्कारताया एव कथनौचित्यात्, तदर्थं तदुपादानस्य सुतरां व्यर्थत्वाच्च।

यत्तु—'अत्युच्चाः' इत्यादौ स्मृतेः सञ्चारिभावस्य राजविषयकरतिभावस्याङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारः, तद्व्यावृत्तये **सादृश्यमूलेति** विशेषणम्, तदप्ययुक्तम्; अत्र स्मृतेर्भावत्वाभावात्, व्यज्यमानस्यैव सञ्चारिणो भावत्वात्। स्मरतिना वाचकेन वाच्यस्य तस्य तस्य[?]त्वे "व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता"[का. प्र. उ. ७, सू. ८२] इत्युक्त्या दोषग्रस्तत्वात् कथमस्य प्रेयोऽलङ्कारता? "भूविषयकरते राजविषयकरतिरूपभावाङ्गतयैव भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयकरतिभावस्याङ्गमित्यादिना तस्य काव्यप्रकाशकारादिभिः प्रतिपादितत्वात्" इति वदन्ति।

तत्रोच्यते—"सादृश्यमूलत्वं स्मृतित्वम्" इत्येतावदुक्तौ स्त्रीसादृश्येन श्रियः स्मरणस्यैव साक्षात् सादृश्यमूलतया तत्सम्बन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतेर्वस्त्वन्तरसमाश्रयणरूपविशेषणबलेनैव लाभात्। वस्त्वन्तरं लक्ष्मीरूपं तत्सम्बन्धेनैव तत्स्मृतेर्योग्यत्वात्। किञ्च 'सौमित्रे' इत्यादावपि कुरङ्गसम्बन्धिनयनसदृशजानकीनेत्रस्मरणस्य शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यत्वेन व्यञ्जनागम्यतया व्यङ्ग्यस्मृतेः प्रधानतया रामविषयकविप्रलम्भरूपव्यङ्ग्यपोषकतया व्यङ्ग्यत्वसत्त्वे तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्। 'स तथेति' इत्यादौ चिन्तामूलस्मरणेऽतिव्याप्तिवारणाय सादृश्यमूलेति विशेषणस्याप्यावश्यकत्वात्। भुजस्मरणेन वाचोमुद्रणस्य सत्त्वेन तस्य राज-

एवमेते भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूला अलङ्काराः प्रदर्शिताः ॥

इति चित्रमीमांसायां स्मरणालङ्कारप्रकरणम् ।

सुधा

विषयकरतेः परिपोष्यतया स्वशब्दवाच्यत्वे दोषाभावान्न दोषः, स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिण इत्युक्तत्वात् ।

शुद्धभावस्य भावाङ्गत्वेन प्रेयोऽलङ्कारत्वसिद्धये **मम्मटादिना** तथोक्तिः, न तु स्मृतेः सञ्चारित्वव्यावर्तनपरा इत्यलम् ।

उपसंहरति—**एवमिति** । एते उपमादय इत्यर्थः ।

तत्र भेदसाधर्म्यमूलत्वमुपमायाः, अभेदसाधर्म्यमूलत्वमनन्वयस्य, उभयसाधर्म्य-मूलता स्मरणस्य, सादृश्यस्योभयघटितत्वात्, तल्लक्षणे तद्भिन्नपदस्य सत्त्वासत्त्वयोः सिद्धान्तसम्मतत्वाच्चेति दिक् ।

स्मरणालङ्कृतेर्व्याख्या **धरानन्देन** निर्मिता ।
टीकायां चित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति भरतपुरनिवासिनो मिश्ररामबलस्य सुतेन धरानन्देन रचितायां चित्रमीमांसाव्याख्यासुधाख्यायां स्मरणालङ्कारप्रकरणव्याख्या समाप्तिमगमत्

अथ रूपकनिरूपणम्

अथाभेदप्रधानेषु प्रथमं रूपकं निरूप्यते

आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।
उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकं मतम् ॥

अत्रारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्व्यावृत्तिः । तत्र मुखादेरारोपविषयत्वाभावात् । अतिरोहितरूपिण इत्यनेन ससन्देहभ्रान्तिमदपह्नुतीनां व्यावृत्तिः । तेषु सन्देहभ्रान्त्यपह्नवैर्विषयस्य तिरोधानात् । उपरञ्जकमित्यनेन समासोक्तिपरिणामव्यावृत्तिः । तयोर्हि नोपरञ्जकत्वं विषयेष्वताद्रूप्यापादकत्वलक्षणम् । समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपेण ताद्रूप्यप्रतीतेरेवाभावात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्या-

सुधा

एवमुपमाद्यलङ्कारान् निरूप्य अभेदप्रधानालङ्कारान् निरूपयितुकामस्तेषु प्रथमं रूपकं निरूपयितुमारभते—**अथेति** । तत्र प्राचीनं लक्षणं निराकर्तुं पूर्वं तदुपपादयति—**आरोपविषयस्येति** । आरोप्यं चन्द्रत्वादिकम् [तस्य] अतिरोहितरूपिणोऽनिह्नुतरूपवद् आरोपविषयस्य मुखादेर्यत्रोपरञ्जकत्वम्, विषये स्वताद्रूप्यापादकत्वं भवेत्, तद्रूपकं मतमित्यन्वयार्थः ।

तत्र लक्षणपदानां सप्रयोजनता विचारयति—**अत्रेति** । आरोपविषयस्येत्यनेन "धूमस्तोमं तमः शङ्के" इत्युत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । तत्र प्रकृतस्य सम्भावनाविषयत्वेनारोपविषयत्वाभावात् । उक्त्योस्तयोरभेदप्रतिपत्तेरारोपतया 'नूनं मुखं चन्द्रः' इत्यादौ तादृशारोपसत्त्वेनातिव्याप्तिरेवेत्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह—**अतिशयोक्तिरिति** । 'नीलोत्पलदलान्निस्सरन्ति शिताः शराः' इत्यत्रातिव्याप्तिः, तत्रारोपविषयस्य शब्दशक्त्या सर्वथैवाप्रतिपादनादित्यर्थः । ससन्देहभ्रान्तिमदपह्नुतिष्वतिव्याप्तिवारणाय 'अतिरोहितरूपिणः' इति । 'त्वन्मुखं कमलमुत चन्द्रः' इति सन्देहे मुखस्य सन्देहास्पदत्वेन तिरोधानवत्त्वान्नातिव्याप्तिः । एवं "पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः" इति भ्रान्तिमति, 'नेदं मुखं किन्तु चन्द्रः' इत्यपह्नुतौ च पलाशकुसुमभ्रमेण शुकतुण्डस्य नञा मुखस्य च तिरोधानसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । समासोक्तिपरिणामयोरतिव्याप्तिवारणाय '**उपरञ्जकम्**' इति विशेषणम् ।

'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः'

इति समासोक्तौ ।

भ्रमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ।
दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम् ॥

पत्त्या विषयस्यारोप्यमाणताद्रूप्यापत्त्यभावादित्याहुः ।

अत्रेदं विचार्यते—आरोपाध्यवसाययोः कीदृशं भेदमभिसन्धायारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिरुच्यते ? यदि विषयविषयिणोरभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिरारोपः ? विषयनिगरणेन विषयिणस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय इति भेदमभिसन्धाय, तदोत्प्रेक्षारोपमूलैव स्यात् । तत्र 'नूनं मुखं चन्द्रः' इति विषयस्य मुखस्याप्यभिधानेन तन्निगरणाभावात् । ततश्च तत्रातिव्याप्तिरनिवारितैव स्यात् । ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय इति तयोर्भेदः । 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिरूपके चन्द्रस्य यद्रूपं चन्द्रत्वं तेन रूपवत्तामात्रं मुखस्य प्रतीयते, न तु प्रसिद्धचन्द्राभेदः । मुखविषयायाम् 'चन्द्रः' इत्याद्यतिशयोक्तौ तु तदभेद एव प्रतीयत इति चेत् ? न; वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

सुधा

इति परिणामे च विशेषणबलाद् व्यावहारमात्रसमारोपेणारोप्यमाणस्य पङ्कजस्य चरणताद्रूप्यता[?]पत्त्या विषयस्य चन्द्रचरणादेस्ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरुपोपरञ्जकत्वाभावेनातिव्याप्तिनिरासात् । तस्मादिदं रूपकलक्षणं निर्दोषमिति प्राचीना आहुः ।

एतल्लक्षणं खण्डयितुमारभते—**अत्रेति** । प्राचीनलक्षण इत्यर्थः । **इदमिति** । दूषणमित्यर्थः । तत्र लक्षणं निराकर्तुं पूर्वमभेदाध्यवसाययोर्भेदे विप्रतिपत्तिं व्यवस्थापयति–**आरोपाध्यवसाययोरिति** । तत्रेत्थं विप्रतिपत्तिः—स्वरूपविषयविषयिणोरभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिरारोपः; विषयनिगरणेन विषयिणस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय इति केचिद् मन्यन्ते । ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय इत्यन्ये मन्यन्ते । तत्र प्रथममतमङ्गीकृत्य यद्यारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिरङ्गीक्रियते [चेद् !] तदोत्प्रेक्षाया आरोपमूलत्वेन तत्राति [व्याप्ति] रेव स्यात् । 'नूनं मुखं चन्द्रः' इत्यत्र विषयस्य मुखस्याप्यभिधानेन विषयनिगरणाभावेनातिव्याप्तेर्दुर्निवारत्वात् ।

ननु द्वितीयमतमाश्रित्य 'मुख चन्द्रः' इत्यादिरूपके चन्द्रस्य यद्रूपं चन्द्रत्व तेनैव मुखस्य रूपवत्ताप्रतीत्या प्रसिद्धचन्द्राभेदाभावेन लक्षणसमन्वयः । मुखविषयायाम् 'चन्द्रः' इत्याद्यतिशयोक्तौ तयोरभेदान्नातिव्याप्तिः । उत्प्रेक्षाया यद्यपि चन्द्रत्वेन मुखस्य रूपवत्ताप्रतीतिरस्ति; तथापि सम्भावनाविषयत्वान्निश्चयाभावेन तदभावान्नातिव्याप्तिरित्यपि न सम्भवतीत्याह—**इति चेन्नेति** । हेतुमाह—**वैपरीत्यस्यापीति** । रूपकेऽभेदप्रतिपत्तिः, अतिशयोक्तौ ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । तत्रैव तत्कल्पने विनिगमकस्याप्यभावाच्च ।

न च वाच्यम्—

इन्दोरपि मृगाक्षीणां मुखेन्दुरतिरिच्यते ।
निर्जरैः पीयमानोऽपि यः कदाचिन्न हीयते ॥

इति मुखचन्द्रस्य प्रसिद्धचन्द्राद् व्यतिरेकवर्णनं तदभेदप्रतिपत्तौ न सम्भवतीति रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेवेति । तथा सति हि

सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृता
किरञ्ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।
उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥

'अपरः पाकशासनः' इत्याद्यतिशयोक्तौ 'अपर इव पाकशासनः' इत्याद्युत्प्रेक्षायां च रूपकवदेव प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेन

सुधा

तत्र विनिगमकं दर्शयन् रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेवेति शङ्कते—न चेति । इन्दोरपीति । मृगाक्षीणां मुखचन्द्र इन्दोरपि अतिरिच्यतेऽधिको भवति, कुतः ? यैर्देवैः तरुणैश्च पीयमानोऽपि कदाचिन्न हीयते, न हीनो भवतीति व्यतिरेकवर्णनस्याभेदप्रतिपत्तावसम्भवस्यैव विनिगमकतया रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेव तदनुरोधादाश्रयणीयेत्याशङ्कार्थः । तदपि निराकरोति—तथा सति हीति । सुधेति । विदग्धशालभञ्जिकायां स्फाटिकप्राकारशिखरस्थां मृगाङ्कलेखां विलोक्य विदूषकं प्रति नृपस्योक्तिः—त्वम्, उपप्राकाराग्रं नयने प्रहिणु = प्रेरय मनागीषत्तर्कय, अनाकाशे = अनन्तरिक्षे अयं शीतकिरणश्चन्द्रः क इति, प्राकारसमीपे अयं कीदृशो गलितश्च्युतो हरिणो यस्मान्निष्कलङ्क[त]या उत्कर्षाधिक्यम्, पुनः कीदृक् ? सुधाया बद्धो ग्रासोऽभिलाषो यैस्तैरुपवनसम्बन्धिभिश्चकोरैरनुसृता लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीं सदृशीम् अच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नां तत्त्वेनाध्यवसितां कान्तिप्रभाञ्च किरन् प्रसारयन् इत्यर्थः । लवली लताविशेषः, हरफारेवडीति प्रसिद्धः । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः । 'अपरः पाकशासनः' इत्यतिशयोक्तौ, आदिशब्दात्—

अनुच्छिष्टो देवैरपरिदलितो राहुदशनैः
कलङ्कैर्नाश्लिष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता ।
कुहूभिर्नो लिप्तो न च युवतिवक्त्रेण विजितः
कलानाथः कोऽयं कनकलतिकायामुदयते ॥

इत्यादावित्यर्थः । 'अपर इव पाकशासनः' इत्युत्प्रेक्षायाम्, आदिशब्देन—

ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेव स्यादिति तयोर्लक्षणस्यातिव्याप्तिरनेनानिवारिता स्यात्।

अथ तत्र प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेऽप्युपात्तकल्पितापरचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्तिः सम्भवतीति चेत्? रूपकेऽप्येवं वक्तुं शक्यमित्यसम्भव एव लक्षणस्य स्यात्। किञ्च, अतिरोहितरूपिण इत्यनेन ससन्देहभ्रान्तिमतोरतिव्याप्तिवारणेऽपि नापह्नवेऽतिव्याप्तिवारणम्। 'नेदं मुखं किन्तु चन्द्रः' इत्यत्र मुखे मुखत्वाभावारोपस्य चन्द्रत्वारोपस्य चाहार्यत्वेन विषयतिरोधायकत्वाभावात्। आहार्यारोपस्यापि तिरोधायकत्वे रूपकेऽपि लक्षणस्यासम्भवः स्यात्। उत्प्रेक्षाया अप्याहार्यसम्भावनारूपाया अतिरोहितरूपिण इत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति विशेषणस्य वैयर्थ्यं च स्यात्। अति-

सुधा

बालेन्दुवक्त्राण्यविकासभावाद्
बभुः पलाशान्यतिलोहितानि।
सद्यो वसन्तेन समागताना
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्॥

इत्यादावित्यर्थः।

रूपकवदेव प्रसिद्धचन्द्रादेरभेदस्य प्रतीपत्तेरसम्भवेन ताद्रूप्यप्रतिपत्तिभावेन तयोः प्राप्तातिव्याप्तेर्दुर्निवारत्वात्। ताद्रूप्यप्रतिपत्तिसत्त्वेन तत्र लक्षणसमन्वयसत्त्वाच्च पुनराशङ्कते—अथ तत्र—अतिशयोक्त्यादावित्यर्थः। प्रसिद्धचन्द्रादेरभेदस्य प्रतिपत्तेरभावे उपात्त कल्पित यदपरं चन्द्रादि च, तस्याभेदप्रतिपत्तिरत्रास्तीत्येवेति शङ्कार्थः। समाधत्ते—कल्पितापरचन्द्रादेरभेदसिद्धे रूपकेऽपि वक्तुं शक्यत्वेऽसम्भव एव लक्षणस्य स्यात्। तस्मात् पक्षद्वयेऽप्यारोपविषयस्येति विशेषणं दूषणदुष्टमेव। विशेषणान्तरं खण्डयितुमुपक्रमते—अतिरोहितरूपिण इति। ससन्देहभ्रान्तिमदपह्नुतीनां व्यावृत्त्यर्थं तद्विशेषणमित्युक्तम्। तत्र द्वयोरतिव्याप्तिवारणेऽप्यपह्नुतावतिव्याप्तिनिवारण न सम्भवतीति। 'नेदं मुखं किन्तु चन्द्रः' इत्यत्र मुखे मुखत्वाभावस्य य आरोपः, तस्य चन्द्रत्वारोपस्य च आहार्यत्वेनाहर्तुं योग्यत्वेन विषयस्योपमेयस्य तिरोधायकत्वाभावात्। तस्यापि तदङ्गीकारे रूपकेऽपि तादृशतिरोधायकत्वसत्त्वेनातिरोहितरूपत्वाभावादसम्भवापत्तेः।

विशेषणाङ्गीकारे दूषणान्तरमाह—उत्प्रेक्षाया इति। आहार्यसम्भावनारूपोत्प्रेक्षाया अनेन विशेषणेन व्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति विशेषणस्य व्यर्थत्वापत्तेः।

शयोक्तौ विषयस्य निगीर्णस्य तिरोहितत्वेन तस्या अप्यनेनैव व्यावृत्तिः । अपि च,

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।
इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥

इति निदर्शनायामतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थताद्रूप्यारोपसद्भावात् । यदि चारोपविषयस्य पदार्थस्येति विशेषणम्, तथाप्यलक्तककृतत्वत्पादनखमार्जनं श्रीखण्डलेपकृतविधुपाण्डुरीकरणमिति निदर्शनायामतिव्याप्तिः,

अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे ।
विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु वः ॥

इति रूपकेऽव्याप्तिश्च ।

सुधा

अतिशयोक्तिव्यावृत्तिं तद्विशेषणफलीभूतामपि निराकरोति—**अतिशयोक्ताविति** । तत्रापि निगीर्णस्योपमानस्य तिरोहितरूपत्वेनातिशयोक्तेरप्यनेन विशेषणेन व्यावृत्तेः सिद्धेश्च ।

अन्यद्दूषणान्तरमाह—**त्वदिति** । यत् त्वत्पादनखरत्नानामलक्तकेन मार्जनम्, इदं श्रीखण्डलेपेन इन्दोः पाण्डुरीकरणम्, इति निदर्शनायामतिव्याप्तिः । यदिदंशब्दाभ्यां सदृशवाक्यार्थयोरेकत्वारोपसत्त्वेन निदर्शनालक्षणस्य सत्त्वात् तत्त्वाप्रसिद्धेः । अत्र पूर्वार्धे प्रतिपाद्योपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थस्य यस्ताद्रूप्यस्यारोपः, तस्य सद्भावादतिव्याप्तेरावश्यकत्वम् । प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—**यदि चेति** । आरोपविषयस्येत्यस्याक्षेपलभ्यपदार्थविशेषणतया वाक्यार्थनिदर्शनायामतिव्याप्तिनिरासः । तत्र पदार्थारोपविषयस्यासम्भवात्, तथालक्तककृतत्वत्पादनखमार्जनं श्रीखण्डलेपकृतविधुपाण्डुरीकरणमित्युक्तरूपनिदर्शनायामतिव्याप्तेः सत्त्वात् ।

त्वत्पादेत्यादौ वाक्यार्थनिदर्शनाया एव प्रसिद्धिः । तथा च पदार्थस्येति विषणेनातिव्याप्तिनिवारणमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह—**अङ्घ्रिदण्ड इति** । बलेर्दैत्यविशेषस्य बन्धने कर्तव्ये ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तो हरेरङ्घ्रिदण्डो वो मुदेऽस्तु । कीदृशः विधेः ब्रह्मणो विष्टरः आसनं तद्रूपस्य पद्मस्य नालदण्ड इत्यर्थः । एवं प्रकारेण प्रसिद्धे विशिष्टरूपकेऽव्याप्तिश्च । अत्रारोपविषयीभूतपदार्थस्याविद्यमानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पक्षद्वयेऽपि प्राचीनोक्तमेतल्लक्षणं दूषणदुष्टमेवेति दिक् ।

यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥ इति ।

तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तम् ; 'मुखं चन्द्रः' इति रूपके चन्द्रशब्दस्य मुखे गौणसारोप्यलक्षणा, 'चन्द्रः' इत्यतिशयोक्तौ साध्यवसानलक्षणेत्यालङ्कारिकसिद्धान्तात् ।

वस्तुतस्त्वतिशयोक्तावेव लक्षणा, न तु रूपके इति शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तथा हि—अतिशयोक्तौ विषयाभिधायिमुखादिपदाप्रयोगाच्चन्द्रादिपदेनैव तत्प्रत्यायनं कार्यमिति तस्य तत्र लक्षणावश्यमास्थेया । रूपके विषयविषयिणोः स्वस्ववाचकाभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैव सम्भवतीति किमर्थं तत्र लक्षणा, अशक्या च तत्र लक्षणाभ्युपगन्तुम् , कथम् 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र लक्षणया मुखे प्रवर्तमानं चन्द्रत्वं केन निमित्तेन प्रवर्तेत; मुखत्वेन वा, मुखासाधार-

सुधा

सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजोक्तं लक्षणं दूषयितुं पूर्वं तत्प्रतिपादयति—**यत्त्विति यदेति**। उपमानवाचकशब्दानां गौणवृत्तेः सारोपलक्षणाया विशेषत आश्रयाद् उपमेये यदा वृत्तिर्भवेत्तदा रूपकमलङ्कारं विदुरित्यन्वयः । तद्दूषयति—**तदपीति**। 'पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निस्सरन्ति शिताः शराः' इत्याद्यतिशयोक्तौ साध्यवसानरूपगौणवृत्तेराश्रयणादारोपमन्त्वेनातिव्याप्तेर्दुर्निवारत्वात् । न च तत्रातिशयोक्तौ साध्यवसाना नास्तीति वाच्यम् ? रूपके गौणी सारोपा अतिशयोक्तौ साध्यवसाना इत्यादिप्रसिद्धः सर्वालङ्कारिकसम्मतत्वात् । रूपके लक्षणा नास्त्येवेति स्वमतं व्यवस्थापयति—**वस्तुत** इति । अतिशयोक्तावेव लक्षणाङ्गीकारः, न तु रूपके इति स्वमतव्यवस्था । अतिशयोक्तावुपमेयवाचकमुखादिपदस्य प्रयोगाभावेन चन्द्रपदकथनेनैव मुखप्रतीतेः कर्तव्यतया तत्र लक्षणा आवश्यकी, रूपके तु स्ववाच्यवाचकपदाभ्यामभिहितयोरुपमेयोपमानयोर्नामार्थयोरभेदान्वय इति संसर्गमर्यादया एवाभेदप्रतिपत्तिसम्भवेन तल्लक्षणाया अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । लक्षणायास्तत्रासम्भवं व्यवस्थापयति—**कथमिति** । 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र लक्षणाया गौण्या इत्यर्थः । मुखे प्रवर्तमानं चन्द्रपदं केन निमित्तेन प्रवर्तेत ? अत्र षट् पक्षाः—(१) मुखत्वेन वा, (२) तदसाधारणे कान्तिविशेषेण वा, (३) चन्द्रत्वेन वा, (४) तदसाधारण-

णकान्तिविशेषेण वा, चन्द्रत्वेन वा, चन्द्रासाधारणकान्तिविशेषेण वा, मुखचन्द्रोभयानुगतकान्तिसामान्येन वा, मुखगतचन्द्रसादृश्येन वा? नाद्यः, मुखपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः; मुखत्वस्य शक्यासम्बन्धित्वेन तेन निमित्तेन लक्षणायोगाच्च। अत एव न द्वितीयः, नापि तृतीयचतुर्थौ, मुखावृत्तिधर्मयोस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात्। न पञ्चमः, 'कान्तिमान्मुखचन्द्रः' इत्यत्र कान्तिमत्पदेन पौनरुक्त्यापत्तेः। नापि षष्ठः, सादृश्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वेनाव्यङ्ग्यत्वेन रूपकस्योपमापृथग्भावानुपपत्तेः। अभेदप्रधानं रूपकमिति सिद्धान्तविरोधाच्च। तस्माद्रूपके स्वस्वपदाभिहितयोर्विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैवेत्येव वक्तव्यमिति लक्षणस्यासम्भवोऽपि दोषः। यदा तु 'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः

सुधा

कान्तिविशेषेण वा, (५) उभयानुगतकान्तिसाम्येन वा, (६) मुखगतचन्द्रसादृश्येन वा। यदि मुखत्वेन चन्द्रादेर्मुखादौ प्रवृत्त्यङ्गीकारे मुखपदे पौनरुक्त्यापत्तेः, मुखत्वस्य चन्द्रादेरसम्बन्धितया तेन मुखत्वेन निमित्तेन लक्षणाया अयोगात्। मुखासाधारणकान्तिविशेषस्यापि चन्द्रासम्बन्धित्वेन लक्षणाया अभावाद् द्वितीयोऽपि पक्षो नास्तीत्याशयः।

तृतीयचतुर्थयोर्दूषणमाह—**नापीति**। चन्द्रत्वादेर्मुखेऽसम्भवान्मुखे तयोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्याप्ययोगात्, शक्यत्वे सति शक्यवृत्तित्वे च सति स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। यथा गोपदप्रवृत्तिनिमित्ते गोत्वादौ गोपदशक्यत्वं गोपदशक्यगवादिवृत्तित्वं गोत्वभिन्न यद्गोपदशक्यम्, तदनधिकरणत्वस्य सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः। चन्द्रत्वादेर्मुखादौ तत्त्वाभावेन तत्कथनस्यायोग्यत्वात्। उभयानुगतेत्यादिपञ्चमोऽपि न, उभयानुगतत्वादेव कान्तिमत्त्वादेर्लाभसत्त्वेन कान्तिमान् मुखचन्द्र इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तेः। मुखगतेत्यादिषष्ठोऽपि न सम्भवति, सादृश्यस्य तच्छब्दप्रतिपाद्यतया व्यङ्ग्यत्वाभावेन रूपकस्योपमातः पृथग्भावानुपपत्तेः। इष्टापत्तौ त्वभेदप्रधानं रूपकं भेदप्रधानमुपमा इति सिद्धान्तविरोधाच्च। उपसंहरति—**तस्मादिति**। स्ववाचकपदकथितयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तेः संसर्गमर्यादयैव लाभेन तत्र लक्षणा वक्तुमशक्यैव, तदङ्गीकारे पूर्वोक्तिदूषणादिना तादृशलक्षणस्यासम्भवाच्च। समाधानान्तरमाशङ्क्य दूषयति—**यदा त्विति**।

शीतांशुरुज्जृम्भते', 'द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन् स दिवि, त्वं महीतले' इत्यादौ विषयस्य प्रसिद्धचन्द्राभेदप्रतिपत्तिर्न सम्भवतीति कथञ्चिदिन्द्रादिपदस्य विषये लक्षणा कल्प्यते; तथापि 'कान्तिमान् मुखचन्द्रः, इत्यादौ काठकाध्यापकादिवत् संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिसम्भवेनातिक्लिष्टलक्षणाश्रयणायोगात्तत्राव्याप्तिर्वज्रलेपायेत। अपि च—

सेतुः शैलैस्त्वया बद्धः पूर्वं जेतुं दशाननम्।
कं जेतुमद्य बध्नासि यशश्चन्द्रोपलैः प्रभो॥
चिराद्यत्कौतुकाविष्टं कल्पवृक्षमुदीक्षितुम्।
तन्मे सफलमद्यासीन्नेत्र त्वय्यवलोकिते॥

इत्यादौ व्यङ्ग्यरूपके चाव्याप्तिः। अत्र ह्याद्ये वर्ण्यं प्रभुं प्रति रावणवधाय त्वया सेतुर्बद्ध इति निर्दिश्यमानेन वस्तुना त्वमेव राम इति रूपकं व्यज्यते, न च तत्र विषये गौणं रामपदमस्ति। द्वितीये त्वामवलोकयता मम नेत्रेण चिरकाङ्क्षितं कल्पवृक्षावलोकनं लब्धमिति

सुधा

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किम्
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम्।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे॥

इत्यत्र, 'द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन् स दिवि त्वं महीतले' इत्यादौ [च] मुखस्य प्रसिद्धचन्द्रादभेदस्य प्रतिपत्तिर्न सम्भवतीति तदन्यथानुपपत्त्या चन्द्रादिपदस्य मुखादौ लक्षणा आवश्यकीति कल्प्यते चेत्? तथापि काठकाध्यापकादिपदे यथा काठकाभिन्नोऽध्यापक इति संसर्गमर्यादयाऽभेदप्रतिपत्तिः, तथा 'कान्तिमान् मुखचन्द्रः' इत्यादावपि संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिसम्भवेन बाधाद्यपेक्षत्वेनातिक्लिष्टाया लक्षणाया असत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः।

कण्ठाभरणोक्तलक्षणे दूषणान्तरमाह—**अपि चेति**। तल्लक्षणे व्यङ्ग्ये रूपकेऽव्याप्तिरित्ययमन्वयशेषः। व्यङ्ग्यरूपकस्योदाहरणद्वयं दर्शयति—**सेतुरिति**।

पूर्वं दशाननं रावणं जेतुं त्वया रामेण शैलैः पर्वतैः सेतुर्बद्ध आसीत्, अद्य यशश्चन्द्रप्रस्तरैः कं जेतुं बध्नासीति प्रथमान्वयः। **चिरादिति**। यत् कल्पवृक्षं द्रष्टुं मे नेत्रं चिरात् कौतूहलाविष्टं बभूव, तन्नेत्रं त्वयि अवलोकिते सफलमासीदिति परस्यान्वयः। तत्राव्याप्तिमाह—वर्णनीयं राजानं प्रति रावणवधाय सेतुबन्धनरूप-

प्रतीयमानेन विशेषालङ्कारेण त्वमेव कल्पवृक्ष इति रूपकं व्यज्यते। तत्र कल्पवृक्षपदं प्रसिद्धकल्पवृक्षपरमेव, न विषयलक्षकमिति स्पष्टम्।

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता॥

इति शुद्धसारोपलक्षणामूलकरूपके चाव्याप्तिः। तत्र ह्यानन्दहेतुत्वादानन्दत्वरूपणं न त्वौपम्यात्।

यत्तु 'आयुर्घृतम्' इत्यादौ विच्छित्तिविशेषादर्शनाच्छुद्धसारोपलक्षणास्थले न कश्चिदलङ्कार इति। तदयुक्तम्; 'गौर्वाहीकः'

सुधा

निर्दिश्यमानवस्तुना त्वमेव राम इति रूपकव्यक्तौ गौणवृत्त्याश्रयीभूतरामपदाभावेनाव्याप्तेः स्फुटत्वात्। एवं द्वितीयेऽपि—त्वदवलोकनवता नेत्रेण चिरकाङ्क्षितकल्पवृक्षावलोकनलाभवर्णनात् प्रतीयमानविशेषालङ्कारेण 'त्वमेव कल्पवृक्षः' इति रूपके व्यञ्जनागम्ये, कल्पवृक्षपदस्य प्रसिद्धकल्पवृक्षपरत्वादुपमेयलक्षकत्वाभावादव्याप्तेश्च। तयोर्मतान्तरे लक्ष्यत्वमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह—तत इति। कामिनीगण्ड इव पाण्डुः, तेन कुमुदनाथेन नेत्रानन्देन चन्द्रेण पूर्वा दिगलङ्कृता इत्यन्वयः।

अत्र रूपकेऽव्याप्तिः। अत्र नेत्रानन्दचन्द्रयोर्हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धेन शुद्धसारोपलक्षणाया विद्यमानतया गौणसारोपाया अभावात्, कण्ठाभरणोक्तलक्षणेऽव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात्, आनन्दहेतुत्वार्थमेव विशेषणम्, न त्वौपम्यार्थम्, इत्युक्त्या हेतुहेतुमद्भावस्यैव प्रतीतेः स्फुटतया प्रतिपादनादिति दिक्।

मतान्तरं प्रतिपादयति—**यत्तु** इति। 'आयुर्घृतम्' इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणोदाहरणे कोऽप्यलङ्कारो न सम्भवति, चमत्कारविशेषस्य तत्राभावात्। चमत्कारविशेषस्यालङ्कारप्रयोजकत्वेन तदभावेऽलङ्कारस्य वक्तुमयोग्यत्वादिति केचिद्वदन्ति। तन्मतं निराकरोति—**तदयुक्तमिति**। गौणसारोपलक्षणोदाहरणे 'गौर्वाहीकः' इत्यादावपि चमत्कारविशेषाभावेनालङ्कारकथनस्य सर्वथाऽयोग्यत्वात्, तत्राप्यलङ्काराभावप्रसङ्गात्।

यदि तु 'गौर्वाहीकः' इत्यादावलङ्काराभावेऽपि चमत्कारविशेषवति 'मुखं चन्द्रः' इत्यादितदुदाहरणेऽलङ्कारोऽस्त्येवेत्यङ्गीकरोषि, तदा 'आयुर्घृतम्' इत्यादौ

इत्यादौ विच्छित्तिविशेषादर्शनेन गौणसारोपलक्षणास्थलेऽप्यलङ्कारत्वाभावप्रसङ्गात्। क्वचिद्वैचित्र्यादर्शनेऽप्यन्यत्र वैचित्र्यवति स्थलेऽलङ्कारत्वमिहापि वक्तुं युक्तम्। 'नेत्रानन्देन चन्द्रेण' इति।

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमान्
विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशां कीर्तेः प्रकाशः परः।
आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसां वीरश्रियो जीवितं
धर्मस्यैष निकेतनं विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः॥

इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्थलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात्। यदि तु हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति मतान्तराश्रयेण तत्र हेत्वलङ्कारो न रूपकमित्यभ्युपगम्येत, तदा 'आरोपविषयस्य स्यात्' इति पूर्वोदाहृतलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः। एवम्—'उपमैव तिरोभूतभेदा

सुधा

तदभावेऽपि 'नेत्रानन्देन चन्द्रेण' इत्यादौ चमत्कारविशेषदर्शनेनालङ्कारस्यापि स्वीकारे दोषाभावात्। तत्र सत्त्व तत्रासत्त्वमित्यङ्गीकारस्य विनिगमकाभावेन शपथमात्रनिर्णयाच्च।

शुद्धसारोपलक्षणास्थले उदाहरणान्तरमाह—**आयुर्दानमहोत्सवस्येति**। विनता नम्राश्च, ते क्षोणीभृतो राजानश्च, तेषामायुर्दानमहोत्सवस्य मूर्तिमान् विश्वासः, मृगदृशां नेत्रोत्सवः, कीर्तेः परः श्रेष्ठः प्रकाशः, सुमनसामङ्गीकृतवपुरानन्दः, वीरलक्ष्म्या जीवितं धर्मस्यैकं स्थानम्, तादृशो वीरः कलिङ्गाधिपतिः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्ततामि[ति इ]त्यन्वयः। इति शुद्धसारोपलक्षणास्थले चमत्कारविशेषदर्शनाद् रूपकेऽव्याप्तिः स्यादित्यर्थः।

मतान्तरमाशङ्क्य दूषणं लक्षणान्तरे प्रतिपादयति—**यदीति**। 'हेतुहेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते' इति मतान्तरस्याश्रयणेन पूर्वत्र हेतुरलङ्कार एव, न तु रूपकमित्यङ्गीकारे तु 'आरोपविषयस्य स्यात्' इत्यादिपूर्वलक्षणस्य हेत्वलङ्कारेऽतिव्याप्तिरिति बोध्यम्।

एवं सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणं दूषयित्वा लक्षणान्तरं खण्डयति—**तत एवेति**। यत एतल्लक्षणं दूषणदूषितम्, तत एवेत्यर्थः। 'तिरोभूतभेदा उपमैव रूपकम्' इत्यपि लक्षणमशुद्धमेव, अतिशयोक्तावतिव्याप्तेः, भेदांशविनिर्मुक्तसादृश्यस्य तत्र सत्त्वात्।

प्रकाशोक्तमपि लक्षणं खण्डयति—'य उपमानोपमेययोरभेदः, तद्रूपकम्' इत्यप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तम्, शुद्धसारोपलक्षणामूले हेत्वलङ्कारे चातिव्याप्तमित्याद्य-

मुरूपकच्यते', 'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' इत्यादिलक्षणेष्वप्यतिव्याप्त्यादिदोषा यथासम्भवमुन्नेयाः। अत्र वदामः—

बिम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिह्नुते।
उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा॥

बिम्बाविशिष्ट इति विशेषणात् 'त्वत्पादनखरत्नानाम्' इति निदर्शनायां नातिव्याप्तिः। तत्र हि चन्द्रो यथा स्वतः शुभ्रत्वादनासञ्जनीयधावल्यः, तथा नखाः स्वतोऽरुणत्वादनासञ्जनीयारुण्या इति सादृश्येन नखानां चन्द्रस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावः। अलक्तचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णासञ्जकत्वेन। ततश्च तत्र बिम्बभावापन्नखालक्तकविशिष्टे एव रञ्जने तत्प्रतिबिम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टपाण्डुरीकरणमुपरञ्जकम्। एवमन्यत्रापि 'अरण्यरुदितं

सुधा

स्यदपि दूषणमूहनीयमित्यलं परकीयलक्षणेषु दूषणगवेषणेन। एवं प्राचीनोक्तलक्षणानि दूषयित्वा ग्रन्थकारः स्वकीयं लक्षणमाह, अत्रोच्यते[1] इति। स्वयं लक्षणं मयोच्यत इत्यर्थः।

विषयी = उपमानम्, बिम्बप्रतिबिम्बभावरूपविशेषरहिते अनिह्नुते = तिरोधानरहिते निर्देशार्हे उपमेये उपरञ्जकताम् = आहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरता यदेति = तां प्राप्नोति, तदा रूपकमित्यन्वयः। विशेषणानां साफल्यं विचारयितुमारभते— **बिम्बाविशिष्ट इति।**

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम्।
इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः॥ इति।

बिम्बप्रतिबिम्बभावविशिष्टनिदर्शनालङ्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय बिम्बाविशिष्ट इति पदम्। तत्र हि स्वत एव शुक्लत्वादनासञ्जनीयधावल्यं यथा चन्द्रे, तथा स्वत आरुण्यादनासञ्जनीयारुण्यं नखेषु इति सादृश्यात्तयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः। अलक्तकचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णासञ्जकत्वेन सः। ततश्च बिम्बभावापन्ननखालक्तकविशिष्ट एव रञ्जने तत्प्रतिबिम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टपाण्डुरीकरणस्योपरञ्जकत्वात्।

अन्यत्रापि तद्विशिष्टनिदर्शनायामतिव्याप्तिमाह—**एवमिति।**

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं,
स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम्।
श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो
धृतोऽन्धमुखदर्पणे यदबुधो जनः सेवितः॥

---

१. इत्यादिनेति शेषः। अयं टीकाकारसम्मतः पाठः प्रतिभाति, मूले तु। 'अत्र वदामः' इति पाठः।

कृतम्' इत्यादिताद्रूप्यारोपवन्निदर्शनोदाहरणे सर्वत्र बिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्ट एवोपमेये तत्प्रतिबिम्बविशिष्टमुपमानमुपरञ्जकमिति न काप्यतिव्याप्तिः। रूपके तु न क्वचिदपि बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मविशिष्टतया विषयविषयिणोरुपादानम्। सावयवरूपकेऽपि विशेष्यरूपणात् पृथगेवावयवेषु रूपणं न त्ववयवविशिष्टरूपेण विशेष्ये। 'अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वम्' इत्यत्राप्यङ्घ्रिदण्डनालदण्डयोर्न बिम्बप्रतिबिम्बविशिष्टता, तयोः प्रतीयमानेन श्यामलत्वविधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वाद्यनुगामिधर्मेणैवोपमानोपमेयभावात्। किन्तु विधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासम्पादनार्थं विशेषणविशिष्टतामात्रमुपमेयस्य।

निर्दिष्ट इति विशेषणान्न निगीर्णविषयायामतिशयोक्त्यामतिव्याप्तिः। व्यङ्ग्यरूपकोदाहरणेषु विषयिवाचकाप्रयोगसम्भवेऽपि विषयनिर्देशः सार्वत्रिक इति न तत्राव्याप्तिः। 'नेत्रानन्देन' इत्यादौ हेत्वलङ्कार इति मते विषय इत्यनेनोपमेय इत्येतदर्थकेन तद्व्या-

सुधा

इत्यत्र ताद्रूप्यारोपवति निदर्शनोदाहरणे सर्वत्र बिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्ट एवोपमेये तत्प्रतिबिम्बविशिष्टोपमानस्योपरञ्जकत्वेनातिव्याप्तौ तद्वारक[केण] तेन पदेनैव तन्निरासः। रूपकालङ्कारे तु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मविशिष्टतयोपमेयोपमानयोः क्वचिदपि ग्रहणाभावात्। 'ज्योत्स्ना [illegible] माणसावयवरूपकेऽपि विशेष्यरूपणात् पृथगेव तदवयवेषु रूपणम्, नत्ववयवविशिष्टरूपेण विशेष्ये, येन बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नविशिष्टता स्यात्। 'अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वम्' इत्यत्रापि अङ्घ्रिदण्डनालदण्डयोर्न तद्विशिष्टता। प्रतीयमानेन; श्यामलत्वविधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वादिरूपो योऽनुगामिधर्मः; तेनैवाङ्घ्रिदण्डनालदण्डयोरुपमानोपमेयतासत्त्वात्। विधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासम्पादनायैव विशेषणविशिष्टतामात्रस्यैवोपमेये प्रतिपादनाच्च। तथा च सर्वत्र रूपकमात्रे बिम्बप्रतिबिम्बभाववैशिष्ट्यं न सम्भवतीति ग्रन्थकाराभिप्रायः।

विशेषणान्तरप्रयोजन विचारयितुमारभते—**निर्दिष्ट इति**। 'नीलोत्पलद्वन्द्वा-……[दला]न्निस्सरन्ति शिताः शराः' इति निगीर्णविषयातिशयोक्तावतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति भावः। व्यङ्ग्यरूपकोदाहरणेषूपमानवाचकस्य प्रयोगाभावेऽप्युपमेयनिर्देशस्य सर्वत्र सत्त्वेनाव्याप्तेरभावाच्च। 'विषये' इत्यस्योपमेये इति तदर्थः। तेन 'नेत्रानन्देन ··महेन्द्री दिगलङ्कृता' इत्यादौ हेतोरलङ्कारतेति वादिनां

वृत्तिः। तत्रापि रूपकमित्येकावलीकारादिमते विषयपदं धर्मिमात्रपरं स्पष्टार्थम्। अनिह्नुते निषेधास्पृष्ट इति विशेषणादपह्नुतौ नातिव्याप्तिः।

उपरञ्जकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन ससन्देहोत्प्रेक्षा-समासोक्तिपरिणामभ्रान्तिमत्स्वतिव्याप्तिनिरासः, ससन्देहोत्प्रेक्षयो-र्निश्चयस्यैवाभावात्। समासोक्तौ परिणामे च तस्य ताद्रूप्यागोचर-त्वात्। समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात्। परिणामे आरोप्यमाण-स्यैव विषयताद्रूप्यगोचरत्वात्। भ्रान्तिमति सतः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तस्य स्वारसिकस्यैव निबन्धने तस्यानाहार्यत्वात्।

अव्यङ्ग्यविशेषणाच्चैतदेवालङ्कारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति सर्वं सुस्थम्।

सुधा

मते हेतावतिव्याप्तिनिरासः। एकावलीकारास्तु—तत्रापि रूपकमेवेच्छन्ति। तत्र विषयपदं धर्मिमात्रपरमेवेति स्पष्टार्थं बोध्यम्। 'नूनं मुखं चन्द्रः' इत्यपह्नुतावति-व्याप्तिवारणार्थी[र्थं]निह्नुतेति। निषेधास्पृष्ट इत्यर्थः। विशेषणान्तरसाफल्यं विचारयति—उपरञ्जकतामित्यनेन ससन्देहोत्प्रेक्षासमासोक्तिपरिणामभ्रान्तिमत्व-··[त्स्व]तिव्याप्तिनिरासः।

कथमिति चेत्? तत्राह—**ससन्देहोत्प्रेक्षयोरिति**। एतयोर्मध्ये निश्चयस्यैवा-भावादित्यर्थः। समासोक्तौ परिणामे च ताद्रूप्यविषयत्वाभाव इत्यत्र हेतुमाह—**समासोक्ताविति**। 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः' इत्यत्र व्यवहार-मात्रस्य समारोपात्। 'दृगञ्जेन वीक्षते' इत्यादावुपमानस्यैवोपमेयताद्रूप्यविषयत्वात्। 'अय प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम्' इत्यत्र स्वतः, 'जटा नेयं वेणीकृतकच-कलापो न गरलम्' इत्यादौ कल्पितभ्रान्तौ च प्रवृत्त्यादिपर्य्यन्तं स्वाभाविकभ्रम-स्यैव निबन्धनेन भ्रमस्याहार्यत्वाभावात्। आरोपितत्वाभावादित्यर्थः।

अलङ्कारभूतं रूपकलक्षणं प्रतिपादयति—**अव्यङ्ग्यविशेषणादिति**। अव्यङ्ग्य-विशेषणविशिष्टमेव पूर्वमलङ्कारभूतरूपकलक्षणमिति सर्वं सुस्थम्। अव्यङ्ग्यत्वमिति विशेषणफलन्तु—

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थितं तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम्।
वदनत्विषस्तव चकोरलोचने परिमुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः॥

इत्यत्र 'वदनं चन्द्रः' इत्यस्य व्यज्यमानत्वेनातिव्याप्तिनिरास एवेति दिक्।

सुधा

अत्र **रसगङ्गाधरकृतस्तु**—'त्वत्पादनखरत्नानाम्' इत्यादौ निदर्शनायामतिव्याप्तिवारणाय बिम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषणमशुद्धम्। तत्र वाक्या[क्या]र्थरूपकस्वीकारेण निदर्शनात्वस्यैवाभावात्। यदपि रूपके सर्वथा बिम्बप्रतिबिम्बभावो नास्तीति, तदप्ययुक्तमेव।

> कन्दर्पद्विपकर्णकम्बुमलिनैर्दानाम्बुभिर्लाञ्छितं
> संलग्नाञ्जनपुञ्जकालिमकलं गण्डोपधानं रतेः।
> व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिभिः सच्छाद्यमानोदरं
> पश्यैतच्छशिनः सुधासहचरं बिम्बं कलङ्काङ्कितम्॥

इत्यलङ्कारसर्वस्वटीका**विमर्शिन्यु**दाहृतबिम्बप्रतिबिम्बभावविशिष्टरूपकेऽव्याप्त्यापत्तेः। कलङ्कस्य दानाम्बवादिभिः प्रतिबिम्बनम्, लाञ्छितत्वाङ्कितत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम्, इत्युक्ततया शशिमण्डलरूपविषयस्य कलङ्करूपबिम्बविशिष्टत्वेन तत्र रूपकाङ्गीकारसत्त्वाच्च। किञ्च, 'निर्दिष्टे' इति विशेषणं शब्देनाभिहिते इत्यर्थकमप्यशुद्धम्, तस्य दुर्निरूप्यत्वात्। तथा हि येन केनचिद्रूपेण शब्देनाभिहिते इत्यर्थः, उपमेयतावच्छेदकरूपेणाभिहिते इत्यर्थो वा? नाद्यः—'सुन्दरं कमलं भाति लतायामिदमद्भुतम्' इत्यतिशयोक्तावतिव्याप्तेः, सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेण 'इदम्' पदेन च विषयस्याननस्य प्रतिपादनात्। कमलपदेन कमलताद्रूप्येणाननस्यैव लक्षणयोपस्थापनेन तत्रैव सुन्दरादिपदार्थानामन्वययोग्यतया विशेषणीभूतकमले तदन्वयस्याशङ्कितुमप्यनुचितत्वाच्च। न द्वितीयः—अपह्नुतिव्यावर्तकानिह्नुत इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अपह्नुतावुपमेयतावच्छेदकस्य निषिध्यमानतया तेन रूपेण विषयस्यानिर्देशादेव लक्षणव्यावृत्तिसत्त्वात्। भ्रान्तिमत्यतिव्याप्तिवारणाय 'आहार्य' इति विशेषणवैयर्थ्याच्च। तत्र दोषविशेषेणोपमेयतावच्छेदकप्रकारकप्रतीत्यभावादेव व्यभिचारानवकाशात्।

किञ्च, 'नायं सुधांशुः, किं तर्हि? सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इति त्वदुक्तापह्नुतावतिव्याप्तिः। सुधांशौ सुधांशुत्वनिह्नवेऽप्यारोपविषयस्य निह्नवाभावात्। अव्यङ्ग्यत्वविशेषणमपि व्यर्थम्। व्यङ्ग्यत्वालङ्कारत्वयोर्विरोधाभावात्। **किञ्च,** 'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' इति प्राचीनलक्षणमप्यसत्। अपह्नुत्यादावुपमानोपमेययोरभेदस्य प्रतीतिसिद्धतया तत्रातिव्याप्तेरिति वदन्ति।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—'त्वत्पादनखरत्नानाम्' इत्यत्र वाक्यार्थरूपकसम्भवः। उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकमिति भवदीये लक्षणे 'चन्द्र इव चन्द्रः' इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय भेदगर्भस्यावश्यं

सुधा

आच्यतया 'त्वत्पाद' इत्याद्युदाहरणस्य नखानां स्वत एव नैर्मल्यादिगुणयोगात्। तत्र यावकसम्बन्धो निरर्थक इत्यत्रैव तात्पर्यं सत्यलक्तककरणकनखकर्मकमार्जन चन्दन-करणकचन्द्रकर्मकपाण्डुरीकरणमिति भेदेन बोधे जाते तादृशतात्पर्यस्यासिद्धेः।

तथा च, तत्र निदर्शनाया एव सत्त्वात् तद्वारकविशेषणस्यावश्यकतैव। यदपि, बिम्बप्रतिबिम्बभाववैशिष्ट्यरूपकोदाहरणस्य सत्त्वेन प्रथमविशेषणे तत्राव्याप्तिरिति। तदपि न, ग्रन्थकृता एव तत्परिहारस्य निदर्शनाया कुवलयानन्दे प्रतिपादनात्। तत्र हि विषयविषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिम्बप्रतिबिम्बभावोऽस्ति। यथा 'ज्योत्स्नाभस्म' इत्यादिसावयवरूपकोदाहरणे। तत्रापि विषयविषयिणोः, तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवैक्यारोपः, न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्ति। प्रकृते तु अन्तिक[ङ्कित]त्वलाञ्छितत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नत्वेन तद्विशेषणतयैव बिम्बप्रतिबिम्बभावेन कलङ्कदानजल्योरुपादानत्वेन विषयस्य शशिमण्डलस्य बिम्बाविशिष्टसत्त्वेनाव्याप्त्यनवकाशात्। न च तद्विशेषणतयैव तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यम्, उपमादौ तथात्वेऽपि रूपकलक्षणे साक्षाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्म-विशिष्टत्वाभावस्यैव तद्विशेषणवाच्यत्वात्। 'त्वत्पाद' इत्यादावव्याप्तिवारणस्य तावतैव सत्त्वात्, तत्र मार्जनपाण्डुरीकरणयोर्विषयीभावापन्नत्वेन तत्र साक्षा-देवालक्तकश्रीखण्डलेपयोर्विशेषणत्वात्। यत्तु, अनिर्दिष्टपदे दूषणमुक्तम्, तदपि न; उपमेयतावच्छेदकरूपेणाभिहिते, इत्यस्य विवक्षितत्वात्। अपह्नुतौ चोपमेयस्य निषेधेऽपि तद्रूपेणाभिधानसत्त्वादतिव्याप्तिसम्भवेन तद्वारकविशेषणान्तरस्यावश्यक-त्वात्। यत्तु, 'निश्चय आहार्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः' इत्युक्तम्, तदपि न, तत्रेष्टापत्तेरेव सत्त्वात्।

उपरञ्जकतापदार्थस्य प्रकृते तन्निर्मुक्तस्यैवाभिधानेऽपि क्षतिविरहात्। यदपि 'नायं सुधांशुः, किन्तर्हि? सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्युक्तापह्नुतावतिव्याप्तिः, तत्र चन्द्रे सुधांशु[त्व]निषेधेऽपि आरोपविषयस्या[न]पह्नु[त]त्वात्। न चेदं रूपकमेवेति-वाच्यम्, 'स्वोक्तिविरोधापत्तेः' इति तैरुक्तम्। तदपि न; तत्र प्रसिद्धचन्द्रे सुधांशु-त्वनिषेधान्मुखे प्रसिद्धचन्द्रभेदो नारोप्यते, बाधात्। किन्तु सुधांशुपदवाच्यत्वं चन्द्रे निषिध्य मुखमेव सुधांशुपदवाच्यमित्येवोच्यत इति न तद्विरोधः। यत्तु, अन्यङ्ग्य-त्वविशेषणमपि व्यर्थम्, अलङ्काराणां तदुत्कर्षप्रयोजकतया साधनत्वेन ततो भेदस्यावश्यकतया तद्वारकविशेषणस्याप्यावश्यकत्वात्। आरोप्यमाणस्याभेदस्या-पह्नुतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। वस्तुतस्तल्लक्षणस्यापि अत्र ग्रन्थकृता दूषितत्वेन प्रकृते क्षतेरभावादिति दिक्।

तच्च रूपकं त्रिविधम्—निरवयवं सावयवं परम्परितं च। निरवयम्—केवलम्, माला चेति द्विविधम्। सावयवं तु—समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम्। परम्परितं च श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधं सत् केवलं माला चेति द्वैविध्याच्चतुर्विधम्। एवमष्टविधो रूपकालङ्कारः। तत्र केवलं निरवयवं यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्-
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवा
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्॥

मालानिरवयवं यथा—

सुधा

रूपकस्य विभागमाह—**तच्चेति**। रूपकमित्यर्थः। त्रैविध्यमेवाह—**निरवयवमित्यादि**। तेषु निरवयवस्य भेदद्वयमाह—**केवलं माला चेति**। सावयवस्यापि भेदद्वयमाह—**समस्तवस्तुविषयमित्यादि**। परम्परितस्य चतुरो भेदानाह—**श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनतया द्विविधं सत् केवलमालारूपाभ्यां द्विविधमिति** चतुर्विधमित्यर्थः।

तथा चाष्टौ भेदा रूपकस्य—(१) केवलं निरवयवम्, (२) मालानिरवयवम्, (३) समस्तवस्तुविषय सावयवम्, (४) एकदेशविवर्ति सावयवम्, (५) केवलश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितम्, (६) केवलाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितम्, (७) मालाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितम्, (८) मालाऽश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितम्; एवं प्रकारेण बोद्धव्या इत्यर्थः।

तत्र अभेदान्तरप्रयोज्यत्वाभाववदभेदकत्वमेव निरवयवत्वम्, तस्य भेदद्वयमुदाहरन् शुद्धमुदाहरति—**कुरङ्गीवेति**। मालतीमाधवे पद्यम्। सा मालती गीतध्वनिषु कुरङ्गीव अङ्गानि स्तिमितयति निश्च[ल]त या स्थापयति, एवं कान्तोदन्तं सखीभ्यः श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति, अनिद्रं यथा स्यात् तथान्तः स्वपिति मूर्च्छति, सखी वक्ति—इत्यहं वेद्मि—अस्या अभिनवां प्रेमलतिकां मनसिजः कामः सेक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः। अत्र प्रेम्णि लतात्वारोपे साधारणधर्माभावाच्छुद्धम्, केवलमित्यर्थः; निरङ्गमत्र द्रष्टव्यम्।

मालारूपं निरवयवं यथा एकस्मिन्नेवोपमेये ब[हु]धर्मारोपणं माला इति तल्लक्षणम्।

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मवचसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥

समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥

एकदेशविवर्ति सावयवं यथा—

प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचां बिन्दवः कुटजपुष्पबन्धवः ।
विद्युतां नभसि नाट्यमण्डपे कुर्वते स्म कुसुमाञ्जलिश्रियम् ॥

सुधा

सौन्दर्यस्येति—सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी नदी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः, कान्तेः कार्मणकर्म, नर्मवचसामुल्लासनावासभूः, वक्रगिरां विद्याविधेः अनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया, पञ्चबाणस्य कामस्य प्राणाः, ललनाचूडामणिः सा प्रिया वर्तत इत्यन्वयः ।

एकस्यां प्रियायां तरङ्गिणीत्वादिधर्माणामारोपणान्मालात्वम् । मुख्याद्यवयवाभावान्निरवयवत्वमित्यर्थः । सावयवे भेदद्वयमुदाहरति—परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां समुदायः सावयवम् । तत्र समस्तवस्तुविषयं सावयवभेदमुदाहरति—समस्तानि वस्तून्यारोप[प्य]माणानि शब्दोपात्तानि यत्र तत् समस्तवस्तुविषयमित्यर्थः । **ज्योत्स्नेति** । इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनी, द्वीपाद् द्वीपान्तरं भ्रमतीत्यन्वयः । एतत्सापेक्षरूपकाण्याह—ज्योत्स्नैव भस्म, तेन च्छुरणमङ्गलेपः, तेन धवलाः तारका एवास्थीनि बिभ्रती, अन्तर्धानमेव व्यसनं कौतुकं तत्र रसिका, चन्द्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लाञ्छनस्य मिषे [ण] सिद्धाञ्जनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयन्ती दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपपदनाम्ना पाखण्डानां व्यवहार इति चण्डीदासः, मुद्रापरिमलौ प्रशंसार्थावित्यन्ये । अत्र रूपकाणां परस्परसापेक्षोत्पत्तीनां सत्त्वात् सावयवत्वम्, विषयविषयिणां ज्योत्स्नाभस्मादीनां शब्दोपात्तत्वात् समस्तवस्तुविषयत्वं बोध्यम् । सावयवभेदमेकदेशविवर्ति उदाहरति—

अत्र नभसो नाट्यमण्डपत्वेन रूपणाद्विद्युतामर्थान्नर्तकीत्वं गम्यत इत्येकदेशे रूपकस्य विशेषणवाच्यतया वर्तनादिदमेकदेशविवर्ति ।

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥

अत्र त्वमेव मुक्तारत्नमित्यारोपणपूर्वकः सद्वंश उत्तमान्वय एव सद्वंश उत्कृष्टवेणुरित्यारोप इति रूपकद्वयमपि संभूतपरम्परमिति परम्परितम् । वंशे श्लिष्टशब्दनिबन्धनं च । तदेव मालापरम्परितं यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।

सुधा

केषाञ्चिदर्थानामारोप्यमाणानां शब्दोपात्तत्वम्; केषाञ्चिदर्थतोऽवसेयत्वम्, यत्र तदेकदेशविवर्ति इति प्रकाशादयः । सामर्थ्यादन्यारोपाक्षेपकत्वं तत्त्वमित्यन्ये । प्रौढ इति । कुटजपुष्पाणां बन्धवः स्थूलमौक्तिकरुचो मेघाना बिन्दवः नभोरूपे नाट्यमण्डपे विद्युतां पुष्पाञ्जलिशोभा कुर्वते स्मेत्यन्वयः । अत्र प्रधानीभूतनभसि नाट्यमण्डपत्वारोपस्य शब्दोपात्तस्य सामर्थ्यवशाद् विद्युतां नर्तकीत्वारोपेऽर्थलभ्ये शाब्दस्य विवर्तनादेकदेशविवर्तित्वमित्यर्थः । तदेवाह—**अत्रे**त्यादि । यत्र आरोप एव आरोपान्तरनिमित्तं तत्परम्परितमिति [रस] **गङ्गाधरकृतः** । यत्र यदारोपं विनाऽन्यत्रान्यारोपो न सम्भवति तदिति **कौस्तुभकृतः** ।

तस्य चतुर्षु भेदेषु श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितमुदाहरति—**अलौकिके**ति । अलौकिकश्चासौ महालोकश्च, तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन सः, सद्वंशस्य मुक्तारत्नं भवान् कैर्न स्तूयते; अपि तु सर्वैरपीत्यन्वयः । अत्र सद्वंशोऽन्वय एव वंशो वेणुः तस्य मुक्तारत्नमिति श्लिष्टत्वम् । कुलस्य वेणुत्वारोपो राज्ञो मुक्तारत्नत्वारोपे निमित्तमिति केवलपरम्परितमिति बोध्यम् । मूलकारस्तु—सञ्जातपरम्परं तदिति व्याकृत्य त्वमेव मुक्तारत्नमित्यारोपणपूर्वकं सदन्वये उत्कृष्टवेणुत्वारोप इति । एवं रूपकद्वयमपि सम्भूतपरम्परमिति व्याचख्यावित्याह—**अत्रेत्यादि** । श्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरम्परितमुदाहरति—**विद्वन्मानस** इति । हे विद्वन् मानसहंस

सत्यप्रीतिनिधानदक्ष विजयप्राग्भाव भीम प्रभो
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं परम्परितं यथा—

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथममिह भवान् स कूर्मनाथो जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥

सुधा

विदुषा मानसं चित्तमेव मानसं सरस्तत्र हंसरूप, वैरिणां लक्ष्म्याः सङ्कोच एव कमलानामुत्पलानाम् असंकोचः, तत्र सूर्यरूप, दुर्गाणां पत्तनानां निर्भयत्वाद- मार्गणम् अनवलोकनमेव पार्वत्या अन्वेषणम्, तत्र महादेवरूप, समितां संग्रामाणां स्वीकार एव समिधां काष्ठानां स्वीकारः, तत्राग्निरूप, सत्ये प्रीतिविधानमेव सत्यां स्वपुत्र्याम् अप्रीतिविधानम्, तत्र दक्षप्रजापतिरूप, विजयस्य शत्रुजयस्य प्राग्भाव एवार्जुनस्य प्राग्भावस्तत्र भीमसेनरूप, हे प्रभो श्रेष्ठवीर त्व वैरिञ्च ब्राह्मीयं वत्सरशतमुच्चैरधिकं साम्राज्यं चक्रवर्तित्वं क्रियाः । अत्र विदुषां चित्ते मानससरस- त्वारोपो राज्ञि हंसत्वारोपे निमित्तमित्यनेनैव क्रमेण परम्परितत्वस्य श्लिष्टत्व- ····[?]शब्दनिबन्धनस्य मालारूपत्वं बोध्यम् । यद्यपि 'विद्वन्मानसहंस'इत्यत्र शब्दार्थोभयालङ्कारता मानसादिपदानां परिवृत्त्यसहत्वं चित्तादिशब्दोपादानेनोक्तार्थ- स्याप्रत्यायनात् । हंसादिपदानां पर्यायान्तरोपादानेन प्रकृतार्थप्रतीतेः परिवृत्ति- सहत्वाच्च कथमर्थालङ्कारता इति चेत्? न; प्राचीनानामलङ्कारसर्वस्वकारादीनां प्रसिद्धिमनुसृत्य तथोक्तमिति केचित् ।

एकदेशविवर्त्तीदमित्युद्भटादयः ।

नव्यास्तु—मानससरोवरत्वाधेयत्वं विना राज्ञि हंसत्वारोपनिमित्तसाधर्म्यान्तर- विरहेण हृदये सरस्त्वारोपं विना राज्ञि हंसत्वारोपो न संभवतीति । तस्मात्तन्नि- मित्तारोपसत्त्वात् परम्परितमेवेदमित्याहुः ।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं तृतीयभेदमुदाहरति—**निरवधीति** । न निवर्तितः कौतुकस्य आश्चर्यस्य प्रपञ्चो येन तत्, यस्य स्थितम्, निरवधि निराश्रय चास्ति, स इह संसारे प्रथमो भवान् कूर्ममूर्तिः । चतुर्दशलोका एव वल्लयः, तासां कन्दः, स भवान् जयति । अत्र स्थितौ निरवधित्वनिराश्रयत्वारोपो राज्ञि कूर्ममूर्तित्वारोपे निमित्तम्, कूर्मस्य कन्दत्वारोपे लोकानां वल्लीत्वारोपस्य निमित्तत्वादश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितमित्यर्थः ।

तदेव मालापरम्परितं यथा—

पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः
सङ्ग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।
भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः
खड्गक्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥

इदं वैधर्म्येणापि दृश्यते, तत्केवलं यथा—

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥

मालारूपकं यथा—

सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम् ॥

सुधा

वाचकस्य श्लिष्टत्वाभावादश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरम्परितं चतुर्थं यथा तथोदाहरति—**पर्यङ्केति** । राजलक्ष्म्या हरितमणिप्रचुरः पर्यङ्कः खट्वारूपः, पौरुषमेवाब्धिः समुद्रस्तस्य तरङ्गरूपः, संग्रामभयेन ताम्यंश्चासौ मुरलपतिश्च तस्य यश एव हंसः तस्य नीलमेघरूपः, भग्नश्चासौ प्रत्यर्थिवंशश्च स एव उल्बणो विजयहस्ती तस्य सङ्घातीभूतदानाम्बुपट्टरूपः पृथिव्याः कञ्चुकरूपः, 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । संग्रामे मालवेन्द्रस्य खड्गो विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यन्वयः ।

अत्र खड्गरूपोपमेये बहूना रूपकाणा सम्बन्धात् पौरुषादौ समुद्राद्यारोपाणाञ्च खड्गादौ तरङ्गाद्यारोपे निमित्तत्वाद् वाचकस्याश्लिष्टत्वाच्च अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरम्परितं बोध्यम् । वैधर्म्येण रूपकमुदाहरति, तत्रापि केवलम् यथा—**आवृण्वत** इति । लोचनमार्गमावृण्वत उल्लङ्घितवतः आजौ सङ्ग्रामे विजृम्भितस्य व्याप्तस्य रज एवान्धकारं तस्य शस्त्रक्षतेभ्यो जन्म यस्य तथोक्तः रुधिरप्रवाहः, बालारुणः बालसूर्योऽभूत् । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । रजस्यन्धकारत्वारोपे व्याप्तत्वं धर्मः, रुधिरप्रवाहे बालसूर्यत्वारोपेऽरुणकान्तिमत्त्वं सामान्यधर्मः । अतो वैधर्म्यं केवलं रूपकमित्यर्थः । वैधर्म्येण मालारूपकमुदाहरति—**सौजन्याम्बुमरुस्थलीति** । यैः पुरुषैरेषा दुष्टाशया राजावल्यपि सेविता, तेषां भक्तिमात्रसुलभे शिवे सेवा सेवनं कियत् कौशलम् , न कियदपीत्यर्थः । राजावल्यसेव्यत्वे विशेषणान्याह—कीदृशी राजसेवा सौजन्याम्बुनः मरुस्थलीरूपा सौजन्यरूपजलाभाववती, सुचरितमेवालेख्यं चित्रं तस्य द्युभित्तिरूपा, गुणा एव ज्योत्स्ना=कौमुदी, तस्याः

एवमष्टौ भेदा रूपकालङ्कारस्य प्राचीनैः प्रदर्शिताः। एवं भेदा उपमाया अपि वक्तुं शक्याः, एकत्र प्रदर्शितेन प्रकारेण संभवस्थलेऽन्यत्राप्युन्नेतुं शक्या इति न प्रदर्शिताः। तथाहि—'वागर्थाविव संपृक्तौ' इत्यादौ केवलनिरवयवोपमा। 'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः' इत्यादौ मालानिरवयवोपमा।

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥

इत्यत्र समस्तवस्तुविषयसावयवोपमा।

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥

इत्यत्रैकदेशविवर्तिनी।

सुधा

कृष्णचतुर्दशीरूपा, सरलतासम्बन्धे श्वपुच्छच्छटारूपा। अत्र द्वयोर्वैधर्म्यस्य मालायाश्च सत्त्वेनोदाहरणं द्रष्टव्यम्।

रूपकमुपसंहरति—**एवमिति**। तत्र सम्मतिमाह—**प्राचीनैरिति**। एषां भेदानामुपमायामपि सम्भवमाह—**एवमिति**। तेषां ग्रन्थकृतोपमायामलेखेन न्यूनतामाशङ्क्य निराकरोति—**एकत्रेति**। तथा च रूपकप्रदर्शितप्रकारेणोपमायामुन्नेतुं कथयितुं शक्यत्वात् तत्राप्रदर्शनेऽपि न न्यूनतेत्याहुः। उपमायां रूपकप्रकारान् दर्शयितुमारभते—**तथा हीति**। 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यत्र केवलनिरवयवोपमा स्पष्टैव, तयोरवयवाभावादिति शेषः।

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम्।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

इत्यत्र मालानिरवयोपमा।

सावयवभेदे समस्तवस्तुविषयामाह—**तत इति**।

ततो रघुः भास्वान् सूर्य इव, शरैर्बाणैः, उस्रैः किरणैरिव, उदग्भवान् नृपान् रसानिव उद्धरिष्यन् कुबेरसम्बन्धिनीमुदीचीं दिशं प्रतस्थे इत्यन्वयः। उपमानोपमेययोः शाब्दत्वात् समस्तवस्तुविषया द्रष्टव्या।

सावयवभेदे एकदेशविवर्तिनीमुपमामाह—**नेत्रैरिति**। नेत्रैरिव कमलैः, मुखैरिव पद्मैः, स्तनैरिव चक्रवाकैः सरसां श्रियः क्षणे क्षणे विभान्ति स्म। अत्र सरस्स्त्री[सरश्श्री] पु स्त्रीत्वसादृश्यस्यार्थलभ्यत्वादेकदेशविवर्तिनी। अस्योदाहरणान्तर-

अत्यन्तरागिणमपि निपीतवसुसञ्चयम् ।
गणिकेवापरदिशा पूषाणं निरकासयत् ॥

इत्यत्राप्येकदेशविवर्तिनी ।

पूर्वत्र विशेषणोपमायां विशेष्योपमा गम्यते, उत्तरत्र विशेष्योपमाया विशेषणोपमेति भेदः ।

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥

इत्यत्राश्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा ।

अत्र ह्यम्बुराशेरयश्चक्रेणोपमा । तद्द्वाराश्लिष्टकलङ्करेखया वेलाया उपमा चेति द्वयमपि सञ्जातपरम्परम् । यथा वा—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्यशङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः ॥

सुधा

माह—**अत्यन्तरागिणमिति** । अपरदिशा पश्चिमा दिग् वेश्येवात्यन्तानुरागवन्तं क्षीणद्रव्यसञ्चयं सूर्यं निरकासयदित्यन्वयः ।

पूष्णि नायकसादृश्यस्यार्थलभ्यत्वादेकदेशविवर्तिनीत्यर्थः । उदाहरणस्य व्यर्थत्वमाशङ्क्य द्वयोर्विशेषमाह—**पूर्वत्रेति** । विशेषणोपमया विशेष्योपमायामेकदेशविवर्तित्वम्, उत्तरत्र विशेष्योपमया गणिकापरदिशाश्रयया विशेषणोपमायां रविनायकोपमायामेकदेशविवर्तित्वमिति द्वयोर्विशेष इत्यर्थः ।

परम्परितोपमाभेदेष्वश्लिष्टशब्दनिबन्धनां केवलपरम्परितोपमामुदाहरति—**दूरादिति** । अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेर्दूरात्तन्वी अणुत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिः नीला वेला तीरभूमिः धारानिबद्धा चक्राश्रिता कलङ्कलेखेव भाति । अत्राम्बुराशेरयश्चक्रेण या उपमा, तद्द्वाराऽश्लिष्टकलङ्करेखया वेलाया उपमा चेति द्वयमपि सञ्जातपरम्परमिति तल्लक्षणसमन्वयात् । अस्यैवोदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति** । वेणिसंहारनाटके अश्वत्थामवचनम् । अस्त्रज्वालाभिरवलीढं व्याप्तं यत् प्रतिबलं शत्रुसैन्यम्, तदेव जलधिरिव समुद्र इव, तस्यान्तर्मध्ये वाडवसदृशे, सर्वधन्वीश्वराणां

अत्र द्रोणस्यौर्वेणोपमा प्रतिबलजलधेरित्यत्रोपमायाः साधिकेत्युपमाद्वयमपि सञ्जातपरम्परम्। एवम् 'राजहंसायते राका विदुषामेव मानसे' इत्यत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा। उभयत्रापि मालापरम्परितमनयैव रीत्योन्नेयम्। 'रेणुध्वान्तस्य रक्तौघो बालधर्मकरायते' इति वैधर्म्येण रूपकवदुपमेति सर्वं समानम्।

सुधा

गुरौ मम पितरि अस्मिन् द्रोणे सेनानाथे स्थिते सति, हे कर्ण! सम्भ्रमेण भयेनालम्, हे कृप समरं संग्रामं व्रज, हार्दिक्यशङ्कां मुञ्च। चापसहाये ताते द्रोणे रणभारं वहति सति, भयस्यावकाशः क्व! न क्वापीत्यन्वयः। अत्र द्रोणस्यौर्वेणोपमा प्रतिबलस्य जलधेरुपमायाः साधिका इत्यश्लिष्टशब्दनिबन्धना केवलपरम्परितोपमा।

पूर्वोदाहरणे विशेषणोपमाया विशेष्योपमाया निमित्तत्वम्, उत्तरत्र विशेष्योपमाया विशेषणोपमाया निमित्तत्वमिति द्वयोर्भेदः। श्लिष्टशब्दनिबन्धना केवलपरम्परितोपमामाह—**एवमिति**। एष राजा विदुषां मानसे राजहंसायते इत्यन्वयः। चित्ते मानससरस उपमा राज्ञि हंसोपमाया निमित्तम्, उभयत्र श्लिष्टत्वं चेति तत्सत्त्वाच्छ्लिष्टशब्दनिबन्धना केवलपरम्परितोपमा। शेषं भेदद्वयमुपसंहरति—**उभयत्रेति**; अश्लिष्टश्लिष्टयोरित्यर्थः, मालापरम्परितमनयैव रीत्योह्यम्। तद्यथा—अश्लिष्टशब्दनिबन्धना मालापरम्परितोपमा यथा—

ज्योत्स्नायन्ते तव गुणगणाः पूर्णचन्द्रायसे त्वं
धारायन्ते विशिखनिवहा वारिवाहायसे त्वम्।
एधायन्ते रिपुनृपतयो हव्यवाहायसे त्वं
भृङ्गायन्ते विबुधनिवहा वीर पद्मायसे त्वम्॥ इति।

श्लिष्टशब्दनिबन्धना मालापरम्परितोपमा यथा—

लेखेव या चान्द्रमसी कलाना रसस्य या पुष्करिणीव पूर्णा।
निष्कैतवस्थानमियं रुचीनामानन्दवद्धाति सरोरुहाक्षी॥

इति द्रष्टव्या।

वैधर्म्येणोपमामाह—**रेणुध्वान्तस्येति**। रक्तौघो रुधिरसमूहो रेण्वन्धकारस्य बालसूर्यायत इत्यत्र पृथक् पृथग् धर्मत्वेन तस्य धर्मस्य तत्राभावाद् वैधर्म्योपमेति रूपकसमानतैवोपमाया इति बोध्यम्।

अयं तु विशेषः—समस्तवस्तुविषयं रूपकं न विशिष्टरूपकं भवति, विषयविषयिणोर्बिम्बप्रतिबिम्बधर्मविशिष्टयोस्ताद्रूप्यारोपे निदर्शनाया एवावतरणात्। सावयवोपमा तु विशिष्टोपमां गमयति। 'ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव' इत्यत्र शरैरुदीच्यानुद्धर्तुमुत्तरां दिशं प्रस्थितस्य रघोर्विशिष्टस्य किरणै रसान् शोषयितुमुत्तरां दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा साधर्म्यस्य फलितार्थतया लाभात्।

एवं च क्वचिदुपमयाऽन्यत्रोपमाया गम्यत्वं चतुर्धा पर्यवस्यति: क्वचिद्विशेषणोपमया विशेष्योपमायाः। 'विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविधिनेव तद्विशेष्यपृष्ठविधेः, क्वचिद्विशेष्योपमया विशेषणोपमायाः, वैकृतप्रधानविधिनेव प्राकृततदङ्गकलापविधेः। उभयमप्येकदेशवर्तित्वेनोदाहृतम्। क्वचिदवयवोपमया विशिष्टोपमाया गम्यत्वम्। अङ्गप्रधानगोचरप्रत्येकविधिकलापेनेव सर्वाङ्ग-

सुधा

रूपकोपमयोर्यो विशेषस्तमाह—**अयन्त्विति**। समस्तवस्तुविषयकसावयवरूपके विशिष्टरूपकता न सम्भवति, बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नविषयविषयिणोस्ताद्रूप्यारोपे निदर्शनालङ्कारेण तद्बाधात्। सावयवोपमाया विशिष्टोपमात्वे गमकतास्तीत्याह—**सावयवोपमा त्विति**। तस्या विशिष्टोपमागमकतामुदाहरति—**तत इति**। अत्र शरैरुदीच्यान् नृपानुद्धर्तुमुत्तरां दिशं प्रस्थितस्य रघोर्विशिष्टस्य किरणै रसान् शोषयितुं तद्दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा साधर्म्यस्य फलितार्थतयैव लाभादित्यादेर्मूलकृता स्पष्टीकृतवात्।

तथा च फलितार्थमाह—**एवञ्चेति**। उपमयान्यत्रोपमागम्यत्वं चतुर्धेति विशदतया विशदयति—**क्वचिदित्यादिना**। (१) विशेषणोपमया विशिष्टोपमागमकत्वम्। (२) विशिष्टोपमया विशेषणोपमागमकत्वम्। (३) अवयवोपमया विशिष्टोपमागमकत्वम्। (४) विशिष्टोपमाया अवयवोपमागमकत्वम्। तत्र शास्त्रीयोदाहरणपूर्वकं प्रकृतोदाहरणानि दर्शयति—'विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविधिना तद्विशेष्यपृष्ठविधेर्गम्यत्वम्, द्वितीये असमग्राङ्गोपदेशे शिववैकृतविधिना समग्राङ्गोपदेशिकप्राकृततदङ्गकलापविधेर्गम्यत्वम्। प्रकृते उदाहरणन्त्वाद्ये—'नेत्रोत्पलैः' इत्यादि, द्वितीये 'अत्यन्तरागिणम्' इति, द्वयोरपि तथात्वस्य

विशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधेः। तत्तु समस्तवस्तुविषयोपमोदाहरणे दर्शितम्। एकवाक्यतायामवयवोपमया विशिष्टोपमाया गम्यत्वे इदमुदाहरणम्। वाक्यभेदेनापि दृश्यते—

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम्।
दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम्॥

अत्रावयवोपमा। यथा भूतिमलिनो हस्तो दर्पणमधिकमधिकं घर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्मलीकुरुते, तथा खलः सुजनमधिकं धर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्मलमेव कुरुते इति विशिष्टोपमा गम्यते। क्वचिद्विशिष्टोपमया तदवयवोपमानां गम्यत्वम्। विशिष्टविधिनेव विशेषणविशेष्यविधीनाम्। यथा—

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति।
भ्रमद्भृङ्गमिवाल्क्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम्॥

अत्र विशिष्टेन विशिष्टस्योपमया तदवयवभूतानां भृङ्गलोचनानां केसरनखदीधितीनां पङ्कजाननयोश्चोपमानोपमेयभावो गम्यते। एवमसंख्या उपमाविकल्पाः। तथा—

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः॥

सुधा

स्पष्टत्वात्। तृतीये तु—अङ्गप्रधानविषयकप्रत्येकविधिकल्पेन सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानविषयकप्रयोगविधेर्गम्यत्वं यथा—'ततः प्रतस्थे' इति प्रकृते उदाहरणम्, तत्तु समस्तवस्तुविषयोपमयैव व्याख्यातम्। इदमुदाहरणमेकवाक्यगतत्वेन।

वाक्यभेदेनाप्युदाहरणं दर्शयति—**हस्त इवेति**। भूतिमलिनो हस्त इव खलो दुष्टो यथा यथा सुजनं लङ्घयति, दर्पणमिव तं सुजनं तथा तथोत्तरोत्तरं निर्मलशाभं कुरुते इत्यन्वयः। अत्र भस्ममलिनो हस्तो दर्पणमधिकं घर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्मलं कुरुत इत्यवयवोपमया सम्पत्त्या मलिनचित्तः खलः सुजनमत्यधिकं पीडयन् अतिनिर्मलं कुरुते इति विशिष्टोपमा पृथक् क्रियया वाक्यभेदादवगम्यत इति स्पष्टार्थः। चतुर्थे-विशिष्टविधिना विशेषणरूपावयवविधीनां गम्यत्वम्, यथेति **दृष्टान्तः**। प्रकृते तदुदाहरणं दर्शयति—**त्वदाननमिति**। अत्र विशिष्टस्याननस्य विशिष्टेन पङ्कजेनोपमया तदवयवभूतभृङ्गलोचनानां केसरादीनामुपमाया गम्यत्वम्।

उपमामुपसंहरति—**एवमिति**। एवं रूपकाणामानन्त्यं प्रतिपादयन् रसनारूपककमुदाहरति—**तथेत्यादि**। लतानां किसलयरूपैः करैः कामिनां हस्तरूपैः कमलैः

इत्येवमाद्या रसनारूपकाद्या रूपकविकल्पा अप्यसंख्याः। उक्तं हि काव्यालोके—

अपर्यन्तो विकल्पाना रूपकोपमयोर्यतः।
दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम्॥ इति।

इति चित्रमीमांसायां रूपकालङ्कारप्रकरणम्

सुधा

जगद् नलिनीना कमलरूपैः करैः, योषितां मुखरूपैरिन्दुभिः मदनश्च जयति।

अत्र रसनारूपकमुपमावद्रूपकभेदानामप्यसंख्यतामाहुः।

रूपकविकल्पा इति। रूपकभेदा इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह—**उक्तं हीति।** दण्डिनेति शेषः। यतो रूपकोपमयोर्भेदानामन्तो नास्ति, अतो दिङ्मात्रमिदं दर्शितम्। एव धीरैरनुक्तमपि अनुमीयतामित्यन्वयः।

तथा हि काचिद् दिक् प्रदर्श्यते—धर्मभेदैरपि रूपकभेदाः। क्वचिदनुगामी, क्वचिद् बिम्बप्रतिबिम्बभावः, क्वचिदुपचारः, क्वचित्केवलशब्दात्मा, एतेषामपि क्वचिच्छब्दोपात्तत्वम्, क्वचित् प्रतीयमानत्वम्। उपात्तोऽनुगामी यथा—

जडानन्धान् पङ्गून् प्रकृतिविधुरानुक्तिविकलान्
ग्रहग्रस्तानस्ताखिलदुरितनिस्तारसरणीन्।
निलिम्पैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपततो
जनानम्ब त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि॥

अत्र भेषजभागीरथ्योस्त्राणरूपोऽनुगामी धर्मस्तुमुनन्तेन शब्देनोपात्तः। अनुपात्तो यथा—

समृद्धं सौभाग्य सकलवसुधायाः किमपि तन्
महैश्वर्यं लीलाजनितजगतः खण्डपरशोः।
श्रुतीनां सर्वस्व सुकृतमथ मूर्तं सुमनसां
सुधासाम्राज्य ते सलिलमशिवं नः शमयतु॥

अत्र सौभाग्यभागीरथ्योः स्वभावव्यापकदौर्भाग्यकत्वपरमोत्कर्षाधायकत्वादीनामनुपात्तत्वम्।

बिम्बप्रतिबिम्बो यथा—

सुधा

आत्मनोऽस्य तपोदानैर्निर्मलीकरणं हि यत् ।
क्षालनं भास्करस्येदं सारसैः सलिलोत्करैः ॥

अत्रात्मनि तपोदानेषु चारोपविषयविशेषणतया बिम्बभूतेषु भास्करस्य सलिलक्षालनादीनां च विषयिविशेषणत्वेन प्रतिबिम्बाना रूपकं गम्यमानम् ।

उपचरितो यथा—

अविरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।
अपि च मानसमम्बुनिधिर्यशो विमलशारदचन्दिरचन्द्रिका ॥

अत्रामृतरूपके विषये वचस्युपचरितो मधुरिमातिशयः शब्देनोपात्तः । अत्रैवाम्बुनिध्यादिरूपके गाम्भीर्याद्यनुपात्तम् ।

केवलशब्दात्मको यथा—

अङ्कितान्यक्षसंघातैः सरोगाणि सदैव हि ।
शरीरिणां शरीराणि कमलानि न संशयः ॥

अत्र सरोगशब्दादिरुपात्त एव प्रतीयते, न तु लुनः ।

साधारणधर्मस्य यत्र युक्तिरूपेण कथनं तद्धेतुरूपकं यथा—

पञ्चशाखः प्रभो यस्ते शाखा सुरतरोरसौ ।
अन्यथानेन पूर्यन्ते कथं सर्वमनोरथाः ॥

शब्दशक्तिमूलं व्यङ्ग्यरूपकं यथा—

विज्ञत्वं विदुषां गणे सुकवितां सामाजिकाना कुले
माङ्गल्यं स्वजनेषु गौरवमथो लोकेषु सर्वेष्वपि ।
दुर्वृत्ते शनितां नृलोकवलये राजत्वमव्याहतम्
मित्रत्वञ्च वहन्नकिञ्चनजने देव त्वमेको भुवि ॥

अत्र शक्तिनियन्त्रणेऽपि बुधत्वशुक्रत्वादीनि बुधाद्यभेदरूपाणि राजनि व्यज्यन्ते ।

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरः स्थितं तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।
वदनत्विषस्तव चकोरलोचने परिमुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः ॥

इहापि वदनं चन्द्र इति गम्यते ।

एवं रीत्या रूपकानन्त्ये दिगियं प्रदर्शिता ।

अथ रूपके शाब्दबोधस्य रीतिः प्रतिपाद्यते। तत्र प्राञ्चः—विषयवाचकपदेन विषयिवृत्तिगुणवतो सारोपलक्षणयोपस्थितौ तस्याभेदसम्बन्धेन विशेषणतयान्वयः । तथा च 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः । लाक्षणिकबोधोत्तरोत्पद्यमानप्रयोजनीभूताभेदबोधेन चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमातो वैलक्षण्यो-

सुधा

पपत्तिः। मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे मुखाभिन्नं चन्द्रवृत्तिगुणवदिति धीः। कान्त्या 'मुखं चन्द्रः' इति साधारणधर्मोपादाने त्वभेदस्तृतीयार्थः, तस्य चन्द्रवृत्तिगुणपदार्थैकदेशेऽन्वयात् कान्त्यभिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति धीरित्याहुः।

नव्यास्तु—नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया फलस्य लक्षणा विनैवोपपत्तेस्तत्कल्पनाया अयोग्यतया चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोधः। रूपके लक्षणाङ्गीकारे तु 'मुखचन्द्रः' इत्यादावुपमितिविशेषणसमासयोरुत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वाविशेषेणैकस्योपमात्वमन्यस्य रूपकत्वमित्यस्य व्याहतत्वापत्तेः। तस्याप्यभेदस्याहार्यत्वेन न बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वम्।

अथ 'गाम्भीर्येण समुद्रोऽयं सौन्दर्येण च मन्मथः' इत्यत्र कथं बोधः? शृणु—प्राचीनमते लक्ष्यमाणैकदेशे सादृश्येऽभेदस्य तृतीयार्थस्य अन्वयाद्गाम्भीर्याभिन्नसमुद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नोऽयमिति धीः।

नव्यमते तु कवेरिच्छामात्रं कल्पितासद्भूतान्तःकरणपरिणामरूपमुखचन्द्राद्यर्थोपनिबन्धननिर्मितेः साधारणधर्मदर्शनाधीनतया तस्य प्रयोजकत्वसम्भवेन गाम्भीर्यादिप्रयोज्यसमुद्राभिन्नोऽयमिति बोधः।

उभयमतेऽपि 'वह्निमान् धूमात्' इत्यत्र पञ्चमीविभक्तेरिव तृतीयाविभक्तेरपि ज्ञानजन्यज्ञानप्रकारतार्थतया गाम्भीर्यज्ञानजन्यज्ञानप्रकारकसमुद्राभिन्नोऽयमिति बोधः।

ननु 'सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्रः' इत्यत्र समासगतपरम्परितरूपके तत्पुरुषावयवे कर्मधारये पूर्वपदार्थसौजन्यस्याभेदसम्बन्धेनोत्तरपदार्थभूतचन्द्रिकाया विशेषणतया चन्द्रिकागतसौजन्याभेदस्योपमेये राजनि उपमानस्य चन्द्रस्याभेदात्मकरूपकसमर्थनं न युक्तम्, यत्सम्बन्धिनि यत्सम्बन्ध्यभेदः, तस्मिन् तदभेद इति व्युत्पत्त्या सौजन्यविषयकचन्द्रिकाभेदस्यैव समर्थनाद् राज्ञि चन्द्राभेदकथनस्य व्युत्पत्तिविरोधित्वात्। यथा 'सौजन्यं ते धराधीश चन्द्रिका त्वं सुधानिधिः' अत्र हि राजसम्बन्धिनि सौजन्ये चन्द्रसम्बन्धिचन्द्रिकातादात्म्यसिद्ध्या राज्ञि चन्द्रतादात्म्योपपत्तिः।

समानवित्तिवेद्यतया चन्द्रिकायां सौजन्याभेदबोधे सौजन्ये तदभेदभानं तु शाब्दबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्यनियन्त्रितत्वान्न वक्तुं शक्यम्। प्रात्यक्षिकसामग्रीतुल्यतयैव तत्सत्त्वात्।

सुधा

एवम् 'मुखचन्द्रः' इति समासेऽपि कथं मुखविशेष्यकचन्द्रारोप इति चेत् ? अत्र **रसगङ्गाधरकृतः**—कर्मधारये त्वभेदो विशेषणसंसर्गः। 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ वाक्यगते रूपके स्वप्रतियोगिनश्चन्द्रस्य स्वानुयोगिनि मुखे यथाऽभेदस्य विशेषणतानिर्वाहकत्वम्, तथा समासगते रूपके स्वानुयोगिनो मुखस्य स्वप्रतियोगिनि चन्द्रे विशेषणतानिर्वाहकत्वम्।

एवञ्चोभयत्रापि वस्तुतश्चन्द्राभेद एव संसर्गः। वाक्ये प्रतियोगित्वमुखः, समासे त्वनुयोगित्वमुखः, विशेषणविशेष्यभाववैचित्र्यात्। 'मुखचन्द्रः' इत्यत्र मुखाभेदस्तु न संसर्गः, चन्द्ररूपकानापत्तेः, विशेषणप्रतियोगिक एवाभेदसंसर्गः, न तु तदनुयोगिक इति दुराग्रहस्य निर्मूलत्वात्।

एवञ्च सौजन्यनिष्ठाभेदप्रतियोगिनी चन्द्रिकेति भङ्ग्यन्तरेण सौजन्ये चन्द्रिकातादात्म्यसिद्धौ राज्ञि चन्द्राभेदसिद्धेर्न परम्परितरूपकेऽनुपपत्तिरित्याहुः।

अत्र **विश्वेश्वरचरणाः**—'नीलघटः' इति कर्मधारये नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकज्ञानोदयाद्विशेषणप्रतियोगि[क]त्वमेवाभेदस्य, न तु विशेष्यप्रतियोगिकत्वम्, विशेषणप्रतियोगिकोऽभेदो न तु विशेष्यप्रतियोगिक इत्यस्य संसर्गाभावमात्रे नियमनात्। पर्वतानुयोगिकत्वेन वा प्रादि[वह्नि]प्रतियोगि[क]त्वे नानुमित्यादौ तद्भासनात्, दुराग्रहमात्रस्यैव दुराग्रहत्वात्। भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेषणत्वम्, तादृशवैशिष्ट्यानुयोगित्वं विशेष्यत्वमिति सिद्धान्तात्, संसर्गस्य विशेषणानुयोगिकत्वस्वीकारे तद्विरोधाच्च। सौजन्यविशेष्यकाभाव [भेद] संसर्गकचन्द्रिकाप्रकारकशाब्दबोधाभावेऽपि का हानिः? येनात्र संसर्गस्य विशेषणानुयोगिकत्वाङ्गीकारः। ननु चन्द्राभेदसमर्थकत्वानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति चेत्, न; तदुत्तरकालसौजन्यविशेष्यकाभेदसंसर्गकचन्द्रिकाप्रकारकबोध[स्यैव]एव तत्सम्भवात्। अभेदज्ञानस्य शाब्दस्यैव तत्समर्थकत्वं चेत्? तत् किं सौजन्यनिष्ठाभेदप्रतियोगिनी चन्द्रिका इति बोधस्याङ्गीकारे सौजन्यं प्रकारः, अभेदः सम्बन्धः, चन्द्रिका विशेष्यम्। ततः सौजन्याभिन्ना चन्द्रिकेति बोधः, प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः पदार्थसंसर्गोभयभिन्नत्वेन शाब्दबोधाविषयत्वात्। तथा चैकस्मिन्नंशे तदनुसरन्नपरत्र वैपरीत्यमाश्रयन् लज्जां नाङ्गीकुरुते। तथा च सौजन्याभिन्ना चन्द्रिकेति शाब्दबोधे जाते तदुत्तरभाविना सौजन्यनिष्ठाभेदप्रतियोगिनी चन्द्रिकेति मानसबोधेन राज्ञि चन्द्राभेदारोपः समर्थ्येत इत्यवश्यं वक्तव्यत्वात् तदपेक्षया तदुत्तर-

सुधा

भाविना चन्द्रिकाप्रतियोगिकाभेदानुयोगिसौजन्यमिति बोधेनैव तत्समर्थ्यताम्, अलमसादृष्टिकार्थकल्पनया भङ्ग्यन्तरेणोक्तार्थबुद्धिकल्पनया चेति वदन्ति। अत्रापि चमत्कारापकर्षका लिङ्गभेदादयो दोषाः यथा—

बुद्धिरब्धिर्महीपाल यशस्ते सुरनिम्नगा।
कृतयस्तु शरत्कालचारुचन्दिरचन्द्रिका॥

अत्र विषयविषयिणोर्लिङ्गादिवैरूप्यं ताद्रूप्यबुद्धौ प्रतिकूलम्, कविसमयसिद्धनयाऽपकर्षकाभावेन दोषत्वम्। 'सन्तापशान्तिकारित्वाद्वदन तव चन्द्रमाः।' इत्यादिवत्। इत्यलम्।

रूपकालङ्कृतिव्याख्या धरानन्देन निर्मिता।
टीकायां चित्रमीमासासुधायामाप पूर्णताम्॥

इति मिश्ररामबलस्यात्मजधरानन्दरचितचित्रमीमांसा-
व्याख्यायां सुधाख्यायां रूपकालङ्कारप्रकरण-
व्याख्या समाप्तिता[?]
मगमत्

अथ परिणामनिरूपणम्

'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति तल्लक्षणमुक्तम्। तत्र शङ्कयते—

यामि मनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथ।
जन्मजरामरणार्णवतरणतरण्डं तवाङ्घ्रियुगम्॥

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः।
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररासे॥

एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि तारापतिपाण्डुराणि।
संप्रत्यहं पश्यत दिग्वधूनां यशःप्रसूनान्यवतंसयामि॥

सुधा

एवं रूपकालङ्कारं व्याख्याय ततो यत्किञ्चिद्विच्छित्तिभेदेन भिन्नं परिणामालङ्कारं निरूपयितुमारभते—**अथेति**। रूपकानन्तरमित्यर्थः। तत्र **परिणामस्य** [1]प्राचीनोक्तं लक्षणमाह—[2]**आरोप्यमाणस्येति**। उपमानस्योपमेयोपयोगित्वं परिणाम इति तल्लक्षणम्। तत्र यथाश्रुतार्थकलक्षणे परिष्कारविशेषं कर्तुमाशङ्कयते—**यामीत्यादिना**। हे! जगन्नाथ, करुणारूपं जन्मादीनां तरणतरण्डं तव चरणयुगं मनोवाक्कायैरहं शरणं यामीत्यन्वयः। अत्र रूपक आरोप्यमाणस्य तरण्डस्य प्रकृते तरण उपयोगितयातिव्याप्तिः। **निरीक्ष्येति**। पयोदो मेघः रात्रौ विद्युन्नयनैरभिसारिकायाः मुखं निरीक्ष्य धारानिपातैः सहायं चन्द्रो वान्तः किन्नु इति आर्ततरं ररासे ध्वनिं चकार। अत्रारोप्यमाणनयनस्य निरीक्षणोपयोगित्वाद्रूपकेऽतिव्याप्तिश्च।

एतानीति। अवन्तीश्वररूपकल्पवृक्षजातानि चन्द्रतुल्यश्वैत्ययुतानि एतानि यशांस्येव प्रसूनानि सम्प्रत्यहं दिग्वधूनामवतंसयामि = अवतंसरूपाणि करोमि, यूयं पश्यत इत्यन्वयः। अत्रारोप्यमाणप्रसूनानामवतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगितयातिव्याप्तिः।

---

१. अलङ्कारसर्वस्वकृतेत्यर्थः।

२. आरोप्यमाणम् = उपमानम्, प्रकृतम् = वर्ण्यम्, उपमेयमित्यर्थः।

इति श्लोकेष्वारोप्यमाणानां तरण्य-नयन-प्रसूनानां तरण-निरीक्षणावतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगे सत्यप्युक्तलक्षणकृतालङ्कारसर्वस्वकारेणैव रूपकमङ्गीकृतम्।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥

इत्यादिश्रुतावारोप्यमाणानां रथिरथादीनाम् 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति वक्ष्यमाणाध्वपारगमनरूपप्रकृतकार्योपयोगे सत्यपि भगवता बादरायणेन 'नानुमानिकमप्येकेषामिति चेत्? न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च' इति शारीरकसूत्रे रूपकमङ्गीकृतम्। अतस्तेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिः। एवम्—

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-
रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम्।
दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः॥

इति भ्रान्तिमति,

सुधा

न चैतेषां परिणामत्वमेवास्तु, लक्षणकृता = अलङ्कारसर्वस्वकृतैव तेषु रूपकप्रतिपादनात्। एवं प्राकृतिकरूपकेष्वतिव्याप्तिमाशङ्क्य वेदेऽप्यतिव्याप्तिमाशङ्कते—**आत्मानमिति**। आत्मानं जीवं रथिनम्, शरीरन्तु रथमेव, विद्धि = जानीहि, बुद्धिन्तु सारथिम्, मनः प्रग्रहमेव विद्धीत्यादिश्रुतावारोप्यमाणरथिरथादीनां विष्णुपरमपदरूपाध्वनः पारप्राप्तिरूपकार्योपयोगितयाऽतिव्याप्तिः। न च तत्र परिणाम एवास्तु 'नानुमनिकमप्येकेषामिति चेत्, न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च' इति सूत्रे भगवद्बादरायणाङ्गीकृतरूपकस्यैव तत्र सत्त्वात्। अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च।

एवं रूपकेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य, अन्यालङ्कारेष्वतिव्याप्तिराशङ्क्यते—**एवमिति। भिन्नेष्विति।** इह रैवतके, इन्दोः किरणेषु उदञ्चश्चावाञ्चश्च तैरुच्चावचैः, अनेकविधैरित्यर्थः। 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः। रत्नकिरणैः भिन्नेषु मिश्रेषु, अत एव सहस्रसंख्यामुपगतेषु सत्सु नलिन्यः पद्मिन्यः 'नलं पद्मे नलं तृणम्' इति शाश्वतः। असौ प्रकाशमानोऽहिमांशुः सूर्यः, किलेति। रात्रावपि, 'दोषा च नक्तञ्च रजनौ' इत्यमरः। व्याकोशकोकनदतां विकचपद्मतां

विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जषण्डा-
न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।
न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥

इत्यपह्नुतौ,

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयःकृतेन किम् ।
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥

इत्यतिशयोक्तौ,

चक्रभ्रमणकरत्वात् कुदृष्टिभिर्दूरवर्ज्यमानत्वात् ।
अत्यन्तखेलनत्वान्मशक त्वामेव माधवं मन्ये ॥

इत्यनुमाने चातिव्याप्तिः, भ्रान्तिमत्यहिमांशोर्विकासे, अपह्नुताव-

सुधा

दधते । 'व्याकोचविकचस्फुटाः' इत्यमरः । 'रक्तोत्पलं कोकनदम्' इत्यपि च । अत्र भ्रान्तिमत्यतिव्याप्तिः । आरोप्यमाणरवेर्विकासात्मकप्रकृतकार्योपयोगित्वात् ।

विकसदिति । स कुमारः, वो ब्रह्मचर्यश्रियं वितरतु ददात्वित्यर्थः । यः सम्[सं]-यमेन अधः कृतानि विकसन्ति यान्यमरनारीणां नेत्रनीलाब्जानि, तेषां खण्डानि 'उपान्वध्याङ्वसः' [१।४।४८] इत्याधारस्य कर्मत्वम्, सर्वदाधिवसति, यो रुचिरकलापे शोभनबर्हे मयूरे न तु वर्तते । इत्यपह्नुतावमरनारीनेत्राणां ब्रह्मचर्य-दानरूपकार्योपयोगित्वेनातिव्याप्तिश्च ।

उरोभुवेति । सा दमयन्ती, यद् यस्मात् कारणान्नलस्य हृदयं विवेश, किं कृत्वैव ? त्रपैव या सरिन्नदी, सैव दुर्गः कोटः, तत्प्रतीर्य तीर्त्वा, उरोभुवा उरस्थेन कुम्भद्वयेन कलशद्वयेन विजृम्भितं चेष्टितम् । तत्कारणं किम् ! कलशयुगविशेषणम्— नवोपहारेण नूतनोपायनेन वयःकृतेन यौवननिवेदितेन । अत्रातिशयोक्तावति-व्याप्तिश्च । आरोप्यमाणकुम्भयुगस्य सरित्तरणकार्योपयोगितासत्त्वात् ।

चक्रेति । हे मशक ! चक्रभ्रमणकरत्वात्, कुदृष्टिभिः दूरतो वर्ज्यमानत्वात्, अत्यन्तखेलनत्वात्, त्वां माधवमेव मन्ये, इति श्लेषसङ्कीर्णेऽनुमानालङ्कारेऽ-तिव्याप्तिः ।

आरोप्यमाणमाधवस्य चक्रभ्रमणादौ प्रकृतकार्योपयोगित्वात् । अपह्नुतौ प्रकृतोपयोगित्वमाशङ्क्यौपनिषदन्यायेन निराकरोति—**अपह्नुताविति** । 'तं यथा

संभवः, यत्रारोप्यमाणं किञ्चित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासम्भवात् प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते, तत्रैव परिणामाङ्गीकारात्; यथा 'प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा' इति। अत्र त्वब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते। मयूरव्यंसकादिसमासेनो[पा. सू. २,१,७२]त्तरपदार्थप्राधान्यात्। न चोपमितिसमासाश्रयणेन पूर्वपदार्थप्राधान्याद् दृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्त्विति वाच्यम्; प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात्, 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'[पा. सू. २,१,५६] इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात्। अब्जस्य च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना सम्भवति। अतः प्रकृतदृगात्मतापत्त्यपेक्षणात् परिणामालङ्कारः।

नन्वेवं 'यामि मनोवाक्कायैः' इत्यादिष्वपि तरणादिशब्दलक्षितजन्मनाशाद्युपयोगित्वं तरण्यादीनामङ्घ्रियुगाद्यात्मनैवेति तेष्वपि परिणामप्रसङ्गः। मैवम्; यस्य कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यं तदात्मनोपयोगित्वस्य ग्राह्यत्वात्। तरण्यादिपदमुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यस्य च तरण्यादिष्वेव व्यवस्थितत्वात्। तस्मादुदाहृतेषु रूपकमेव। तेषु च नातिव्याप्तिरिति।

सुधा

स्वस्वरूपेणारोप्यमाणस्य कार्योपयोगित्वासम्भवात् प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते तत्रैव परिणामः। यथा—दृगब्जेनेत्यत्र "मयूरव्यंसकादयश्च" [२,१,७२] इति सूत्रेणोत्तरपदार्थप्रधानसमासाभ्युपगमेनाब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबद्धम्। दृगब्जमिवेति पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्य तु न प्राप्तिः सम्भाव्यते, प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगस्य बाधकत्वात्। "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" [२,१,५६] इति सूत्रेण तदभाव एव समासानुशासनाच्च। उत्तरपदार्थप्रधानतया स्वीकृताब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना सम्भवति। अतः प्रकृतदृगात्मना ऐक्यरूप्यापेक्षणात् परिणामालङ्कारः।

एवमर्थे कृतेऽपि पुनरतिव्याप्तिमाशङ्कते—नन्वेवमिति। 'यामि मनोवाक्कायैः' इत्यादिषु तरणादिशब्दलक्षितजन्मनाशादावुपयोगिता, अङ्घ्रियुगाद्यात्मनैव तरण्यादीनां सम्भवतीत्यतिव्याप्तिरेवेत्याशङ्का। समाधत्ते—मैवमिति। कार्यवाचिना पदेन प्रथमप्रतीतोऽभिधागम्यो यस्तस्यार्थः, तत्सम्पादनसामर्थ्यं यस्य, तदात्मनोप-

नन्वेवमुक्तातिव्याप्तिपरिहारेऽपि—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसा-
वन्तः शून्यकरोऽपि सेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः॥

इत्यप्रस्तुतप्रशंसायामतिव्याप्तिः।

तत्राप्रकृतवारणरसनाविपर्ययादीनां प्रकृतदुष्प्रभुरसनाविपर्ययाद्यात्मतयैव तत्सेवात्यागलक्षणकार्योपयोगित्वात्। न हि यथा वारणस्य कर्णचापलं भ्रमरस्य तत्सेवात्यागे हेतुः, यथा तस्य रसनाविपर्ययः शून्यकरता च तत्र हेतुः, मदः प्रत्युत तत्सेवायामेव हेतुरिति तस्य तत्त्यागहेतुत्वं दूरापास्तम्। एवमपि यत्तेषां त्यागहेतुत्वं निबध्यते तद्वारणादीनामप्रकृतानां दुष्प्रभुप्रभृतितादात्म्यापत्त्यैव निर्वाह्यमिति।

सुधा

योगित्वस्य तेन पदेन ग्राह्यत्वात्। तरणादिपदस्य यो मुख्यार्थः, तन्निवर्तनसामर्थ्यस्य तरण्यादिषु व्यवस्थितत्वात्, न त्वङ्ग्यात्मनेति नातिव्याप्तिः। प्रकरणमुपसंहरति—**तस्मादिति**। उदाहृतेषु रूपकमेव, न तु परिणामप्राप्तिरिति भावः।

दूषणान्तरमाशङ्क्य निराकर्तुमुपयोगित्वमित्यस्य परिष्कारं प्रतिपादयितुञ्च भूमिकामाह—**नन्वेवमिति**। सोऽपूर्व इति। हे भ्रातः, भ्रमर, एष ग्रहः आग्रहः कः? त्वं सर्वं किं विस्मृतवानसि? सोऽपूर्वो रसनाया जिह्वाया विपर्ययो नाम वागस्थैर्यम्, तस्य विधिः। अथ च रसना=शृङ्खला, तस्या विपर्ययो नाम वैलक्षण्येन बन्धनम्, तस्य विधिः। अथ कर्णयोश्चापल चञ्चलता, राजपक्षे—असत्यवाक्श्रवणम्, अथ दृष्टिः सा; मद उन्मादः, तेन विस्मृता स्वदिक् परदिग् वा। राजपक्षे—स्वजनः परजनो वा। किं बहुना यद्यस्मादसौ वारणोऽन्तःशून्यकरो निषेव्यते—इत्यप्रस्तुतप्रशंसायामतिव्याप्तिः।

तत्राव्याप्तिप्रकारमाह—**तत्रेति**। अप्रकृतवारणरसनाविपर्ययादीनां प्रकृतदुष्प्रभुरसनाविपर्ययात्मतयैव तत्सेवात्यागलक्षणरूपकार्यस्योपयोगित्वसत्त्वात्। वारणस्य कर्णचापल भ्रमरस्य गजसेवात्यागे यथा हेतुः, तथा तस्य रसनाविपर्ययशून्यकरत्वयोर्न हेतुत्वम्। मदस्य तु प्रत्युत तत्सेवायामेव हेतुत्वे त्यागहेतुत्वस्य दूरापास्तत्वात्। एवमपि रसनाविपर्ययादीनां यत्त्यागहेतुत्वनिबन्धनम्, तस्याप्राकृतानां वारणादीनां दुष्प्रभुतादात्म्यापत्त्यैव निर्वाह्यत्वात्।

'सुहृदालापेनैव' **इत्यत्रोदाहृतपरिणामेऽव्याप्तिश्चतदवस्था। तत्र चन्द्रवन्मुखस्याप्यप्रकृतत्वेन प्रकृतात्मनोपयोगित्वाभावात्। उच्यते; प्रकृतात्मनेत्यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपर इति नोदाहृतपरिणामाव्याप्तिः।**

उपयोगित्वं च प्रकृतागमकार्यं प्रति विवक्षितम्। अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रकृतदुष्प्रभुसेवात्यागगमकवारणसेवात्यागं प्रत्युपयोगित्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः।

एवं च—

आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम्।
प्रकृतस्योपयोगि स्यात्परिणाम उदाहृतः॥

इति विद्यानाथलक्षणं प्रकृतस्येति पदस्य प्रकृतगमकस्येति व्याख्यानेन परिष्करणीयम्।

अयं च परिणामो द्विविधः—सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्या-

सुधा

दोषान्तरमप्यन्यत्राह—**'सुहृदालापेन'** इत्यत्र चन्द्रवन्मुखस्याप्यप्रकृतत्वेन प्रकृतात्मनोपयोगित्वाभावादव्याप्तिः। एवमतिव्याप्त्यादिकं दत्त्वा प्रकृतात्मनेत्यस्यार्थान्तरपरतया समाधत्ते–**उच्यते**। प्रकृतात्मनेत्यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपर इति व्याख्यानान्नाव्याप्तिरित्यर्थः। चन्द्रस्य विषयत्वस्य निर्बाधत्वादिति हेतुरत्र द्रष्टव्यः।

'सोऽपूर्वः' इत्यत्राप्रस्तुतप्रशंसायामतिव्याप्तिं वारयति—**उपयोगित्वञ्चेति**। प्रकृतस्यागमकं यत् कार्यम्, तं प्रत्युपयोगिता वाच्या। तत्र तु दुष्प्रभुसेवात्यागस्य गमको यो वारणसेवात्यागः, तं प्रत्युपयोगित्वम्। ननु प्रकृतागमककार्यं प्रतीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः। तथा च विषयिणो विषयात्मत्वेन प्रकृतागमककार्योपयोगित्वं परिणाम इति व्याख्याने न दोष इति भावः।

प्रसङ्गाद्विद्यानाथोक्तलक्षणमपि परिष्कुर्वन् व्याचष्टे—**एवं चेति**। आरोप्यमाणम्=विषयी, आरोपविषयात्मतया=विषयरूपतापत्त्या स्थितं प्रकृतकार्यस्य चेदुपयोगि स्यात्, तत्र परिणाम, इति विद्यानाथलक्षणे प्रकृतकार्यस्येत्यस्य प्रकृताऽऽगमककार्यस्येति परिष्कारेऽप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेषु न दोष इति ध्येयम्।

परिणामं विभजते—**परिणाम इति**। सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां परिणामद्वैविध्यमित्यर्थः।

ष्याम् । सामानाधिकरण्येन यथा—

तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥

अत्रारोप्यमाण आन्तरो विषयभूतसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्योपयोगीति परिणामः ।

उभयोर्विभक्त्यैक्यात् सामानाधिकरण्यम् ।

वैयधिकरण्येन यथा—

पुन्नागजालकैर्हारान् काञ्चीः केयूरदामभिः ।
कर्णिकाः कर्णिकारैश्च विहर्तुं विदधुर्वने ॥

अत्रारोप्यमाणा हारादयो विषयभूतपुन्नागजालकादिरूपतयैव वनक्रीडोपयोगिन इति परिणामः । विभक्तिभेदाद्वैयधिकरण्यम् । इदं च

सुधा

आद्यमुदाहरति—**सामानाधिकरण्येनेति** । **तीर्त्वेति**—। अनर्घराघवनाटके पद्यम् । आत्मना तृतीयः=सीतालक्ष्मणसहित इति यावत् । असौ प्रक्रान्तो रामः भूतेशस्य शम्भोर्मौलिमालारूपाम् अमरधुनीं गङ्गां तीर्त्वा, तस्मै नाविकाय गुहसंज्ञाय सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमातरं तरणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतया दत्तवान् । अथो अनन्तरं चित्रकूटं प्रति प्रतस्थे । कीदृशो व्यामेन तिर्यक् प्रसारितवामभुजद्वयान्तरालेन ग्राह्यौ तावत्परिणाहौ स्तनौ यासां तथाभूतानां शबराणां व्याधानां युवतिभिः कौतुकेनोदञ्चन्ति विकसन्त्यक्षीणि यत्र क्रियायां कृच्छ्रात् क्लेशाद् अन्वीयमान इत्यर्थः ।

अत्र लक्षणं गमयति—**अत्रेति** । आरोप्यमाण आन्तर आरोपविषयभूतसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्योपयोगित्वात् तत्त्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यमाह—**उभयोरिति** । विभक्त्यैक्यस्यैवात्र समानाधिकरणत्वादित्यर्थः ।

द्वितीयमुदाहरति—**यथेति** । पुन्नागानां जालकैर्हारान् केसरदामभिः काञ्चीः, कर्णिकारैः कर्णिकाः, ता वने विहर्तुं रचयन्ति स्मेत्यन्वयः ।

आरोप्यमाणहारादीनां विषयभूतपुन्नागजालकाद्यात्मना वनक्रीडोपयोगित्वात्, विभक्तिभेदाच्च वैयधिकरण्येन परिणाम इत्यर्थः । प्रसङ्गादन्यत्राप्येतदतिदिशति—

वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि सम्भवति। यथा—

तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-
च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे।
नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे
नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः॥

अत्र नदीदृशोर्विषयोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः शेखरतिलकयोर्नास्ति। यथा वा—

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिना पौनरुक्त्यं विकल्प-
श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः।
द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-
न्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः॥

सुधा

इदं चेति। वैयधिकरण्येन परिणामसत्त्वं रूपकेऽप्यस्तीति तदुदाहरति—**तारानायकशेखरायेति।** चन्द्रशेखराय, जगतामाश्रयाय, जलधरशोभाधारकग्रीवाय, पार्वतीसङ्गैकशृङ्गारिणे, गङ्गया शेखरिणे, दृशा=अग्निरूपनेत्रेण तिलकिने, भगवता नारायणेन अस्त्रवते, सर्पैः कङ्कणिने, कैलासेन गृहवते; शिवाय सा इयं नतिरस्तु।

अत्र नदीदृशोर्विषयोर्या विभक्तिः, सा आरोप्यमाणशेखरतिलकयोर्नास्तीति वैयधिकरण्येन तत्सिद्धिरित्यर्थः।

उदाहरणान्तरमाह—**द्विर्भाव इति।** कामस्य द्विधाभवनम्, देवकल्पवृक्षाणां **पौनरुक्त्यं** पुनरुक्तिभावः, चिन्तारत्नस्य चिन्तामणेर्विकल्पो भेदरूपः, धर्मराजस्य कर्णस्य वा वीप्सा, इन्द्रस्य द्विरुक्तिः, दैत्याधिपनाशकलाक्रीडायाः कर्तुर्हरेः जगति कोविदानां चतुराणामानन्दं कुर्वन् श्रीनृसिंहनामा महीन्द्रो विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते। अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां कामादीनां च विभक्तिभेदात् तत्सत्त्वमित्यर्थः।

अत्र **गङ्गाधरकृतः**—गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणि शिवे कविकर्तृकनतेः प्रक्रान्तत्वम्। शृङ्गारित्वे शेखरादिभूषणापेक्षायां नद्यादेः शेखरादिरूपतयैवोपयोगाद्रूपकमेव शुद्धम्, न तु परिणाम इति। न च विषयाभिन्नतया विषयिणोऽवस्थानरूपपरिणामस्य विषयवाच[क]नद्यादिपदोत्तरवर्तितृतीयाया अभेदार्थकतया शेखरादेस्तदन्वयित्वात् सत्त्वमेवेति वाच्यम्, विषयाभिन्नत्वेन विषयिणो भानेऽपि विषयतादात्म्येन तस्य प्रकृतानुपयोगात्। एवम्, 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः' इत्यत्र कोविदानन्दजननजग-

अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभृतीनां च विभक्तिभेदः । अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ?

नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।
अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यत इति, तदयुक्तम् । अत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण

सुधा

दुत्कर्षयोः कथनीयत्वम् । तत्र नृसिंहनृपस्य कोविदानन्दजनकत्वमप्यारोप्यमाणद्वितीयमन्मथादिताद्रूप्येण यथा सम्भवति, न तथा केवलरूपेणेति विषयिणः स्वात्मनैवोपयोगः, न तु विषयात्मना, अतस्तत्रापि न परिणामसम्भव इत्याहुः । तन्मन्दम् । 'नारायणेनाश्रिणे' इत्यंशस्य शृङ्गारितायामनुपयोगात्, तदुपादानबलेन प्रकृते शृङ्गारित्वस्य नमस्कार्यत्वं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा क्रमभङ्गापत्तेः, अत्रास्य नारायणतादात्म्यापत्त्यैव तद्गुणीभावेन शिवोत्कर्षपर्यवसानात् केवलशेखरादेरन्यत्रापि सत्त्वेन नद्यादितादात्म्यापत्त्यैव प्रकृतोत्कर्षावगमात्तदावश्यकः । एवं द्वितीयेऽपि मन्मथादिप्रत्येकसाध्यतत्तत्कार्येषु एकस्यैव राज्ञो हेतुत्वेन चमत्कारातिशयसमुल्लासात्, राज्ञः स्वरूपेणैव तत्रोपयोगादेवोत्कर्षसिद्धौ विषयतादात्म्यापेक्षाया आवश्यकत्वे परिणामस्यैव योग्यत्वादिति दिक् ।

अत्र परिणामस्य व्यङ्ग्यतायामुदाहरणं वक्तुं प्राचीनोक्तं तदुदाहरणं खण्डयितुमुपन्यस्यति—**अथेति** । पूर्वं **विद्याधरोक्त**मुदाहरणं खण्डयति—**नरसिंहेति** । हे नरसिंह धरानाथ, तव वर्णने वयं के, यस्य यशो राजानमाक्रम्यापि विजृम्भत इत्यन्वयः ।

अस्य व्यङ्ग्यतां प्रतिपादयति—**अत्रेति** । राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगि**नः** प्रतीत्या परिणामस्य व्यङ्ग्यत्वमिति **विद्याधर** आह, तदयुक्तम्—अत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणस्योपयोगोऽत्रास्ति, न चन्द्रतादात्म्यापत्त्या, यतस्तेनापि विषयेण स्वरूपेण कार्यं प्रत्यनुपयोगात् । कार्य्योपयोगार्थं तस्य विषयरूपेण परिणतेरपेक्षायामेव तदङ्गीकारात् ।

कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयिणे विषयात्मना परिणत्यपेक्षाया-मेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह—

त परिणाम द्विविध कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।
परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥

विद्यानाथेन तूदाहृतम्—

एष शाम्यति वस्तापो राजपादनिषेवया ।
कण्टकद्रुममूलेषु वासस्तं शमयेत् कथम् ॥ इति ।

नास्त्यत्र प्रागुक्तदोषानुषङ्गः, नृपचरणसेवायां प्रस्तुतायामारोप्य-माणायाः चन्द्रचरणसेवायाः नृपचरणसेवात्मतयैव तापशान्तिहेतु-त्वात्, तापशब्दस्य सौरतापसाधारण्येऽपि प्रकृते राज्यभ्रंशजनित-तापस्यैव विवक्षितत्वात्, तन्निवर्तने चन्द्रकिरणसेवायाः स्वतोऽ-सामर्थ्यात् । तथापि प्राचीनानां मत एवैतदुदाहरणम् । ते हि 'राजपादनिषेवया' इत्यस्य प्रकरणनियन्त्रितत्वादप्रकृतायां चन्द्रकिरणसेवायां शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार इति मन्यन्ते ।

सुधा

विद्याधरग्रन्थोक्तिं दर्शयति—**यदाह** [इति] । विद्याधर इति शेषः । यत्र विषयी आरोपविषयतया प्रस्तुतकार्योपयोगाय परिणतिं प्राप्नोति, स परिणामः । बुधास्तद्द्विविधं कथयन्तीत्यन्वयः ।

विद्यानाथप्रतिपादितं ध्वनेरुदाहरणं खण्डयति—**विद्यानाथेनेति** । यो वस्तापो राजपादनिषेवया शाम्यति । कण्टकिद्रुममूलेषु एष वासः तं सन्तापं कथं शमयेदित्यन्वयः ।

अत्र पूर्वदूषणाभावमाह—**नास्त्यत्रेति** । तदेवाह—**नृपचरणसेवायामिति** । प्रस्तुतनृपचरणसेवायामारोप्यमाणचन्द्रकिरणनिषेवाया राजचरणसेवारूपेणैव ताप-शान्तिहेतुत्वसत्वात्, सौरतापसाधारणतापस्यात्र राजभ्रंशजनिते तस्मिन् वक्तु-मिष्टत्वात्, तत्तापशमने चन्द्रकिरणनिषेवायाः स्वस्वरूपेण सामर्थ्याभावात् । एतस्य व्यङ्ग्योदाहरणस्य प्राचीनमतप्रतिपाद्यतां दर्शयति—**तथापीति** । तन्मत-माह—**ते हीति** ।

'राजपद' इत्यादेः प्रकरणनियन्त्रितत्वेनाप्रकृतचन्द्रकिरणसेवारूपार्थस्य शब्द-

वस्तुतस्त्वप्रकृतेऽप्यर्थे शब्दानामभिधैव व्यापार इत्यस्माभिः श्लेषप्रकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्, इहापि 'राजपादनिषेवया' इत्यत्र चन्द्रकिरणसेवायामप्यभिधैव व्यापारः। अतः प्रस्तुताप्रस्तुतद्वयताद्रूप्यप्रतीतेः श्लेषभित्तिकातिशयोक्त्यादिष्विव संसर्गविधयैव लाभात्तस्य प्रकृतकार्योपयोगितायास्तृतीयाया लाभाच्च न क्वापि व्यञ्जनाव्यापारापेक्षेति, नेदं परिणामध्वनेरुदाहरणम्। इदं च दूषणं पूर्वोदाहरणेऽपि तुल्यम्। इदं तूदाहरणम्—

चिराद्विषहसे ताप चित्त चिन्ता परित्यज।
नन्वस्ति शीतलः शौरेः पादाब्जनखचन्द्रमाः॥

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादाब्जनखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तमेव निषेवस्व, तन्निषेवणादयं तापः शान्तिमेष्यतीति परिणामो व्यज्यते। एवं रूपकवैलक्षण्ये परिणामो निरूपितः।

सुधा

शक्तिमूलव्यञ्जनाव्यापारविषयत्वेन व्यङ्ग्यता प्राचीना मन्यन्ते। अस्मन्मते नैवं सम्भवतीत्याह—**वस्तुत इति**, 'अप्रकृतेऽप्यर्थेऽभिधाया एव प्रवृत्तिरित्यस्य श्लेषे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्' इदमुपलक्षणं वृत्तिवार्तिके प्रतिपादितत्वादित्यर्थः। एवमिहापि राजकिरणनिषेवायामभिधैव व्यापारः। श्लेषाश्रयाभेदनिश्चयमूलातिशयोक्त्यादिषु ताद्रूप्यप्रतीतेः ससर्गविधया यथा लाभस्तत्रापि प्रस्तुताप्रस्तुतद्वयताद्रूप्यप्रतीतेः संसर्गविधयैव लाभ इत्यर्थः।

तृतीयाविभक्त्या प्रकृतकार्योपयोगित्वस्यापि लाभान्न कुत्रापि विषये व्यञ्जनाव्यापारापेक्षेति व्यर्थमेवेदं परिणामध्वनेरुदाहरणम्। इदं दूषणमन्यमतेऽप्यतिदिशति—**इदं चेति**। **पूर्वोदाहरण** इति। **विद्याधरोक्तोदाहरणेऽपीत्यर्थः**।

एवं प्राचीनमुदाहरणं निराकृत्य स्वयमुदाहरणमाह—**चिरादिति**। हे चित्त, त्वं चिरात् सन्तापं विषहसे, इदानीं चिन्तां परित्यज, शौरेः श्रीकृष्णस्य शीतलः पादाब्जनखचन्द्रमाः अस्त्येवेत्यन्वयः।

अत्र व्यङ्ग्यमवतारयति—**अत्रेति**। चिरतापपीडितं प्रति हरिपादाब्जनखचन्द्रस्य सद्भावप्रदर्शनेन तमेव निषेवस्व। तत्सेवनादस्य तापस्य शान्तिमेष्यतीति परिणामो व्यज्यते। प्रकरणमुपसहरति—**एवमिति**।

तत्र रूपके प्रकृतमप्रकृतरूपापन्नं भवति, परिणामे त्वप्रकृतं प्रकृतरूपापन्नं भवतीति वैलक्षण्ये स्थिते यत्तदुपजीव्य चक्रवर्तिनान्यथैव तयोर्वैलक्षण्यं वर्णितम्। 'मुखचन्द्रः' इति रूपके मुखं महारजतरूपेण पटवदारोप्यमाणचन्द्ररूपेण स्थगित-स्वरूपं भवति। 'मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति' इति परिणामे तु मुखमनाच्छादितस्वरूपमेव भवति। चन्द्रस्य मुखात्मनैव विरहताप-शान्तिहेतुत्वादिति। उक्तं च—

विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगनं यथा।
रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः॥
यदा तु विषयो रूपात् स्वस्मादप्रच्युतो भवेत्।
उपयुक्त्यै तदाकारः परिणामस्तदा मतः॥ इति।

अत्रेदं विचारणीयम्—रूपके विषयस्य स्थगनं न तावत्तिरोहित-रूपत्वम्, रजतभ्रमेण शुक्तिस्वरूपस्येवाहार्यारोपेण विषयस्य तिरोधाना-

सुधा

रूपकाद्वैलक्षण्यं दर्शयति—तत्रेति। अयमर्थः—रूपके प्रकृतस्याप्रकृतताादात्म्यम्। अत्र त्वप्रकृतस्य प्रकृततादात्म्यमिति ततो विशेषः।

वैलक्षण्यप्रतिपादने चक्रवर्तिमतं खण्डयति—यदुपजीव्येति। विद्यानाथोमुपजीव्येत्यर्थः। तन्मतानुवर्तिनेति यावत्। तयोः=रूपकपरिणामयोरित्यर्थः। अन्यथैव=प्रकारान्तरेणैव। प्रकारान्तरमेवाह—मुखं चन्द्र इति। रूपकालङ्कारे महारजतरूपेण पटस्येव मुखस्यारोप्यमाणचन्द्ररूपेण स्थगितस्वरूपत्वम्। मुखचन्द्रेण तापः शाम्यतीति परिणामालङ्कारे तु मुखस्यानाच्छादितरूपतैव मुखरूपेणैव चन्द्रस्य तापोपशमने हेतुत्वात्।

चक्रवर्तिमतं दर्शयति—उक्तञ्चेति। यदा विषयिणश्चन्द्रादेराकारम्=स्वरूपं स्वस्मिन्नारोप्य विषयस्य=मुखादेः स्थगनमाच्छादनं भवेत्तदा रञ्जनेन तुल्यत्वात् हेतोः तत्र रूपकता भवेत्। यदा तु स्वस्वरूपादप्रच्युतस्तदाकारविषय्याकारोऽपि कार्योपयोगार्थं विषय एव तत्तादात्म्ययुक्त एव भवेत्, तदा परिणाम इत्यन्वयः। पाठान्तरे तु स्वस्वरूपादप्रच्युत एव विषयी कार्योपयोगाय विषयाकारो मुखाकारो भवेत्, तत्र परिणाम इत्यन्वयः।

तन्मतखण्डनप्रकारमाह—अत्रेदमिति। तत्रैवं विचार्यते—किं तावत्स्थगनत्वम्? तिरोहितरूपत्वं वा विषय्युपसर्जनत्वेऽपि विशेषितत्वं वा? आद्ये रूप-

संभवात्। शारीरके च 'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्रोद्गीथस्यादित्यदृष्टिविषयत्वाङ्गीकारे रजतदृष्टिविषयशुक्तिस्वरूपमिवोद्गीथक्रियास्वरूपं तिरोधीयेतेत्याशङ्क्याहार्यदृष्टेरतिरोधायकत्वस्योक्तत्वात्। नापि विषय्युपसर्जनत्वम्, परिणामेऽपि तुल्यत्वात्; उभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानस्य मयूरव्यंसकादिसमासस्याविशेषात्। अत एव विषयिविशेषितत्वं स्थगनमित्यपि निरस्तम्, विषयिणो विशेष्यत्वात्। तस्मात् स्थगनास्थगनवैलक्षण्यवचो निरालम्बनमिति विषयात्मनोपयोगेनैव परिणामस्य रूपकाद्वैलक्षण्यं समर्थनीयमित्यलं विस्तरेण।

इति चित्रमीमांसायां परिणामालङ्कारप्रकरणम्

सुधा

केऽप्यातिः, शुक्तिरूपस्य रजतभ्रमेणेवाहार्यचन्द्रारोपेण मुखादेस्तिरोधानासम्भवात्। आहार्यारोपस्य तिरोधायकत्वे वेदान्तभाष्यस्य सम्मतिमाह— **शारीरके चेति**। य एवासौ तपतीत्याद्युद्गीथोपासनविद्याया आदित्यदृष्टिविषयताङ्गीकारे उद्गीथक्रियारूपस्य रजतदृष्टिविषयशुक्तिरूपस्येव तिरोधानाशङ्कायामाहार्यदृष्टेस्तिरोधायकता नास्तीत्यस्य शारीरकभाष्ये प्रतिपादितत्वादिति तदर्थः।

द्वितीये परिणामस्य पृथक्कथनानुपपत्तिः। "मयूरव्यंसकादयश्च" इति सूत्रकृतोत्तरपदार्थप्रधानरूपवृत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात्, विषयिणो विशेष्यत्वेन तृतीयपक्षस्याप्यसम्भवाच्च।

उपसहरति—**तस्मादिति**। चक्रवर्त्युक्तं स्थगनास्थगनवैलक्षण्यं निरालम्बनमेवेति प्रकरणार्थः। स्वय तयोर्वैलक्षण्यमाह—**विषयात्मनेति**। चन्द्रादेर्मुखाद्यात्मना कार्योपयोगित्वे परिणामः। मुखादेश्चन्द्राद्यात्मना तत्त्वे रूपकमित्यस्यैव वैलक्षण्यस्य समर्थनीयत्वमित्येव प्रामाणिकानां सम्मतमिति बोध्यम्।

रसगङ्गाधरकृतस्तु[1]—विद्याधरोक्तध्वनेरुदाहरणम्; विजृम्भमाणस्य प्रागल्भ्यमात्रत्वकथने कवेरविवक्षया निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तायां स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्यरूपप्रौढिविशेषस्य तस्य कथने कविविवक्षाया चन्द्रकर्मकाक्रमणस्यैवोपयोगात्, नृपकर्मकस्य निषेधाच्च, विषयिताया व्यज्यमाननृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणस्योपयोगसत्त्वेन सम्यगेवेति।

---

१. आन० २, पृ० ३३७–३३८।

सुधा

यदपि 'चिराद्विषहसे' इत्यप्पय्यदीक्षितोक्तध्वन्युदाहरणमनूद्यारोप्यमाणस्य विषयात्मकतया प्रकृतकार्योपयोगे परिणाम इत्यत्र प्रकृतकार्योपयोगमात्रं न परिणामशरीरं किन्तु विषयिगतायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदकीभूतं विषयताद्रूप्यम्। एवञ्चात्र नखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तन्निषेवणादयं तव तापशान्तिमेष्यतीति प्रकृतकार्योपयोगिताया व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतविषयिणि विषयताद्रूप्यरूपपरिणामस्य वाक्यवाच्यत्वात् न सर्वथा व्यङ्ग्यत्वं वक्तुमुचितमिति दूषणमुक्त्वा, स्वयम्—

इन्दुना परसौन्दर्यसिन्धुना बन्धुना विना।
ममायं विषमस्तापः केन वा शमयिष्यते॥

अत्र वक्तुर्विरहितया व्यज्यमानरमणीवदनाभिन्नत्वेनेन्दुरभिप्रेतः, तेन रूपेणैव तस्य विरहसन्तापशमनहेतुत्वात्। मुखस्य चन्द्राभिन्नत्वेन बोधे तेन विरहतापशमनरूपप्रकृतकार्यानुपपत्त्या चन्द्रस्य विषयिणो मुखरूपविषयाभिन्नत्वस्य व्यङ्ग्यतायामेव सम्भवादस्मदीयोदाहरणस्य निर्दोषत्वम्। अयम् अर्थशक्तिमूलः। शब्दशक्तिमूलस्तु—

पान्थ मन्दमते किं वा सन्तापमनुविन्दसि।
पयोधरं समाश्रास्व येन शान्तिमवाप्नुयाः॥

अत्र शीघ्रं तापशमनहेतुत्वेनोपस्थिते पश्चान्मन्दबोधनीयविशेष्यकस्मरतापवत्ताविशिष्टबुद्धौ सत्यां सहृदयस्य तादृशतापशामकरमणीस्तनरूपविषयताद्रूप्यबुद्धिर्भवतीति वदन्ति।

तत्र वदन्ति—विद्याधरोक्तोदाहरणे "राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे" इति कोशादुभयोरर्थयोर्वाच्यत्वेन ध्वन्युदाहरणस्य वक्तुमयोग्यत्वात्। अन्यथा 'विद्वन्मानस' इत्यादौ वाच्यरूपकत्वाङ्गीकारविरोधापत्तेश्च। यदपि प्रकृतकार्योपयोगरूपपरिणाममनभ्युपगम्य विषयिगतायाः प्रकृतकार्योपयोगितावच्छेदकीभूतविषयताद्रूप्यं परिणामशरीरमङ्गीकृत्य चिरादित्युदाहरणे दूषणदानम्, तदप्ययुक्तम्; विशिष्टस्यैव तथात्वे परिणामालङ्काराभ्युपगमेन विषयिणि विषयताद्रूप्यमात्रस्यापि परिणामशरीरत्वे मानाभावात्।

यदपि तैरुदाहृतम्—इन्दुनेत्यादि। तदपि मन्दम्; तत्रातिशयोक्तेरङ्गीकारात्। 'पान्थ मन्दमते' इति शब्दशक्तिमूलध्वनावुदाहृतम्, तदपि न; पयोधरपदवाच्ययोः मेघस्तनयोरभेदान्वयात् तत्र ध्वनित्वानौचित्याच्च।

सुधा

परिणामे एवं शाब्दबोधप्रकारः—दृगब्जेनेत्यत्र दृगभिन्नमब्जमिति बोधः। 'वचःसुधाम्' इत्यत्र वचनाभिन्ना सुधेति बोधः। असमासस्थले तु भ्रातराभिन्नं सौमित्रि मैत्रीमयमिति बोधः। रूपके तु दृङ्निष्ठाभेदप्रतियोगि अब्जमिति भेदः। अत्र रूपके प्रोक्ता दोषा अत्राप्युन्नेया इत्याह—**अब्जमिति**।

मम्मटभट्टानुयायिनस्तु—दृगब्जेनेत्यत्रोपमैव। "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" [२,१,५६] इति समासाङ्गीकारात्। न च प्रसन्नत्वरूपधर्मस्य तद्बाधकत्वमिति वाच्यम्? प्रसन्नत्वातिरिक्तरमणीयत्वरूपसामान्यधर्माप्रयोगस्य सत्त्वात्। न च धर्मान्तरप्रयुक्तसाम्यस्याविवक्षायामपि प्रसन्नत्वरूपधर्मप्रयोगात् कथं समास इति वाच्यम्? उपमानिमित्तधर्मोपमितिसमासनिषेधस्य—

भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः।
छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम्॥

इत्याद्यनुरोधेन स्वीकारात्। नह्यत्र भाष्याब्धिरिति रूपक विवक्षितं, भाष्यप्रधानताभङ्गापत्तेः। अतो विततदुरवगाहत्वादिधर्मप्रयुक्तसाम्यविवक्षया गाम्भीर्यस्य तत्प्रयोजकत्वमपहाय तत्सत्त्वेऽप्युपमितसमासाभ्युपगमात्। न च भाष्याब्धिरित्यत्र परिणामाभ्युपगमेन भाष्यप्राधान्यसम्भवात् कथं तदुपन्यासः, अतिरिक्तकल्पनापेक्षया तादृशार्थस्यैव योग्यत्वात्; वचस्सुधामित्यत्राप्युपमितिसमाससत्त्वे बाधकाभावात्। 'वदनेन्दुना तन्वी स्मर चापं विलुम्पति' इत्यत्र रूपकभेद एव, इन्दोः स्वरूपेण स्मरतापानपबाधकतया वदनाभिन्नत्वेनावस्थानात्। विषयविषयितावच्छेदकान्यतररूपेण निश्चीयमानतदन्यतरकत्वस्यैव रूपकत्वात्। 'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' इत्युक्तत्वात्। तस्मात् परिणामस्य पृथक्त्वेन कथनमयुक्तमित्याहुः।

धरानन्देन रचिता परिणामप्रकाशिनी।
व्याख्याया चित्रमीमासासुधायामाप पूर्णताम्॥

इति वसिष्ठगोत्रीयमिश्ररामबलस्यात्मजेन रचितायां
चित्रमीमांसाव्याख्यायां सुधाभिधायां
परिणामलङ्कारप्रकरणव्याख्यानं
समासिता[?]मगमत्।

अथ ससन्देहालङ्कारः

साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।
प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः ससंदेहः स इष्यते ॥

त्रिविधश्चायं ससंदेहः—शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । क्रमेण यथा—

आनीय द्विषता धनानि विपिने राजन्यचूडामणे
तेष्वालोक्य विनिर्मलं हिमकलाखण्ड करण्डं पुनः ।
किं वाद्यं किमु पेषणं किमु धन किं क्षेपणीयायुध
किं वा दैवतमित्यनिश्चितधियो मन्दाः पुलिन्दा जनाः ॥

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥

सुधा

अथेति । परिणामनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । ससन्देह इति लक्ष्यनिर्देशः, सन्देहेन सह वर्तमानत्वादित्यर्थः । एतस्यैव सन्देह इति संज्ञान्तरम्, चन्द्रालोकादौ तथा दृष्टत्वात् । तल्लक्षणं प्राचीनोक्तं दर्शयति—**साम्यादिति** । अप्रकृतार्थस्य साम्यादनवधारणा या प्रकृतार्थाश्रया या बुद्धिः, ससन्देह इत्युच्यते इति लक्षणान्वयः । प्राचीनोक्तं ससन्देहविभागमाह—**त्रिविध इति** । त्रैविध्यमेव दर्शयति—**शुद्ध इत्यादि** ।

त्रीन् भेदानुदाहरिष्यन् शुद्धमुदाहरति—**क्रमेण यथेति** ।

आनीयेति । हे राजन्यचूडामणे, द्विषतां शत्रूणा धनान्यानीय तेषु धनेषु विनिर्मलं हिमकलाखण्ड पुनः करण्डमालोक्य वाद्यं किम्, पेषणं किमु, धनविशेषः किम्, क्षेपणीयस्यायुधं किम्, दैवतं किं वा ? इति अनिश्चितबुद्धयो मन्दाः पुलिन्दाः जनाः सन्तीत्यन्वयः । अत्र शुद्धः ससन्देहः, मध्यान्तयोर्निश्चयाभावादित्यर्थः । अप्रकृतार्थानां वाद्यादीना साम्यात् हिमकरण्डाद्याश्रयबुद्धेरनवधारणीयत्वात् ससन्देह इति भावः ।

निश्चयगर्भमुदाहरति—अयमिति । अय राजा, मार्तण्डः = रविः किम् ! स रविः खलु सप्तभिरश्वैरितः, कृशानुरग्निः किम् ! एष कृशानुः सर्वा दिशो

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्
बिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥

इति वदन्ति ।

अत्रेदं विचारणीयम्—साम्यादिति किमन्नाद्धेतोर्वसतीतिवत्फलत्वेन हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी, उत स्वतो हेतुत्वविवक्षया । आद्येऽप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वमर्थः स्यात् ।

सुधा

निश्चितं न प्रसरति, साक्षात् कृतान्तो यमः किम्! असौ यमस्तु महिषवाहन इति प्रतिभटा आजौ युद्धे त्वां समालोक्य विकल्पान् संशयान् विदधति कुर्वन्तीत्यन्वयः । अत्र राशि 'अयं मार्तण्डो नवा' इति सन्देहे जाते सप्ततुरगगामित्वं रविधर्म उक्तः, तेन रविसन्देहे निवृत्तेऽपि पुनरग्नित्वादिना सन्देहान्निश्चयगर्भता इति तद्भावः ।

निश्चयान्तमुदाहरति—**किं तावदिति** । माघे जलक्रीडावर्णनम्—सरसि एतत् आरात् तावत्कमलं किम्? आहोस्विद् युवत्या मुखमवभासते! इति क्षणं संशय्य बकसहवासिनां कमलानां परोक्षैरप्रत्यक्षैः बिब्बोकैः भावविशेषैः मुखमिति कश्चिन्निश्चिकाय । अत्र बिब्बोकस्य इष्टानामर्थानां प्राप्तावभिमानगर्भसम्भूतः । 'स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम विज्ञेयः' इति भरतोक्तरूपस्य कमलेष्वसम्भवात् मुखे सत्त्वेन तन्निश्चयान्तत्वमिति भावः ।

एवं तदुक्तं विभागं प्रतिपाद्य तदीयं पूर्वोक्तं लक्षणं खण्डयितुमारभते—**अत्रेदमिति** । अत्र लक्षणे इदं वक्ष्यमाणं विचार्यं दूषणम् । 'साम्यात्' इति पञ्चमी, फलत्वेन हेतुत्वविवक्षया स्वतो हेतुत्वविवक्षया वा । फलत्वेन हेतुताप्रसिद्धौ दृष्टान्तमाह—**अन्नाद्धेतोरिति** । तत्र पूर्वपक्षं खण्डयति—आद्ये फलत्वेन हेतुत्वविवक्षायामित्यर्थः । अप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वं पञ्चम्यर्थः । तथा च, अप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलिका प्रकृतार्थाश्रयाऽनवधारणा बुद्धिः ससन्देह इति लक्षणमित्यर्थः ।

तथा सति 'आनीय द्विषताम्' इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः। न हि तत्र हिमकरण्डस्य वाद्यादिसादृश्याभिव्यक्तौ कविसंरम्भः, किन्तु द्विषत्पुरमीदृशीमवस्थामापन्नमिति राज्ञः प्रतापातिशयाभिव्यक्तौ।

द्वितीये साम्यादित्यनेन किमेकमेवाप्रकृतसाम्यं यावत्संदेहकोट्युच्छित्तिहेतुत्वेन विवक्षितम्, उतैकमनेकं वेत्यनियमः ?

आद्ये 'अयं मार्तण्डः किम्' इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः। नहि तत्र 'किं लक्ष्मीरुर्वशी वेयं रम्भा वा मेनकाथ वा' इत्यत्र लक्ष्मीत्यादिविकल्पेष्वतिशयितसौन्दर्यसाम्यवदेकमेव साम्यमिह मार्तण्डत्वादिविकल्पेषु हेतुः, किन्तु प्रतापेन दुर्निरीक्षत्वसाम्यं मार्तण्डत्वविकल्पे, दुराधर्षत्वसाम्यं कृशानुत्वविकल्पे, क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसाम्यं कृतान्तविकल्पे च हेतुः।

सुधा

तत्र दूषणमाह—तथा सतीति। 'आनीय द्विषतां धनानि' इत्यादावप्रकृतवाद्यादिसादृश्याभिव्यक्तेः फलत्वाभावेन शुद्धससन्देहेऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। तत्र हेतुमाह—नहीति। तत्र शुद्धोदाहरणे हिमकरण्डस्य वाद्यादिसादृश्यस्य व्यक्तीकरणे कवेः संरम्भाभावात्। तत्र शत्रुपुरमीदृशीमवस्थामापन्नमिति राज्ञः प्रतापातिशयाभिव्यक्तावेव कविसंरम्भाच्च।

द्वितीये दूषणमाह—द्वितीये इति। स्वतो हेतुत्वविवक्षायामित्यर्थः। यावत्सन्देहकोट्युच्छित्तिहेतुत्वेनैकस्यैवाप्रकृतसाम्यस्य विवक्षा, उत, एकस्यानेकस्य वेत्यनियमस्य वा!

आद्ये दूषणमाह—आद्ये इति। एकस्यैवाप्रकृतसाम्यस्य यावत्सन्देहकोट्युच्छित्तिहेतुत्वेन विवक्षणपक्ष इत्यर्थः। 'अयं मार्तण्डः किम्!' इति निश्चयगर्भोदाहरणेऽव्याप्तिः, मार्तण्डत्वादिविकल्पेष्वेकस्य साम्यस्य हेतुत्वाभावात्।

अत्र पक्षेऽसम्भवं वारयति—किमिति। इयं लक्ष्मीर्वा, उर्वशी[वा]; रम्भा [वा], अथवा मेनका; इति श्लोके लक्ष्मीत्वादिविकल्पेष्वेकस्यैवातिसौन्दर्यसाम्यस्य सत्त्वान्नासम्भव इति भावः। एकस्य साम्यस्याभावं प्रतिपादयितुमनेकसाम्यमाह—किन्त्विति। प्रतापेन दुर्निरीक्षत्वदुराधर्षत्वलक्षणेन[ण][1]सकलसंहर्तृत्वसाम्यानां मार्तण्डत्वादिविकल्पेषु हेतुत्वसत्त्वेनैकस्य तस्याभावादव्याप्तेः स्फुटत्वात्।

---

१. समस्तानां मध्येऽसमस्तपाठस्यानौचित्यादत्र समासो युक्तः।

द्वितीये 'इह नमय शिरः कलिङ्गवद्वा समरमुखे करहाटवद्धनुर्वा' इति विकल्पालङ्कारेऽतिव्याप्तिः।

अत्र दिग्विजयप्रवृत्तेन बलवता राज्ञा समरे प्रसक्ते यथा कलिङ्गनृपतिः—

समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नभ्रंशिनीं श्रियम्।
श्रयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन॥

इति नीतिमनुसृत्यासंदिग्धं निजराज्यलक्ष्मीभ्रंशपरिहारकामः शिरो नमितवान्, तथा वा शिरो नमय, यथा करहाटनृपतिः 'जयेन लभ्यते लक्ष्मीर्मरणेन सुराङ्गना' इति नीतिमनुसृत्य युद्धकामो धनुर्नमितवान्, तथा वा धनुर्नमयेति समयोचिताप्तोपदेशे तद्राजचरितदृष्टान्तप्रापितानवस्थितार्थधीसत्त्वात्। न च तत्र श्लोके तादृग्धीनिबन्धनं नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्; तन्निबन्धनस्यापि लक्षणान्तर्गतविवक्षायाम्—

सुधा

द्वितीयं दूषयति—द्वितीये [इति] एकस्यानेकस्य वेत्यनियमपक्षे इत्यर्थः। विकल्पालङ्कारेऽतिव्याप्तिः। तदुदाहरणमाह—इहेति। इह संग्रामे कलिङ्गवत् शिरो नमय, वा करहाटवत् धनुर्नमयेत्यन्वयः।

अत्रातिव्याप्तिप्रकारं दर्शयितुं तल्लक्षणसमन्वयं दर्शयति—अत्रेति। दिग्विजयप्रवृत्तेन बलवता राज्ञा युद्धे प्रवृत्ते यथा कलिङ्गराजो नीत्यनुसारेण निस्संशयं स्वीयराज्यलक्ष्मीनाशनिवारणकामः शिरो नमितवा[न्](वा!), तद्वत् शिरो नमय, वा करहाटनृपतिनीत्यन्तरानुसारेण युद्धकामो धनुर्नमयेति, कालोचितयथार्थवक्त्रुपदेशेन तद्राजाचरणदृष्टान्तस्य प्रापितानवधारितधीसत्त्वेन ससन्देहलक्षणसमन्वयादतिव्याप्तिरित्यर्थः।

उभयत्र नीतिपद्यं व्याचष्टे—समाक्रान्त इति। बलवता शत्रुणा समाक्रान्तोऽभ्रंशिनीं राज्यलक्ष्मीमिच्छन् राजा वैतसीं वृत्तिं श्रयेत्। भौजङ्गीं कदाचन नेत्यन्वयः। तथा जयेन लक्ष्मीर्लभ्यते, युद्धे मरणेन देवाङ्गना लभ्यते इति परान्वयः। आशङ्कते—अनवस्थितबुद्धेः शब्दविषयत्वाभावेन विकल्पालङ्कारे नातिव्याप्तिरिति चेत्, 'अयं मार्तण्डः किम्!' इत्यादौ शब्दवाच्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽपि शब्दनिबन्धनविवक्षणे गम्यससन्देहालङ्कारेऽव्याप्तिप्रसङ्गात्।

जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।
किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयन्त्रस्य दुर्जनाः ॥

इत्यादिषु संदेहविषयनिबन्धनगम्यससंदेहालङ्कारेष्वव्याप्तिप्रसङ्गात्। उत्प्रेक्षायां वाच्यगम्यभेदवदिहापि द्विविधोदाहरणदर्शनेन वाच्यगम्यभेदेन द्वैविध्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्।

अपि च, अनवधारणेति किमुच्यते ? अनिश्चयात्मकत्वमिति चेत्, तथा सति 'बालेन्दुवक्त्राण्यविकाशभावात्' इत्यदावुदाहरिष्यमाणायामप्रकृतसाम्यनिमित्ततत्तादात्म्यसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिः, संभावनाया उत्कटकोटिसंदेहरूपत्वात्। विरुद्धानेककोट्यवगाहित्वं तदिति चेत्; तथापि 'मुखचन्द्रः' इति रूपकेऽतिव्याप्तिः। विरोधेन परस्परप्रतिक्षेपकतया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वं विवक्षितमिति चेत्, तथापि 'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे' इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामपह्नु-

सुधा

गम्यससन्देहमुदाहरति—जीवनेति। जीवनं जलं धनञ्च, तस्य ग्रहणे नम्रा अधोमुखा विनीताश्च, गृहीत्वा पुनरुत्थिता ऊर्ध्वमुखा उद्धृताश्च किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठाः, घटीयन्त्रस्य एकरज्जुसम्बन्धघटमालारूपस्य दुर्जनाः; इत्यत्र ज्येष्ठकनिष्ठयोरप्रसिद्धेस्तस्य गम्यत्वम्। न च गम्यस्यानङ्गीकार इति वाच्यम्। उत्प्रेक्षायां वाच्यगम्यभेदवदत्रापि द्वयोरुदाहरणयोः सत्त्वात्, द्वैविध्यस्याप्यत्रश्यमङ्गीकारात्।

एवं प्रथमविशेषणं दूषयित्वा विशेषणान्तरं दूषयति—अपि चेति। किं नामानवधारणत्वम्, अनिश्चयात्मकत्वं वा, विरोधेन परस्परप्रतिक्षेपकतया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वं वा ? आद्यं दूषयति—तथेति

बालेन्दुवक्त्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

इत्यादावुदाहरिष्यमाणाप्रकृतसाम्यनिमित्ततादात्म्यसम्भावनारूपायामनिश्चयात्मकत्वाद‌तिव्याप्तिः। द्वितीयेऽपि—

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कति चापि संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥

इन्दौ दलितस्येन्द्रनीलमणेः शकलवत् श्यामं दरीदृश्यते, तत्केऽपि कवयः, अङ्कं

तावतिव्याप्तिः। संदेहविकल्पयोर्वाकारादिनेव तत्रापि तत्तन्मतत्वोपन्यासेन परस्परप्रतिक्षेपसिद्धेः।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥

इति ससंदेहोदाहरणे चाव्याप्तिः। तत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवानेकत्वम्। प्रकारस्तु सर्वत्र वर्णनीयवनितास्रष्टृत्वमेकमेवेत्यनेककोटिकत्वाभावात्।

न च साम्यनिमित्तत्वाभावान्न तत्र ससंदेहः। 'इतो गता सा क्व गता न जाने गृहं गता मे हृदयं गता वा' इति संदेहो न संग्राह्य इति वाच्यम्।

सुधा

कलङ्कं शशाङ्किरे शङ्कितवन्तः। परेऽन्ये जलनिधेः पङ्कं मेनिरे। कतिचित्पुनः सारङ्गं संजगदिरे अब्रुवन्। परे इतरे भूच्छायमैच्छन्। "विभाषासेनासुरा......" [२,४,२५] इत्यादिना क्लीवत्वम्। वयन्तु घनं निशि रात्रौ पीतम्, अत एव कुक्षिस्थमन्धतमसं गाढध्वान्तमाचक्ष्महे ब्रूमहे इत्यन्वयः। अत्रापह्नुतावतिव्याप्तिः, सन्देहविकल्पयोर्वाकारादिनेवापह्नुतावपि तत्तन्मतत्वोपन्यासेन परस्परप्रतिक्षेपसिद्ध्याऽनेककोट्यवगाहित्वसत्त्वात् लक्षणसमन्वयात्। किञ्च 'अस्याः सर्गविधौ' इत्यादौ ससन्देहे चन्द्रादीनां सन्देहधर्मिणामेवानेकत्वेन वर्णनीयवनितास्रष्टृत्वप्रकारस्यैकत्वेनानेककोटिकत्वाभावादव्याप्तिप्रसङ्गः।

उदाहरणं व्याचष्टे—अस्याः सर्गविधौ कान्तिप्रदश्चन्द्रः किं प्रजापतिरभूत्, किं वा शृङ्गारैकरसः मदनो वाऽभूत्, पुष्पाकरो मासो वा, वेदाभ्यासजडः विषयपरावृत्तकौतुकः पुराणो मुनिरिदं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं प्रभवेदित्यन्वयः।

अत्राशङ्कते—नचेति। इतो गता सा क्व गता वनं गता वा! मे हृदयं गता वेत्यहं न जाने। इत्यत्र साम्यनिमित्तत्वाभावेन यथा सन्देहो नास्ति तथात्रापि तन्निमित्तत्वाभावान्न सन्देह इत्याशङ्कार्थः।

वर्णनीयनायिकायाः कान्त्या चन्द्रसाम्यं सौरभसौकुमार्याभ्यां पुष्पसाम्यं च निमित्तीकृत्य किमस्यां कान्तिनिधानभूतश्चन्द्रः स्वकान्तिसंपदा स्रष्टा, उत पुष्पमासः स्वकीयपुष्पसंपदेति संदेहनिबन्धनात् 'शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनः' इत्यंशस्य शृङ्गारविभ्रमबाहुल्यमात्रपर्यवसायित्वेन किंचित्साम्यनिमित्तत्वाभावेऽपि चन्द्रवसन्तधर्मिकांशयोस्तन्निमित्तत्वानिवारणात्।

एवं च प्रकृतार्थाश्रयेत्येतदप्ययुक्तम्, उदाहृतसंदेहस्य वर्णनीयनायिकानाश्रयत्वेनाव्याप्तेरिति चेत्? अत्र ब्रूमः—

बुद्धिः सर्वात्मनान्योन्याक्षेपिनानार्थसंश्रया।
सादृश्यमूला वार्थस्पृक् संदेहालङ्कृतिर्मता॥

यद्यप्यन्योन्यप्रतिक्षेपकविरुद्धनानार्थावलम्बनत्वं विकल्पस्याप्यस्ति; तथापि तदर्थानां सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वं नास्ति, किन्तु पक्षे तत्प्राप्तिमनिरुध्य स्वप्राप्तिपक्ष एव स्वपरिपन्थिप्राप्तिप्रतिक्षेपकत्वम्।

सुधा

समाधत्ते—**वर्णनीयेति**। वर्णनीयनायिकायाः कान्त्या चन्द्रसाम्यं सौरभसौकुमार्याभ्यां पुष्पसाम्यं च निमित्तमङ्गीकृत्य स्वकान्तिसम्पदा कान्त्याश्रयश्चन्द्रः स्रष्टा, उत, स्वकीयपुष्पसम्पदा पुष्पसमयो वा इति सन्देहसत्त्वात्। 'मदन' इत्यंशस्य शृङ्गारविभ्रमबाहुल्यमात्रपर्यवसायितया विशेषनस्तन्निमित्तत्वाभावेऽपि पूर्वयोस्तन्निमित्तत्वाङ्गीकारे दोषाभावात्।

किञ्च प्रकृतार्थाश्रयेति विशेषणमप्यशुद्धम्, 'अस्याः सर्गविधौ' इत्यत्र सन्देहस्य चन्द्राद्याश्रयत्वेन प्रकृतार्थनायिकानाश्रयत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् प्राचीनोक्तं लक्षणं न सम्यक्।

अत्र स्वयं लक्षणमारचयति—**अत्र ब्रूम इति**। सर्वात्मनान्योन्याक्षेपिनानार्थसंश्रया सादृश्यमूला वार्थस्पृक् या बुद्धिः सा सन्देहालङ्कृतिर्भवतीत्यन्वयः।

लक्षणपदानां सफलतां प्रतिपादयति—**यद्यपीति**। तत्र सर्वात्मनेत्यस्य सफलत्वमाह—अन्योन्यप्रतिक्षेपकविरुद्धनानार्थावलम्बनबुद्धित्वं सन्देहत्वमित्युक्तौ 'सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः' इति विकल्पालङ्कारेऽतिव्याप्तिः स्यादित्यतः सर्वात्मनेति विशेषणम्। तत्र हि पक्षे तत्प्राप्तिमनिरुद्ध्यैव स्वप्राप्तिपक्ष एव स्वान्यप्राप्तिप्रतिक्षेपकतया सर्वात्मना प्रतिक्षेपकत्वं नास्तीत्यतो नातिव्याप्तिः।

न हि 'व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति विकल्पोद्देशो व्रीहयो यवान् यवाश्च व्रीहीन् सर्वात्मना यागात् प्रतिक्षिपन्ति। तथा सति शास्त्रस्यास्यानिर्णायकत्वेनाननुष्ठापकत्वेन चाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, किन्तु स्वस्वानुष्ठानपक्ष एव। अत एव 'व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति संदेहेन पृष्टवन्तं प्रति 'व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इति प्रश्नसमाकारमेव वाक्यं निर्णायकं प्रश्नमूलसंदेहनिवर्तकमनुष्ठापकं च दृश्यते। प्रश्नवाक्ये वाकारः सर्वात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः, उत्तरवाक्ये पक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति विशेषसद्भावात्। एवं विकल्पालङ्कारोदाहरणेऽपि द्विविधस्यापि नीतिशास्त्रस्य प्रामाण्यात्तदुपदिष्टफलेच्छानुसारेणोभयमपि पक्षेऽनुष्ठातुं युक्तमिति शिरोधनुर्नमनयोर्न सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वमिति विकल्पालङ्कारे नातिव्याप्तिः। अपह्नवोदाहरणे सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपसत्त्वेऽपि वाकारार्थस्पर्शाभावान्नातिव्याप्तिः। तत्र हि केचिदन्य इति मतान्तरत्वोपन्यासेन पक्षाणां परस्परप्रतिक्षेपलाभः, न तु वाकारार्थस्पर्शोऽस्ति।

सुधा

एतदेव शास्त्रान्तरवाक्येन द[ृ]ढयति—**न हीति**। 'व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्' इत्यत्र व्रीहि[ही]णा स्वानुष्ठानपक्ष एव यवप्रक्षेपकत्वादुभयत्र सन्देहेन पृष्टवतः तादृशप्रश्नसमाकारवाक्यस्यैव प्रश्नमूलसन्देहनिवर्तकरूपनिर्णायकत्वस्यानुष्ठापकत्वस्य च दृश्यत्वात्। अन्यथा उभयोस्सर्वात्मना यागात्प्रतिक्षेपे शास्त्रस्यानिर्णायकत्वाननुष्ठापकत्वाभ्यामप्रामाण्यप्रसङ्गस्स्यात्। सर्वात्मना तत्प्रतिक्षेपपक्षे तत्प्रतिक्षेपयोर्निर्णयमाह—**प्रश्नवाक्य** इति। प्रश्नवाक्यस्य वाकारस्य सर्वात्मना प्रतिक्षेपकत्वमर्थः। उत्तरवाक्ये तु पक्षे तत्प्रतिक्षेपकत्वमर्थ इति तयोर्विशेष इति। 'इह नमय'इत्यादावतिव्याप्तिं परिहरति—**एवमिति**। द्विविधनीतेः प्रामाण्यसत्त्वात्तदुपदिष्टफलेच्छानुसारेणोभयस्यापि पक्षेऽनुष्ठातु योग्यतया [शिरो] धनुर्नमनयोः सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। 'वार्थस्पृक्' इत्यादिविशेषणस्य फलमाह—**अपह्नवेत्यादि**। सर्वात्मनान्योन्यप्रतिक्षेपकविरुद्धानेकार्थावलम्बनसादृश्यमूला बुद्धिः सन्देह इत्युक्तौ 'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे' इत्यपह्नुतौ सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपतादृशबुद्धिमत्त्वादतिव्याप्तिः। अतस्तद्वारणाय वार्थस्पृगिति बुद्धिविशेषणमुक्तम्। तत्र केचिदित्यादिमतान्तरोपन्यासेन परस्परप्रतिक्षेपकत्वलाभेऽपि वाकारार्थस्पर्शाभावादिति आशयः।

उत्प्रेक्षायामपि नातिव्याप्तिः, तत्र ह्युत्कटकोटिके संशयकोट्योः समबलत्वाभावेन वाकारार्थस्पर्शाभावात्।

'अस्याः सर्गविधौ' इत्युदाहरणे परस्परप्रतिक्षेपकनानाकोटिसमाश्रयत्वाभावेऽपि तथाभूतनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति सर्वमवदातम्।

संदेहालङ्कारध्वनिर्यथास्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्यकृते वरदराजवसन्तोत्सवे—

काचित् काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम्।
वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत॥

अत्र संशयस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलङ्कारत्वात्। तदलङ्कारताप्रयोजकस्य वक्षःस्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य पुरतस्तिष्ठतीत्येवं संशयाकारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात् संदेहालङ्कारध्वनिरत्रेति। यथा—

सुधा

अनेनैव विशेषणेनोत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिं वारयति—उत्प्रेक्षायामपीति। 'बालेन्दुवक्राण्यविकासभावात्' इत्यत्र उत्कटकोटिके पलाशनखक्षतसंशये संशयकोट्योः[ट्योः] समबलत्वाभावेन वाकारार्थस्पर्शाभावात् समबलतायामेव तत्सत्त्वान्नात्र नातिव्याप्तिः।

'अस्याः सर्गविधौ'इत्यादावव्याप्तिं परिहरति—अस्या इति। अस्मिन् सन्देहोदाहरणेऽन्योन्यप्रतिक्षेपकनानाकोटिसमाश्रयत्वं यद्यपि नास्ति तथापि तथाभूतपरस्परप्रतिक्षेपकरूपनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति सर्वं लक्षणमनवद्यं दोषरहितमेवेति दिक्।

अस्य ध्वनिमुदाहरति—सन्देहालङ्कारेति। श्लोकस्य प्रामाणिकतान्वेषणाय आह—अस्मत्कुलेति। काञ्चिदिति। साक्षात् श्रियमिव स्वर्णगौराङ्गीं काञ्चिद्वीक्ष्य संशयापन्नो वरदो वक्षस्स्थलमवैक्षतेत्यन्वयः।

अत्र सन्देहस्य संशयेत्यादिविशेषणोक्त्या वाच्यत्वसत्त्वेन व्यङ्ग्यत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति—अत्रेति। शब्दोपात्तसंशयस्यानलङ्कारत्वात्, सन्देहत्वप्रयोजकस्य वक्षःस्थितैव लक्ष्मीः ततोऽवतीर्याग्रे तिष्ठतीति सन्देहालङ्काररूपस्य वक्षःस्थलावेक्षणव्यङ्ग्यजन्यत्वात् तस्य ध्वनित्वमव्याहतमेवेति तद्भावः।

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थ-लज्जाशब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभावानुभावाभ्यां रसानुगुणाभिव्यक्ति-रूपो ध्वनिः ।

यद्यपि 'संशयापन्नः' इत्यनेन लक्ष्म्याः पुरो दृष्टायाश्च मध्ये कस्या रूपमधिकमिति संशयाविष्ट इति वा; निःसमाधिकरूपवत्त्वाभि-मानिनी लक्ष्मीः पुरत एनां दृष्ट्वा कथं वर्तेत इति संशयापन्न इति वा, इयं च वक्षसि कुत्र निवेशनीयेति संशयापन्न इति वा, बहवः संशया-कारा वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्याः संभवन्ति, तथापि सर्वेषामपि संदेहानां सादृश्यमूलत्वाद्व्यतिरेकमूलसंदेहस्याप्यत्र संभवेऽपि कथं-चित्सादृश्यमूलत्वात् संदेहालङ्कारध्वन्युदाहरणत्वमिति युक्तमेव ।

इति चित्रमीमांसायां ससंदेहालङ्कारप्रकरणम्

सुधा

तादृशशब्दोपादानरहितशुद्धसन्देहालङ्कारध्वनिमुदाहरति—**दर्पणेत्यादि** । दर्पणे मुकुरे परिभोगो देहः, तदालोचिनी स्वपृष्ठे निषेदुषः प्रणयिनः पत्युर्बिम्बं वीक्ष्य आत्मनोऽनुबिम्बं वीक्ष्य लज्जया कानि कानि चकार इत्यन्वयः ।

कानि कानीति सामान्यतया निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थं लज्जाशब्दप्रयोगेऽपि लज्जायाः = स्वस्या विभानुभावौ ताभ्यां रसगुणाभिव्यक्तिरूपः पृष्ठत आलिङ्गनरूप उत्सङ्गे गृहीत्वा मुखचुम्बनरूपो वा सम्भोगशृङ्गारध्वनिः ।

प्रथमपद्ये ध्वनित्वं पोषयितुं तत्रानेकधा व्यङ्ग्य प्रतिपादयति—**यद्यपीति** । हृदयस्थलक्ष्म्याः पुरो दृष्टायाश्च मध्ये कस्या अधिकं रूपमिति संशयाविष्टः, उत, **निस्समाधिक इति** । अन्यत्र समत्वाधिकत्वरहितस्वस्वरूपाभिमानवती श्रीः पुरः एनां दृष्ट्वा कथ वर्तेत इति सशयापन्नो वा, इयमपरा श्रीः वक्षसि कुत्र स्थापनीया इति संशयापन्नो वा ! इति बहूना सशयाकाराणां वक्षःस्थलावेक्षणव्यङ्ग्यतायां सत्यामपि सर्वेषु सादृश्यमूलत्वेन विशेषाभावाद् वक्षःस्थलस्थितलक्ष्मीतो वीक्षणेनाधिक्यरूपव्यतिरेकमूलसन्देहसत्त्वेऽपि कथञ्चित्तस्यापि सादृश्यमूलतासत्त्वेन सन्देहालङ्कारध्वनित्वमव्याहतमेवेति युक्तमेव तदुदाहरणमिति दिक् ।

सुधा

नव्यास्तु—रसानुकूले सादृश्यज्ञानजन्या, तदन्यविषया = निश्चयभिन्ना या बुद्धिः स सन्देह इत्यर्थः। भ्रान्तिमत्यतिव्याप्तिवारणाय निश्चयभिन्न इति। स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्यतिव्याप्तिवारणाय रसानुकूले इति।

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्या विशिखैः सनाथयन्।
निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि॥

इति संशयनिषेधाय सादृश्यज्ञानमिति। स द्विधा, प्रकृते उक्तधर्माऽनुक्तधर्मा च। उक्तधर्मा द्विधा, निश्चयान्तनिश्चयगर्भभेदात्। द्विविधमप्युदाहृतम्। अनुक्तधर्मा यथा—'अस्याः सर्गविधौ' इत्यादाविन्याहुः।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—'अस्याः सर्गविधौ' इत्यत्र दीक्षितोक्तामव्याप्ति प्राचीनोक्तलक्षणे दत्ताम् [!] उद्दिश्य—अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरभूत्, स किन्तु चन्द्रः, मदनो वा, वसन्तो वा, इति संशयस्य प्रजापतिधर्मिकचन्द्रत्वादिनानाकोटिक एवेति नाव्याप्तिः। चन्द्रादिधर्मिकस्तु न संशयः, प्रजापतेः प्रथमोद्देशाभावापत्तेः। किञ्च, प्राचीनोक्तलक्षणस्यापि निर्दोषतैव, साम्यनिमित्ता निश्चयसम्भावनान्यतरभिन्ना या धीः इत्यर्थसत्त्वे दोषाभावात्।

सन्देहस्य स्वशब्दवाच्यत्वाद्वाच्यत्वम्। लक्ष्योऽप्य सम्भवति—

साम्राज्यलक्ष्मीरियमृष्यकेतोः सौन्दर्यसृष्टेरधिदेवता वा।
रामस्य रामामवलोक्य लोकैरिति स्म दोला रुरुहे तदानीम्॥

इत्यत्र पर्यायेणोभयकोप्रा[ट्या]वलम्बनतया दोलासादृश्यात् सन्देहो दोलापदलक्ष्यः।

दीक्षितोक्तध्वन्युदाहरणमपि न सम्यक्, 'संशयापन्नः' इत्यत्र संशयपदेनैकस्मिन् पदार्थे विरुद्धनानापदार्थसम्बन्धावगाहिज्ञानस्य सत्त्वेन विरुद्धनानार्थविशेषाकाङ्क्षायां वक्षःस्थलवेक्षणलभ्यतत्तद्वयङ्ग्यार्थाना संशयशब्दलभ्यज्ञानविषयीभूतसामान्यार्थेन सहाभेदभत्त्वात्।

तया च संशयमात्रशक्त्या बोधनात् वक्षःस्थलस्थितैवेत्यादिविषयभागस्यापि विरुद्धनानार्थत्वसामान्याकारेणावलीढतया शक्त्यैव कवलीकरणाद्वाच्यार्थसंशयपर्यवसायित्वेन ध्वनित्वाभावात्, सर्वथा शक्त्या चुम्बितस्यैव ध्वनित्वमित्यस्य सिद्धान्तप्रतिपाद्यत्वात्, **आनन्दवर्धनाचार्यैः** द्वितीयो[द्यो]ते—

शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः।
यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालङ्कृतिर्ध्वनेः॥

सुधा

इति सूत्रे 'सङ्केतकालमनस विट ज्ञात्वा विदग्धया' इत्यादौ तथैव प्रतिपादनात्। अभिनवगुप्तपादाचार्यैरपि 'यत्रोक्तिं विना व्यङ्ग्योऽर्थस्तात्पर्येण प्रतीयते, तत्र तस्य प्राधान्याद् ध्वनित्वम्', इति व्यक्तिविवेके प्रतिपादितत्वात्।

एतेन द्वितीयोदाहरणे लज्जाध्वनित्वमपि तदुक्तमपास्तम्। तस्मात्

तीरे तरुण्या वदनं सहास नीरे सरोजञ्च मिलद्विकासम्।
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धामरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥

अत्र कमलधर्मिकोऽभेदसम्बन्धेन पुरोवर्तिव्यक्तिद्वयप्रकारकः कमलमिदमिदं वेति संशयो व्यङ्ग्यः। तस्मादिदमुदाहरण सम्यक्। किञ्च सन्देहगतनानाकोटिषु एव धर्मः, क्वचित् पृथक्। सोऽपि क्वचिदनुगामी, क्वचित् बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः, क्वचिन्निर्दिष्टः, क्वचित् प्रतीयमानः, क्वचिदनाहार्यः। अनुगामिनो निर्दिष्टत्वं यथा—

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम्।
सरोजं चन्द्रबिम्बं वेत्यखिलाः समशेरत ॥

अत्र नेत्राभिरामत्वरूपानुगामिनः त्रिषु निर्दिष्टत्वात्। स पृथक् निर्दिष्टो यथा—

सम्पश्यता तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिरामा सितसर्वलोका।
सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येवं जनाना हृदि संशयोऽभूत् ॥

अत्रातिमात्रतनुत्वं सौदामिन्याः, शोभाभासितसर्वलोकत्व सितयामिन्याः सहकान्ताया इति पृथक्त्वात्। 'तीरे तरुण्या वदनं सहासम्' इत्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः।

मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः।
रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादृषिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥

अत्र श्यामाभिरामत्वरूपधर्मस्य प्रतीयमानत्वादनिर्दिष्टत्वम्। यत्र कविना परनिष्ठः संशयो निबद्धः, तत्रानाहार्यः। यथा 'तीरे तरुण्याः' इत्यादौ। अत्र भ्रमरादिसंशयाना ग्राह्यनिश्चयाभावात्। यत्र स्वगत एव तत्राहार्यः।

अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिद्विभासते।
अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखं वेदं मृगीदृशः ॥

अत्र कवेस्तत्त्वज्ञतया तयोराहार्यत्वम्।

विद्वद्दैन्यतमस्त्रिमूर्तिरथ वा वैरीन्द्रवंशाटवी-
दावाग्निः किमहो महोज्ज्वलयशःशीतांशुदुग्धाम्बुधिः।

सुधा

किं वानङ्गभुजङ्गदष्टवनिताजीवातुरेवं नृणाम्,
केषामेष नराधिपो न जनयत्यल्पेतराः कल्पनाः ॥

इत्यत्र परम्परित आहार्योऽपि सम्भवति। परनिष्ठोऽपि कविनिबध्यमान आहार्यो यथा—

गगनाद्गलितो गभस्तिमानुत वाय शिशिरो विभावसुः।
मुनिरेवमरुन्धतीपतिः सकलत्रः समशेत राघवे ॥

सर्वज्ञत्वेनोपात्तसंशयस्याहार्यत्वमित्याहुः [तच्चिन्त्यम्]।

"चन्द्रो वा मदनो वा वसन्तो वास्याः स्रष्टा' इत्येककोटिकनानाधर्मिक-संशयस्यैवात्र योग्यत्वेनाव्याप्तेरावश्यकत्वात्। एवञ्च प्राचीनलक्षणस्य सदोषत्वमेव। किञ्च प्राकृतार्थाश्रयेति विशेषणस्य प्राचीनोक्तलक्षणे सत्त्वेन भवत्कृतव्याख्यानेऽपि प्रजापतावेव सत्त्वेन नायिकाश्रयत्वाभावादव्याप्तेः दुष्परिहरत्वाच्च।

यदपि दीक्षितोक्तध्वनिं खण्डयित्वा स्वयं तदुदाहृतम्, तदप्यशुद्धम्, मुग्धपदेनोभयत्र धावनसंस्कारेण संशयस्य वाच्यत्वात्। उभयत्र धावनेन भ्रमत्व-निवृत्त्या संशयत्वपर्यवसानात्, 'नग्न मुन्दरमूढयो'' इत्यनुशासनेन तेन विपरीत ज्ञानवत्त्वलाभाच्चेति दिक्।

'साक्षादिव श्रियं वीक्ष्य' इत्यन्तेन हेतूपन्यासेनैव लक्ष्मीर्नवेति संशयापन्न इत्युक्त्वा संशयपदबोधस्यैव नायिकोत्कर्षकस्यालङ्कारत्वमिति जयरामभट्टाचार्याः।

सन्देहालङ्कृतेर्व्याख्या धरानन्देन निर्मिता।
टीकाया चित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति वसिष्ठगोत्रीयमिश्ररामबलस्यात्मजेन विरचितायां
चित्रमीमांसाटीकायां सुधाख्यायां सन्देहा-
लङ्कारप्रकरणं समाप्तिमगमत ॥

---

१. 'अस्याः सर्गविधौ' इत्यत्र 'चन्द्रो मदनो वसन्तो वाऽस्याः प्रजापतिः' इति संशयस्य धर्मिण एवानेके। चन्द्रो वा प्रजापतिः, मदनो वा प्रजापतिः, इति रूपेण सन्देहविषयीभूतप्रजापतिरूपा कोटिस्त्वेकैवेति दीक्षिताकूतम्। अत्रोद्देश्यस्य प्रजापतेः पूर्वं प्रयोगात् 'अस्याः सर्गे यः प्रजापतिः, स चन्द्रो वा मदनो वा वसन्तो वेति संशयाकाराद् धर्मी प्रजापतिरेकः, चन्द्रमद-नादयः कोटयस्त्वनेका एवेति स्पष्ट एवायं संशयः' इति पण्डितराजस्य हृदयम्।

अथ भ्रान्तिमन्निरूपणम्

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।
आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥

पिहितात्मनीत्यनेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वारसिकं कविप्रतिभया कल्पनं विवक्षितम्, तस्यैव विषयपिधानसामर्थ्यात्। अतो रूपकादौ नातिव्याप्तिः। उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति करांल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी सङ्कलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥

अत्र लेहनादिप्रवृत्तिपर्यन्ततोक्तेः स्वारसिक एव विभ्रमः कविप्रतिभया चन्द्रिकोत्कर्षद्योतनाय निबद्धः ।

सुधा

एवं सन्देहं निरूप्य यत्किञ्चिद्धर्मसादृश्येन भ्रान्तिमदलङ्कारः। प्रासावसरतया तस्यैव, स्वस्य विवक्षया वा निरूपणमुचितमित्याशयेनाह—**अथेति** ।

भ्रान्तिमतो लक्षणमाह—**कविसम्मतसादृश्यादिति** । यत्र कविसम्मतसादृश्यात् पिहितात्मनि विषये आरोप्यमाणस्यानुभवः, स भ्रान्तिमान् मत इति लक्षणान्वयः। अत्र कविसम्मतसादृश्यप्रयोज्यो विषये आरोप्यमाणानु[भवः]भ्रान्तिमान् इत्युक्ते रूपकेऽतिव्याप्तिः, अतः पिहितात्मनीति विशेषणम्। आरोप्यमाणानुभवस्य स्वारसिक[स्य]कविप्रतिभया कल्पनस्य विषयविधानसमर्थस्य तेन विवक्षणान्नातिव्याप्तिः। स चानुभवो वर्ण्यो वा तज्जन्यो वेत्यत्र विशेषो ग्रन्थकृदाशयः। अत एव पिहितात्मनीति विशेषणसार्थकता। तमुदाहरति—**कपाले इति** । मार्जारः कपाले पतितान् शशिनः करान् पय इति लेढि, करी तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति—मृणालमिति आस्वादयति, वनिता रतान्ते तल्पस्थान् करान् अंशुकमिति हरति, प्रभामत्तश्चन्द्रः, इद जगत्, अहो विशेषेण भ्रमयति। अत्र कविप्रतिभया चन्द्रिकोत्कर्षद्योतनार्थं लेहनादिप्रवृत्तिपर्यन्तनोक्तेः सत्त्वात् स्वारसिकभ्रमस्यैव द्योत्यत्वात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ।

क्वचिद् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

बल्लाल क्षोणिपाल त्वदहितनगरे सञ्चरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी।
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
श्वासामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां करोति॥

क्वचिद्भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः—

शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः।
तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम्॥

क्वचिदन्योन्यविषयभ्रान्तिनिबन्धनेन। यथा—

पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति॥

सुधा

भ्रान्तेरुत्तरोत्तर विस्तारेण क्वचिच्चमत्कारो भवति। यथाउदाहरतीत्यर्थः। **बल्लाल** इति। हे बल्लाल भूमिपाल, त्वच्छत्रुनगरे सञ्चरमाणा भिल्ली प्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरा अतिमहती या खदिराङ्गारस्य शङ्का तया व्याकुलाङ्गी तदुपरि श्रीखण्डशकलं क्षिप्त्वा कृत्वा, मुकुलीभूतनेत्रा फूत्कारं कुर्वती सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तैरागतैः भ्रमरसमूहैः धूमशङ्कां करोतीत्यन्वयः।

अत्रोत्तरोत्तरभ्रान्त्या चमत्कारोत्कर्षाद् भ्रान्तिमत्त्वम्। भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्ति-निबन्धनेन क्वचिच्चमत्कारविशेषः। तमुदाहरति—**शिञ्जानैरिति**। शिञ्जानैः सशब्दैश्चञ्चरीकैः भ्रमरैः स्तनकलशयुगं मञ्जरीति भ्रान्त्या चुम्बितम्, तत्रासोल्लास लीलाः पाणयः कीरदष्टा जाताः, तल्लोपाय आलपन्त्यस्ताः पिकशब्दधिया काकसमूहैः ताडिता आसन्। हे चोलेन्द्रसिंह, त्वच्छत्रुस्त्रीणां वनमपि शरण्यं नास्तीत्यन्वयः। अत्र नायिकाया मञ्जरीप्रकारकज्ञानेन जन्यं चुम्बनं स्तनकलशावच्छेदेन पाणि-विशेष्यककिसलयत्वप्रकारकज्ञाने दशनसिद्धिः। नायिकास्वरविशेष्यककोकिलकूजित-प्रकारकभ्रान्त्या नायिकाविशेष्यककोकिलप्रकारकज्ञानारोपेण ताडनकर्मतायाश्च-मत्कारोदयः। अन्योन्यभ्रान्तिवर्णनादपि क्वचिच्चमत्कारमुदाहरति—**यथेति**। अलि-भ्रमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्या वक्तृ[वक्त्र] लौहित्यरूपसादृश्यात् शुकतुण्डे पतति, सोऽपि शुको जम्बूफलभ्रमेण तं भ्रमरं धर्तुमिच्छतीत्यन्वयः।

विस्फूर्तिमत्या कीर्तौ ते विधिवैकुण्ठशंकराः ।
आरोढुं शयितुं वस्तुमाकाङ्क्षन्ति महीतले ॥

इत्यत्र भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

सादृश्यान्यमूलौ संदेहविभ्रमौ ससंदेहभ्रान्तिमदलङ्कारप्रयोजकौ न भवतः । यथा—

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी शरासनज्या विशिखैः सनाथयन् ।
निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥

दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा ।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥

आद्ये दुर्जयविजयोद्योगसाहसप्रयुक्तः कीर्तिभ्रंशसंदेहः । द्वितीये गाढमर्मप्रहारकृतचन्द्रविभ्रम इति ।

इति चित्रमीमांसायां भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ।

सुधा

अत्रान्योन्यविषयभ्रान्तिनिरूपणाच्चमत्कारोत्कर्षः । भ्रान्तिमतो ध्वनिमुदाहरति—महीतले ते कीर्तौ विस्फूर्तिमत्यां प्रकाशवत्यां सत्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रा आरोढुं शयितुं वस्तुमाकाङ्क्षतीत्यन्वयः ।

अत्र भ्रान्तिवाचकपदाभावात् तस्य ध्वनित्वमिति तदाशयः । सशयभ्रमयोः सादृश्यान्यमूलतायां ससन्देहभ्रान्तिमदलङ्कारं प्रति हेतुत्वं न सम्भवति । तथा च वक्ष्यमाणोदाहरणयोर्न तदलङ्कारविषयतेति बोध्यम् ।

सादृश्यान्यमूलसंशयमुदाहरति—**अमुष्येति** । नैषधीयं पद्यम् । साहसी कामः, अमुष्य धीरस्य नलस्य विजयाय नलं जेतुमित्यर्थः, शरासनज्यां धनुर्ज्यां विशिखैः सनाथयन् तैस्सह कुर्वन् त्रिलोकस्य विजयेनार्जितान्यपि यशांसि संशये निमज्जयामास निमग्नानि चकार इत्यन्वयः ।

अत्राहुः—जयविजयोद्योगसाहसस्य कीर्तिभ्रंशसन्देहे प्रयोजकतया नेदं ससन्देहालङ्कारोदाहरणम् । तथा भ्रममुदाहरति—**दामोदरकराघातेति** । कृष्णस्य हस्तताडनेन चूर्णितमशेषं वक्षो यस्य तेन चाणूरेण शतचन्द्रं नभस्थलं दृष्टमित्यन्वयः । अत्र गाढमर्मप्रहारकृतचन्द्रभ्रान्तिसत्त्वान्न भ्रान्तिमतोऽलङ्कारत्वम् । तच्च तद्वाचकपदाभावात् प्रतीयमानता तस्य नेत्यर्थ इत्यलम् ।

सुधा

कौस्तुभे विश्वेश्वरचरणास्तु—तदभाववति तत्प्रकारिका मतिर्भ्रान्तिमान्। शुक्ति-विशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकज्ञानं चमत्कारि न भवति। अतो नातिव्याप्तिरिति लक्षणं यथाविधि व्याकृत्यैकस्यानेकप्रकारको यथा मम—

मन्दाकिन्या वलक्षोद्दलकमलधिये केलिधाम्या मराल-
भ्रान्त्यै शम्भोः कपोले मुकुलितदलके स्वीयवक्त्रभ्रमाय।
हाराग्रे हीरबुद्ध्यै भुजगपतिफणे दिव्यरत्नोपलब्ध्यै
पार्वत्याः कल्प्यमाने प्रतिफलिततया पातु पीयूषरश्मिः॥

अत्रैकस्मिन् चन्द्रे तत्तत्स्थानभेदेनानेकप्रकारकं ज्ञानम्। क्वचिदनेकेषामेकस्मि-न्ननेकप्रकारकज्ञानं यथा—

'सङ्केतकुञ्जभवन प्रतिसञ्चरन्तीमालोक्य सुभ्रु भवतीं गहनान्धकारे।
चाम्पेयकोरकमयी स्रगिति द्विरेफाः सौदामिनीति कलयन्ति मुदा मयूराः॥

इत्यप्युदाहरणमाहुः।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—

सदृशे धर्मिणि तादात्म्येन धर्म्यन्तरप्रकारः।
सादृश्यप्रयोज्योऽनाहार्यो निश्चयश्चमत्कारी भ्रान्तिः॥

सा यत्रानूद्यते स भ्रान्तिमान्, मीलितसामान्यतद्गुणवारणाय धर्मिग्रहणद्वयम्। रूपकवारणायानाहार्य इति, संशयवारणाय निश्चय इति। इदं रजतमित्यत्राति-व्याप्तिवारणाय चमत्कारीति।

अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम्।
इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकला सा॥

इत्युन्मादेऽतिव्याप्तिवारणाय सादृश्यप्रयोज्य इति। लक्षणे एकत्वमपि विव-क्षितम्। तेनोल्लेखे नातिव्याप्तिरित्याहुः। तन्न, तद्वृत्त्यनेकधर्मप्रकारकानेकसमवेत-ज्ञानस्थले उल्लेखसद्भावात् एकत्वविवक्षाया 'मन्दाकिन्यां वलक्ष' इत्यादावव्याप्तेश्च। यदपि दीक्षितोक्तलक्षणे रूपकव्यावृत्तये पिहितात्मनीत्युक्तमयुक्तम्, आरोप्यमाण-स्यानुभवस्य रूपके वर्ण्यत्वाभावात्। तदपि न, मुखादौ चन्द्राद्यारोपसत्त्वेन रूपके लक्षणान्वयसम्भवात्, आहार्यतदारोपानुभवस्य तत्राङ्गीकाराच्च। प्राकरणिके तत्सा-म्यादप्राकरणिकतया संवेदन स भ्रान्तिमानिति तत् प्रकाशलक्षणस्य रूपकेऽतिव्याप्ति-माशङ्क्य समाहितम्।

---

१ अलङ्कारका० पृ० ३८९।

सुधा

तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् । इह चार्थावगमनसंज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् इति मम्मटभट्टाः । भ्रमस्य स्वारसिकारोपस्येत्यर्थः । अर्थावगमेन= योगार्थपुरस्कारेण, तस्य=स्वारसिकारोपस्य भ्रान्तिमत्यावश्यकत्वादिति तद्व्याख्यातारः । एवमत्रापि पिहितात्मनीति पदेन स्वरसिककविप्रतिभया कल्पनस्यारोप्यमाणानुभवे विवक्षितत्वात् ।

स चानुभवो वर्ण्यो वा तज्जन्यो वेत्यत्रानाग्रहाच्च । यदपि 'शिञ्जानैर्मञ्जरी' इत्युदाहरणमुद्दिश्य स्तनकलशयुगे मञ्जरीसादृश्य कविसमयाप्रसिद्धं येन चञ्चरीकभ्रान्तिः स्यात् ।

दोषान्तरमूलतायामनलङ्कारत्वावगमात्, कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्काराच्च । द्वितीयविशेषणे विधेयाविमर्शसत्त्वात्, तृतीयविशेषणेऽपि पिकनिनदानां ताडनायोग्यत्वम् । तासु पिकबुद्ध्युत्पादनद्वारापि न तत्सम्भवः । तथा प्रतीतेरसिद्धेः 'चौरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यत्र "दन्तिबुद्ध्या हतः शूरैर्वराहो वनगोचरः' इत्यादौ च बुद्धिविशेषकर्तृकहननकर्मत्वस्यैव विधेरित्युक्तम् । तदपि न सम्यक्, मञ्जरीसादृश्यस्य नायिकाया कविसमयप्रसिद्धत्वात्, तज्जन्यचुम्बनस्य स्तनकलशावच्छेदेन विधेयत्वात् । नापि विधेयाविमर्शदोषः, द्वितीये 'कीरदष्टा जाताः' इत्यत्र 'सविशेषणे' इति न्यायाद्दंशस्यैव विधेयता । तृतीयेऽपि नायिकास्वरविशेष्यककोकिलकूजितप्रकारकभ्रान्तिसत्त्वेन नायिकाविशेष्यककोकिलप्रकारकज्ञानेन ताडनकर्मताया विधानान्नदोष इत्यलं विस्तरेण ।

धरानन्देन रचिता व्याख्या भ्रान्तिमतोऽखिला ।
टीकायां चित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति वसिष्ठगोत्रीयमिश्ररामबलस्य सुतेन धरानन्देन रचितायां चित्रमीमांसाव्याख्यायां सुधाभिधानायां भ्रान्तिमदलङ्कारप्रकरणं समाप्तिता [?] मगमत् ।

अथोल्लेखनिरूपणम्

निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ।
उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥

यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रानेकधोल्लिख्यते स उल्लेखः ।

कीर्तिगङ्गाहिमक्ष्माभृदोजःसूर्योदयाचलः ।
शत्रुसेनाब्धिमन्थाद्रिर्गुणरत्नैकरोहणः ॥

इति मालारूपके एकस्य राज्ञो यशस्वित्वादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुषाराद्रित्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासायानेकेत्युक्तम् । तत्र ग्रहीतृभेदनिबन्धनं न भवत्यनेकधोल्लेखनमिति नातिव्याप्तिः ।

विद्याविक्रमसौन्दर्यतपसा निधिमागतम् ।
पश्यन्ति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकात् ॥

सुधा

एवं भ्रान्तिमदलङ्कारं निरूप्य क्रमप्राप्तमुल्लेखालङ्कारमाह—**अथेति** । भ्रान्तिमत्कथनानन्तरमित्यर्थः । तत्रैकस्मिन्नेकधा भ्रान्तिवदनेकधा वर्णनसत्त्वादुल्लेखकथनस्यैव तदुत्तरमावश्यकत्वमिति भावः । तल्लक्षणमारचयति—**निमित्तभेदादिति** । अनेकेन ग्रहीत्रा एकस्य वस्तुनो यन्निमित्तभेदादनेकधोल्लेखनं तं बुधा उल्लेखं प्रचक्षत इत्यन्वयः ।

स्वयमपि व्याचष्टे—**यत्रेति** । नानाविधधर्माश्रयस्यैकवस्तुनः तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रानेकधोल्लेखनमुल्लेख इति तल्लक्षणम् ।

लक्षणे ग्रहीतुः विशेषणस्य अनेकेतिपदस्य फलं विचारयति—**कीर्तिगङ्गेति** । कीर्तिरूपाया गङ्गाया हिमाचलरूपः; ओजोरूपस्सूर्यः, तस्योदयाचलरूपः, शत्रुसेनारूपः समुद्रस्तस्य मन्थाचलरूपः, गुणरूपरत्नस्याङ्कुररूपः इत्यन्वयः ।

अत्र मालारूपके यशस्वित्वादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुषाराद्रित्वाद्यनेकप्रकारेण राज्ञ उल्लेखनादतिव्याप्तिः स्यात्, तद्वारणायानेकेनेति विशेषणम् । ग्रहीतृभेदस्य निबन्धनाभावान्नातिव्याप्तिः ।

उल्लेखनेऽनेकधेति विशेषणस्य प्रयोजनमाह—**विद्याविक्रमेति** । विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च आगतं विद्याविक्रमसौन्दर्यतपसां निधिमपश्यन्नित्यन्वयः ।

इत्यत्रैकस्य वर्ण्यस्य विद्याद्यनेकधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकधेत्युक्तम्। तत्र कौतुकात् स्वरूपावलोकनमात्रनिबन्धनं नानेकधोल्लेखनमिति तद्व्यावृत्तिः।

'शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकैः' इत्युदाहृतायामनेककर्तृकभ्रान्तिपरम्परायां स्तनादीनां मञ्जरीसादृश्यादिनिमित्तभेदादनेकेन चञ्चरीकादिना मञ्जरीत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायैकस्य वस्तुन इत्युक्तम्।

कीर्तौ विस्फूर्तिमत्यां ते मृणालक्षीरशङ्किनः।
द्वयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिह्वान्तोल्लेखनं मुहुः॥

इति भ्रान्तिमदुदाहरणे एकस्या एव कीर्तेरनेकेन कुञ्जरभुजङ्गरूपेण ग्रहीत्रा मृणालक्षीररूपत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासाय निमित्तभेदादित्युक्तम्। तत्र कीर्तिगतं धावल्यमेकमुल्लेखद्वयेऽपि निमित्तम्।

यद्यपि गजभुजङ्गानां स्वस्वप्रियाहारलोभरूपनिमित्तभेदोऽप्यस्ति; तथापि निमित्तभेदादित्यनेनैकनिमित्तविरहो विवक्षित इति तद्व्या-

सुधा

अत्रैकस्य वर्णनीयस्य विद्याद्यनेकधर्मयोगात्मकनिमित्तभेदेनानेकेन ग्रहीत्रा उल्लेखनादतिव्याप्तिवारणाय अनेकधेति विशेषणम्। तत्र कौतुकात् स्वरूपालोकनमात्रस्य निरूपणादनेकधोल्लेखनाभावान्नातिव्याप्तिः।

'शिञ्जानैर्मञ्जरीति' पूर्वोक्तमालारूपभ्रान्तिमति मञ्जरीसादृश्यादिनिमित्तभेदेनानेकचञ्चरीकादिरूपग्रहीत्रा मञ्जरीत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तिः स्यात्, अत एकस्य वस्तुनः इत्युक्तम्। तत्र नायिकादिवस्तूनामनेकत्वात्।

कीर्ताविति। तव प्रकाशवत्या कीर्तौ मृणालक्षीरशङ्किनो द्वयेऽपि नागा गजाः सर्पाश्च मुहुर्जिह्वान्तोल्लेखनं तन्वन्ति इत्यन्वयः।

अत्र भ्रान्तिमति, एकस्य वस्तुनः कीर्तिरूपस्य कुञ्जरभुजङ्गानेकग्रहीत्रा मृणालक्षीररूपत्वानेकप्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तिः स्यात्, अतो निमित्तभेदादित्युक्तम्।

तत्र तूल्लेखद्वये एकस्यैव धावल्यस्य निमित्ततासत्त्वात् धर्मान्तरमाश्रित्याति-

वृत्तिः। तस्य संग्राह्यत्वे निमित्तभेदादिति स्वरूपकथनमात्रम्। एवमपि यदि—

कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे।
वक्त्रं तव वयं ब्रूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम्॥

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या, तदानीमनेकधोल्लेखनं निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम्। तत्राद्योल्लेखनद्वयं परमतत्वोपन्याससामर्थ्याद्गम्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः।

स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः।

अत्र चानेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथायोगं प्रयोजकम्। रुचिरभिरतिः। अर्थित्वं लिप्सा।

द्विविधश्चायमुल्लेखः—शुद्धोऽलङ्कारान्तरसङ्कीर्णश्च। तत्र शुद्धो यथा—

सुधा

व्याप्तिं शङ्कते—यद्यपीति। स्वस्वप्रियाहारलोभरूपनिमित्तभेदसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यम्। प्रकारान्तरेण समाधत्ते—तथापीति। एकनिमित्तविरहस्य निमित्तभेदपदेन विवक्षितत्वेन तत्र तादृशलोभत्वस्य तद्वत्ताभावात्, तथात्वस्य ग्राह्यत्वे तु तस्य स्वरूपकथनमात्रत्वापत्तेः। अतिव्याप्त्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**एवमपीति**। केचित् वक्त्रं कान्त्या चन्द्रं विदुः, परे सौगन्ध्येन कमलं विदुः, वयं तपसा एकरूपतां गतं तद्द्वयं मुखमिति ब्रूम इत्यन्वयः। अत्रापह्नुतावेकस्य वक्त्रस्यानेकेन ग्रहीत्रा कान्त्यादिनिमित्तभेदेन चन्द्रत्वाद्यनेकरूपेणोल्लेखनादतिव्याप्तिः स्यादतस्तद्वारणायानेकधोल्लेखने निषेधास्पृष्टत्वमिति विशेषणमावश्यकम्। तत्र केचिदादिपदोपन्याससामर्थ्यान्निषेधप्रतीयमानतया तादृशनिषेधेन स्पृष्टत्वाद् नातिव्याप्तिरिति दिक्।

तमुदाहरति—**स्त्रीभिरिति**। अत्रैकस्यैव राज्ञः सौन्दर्यवितरणपराक्रमशालितया स्त्र्याद्यनेकग्रहीत्रा रुच्यर्थित्वभयात्मकनिमित्तभेदात् कामकल्पतरुकालरूपत्वाद्यनेकप्रकारेण दर्शनसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

तद्विभागमाह—**द्विविध इति**। शुद्धसङ्कीर्णभेदेन द्विधा इत्यर्थः। अलङ्कारान्त[र]सङ्कीर्णतारहितः शुद्ध इत्यर्थः।

गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।
यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥

अत्र यस्तथा भीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते स सोऽयमादिपुरुष इति वृद्धाभिः संसाराद्भीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णः पुरः प्रविशन् दृष्टः, यस्तथा चञ्चलत्वेन प्रसिद्धाया लक्ष्म्या अपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्यवल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवतीभिः सोत्कण्ठाभिर्दृष्टः, बालाभिर्बालस्वभावाद्यथास्थितरूपवेपयुक्तो दृष्ट इति सर्वत्र वस्तुसता नानारूपेणोल्लेखादयं शुद्धः ।

यथा वा हर्षचरिते श्रीकण्ठजनपदवर्णने—

"यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, संगीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, चिन्तामणिरित्यर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, गन्धर्वनगरमिति गायकैः, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः, लाभभूमिरिति वैदेहकैः, धूर्तस्थानमिति वन्दिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, असुरविवरमिति वाहिकैः, शक्याश्रम इति शमिभिः, अप्सरःपुरमिति कामिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति च विप्रैरगृह्यत ।" अत्र तपोवनादिभूयिष्ठत्वात्तपोवनाद्युल्लेखः शुद्धः ।

सुधा

तमुदाहरति—**गजत्रातेति** । श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशवर्णनमिदम् । शौरिः कृष्णो वृद्धाभिः गजत्रातेति सकौतुकं दृष्टः, युवतिसमूहैः लक्ष्मीकान्त इति, बालाभिर्यथावस्थितवेष एव दृष्टः इत्यन्वयः ।

अत्र सकौतुकमित्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । स्वयमपि श्लोकं व्याकरोति—**अत्रेति** । तथा भीतगजस्य यस्त्वरया त्राता सोऽयमादिपुरुषो नारायण इति संसारादभयार्थिन्यो वृद्धाः पश्यन्ति स्म । अतिचञ्चलश्रियोऽपि कामोपचारचातुर्येण नित्यवल्लभो दिव्यतरुणरूप इति तं युवतिसमूहः सोत्कण्ठः पश्यति स्म । बालास्तु यथास्थितं स्वाभाविकरूपवेषयुक्तं पश्यन्ति स्मेति सर्वत्र वस्तुतो विद्यमानेन नानारूपेणोल्लेखादयं शुद्धः । अयमिति कथनेन स्त्रीभिरित्यस्यारोपरूपरूपकसङ्कीर्णतेति विशेषः प्रतिपाद्यते ।

शुद्धान्तरमुदाहरति—**यथा वेति** । हर्षचरिते श्रीकृष्णजनपदवर्णने गद्यम् ।

अत्रैव यमनगरत्वाद्युल्लेखः सङ्कीर्णः। तत्र यदि यमनगरत्वादीनामुपरञ्जकतामात्रेणान्वयस्तदा रूपकसङ्करः। यदि ताद्रूप्यानुभावगोचरतया, तदा भ्रान्तिमत्सङ्करः। अयं चोल्लेखो वर्ण्यगुणोत्कर्षख्यापनायाचेतनकर्तृकोऽपि निबध्यते। यथा तत्रैव हर्षवर्णने—

"निःस्नेह इति धनैः, अनाश्रयणीय इति दोषैः, निग्रहरुचिरितीन्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना, नीरस इति व्यसनैः, भीरुरित्ययशसा, दुर्ग्रह-चित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, षण्ढ इति परकलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वेश्याभिः, विनय इति सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, असहाय इति शत्रुयोधैः, एकमप्यनेकधा गृह्यमाणम्" इति।

भ्रान्तिमदलङ्कारादयोऽप्येवमचेतनकर्तृका निबध्यन्ते—

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दो-
रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम्।
दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः॥ इत्यादौ।

सुधा

यो देशो मुनिवेश्यानर्तकशत्रुयाचकशस्त्रोपजीविविद्यार्थिगायकविशानिवैदेहकवन्दिसतशार[च्छ]णागतविदग्धपथिकवाहिकशमिकामुकचारणविप्रैः तपोवनत्वादिरूपेण जनपदोऽगृह्यतेत्यन्वयः। एकस्मिन्ननेकेन मुन्यादिरूपेण ग्रहीत्रा तत्तन्निमित्तभेदैस्तपोवनत्वाद्यनेकरूपेणोल्लेखसत्त्वान्निषेधेनास्पृष्टत्वाच्चोल्लेखलक्षणसमन्वयः। अयमपि शुद्धः, तपोवनादिभूयिष्ठत्वादुल्लेखसम्भवात्।

अत्रैव सङ्कीर्णतां प्रतिपादयति—अत्रैवेति। यमनगरत्वादीनामुपरञ्जकतामात्रविवक्षणे रूपकेण सङ्कीर्णता। यदि तु ताद्रूप्यानुभवस्य गोचरत्वं तदा भ्रान्तिमता सङ्कीर्णः।

क्वचिद्वर्णनीयस्य गुणानामुत्कर्षख्यापनायाचेतनकर्तृकोल्लेखनिबन्धनादपि चमत्कारमुदाहरति—यथा तत्रैवेति। धनदोषेन्द्रियकलिव्यसनायशःकामसरस्वतीपरकलत्रयतिवेश्यासुहृद्विप्रशत्रुयोधैरेकमप्यनेकधा गृह्यमाणं हर्षं नृपमित्यचेतनकर्तृकोल्लेखश्चमत्कारीति।

उक्तचमत्कारमन्यत्राप्यतिदिशति—भ्रान्तिमदित्यादि। अचेतनकर्तृका भ्रान्तिरुदाह्रियते—भिन्नेष्विति। उच्चावचैः रत्नकिरणैः भिन्नेषु सहस्रसंख्यामुपगतेषु

मधुलुब्धा मधुकरास्तृषिताश्च चकोरकाः ।
सुगन्धि कान्तिसंपन्नमनुधावन्ति ते मुखम् ॥

इत्यत्रोल्लेखो व्यङ्ग्यः । 'विद्याविक्रमसौन्दर्य' इति श्लोके विद्यादीनां स्वरूपावलोकनकौतुकमात्रे निमित्ततया यदि न विश्रान्तिः, किन्तु विद्वत्ताद्युल्लेखवदवलोकनकौतुकनिमित्ततायां पर्यवसानं तदा तत्राप्युल्लेखनगतानेकधात्वविच्छित्तिविशेषस्य गम्यत्वादुल्लेखालङ्कारो गम्यः ।

परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यामेव योषिति ।
कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः ॥

इत्यत्राप्युल्लेख इष्यत इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः ।

अथापर उल्लेखप्रकारः—

ग्रहीतृभेदाभावेऽपि विषयाश्रयभेदतः ।
एकस्यानेकधोल्लेखमप्युल्लेखं प्रचक्षते ॥

सुधा

भिन्नेषु इन्दोः किरणेषु सत्सु रात्रावपि नूनं रविरसौ विधुः किलेति नलिन्यो व्याकोचकोकनकदता दधते इत्यन्वयः । अत्राचेतनकर्तृका भ्रान्तिरित्यर्थः ।

व्यङ्ग्यमुल्लेखमुदाहरति—**मधुलुब्धा इति** । मधुलोभिनो भ्रमरास्तृषायुताश्चकोराश्च सुगन्धि कान्तियुतं ते मुखमनुधावन्तीत्यन्वयः ।

अत्रोल्लेखस्य व्यङ्ग्यत्वम्, शब्दशक्त्याऽप्रतिपादितत्वात् । विद्याविक्रमेति-पूर्वोदाहरणे स्वरूपावलोकनकौतुकमात्रे विद्यादीना निमित्ततया विश्रान्तेरभावे विद्वत्ताद्युल्लेखवदवलोकनकौतूहलनिमित्तत्वे पर्यवसाने उल्लेखगतानेकप्रकारकविच्छित्तिविशेषस्य गम्यतायान्तु तत्रोल्लेखस्य व्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

अतिव्याप्तिमाशङ्क्यैतामेव परिहरति—**परिव्राडिति** । यतिकामुकशुनामेकत्र योषिति कुणपः; कामिनी; भक्ष्यम्; इति तिस्रो विकल्पना जाता इत्यन्वयः । अत्र तु उल्लेखसत्त्वाङ्गीकारेण नातिव्याप्तिरिति दिक् ।

द्वितीयमुल्लेखं लक्षणभेदेन वक्तुं प्रतिजानीते—**अथेति** । तल्लक्षणमाह—**ग्रहीत्रिति**। ग्रहीतॄणां भेदाभावेऽप्येकस्यैव वस्तुनो विषयाश्रयभेदेनानेकधोल्लेखमप्युल्लेखं विबुधाः प्रचक्षते इत्यन्वयः । ग्रहीतृभेदाभावेऽपि विषयभेदादेकस्य बहुधोल्लेखनमिति तल्लक्षणमित्यर्थः ।

तत्र विषयभेदादनेकधोल्लेखः, शुद्धः सङ्कीर्णश्च । शुद्धो यथा—

अकृश कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।
अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालिभागधेयम् ॥

"गुरुर्वचसि, पृथुरुरसि, विशालो मनसि, जनकस्तपसि, सुमित्रस्तेजसि, सुमन्त्रो रहसि, बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि" इत्यादौ श्लेषसङ्कीर्णः ।

"हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीवालापे, चक्रवाकमयीव पतिप्रेमणि, प्रावृण्मयीव पयोधरोन्नतौ, कमलमयीव कोशसंग्रहेषु, कुसुममयीव फलदानेषु" इत्याद्युत्प्रेक्षासङ्कीर्णः । पयोधरोन्नतावित्यादौ विषयांशे श्लेषसङ्कीर्णश्च । 'युधिष्ठिरः सत्यवचसि' इत्यादौ रूपकसङ्कीर्णः । 'युधिष्ठिरसमः सत्यवचसि' इत्यादावुपमासङ्कीर्ण इत्याद्युन्नेयम् ।

सुधा

अयमपि द्विविधः—शुद्धः, सङ्कीर्णश्च । शुद्धमुदाहरति **अकृशमिति** । कपालिनो हरस्य भागधेयं भाग्यं तत्त्वेनाध्यवसित पार्वतीस्वरूप चित्ते आविरस्तु प्रकटीभवत्विति सम्बन्धः । कीदृशम् ? कुचयोः कुचविषयेऽकृश स्थूलम् एवं विलग्ने कृशम् 'विलग्नो मध्यलग्नयोः' इति विश्वः । चक्षुषि विपुलमायतम् नितम्बे विस्तृतम् अधरेऽरुणम्, चित्ते इति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । तेन चित्ते करुणाशालि इति पाठान्तरन्तु क्रमभङ्गदोषादयुक्तमिति बोध्यम् । ग्रहीत्रा शिवेन कुचाद्याश्रयभेदेनैकस्य भागधेयत्वेनाध्यवसितपार्वतीरूपस्याकृशत्वाद्यनेकरूपेणोल्लेखनाल्लक्षणसमन्वयः ।

सङ्कीर्णमुदाहरति-वचा···[च उ]रःस्थलमनस्तपस्तेजोरहस्सदोयशोधनुराश्रयीभूतविषयभेदेनैकस्य राज्ञो गुरुत्वादनेकधोल्लेखनात्तत्र श्लेषसत्त्वाच्च सङ्कीर्णत्वम् ।
अयमर्थः—गुरुर्महान् जीवश्च, पृथुर्विस्तृतो नृपश्च, विशाल उदारः शोभितो वा नृपविशेषो वा, जनक उत्पादयिता मैथिलश्च । सुमित्रो रविर्नृपश्च, संयतो योग्यो माननीयश्च, बुधो विद्वान् ग्रहविशेषश्च, अर्जुनो धवलः पार्थश्च, भीष्मो भयानको गाङ्गेयश्चेत्यत्र सर्वत्राखण्ड एव श्लेषः ।

अलङ्कारान्तरसङ्कीर्णमप्युदाहरति—गत्यालापपतिप्रेमपयोधरोन्नतिकोशसङ्ग्रहे फलदानादिविषयेषु हंसादिरूपेणैकस्या नृपस्त्रियो वर्णनात् संभावनार्थकेवशब्दप्रयोगादुत्प्रेक्षासङ्कीर्णत्वम् । पयोधरोन्नतादिविषयांशे श्लेषसङ्कीर्णत्वं सत्यवचसि युधिष्ठिरे एव युधिष्ठिर इति रूपकसङ्कीर्णत्वम् । तत्रैव युधिष्ठिरसम इत्युक्तावुपमासङ्कीर्णत्वम् ।

अधिकरणभेदेनानेकधोल्लेखो यथा—

वर्धिष्णोरुपरि क्षण रविरभूच्छत्रं बलिध्वंसिनो
रत्नं मूर्ध्नि ललाटसीम्नि तिलकं कर्णान्तिके कुण्डलम् ।
अंसे चक्रमुरःस्थले मणिवरो नाभौ सरोजासनो
यस्याङ्घ्रौ कटकस्त्रिविक्रमगतेः पायादपायात् स वः ॥

अत्र रूपकसङ्कीर्णः । भगवल्ललाटमध्यकर्णान्तादितत्तदवयवाभिमुखस्थितग्रहीतृभेदनिमित्तोल्लेखसङ्कीर्णश्च । एकस्यैव द्रष्टुर्ललाटमध्ये कर्णान्तिके च रविदर्शनासंभावत् ।

"यस्य वह्निमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुरेषु, मारुतमयः श्वसितेषु, क्ष्मामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतासु, पञ्चमहाभूतमयो मूर्त इवादृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः ।"

अत्र वह्निजलादिशब्दगृहीततापबाष्पादिरूपाणां प्रतापकार्याणां प्रतापस्य चाभेदकथनं हेत्वलङ्कार इति तत्सङ्करः । मतान्तरे रूपकसङ्करः ।

सुधा

अधिकरणभेदेनाप्यनेकधोल्लेखनमुदाहरति—**वर्धिष्णोरिति** । त्रिविक्रमगतेः वर्धिष्णोर्बलिध्वंसिनो यस्योपरि रविस्सूर्यः क्षणमात्र छत्रम् , मूर्ध्नि रत्नम् , ललाटदेशे तिलकम् , कर्णसमीपे कुण्डलम् , असे चक्रम् , वक्षसि मणिश्रेष्ठः, नाभौ सरोजासनः, अङ्घ्रौ कटकः अभूत् स वामनो वो युष्मान् अपायात् विघ्नात् , पायात् रक्षतु इत्यर्थः ।

अत्र रवौ तु सदारोपसत्त्वादाश्रयभेदेनानेकधा वर्णनाच्च रूपकसङ्कीर्णोधिकरणभेदेनोल्लेख इति बोध्यम् । प्रथमोल्लेखसङ्कीर्णतापि तत्तदवयवाभिमुखस्थितानामनेकग्रहीतॄणामेव तथानुभवसत्त्वात् । एकस्य द्रष्टुः तत्तदवयवेषु तादृशरविदर्शनस्यासम्भवाच्च ।

पुनरलङ्कारान्तरसङ्कीर्णत्वमुदाहरति—**यस्येति** । हर्षचरिते तत्प्रतापवर्णनगद्यम् । यस्य राज्ञः प्रतापः पञ्चमहाभूतस्वरूपो निहतशत्रूणामन्तःपुरेषु मूर्तिमानिवादृश्यतेत्यन्वयः ।

पञ्चमहाभूतरूपतां प्रतिपादयति-**हृदयेष्वग्निरूप** इत्यादिना । अत्र वह्न्यादिशब्दप्रतिपाद्यतापादिकार्याणां तत्कारणीभूतप्रतापस्य चाभेदकथनाद् हेत्वलङ्कारसङ्कीर्णत्वमिति चन्द्रालोकमतम्, 'हेतुहेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यत' इति तल्लक्षणस्य

कस्तूरीतिलकादि भालफलके, देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलम्बन्ति तमालबालमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।
या कर्णे विकचोत्पलन्ति कुचयोरंसे च कालागुरु
स्थास्यन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विषः ॥

अत्रोपमासङ्कीर्णः । केचित्तु तत्तदधिकरणौचित्यात् कस्तूरीतिलकादितादात्म्यसंभावनायामुपमार्थे विहितोऽपि क्विबुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमोपक्रमोत्प्रेक्षेयमित्याहुः । तन्मते उत्प्रेक्षासङ्कीर्णः । एवमलङ्कारान्तरसङ्करोऽप्युन्नेयः ।

इति चित्रमीमांसायामुल्लेखप्रकरणम् ।

सुधा

तत्र प्रतिपादनात् । काव्यप्रकाशादिमते रूपकसङ्करः, तेन तस्यानङ्गीकाराच्च ।

उपमासङ्कीर्णमुल्लेखमुदाहरति—**कस्तूरीतिलकादीति** । ताः श्रीकण्ठस्य शिवस्य कण्ठकान्तयः तव शिवं कल्याणं प्रथयन्तु विस्तारयन्तु । कास्ता इत्यत आह—या या देव्याः पार्वत्या ललाटपट्टे कस्तूरीतिलकमिवाचरन्ति, मुखकमले रोलम्बा भ्रमरा इवाचरन्ति, मौलिं प्रति तमालबालमुकुलोत्तंसमिवाचरन्ति, कर्णयोर्विकचोत्पलमिवाचरन्ति, कुचयोरंसे च कालागुरुच्छायेवाचरन्तीति तस्यान्वयः । अत्रोपमासङ्कीर्णत्वमिति ।

केचित्त्वत्रोत्प्रेक्षासङ्कीर्णतामाहुः । तन्मतमाह—**तत्तदिति** । तस्य तस्याधिकरणस्य सम्भावनायामौचित्यात्कस्तूरीतिलकादिसम्भावनायामुत्प्रेक्षैव उपमार्थे विहितस्याप्यत्र क्विप्रत्ययस्योत्प्रेक्षायां पर्यवसाने बाधकाभावात् ।

वस्तुतस्तु वाचकधर्मलुप्तोपमासङ्कीर्णत्वमेवावश्यकम् 'कर्पूरन्ती दृशोर्मम' इतिवत् सादृश्यप्रतियोगिन उपमानाद्विहितस्य क्विप उत्प्रेक्षायां पर्यवसाने प्रमाणाभावादित्यस्वरसः केचिदित्याहुरित्यनेन सूचित इत्यवधेयम् । प्रकरणमुपसंहरति—**एवमिति** । **अलङ्कारान्तरसङ्करोऽपीति** ।

भानुरग्निर्यमो वायं बलिः कर्णोऽथवा शिबिः ।
प्रत्यर्थिनश्चार्थिनश्च विकल्पन्त इति त्वयि ॥

अत्र सन्देहसङ्कीर्णता ।

सुधा

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजङ्गमपुङ्गवान् ।
अन्तस्साक्षाद् द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥[1]

अत्रोपमाव्यतिरेकयोः समुच्चयेनोल्लेखस्य सङ्कीर्णतेत्यादिकमपि बोध्यमित्यलम् ।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—[2]एकस्य वस्तुनो निमित्तवशादनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकग्रहणं तदुल्लेखः ।

अधरं बिम्बमाज्ञाय मुखमब्जञ्च तन्वि ते ।
कीराश्च चञ्चरीकाश्च विन्दन्ति परमां मुदम् ॥

इति भ्रान्तिमत्यतिव्याप्तिवारणायैकस्य वस्तुन इति मालारूपकेऽतिप्रसङ्गवारणायानेकैर्ग्रहीतृभिरिति ।

नृत्यत्त्वद्वाजिराजिप्रकरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालै-
रालोकालोकभूमीधरमतुलनिराशोकभावं प्रयाते ।
विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः
कोकाः क्रन्दन्ति शोकानलविकलतया किञ्च नन्दन्त्युलूकाः ॥

अत्रातिव्याप्तिवारणायानेकप्रकारकमिति ।

यत्तु-दीक्षितैर्निर्भेदास्पृष्टत्वमिति विशेषणम् । तन्न; सङ्कीर्णस्य तस्याङ्गीकारात् । अन्यथा 'कपाले मार्जारः' इत्यत्र भ्रान्तिमत्यतिव्याप्तिवारणाय भ्रमास्पृष्टत्वमपि विशेषणीयं स्यादिति ।

असत्यपि ग्रहीत्रनेकत्वे विषयाश्रयसमानाधिकरणादीनामन्यतमानेकप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारकत्वं द्वितीयोल्लेखः ।

अनल्पतापाः कृतकोटिपापा गदैकशीर्णा भवदुःखजीर्णाः ।
विलोक्य गङ्गां विचलत्तरङ्गाममी समस्ताः सुखिनो भवन्ति ॥

अत्र पूर्वार्धोदीरितानां चतुर्णां विलोकनकर्तॄणां सुखित्वोक्त्या तापपापरोगभवनाशकत्वप्रकारकाणि [3]ग्रहणान्याक्षिप्यन्ते । अयं शुद्धस्य ध्वनिः ।

१—आर्यापूर्वार्द्धे 'नेह भवति विषमे जः' इति नियमादत्र च विषमे सप्तमस्थाने जगणस्य सत्त्वाच्छन्दोभङ्गदूषितमेतदार्यापूर्वार्द्धम् ।

२—आन० २, पृ० ३५८, उल्लेखप्रकरणम् ।

३—अनल्पतापास्तापनाशिकां कृतपापाः पापनाशिकामित्याद्यनेकप्रकारेणैकामेव गङ्गां गृह्णन्तीत्युल्लेखो व्यङ्ग्य इति तात्पर्यम् ।

सुधा

सङ्कीर्णस्य यथा—

स्मयमानानना तत्र ता विलोक्य विलासिनीम् ।
चकोराश्चञ्चरीकाश्च मुदं परतरां ययुः ॥

अत्र ध्वन्यमानयैकैकग्रहणरूपया भ्रान्त्या तदुभयसमुदायात्मा उल्लेखः ।

द्वितीयोल्लेखस्य ध्वनिर्यथा—

भासयति व्योमगता जगदखिलं कुमुदिनीर्विकासयति ।
कीर्तिस्तव धरणिगता सगरसुतायासमफलना नयने ॥

अत्राधिकरणभेदप्रयुक्तमेकस्या कीर्तौ चन्द्रिकात्वसागरत्वरूपानेकविधत्वं रूपकसङ्कीर्णत्वं ध्वन्यते ।[1]

सम्बन्धिभेदप्रयुक्तवर्ण्यानेकविधतापि यथा—

यमः प्रतिमहीभृतां हुतवहोऽसि तन्नीवृतां
सतां खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकाङ्क्षिणाम् ।
गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मितं
त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा कृतः ॥

इति वर्णयन्ति । प्रकाशानुसारिणस्तु—एकस्यैवार्थस्य स्थानभेदेन नानारूपतया भेदप्रतीतावतिशयोक्तिरेव । यथा—

प्रत्यम्भो नवपुण्डरीकमुकुलश्रेणी प्रतिक्ष्माधरं
पूर्णेन्दो रुचयः, प्रतिक्षितिरुहं मल्लीप्रसूनोत्करः ।
किञ्चान्यत् कथयामि वीर जगतीमालिङ्गति त्वद्यशः[2]-
स्तोमौघः प्रतिदेशमेव दिविषत्स्रोतस्वतीनिर्झरः ॥

अत्र एकस्या एव कीर्तेः स्थलविशेषेषु तत्तद्योग्यरूपेणाध्यवसानादतिशयोक्तिः । एवमेकस्य बहुभिर्ज्ञातृभिरनेकप्रकारैर्ज्ञातेऽप्यतिशयोक्तिरेव यथा—

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभृतां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतस्साग्रजः ॥

१—कीर्तिश्चन्द्रः, कीर्तिः सागरः, इत्येकैकग्रहणं रूपकम्, तेन सङ्कीर्णो व्योम-धरणीत्यधिकरणभेदकृतेनैकस्या एव कीर्त्तेरनेकप्रकारकोल्लेखेन च द्वितीयोल्लेखो व्यङ्ग्य इति भावः ।

२—'त्वद्यशो विस्तारे' इति अलङ्कारकौस्तुभपाठः ।

एवञ्चातिशयोक्त्यैव सिद्धावुल्लेखस्य पृथगङ्गीकरणमयोग्यमेव। एवं द्वितीयभेदस्यापि भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तावेवान्तर्भावात् कथनमप्ययुक्तमिति वदन्ति। एतन्मते उल्लेखो नास्त्येवेत्यलम्।

उल्लेखालङ्कृतिव्याख्या **धरानन्देन** निर्मिता।
टीकायां चित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम्॥

इति वाशिष्ठगोत्रीयरामबलस्य सुतेन धरानन्देन रचितायां चित्रमीमांसाटीकायां सुधाभिधानायामुल्लेखालङ्कारप्रकरणं समाप्तिता[?]

मगमत्॥

अथापह्नुतिनिरूपणम्

प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।
साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥

अन्यत्वकल्पनमात्रं रूपके, विषयनिषेधमात्रम् 'नाहं दूती वरतनोरङ्गतापोऽतिभास्वरः' इत्याक्षेपे, उभयमपि साम्यविशेषणरहितम् । 'न पञ्चविशिखः कामः किन्त्वपञ्चशिलीमुखः' इत्यतिशयोक्तौ चातिव्याप्तमिति विशिष्टोपादानम् । न चैवम् 'न पद्मं मुखमेवेदम्' इति तत्त्वाख्यानोपमायां विषये पद्मत्वनिषेधस्य मुखत्वप्रकल्पनस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिः । प्रकल्पनपदस्यारोपपरत्वात् । 'निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपः' इति क्त्वाप्रत्ययेन लक्षणं नोक्तम् । वक्ष्यमाणोदाहरणे आरोपपूर्वकापह्नवेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

सुधा

एवमुल्लेखालङ्कार व्याख्यायारोपमात्रसमत्वेनापह्नुतिरपि निरूपणीयेति तन्निरूपणं प्रतिजानीते—**अथेति** । अपह्नुतिरिति । निरूप्यते इति शेषः ।

अथ तल्लक्षणमारचयति—**प्रकृतस्येति** । प्रकृतस्य निषेधेन साम्यात् यदन्यत्व प्रकल्पनं सा पह्नुतिरिति लक्षणार्थः । तद्भेदानाह—**वाक्यभेदेति** । वाक्यभेदाभेदाभ्यामपह्नुतिर्द्विधेत्यर्थः । साम्यादन्यत्वप्रकल्पनमपह्नुतिरिति लक्षणे 'मुखं चन्द्रः' इति रूपकेऽतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणाय निषेधेनेति । साम्यात् प्रकृतस्य निषेधमात्रमपह्नुतिरिति लक्षणे 'नाहं दूती वरतनोरङ्गतापोऽतिभास्वरः' इत्यर्थके आक्षेपेऽतिव्याप्तिः स्यात् । तद्वारणायान्यत्वप्रकल्पनमिति । तत्र निषेधसत्त्वेऽप्यन्यत्वप्रकल्पनाभावान्नातिव्याप्तिः । प्रकृतनिषेधेनान्यत्वप्रकल्पनमपह्नुतिरित्युक्ते 'कामः पञ्चबाणो न, किन्त्वसख्यबाणः' इत्यत्रातिशयोक्तावतिव्याप्तिवारणाय साम्यादिति ।

प्रकृतस्य निषेधेन यदसाम्यादन्यत्वप्रकल्पनमपह्नुतिरित्युक्तौ 'न पद्मं मुखमेवेदम्' इत्यादितत्त्वाख्यानोपमाया विषयत्वरूपपद्मत्वनिषेधमुखत्वप्रकल्पनस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय प्रकल्पनशब्दस्यारोपपरत्वमिति । तथा च पद्मे मुखत्वारोपाभावान्नातिव्याप्तिः । प्राचीनोक्तं लक्षणं खण्डयति—'विषयं निषिध्य साम्यादन्यारोपोऽपह्नुतिः' इति क्त्वाप्रत्ययपूर्वकं लक्षणन्त्वयुक्तमेव, पूर्वकालः क्त्वाप्रत्य-

इयं च साक्षान्निषेधकनञादिप्रयोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसामर्थ्याद्गम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवर्तते। विषयासत्यत्वप्रतिपादकच्छद्मनिभकपटव्याजादिशब्दप्रयोगे विषयासत्यत्वपर्यवसायिरूपवपुर्नामभङ्ग्यादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन।

अत्र वाक्यभेदेऽपह्नवपूर्वक आरोप आरोपपूर्वकापह्नवश्चेति द्वैविध्यम्। क्रमेणोदाहरणानि—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि॥

सुधा

यार्थः[1], तदुत्तरमन्यारोप इति लक्षणे 'विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जखण्डानि' इत्यादावारोपपूर्वकापह्नुतौ पूर्वं निषेधाभावान्नाव्याप्तिः स्यादिति तद्भावः।

ता विभजते—**इयञ्चेति**। अयमर्थः—सा क्वचिद्वाक्यभेदेन प्रवर्तते, क्वचित्तदभेदेन। नञादिप्रयोगे वाच्ये, परपक्षत्वाद्युपन्यासनिषेधस्यार्थतो गम्यत्वे चेति द्विधा वाक्यभेदप्रवृत्तिः, एवं वाक्यभेदप्रवृत्तावपि द्वैविध्यम्। असत्यत्वप्रतिपादकच्छलनिभादिशब्दानां प्रयोगे, तदसत्यत्वपर्यवसायिरूपवपुषां नामभङ्ग्यादिशब्दानां प्रयोगे च। तत्र वाक्यभेदे द्वैविध्यम्—निषेधपूर्वक आरोपः, आरोपपूर्वको निषेधश्च।

सर्वेषामुदारणानि वक्तुं प्रतिजानीते—**क्रमेणेति**।

तत्र निषेधपूर्वकमारोपमुदाहरन् निरवयवसावयवरूपता तस्य श्लोकद्वयेनोदाहरति—**अवाप्त इति**। हे शैलतनये परिणतकान्तेश्चन्द्रस्य वपुषि प्रागल्भ्यमवाप्तोऽयं कलङ्को न प्रकाशते, विगलदमृतस्य स्यन्देन शीतले चन्द्रस्योरसि गाढं रतिश्रान्ता रजनिरमणी शेते इत्यहं मन्ये इत्यन्वयः।

प्रथमवाक्ये कलङ्कस्य निषेधेन तत्साम्यादुत्तरवाक्ये तत्र रजनिरमणीत्वप्रकल्पनेन वस्तुतस्तदवयवाभावाद्वाक्यभेदेन निरवयवा निषेधपूर्वकापह्नुतिरिति भावः।

१—**समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् इति सूत्रार्थेनेदं चिन्त्यम्। क्त्वा तु पूर्वकाले वर्तमानाद्धातोः अव्ययकृतो भावे इति भावे भवतीति।**

यथा वा—

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैमाश्च तारा नवफेनपुञ्जाः।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नायं कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥

पूर्वत्र निरवयवापह्नुतिरत्र सावयवेति भेदः।

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥

इत्यत्राप्यपह्नवपूर्वक आरोपः। अपह्नवस्तु परपक्षोपन्यासादर्थसिद्धः।

विकसदमरनारीनेत्रलीलाब्जखण्डा-
न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि।
न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥

सुधा

वाक्यभेदेन सावयवा निषेधपूर्विकामपह्नुतिमुदाहरति—**यथा वेति—**इदं नभोमण्डलं नास्ति, अपि तु समुद्रोऽस्ति, इमाः तारा न सन्ति, अपि तु नवफेनसमूहाः, अयं चन्द्रो न वर्तते, किन्तु कृतकुण्डलकः शेषः, अयं कलङ्को न, अपि तु मुरारिः कृतशयनोऽस्तीत्यन्वयः।

अत्र वाक्यभेदेन नभआदीनां पूर्वं निषेधेन तदुत्तरं समुद्रादीना सावयवानां तत्र तत्र कल्पनात् वाक्यभेदे सावयवा निषेधपूर्विकापह्नुतिरिति भावः।

वाक्यभेदेन परपक्षत्वाद्युपन्यासेन निषेधस्य गम्यत्वे निषेधपूर्विकामपह्नुतिमुदाहरति—**अङ्कमिति**। इन्दौ यत् दलितेन्द्रनीलमणेः खण्डवत् श्यामं दरीदृश्यते, तत्केऽपि कवयः कलङ्कं शशङ्किरे, परे समुद्रस्य कर्दमं मेनिरे, कतिचित् सारङ्गं सञ्जगदिरे, परे भूमिच्छायमैच्छन्, वयन्तु सान्द्रं घनं रात्रौ पीतं कुक्षिस्थं गाढतमसं तत् इति ब्रूमहे इत्यन्वयः।

अत्र वाक्यभेदेन केऽपीत्यादिपरपक्षोपन्यासाद्यर्थगम्यनिषेधपूर्विकाऽपह्नुतिरिति भावः।

अथ वाक्यभेदेनारोपपूर्विकां नञादिपदवाच्यनिषेधरूपामुदाहरति—**विकसदिति**। यां साम्येनाधः कृतानि विकसताममरनारीनेत्रनीलकमलानां

अत्रारोपपूर्वकोऽपह्नवः शाब्दः ।

मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र-
संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।
छाया मृगः शशक इत्यपि पामराणां
लोके गतानुगतिकः प्रथितः प्रवादः ॥

अत्राप्यारोपपूर्वकोऽपह्नवः । स च पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः । एतानि वाक्यभेदेनोदाहरणानि । एकवाक्यतायां तु—

बत सखि कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् कामिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥

सुधा

खण्डानि सदाधिवसन्ति "उपान्वध्याङ्वसः" इत्याधारस्य कर्मत्वम् । रुचिरकलापे मयूरे तु यो न वर्तते स कुमारः स्वामिकार्तिकेयो वो ब्रह्मचर्यश्रियं वितरतु ददात्विन्वयः ।

अत्र पूर्वमारोपः पश्चान्नञ्पदवाच्यो निषेधः, वाक्यभेदश्च स्पष्ट एव । तथा च वाक्यभेदेनारोपपूर्विका शाब्दनिषेधमुख्यरूपापह्नुतिरिति भावः ।

वाक्यभेदेनार्थसिद्धामारोपपूर्विकामपह्नुतिमुदाहरति—**मन्थानेति** । मन्थानो मथनदण्डः, स चासौ भूमिधरो मन्दरः, तस्य मूलभागे यच्छिलासहस्रं तेन सङ्घट्टनात् यो व्रणस्य किणश्छिद्रम्, इन्दुमध्ये प्रकाशते, भूमेः छाया, मृगः, शशक इत्यतिपामराणां मूर्खतमानां प्रवादो लोके गतानुगतिकोऽस्तीत्यन्वयः । अत्रारोपपूर्वकनिषेधः पामरवचनादर्थसिद्ध इति वाक्यभेदेनारोपपूर्विकापामरवचनार्थसिद्धनिषेधरूपापह्नुतिरिति बोध्यम् ।

एवं वाक्यभेदोदाहरणानि व्याख्याय तदभेदेऽसत्यत्वप्रतिपादकच्छलादिशब्दप्रयोगे प्रतीतामपह्नुतिमुदाहरति—**एकवाक्यतायान्त्विति** । वाक्यस्याभेदे इत्यर्थः । **बतेति** । हे सखि, प्रियविरहेण कृशे दुर्बले, अस्मिन्कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरं पश्य । बतेति दुःखे, तथा हि—उपवने ये सहकारा रसालाः "रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः" इत्यमरः, तेषु उद्भासिनो ये मधुकराः, तेषां छलेन अनेन कामेन प्रतिबाणं कालकूटम् उट्टङ्कितमित्यन्वयः । तथा हीति पदं वाक्याभेदद्योतकं न सभृङ्गाः सहकाराः, अपि तु सविषा बाणा इत्यसत्यत्वाभिधायिना छलपदेन प्रतीत्या वाक्य-

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभारे निपतितः।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥

पूर्वत्र न सभृङ्गाणि सहकाराणि; अपि तु सकालकूटाः शरा इत्यसत्यत्वाभिधायिच्छलशब्दवशात् प्रतीयते। उत्तरत्र नेयं रोमावलिः किन्तु धूमशखेत्यसत्यपर्यवसायिवपुःशब्दबलात् प्रतीयते।

केचित्तु सादृश्यव्यक्तयेऽपह्नववदपह्नवाय सादृश्यमप्यपह्नुत्यलङ्कारं वदन्ति। यथाहुः—

सादृश्यव्यक्तये यत्रापह्नवोऽसावपह्नुतिः।
अपह्नवाय सादृश्यं यत्रास्त्येषाप्यपह्नुतिः ॥ इति।

उदाहरन्ति च—

आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्त्रमासज्य वक्त्रे
कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रसरति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः।
बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक् प्रियो मे
बाले लज्जा निरस्ता न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृत् ॥

सुधा

भेदेन च्छलादिशब्दप्रतीयमाना कालकूटारोपरूपा भृङ्गाणामुपमेयरूपाणामपह्नुतिरित्यर्थः।

वाक्याभेदेऽसत्यत्वपर्यवसायिवपुःशब्दप्रतीयमानामपह्नुतिमुदाहरति—**अमुष्मिन्निति**। शर्वेण प्लुष्टो दग्धः कामः कुरङ्गाक्ष्याः पृथुजघनभागेऽमुष्मिन्लावण्यामृतसरसि नूनं निपतितः, यस्य कामस्याङ्गाङ्गाराणां शमस्य पिशुना नाभिविवरे रोमावलिवपुःस्वरूपा इयं धूमस्य शिखा परिणमतीत्यन्वयः।

अत्रेयं रोमावली न, अपि तु धूमशिखा इत्यसत्यत्वपर्यवसायिवपुःशब्दबलात् प्रतीतेः वाक्याभेदेन वपुःशब्दप्रतीयमाना धूमशिखारोपरूपा रोमावलीरूपोपमेयापह्नुतिरित्यर्थः।

पूर्वत्रेत्यादि व्याख्यातमेव, मतान्तरं प्रतिपादयति—**केचिदिति**। सादृश्यप्रकटनाय अपह्नवो यथा तथापह्नवाय सादृश्यमप्यपह्नुतिरिति वदन्ति। तल्लक्षणं तेषां मतेन दर्शयति—**यथाहुरिति**। सादृश्याभिव्यक्त्यर्थमपह्नवकथनमपह्नुतिः। अपह्नवाय सादृश्यकथनमसावप्यपह्नुतिरिति लक्षणान्वयः।

अत्र वीक्षितं प्रियमपह्नुत्य चोलकत्वारोपः। तदर्थं च प्राक् प्रिय-चोलसदृशधर्मोपन्यासः।

अत्रेदमपह्नुतिकथनं व्याजोक्त्यलङ्कारं पृथगनङ्गीकुर्वतामुद्भटादीनां मतमनुसृत्य। ये तु उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिरिति व्याजोक्त्यलङ्कारं पृथगिच्छन्ति तेषामिहापि व्याजोक्तिरेव नापह्नुतिरिति रुचकादयः। दण्डी त्वपह्नुतेः साधर्म्यमूलत्वनियममनादृत्य 'किञ्चिदपह्नुत्य कस्यचित् प्रदर्शनमात्रमपह्नुतिः' इति लक्षयित्वोदाजहार—

अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम्।
न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥

सुधा

तल्लक्षणोदाहरणमाह—**आकृष्येति**। आदौ अमन्दग्रहं यथा भवति तथा अलकसमूहमाकृष्य वक्त्रे वक्त्रमासज्य सुकण्ठस्सन् कण्ठे लग्नः, दत्तो गाढम् अङ्गसंयोगो येन तादृशः कुचयोः, प्रसरति नितम्बे बद्धासक्तिः, चरणयोः पतति यः, स तादृक् मे प्रियोऽस्ति, हे बाले किं लज्जा निरस्ता, त्यक्तेति कयाचिदुक्तौ हे सरले नहि नहि चोलको वस्त्रविशेषः त्रपाकृत् किमित्यन्वयः।

अत्र प्रियापह्नवाय चोलकत्वारोपः, तदर्थं पूर्वं द्वयोः सादृश्योपन्यासः। केचित्पदेनास्वरसः, विदग्धाया उक्तावपह्नुतावेव चमत्कारोदयात्। तत्र सादृश्ये चमत्काराभावेन तस्य विधेयत्वानौचित्यात्, प्रकाशादिमते तदुपादानस्य सर्वथाऽविद्यमानत्वाच्च।

अपह्नुतौ प्रमाणमाह—**अत्रेदमिति**। व्याजोक्त्यलङ्कारं पृथगनङ्गीकुर्वन्त उद्भटादयोऽपह्नुतिमङ्गीचक्रुः, तन्मतानुसारादस्माभिरङ्गीकृतम्। वस्तुतस्तु तेषामपि व्याजोक्तेः पृथक् कथनमावश्यकम्, व्याजोक्तावुभयसाम्यस्याभावात्, अपह्नुतावुभयनिष्ठसाम्यसत्त्वात् एष एवोद्भटादिमतेऽस्वरसो बोध्यः। रुचकादयस्तु—'उद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहन व्याजोक्तिः' इति पृथगलंकृतिमिच्छन्ति। तेषांमतेऽपह्नुतेरङ्गीकारो नास्ति। वस्तुतस्तेषामपि मतेऽपह्नुतेः पृथक् स्वीकारो युक्तः, वैषम्यस्य पूर्वमुक्तस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरित्यप्यस्वरसो रुचकादिपदेन सूचितः।

दण्डिमतमाह—**दण्डी त्विति**। साम्यमूलतानियममनादृत्य किञ्चिदपह्नुत्य कस्यचित् प्रदर्शनमपह्नुतिरिति तल्लक्षणमुदाहृतवनिति तन्मतमाह—**अपह्नुरिति**।

चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।
स्वयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान् प्रति ॥
अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा मम नो मतः ।
अन्य एवायमर्कात्मा विषनिष्यन्ददीधितिः ॥

साधर्म्यमूला त्वपह्नुतिरिति तेन व्याहृता ।

त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते •
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमपि ।
अथ स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा
करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति ॥

इत्यादावपह्नुतिध्वनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किन्तु पुण्डरीकाक्ष इति कयाचिद् व्यञ्जितम् । अन्यथा तु तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पुण्डरी-

सुधा

किञ्चिदपह्नुत्यान्यार्थसूचनं सा इति लक्षणान्वयः । स्मरः पञ्चेषुः न, अपि तु तस्य पत्रिणां सहस्रमित्यन्वयः ।

उदाहरणान्तरमाह—चन्दनं चन्द्रिका शीतलो मन्दः पवनश्च स्वयमग्निमयी सृष्टिः, परान्प्रति शीता किल । मम चन्द्रमा अमृतस्यन्दिनो किरणा यस्य तादृशो नो मतः । विषनिष्यन्दिन्यो दीधितयो यस्य अयमर्कस्वरूपोऽन्य एवेत्यन्वयः । या सादृश्यमूलाऽपह्नुतिः, सोपमापह्नुतिरिति तन्मताभिप्रायः । अत्रापि दण्डीतिपदोपन्यासेन तन्मतेऽस्यस्वरसः । तथा हि—सादृश्यमूलरहितापह्नुतेरति-शयोक्त्या गतार्थत्वात्, 'प्रकृतस्य यदन्यत्वम्' इत्यतिशयोक्तिलक्षणविशेषस्य प्रवृत्ते-स्तत्र दुर्वारत्वात्, व्याजोक्त्यैव गतार्थत्वादपह्नुतिकथनानुपपत्तेश्च ।

उभयसाम्यत्वे ... [!]नैव तद्विभागस्य प्रकाशकृतोक्तस्य व्यर्थत्वापत्तेश्चेति बोध्यम् । अपह्नुतिध्वनिमुदाहरति—त्वदालेख्य इति । एका कौतूहलेन तरलया तन्व्या रचिते त्वच्चित्रे चक्रं विधाय गरुडं रचयति । अथ स्विद्यत्पाणिरपरा शीघ्रं तदपमृज्य करे पौष्पं धनुर्ध्वजायां मकरञ्च लिखतीत्यन्वयः ।

अत्र ध्वनित्वं प्रतिपादयति—अत्र हीति । चक्रादिलेखनेन तत्रासाधारण-पुरुषत्वं निषिध्य पुण्डरीकाक्षत्वे व्यञ्जितेऽन्यथा तत्रापीदृशरूपाभावात् मकरध्वज-

काक्षोऽपि किन्तु मन्मथ इति तदुभयमुन्मृज्य पुष्पसायकमकरध्वज-लेखनेन व्यञ्जितम् ॥

इति चित्रमीमांसायामपह्नुतिप्रकरणम् ।

सुधा

लेखनेन मन्मथत्व व्यञ्जितम् । साधारणनरपुण्डरीकाक्षयोस्तयोन्मार्जनादित्यलम् ।

अत्र गङ्गाधरकृतः—नारायणव्यञ्जने द्वौ भागौ-उपमेयनिषेधः, उपमानारोपश्च । तत्रोपमानारोपभागः पुण्डरीकाक्षोऽयमित्याकारश्चक्रादिलेखनेन तयोस्तत्सम्बन्धितया व्यङ्क्तुं शक्यः । उपमेयनिषेधभागस्तु न, आरोपमात्रव्यञ्जनसमर्थस्य व्यञ्जकस्य तादृशनिषेधव्यञ्जनसामर्थ्याभावात् नाप्यनुभवसिद्धः, येन तद्व्यञ्जनतायोगगवेषणं स्यात् । न च पुरुषतादात्म्यनिषेधं विना नारायणतादात्म्यानुपपत्त्या निषेधोऽपि व्यज्यत इति वाच्यम्, 'मुखं चन्द्रः' इत्यादावपि मुखनिषेधमन्तरेण चन्द्रारोपानुपपत्त्या तत्र मुखनिषेधाभ्युपगमे रूपकोच्छेदापत्तेः । न च मुखत्वसामानाधिकरण्येन चन्द्रताद्रूप्यस्यारोप्यमाणतया न मुखनिषेध इति वाच्यम्, साधारणपुरुषत्वसामानाधिकरण्येन पुण्डरीकाक्षारोपसम्भवाद् रूपकध्वनेरेव औचित्यात् । न च पूर्वार्धे मास्त्वपह्नुतिः, तथापि चक्रादिदूरीकरणेन 'नायं पुण्डरीकाक्षः' इति निषेधस्य पुष्पचापलिखनेन[1] काम इत्यंशस्य च व्यञ्जयितुं शक्यत्वादुत्तरार्ध एव मास्त्विति वाच्यम्, पुण्डरीकाक्षस्य वर्ण्यत्वाभावेन तन्निषेधस्यापह्नुतावघटकत्वात्, आरोपस्यारोपविषयत्वेन त्वया व्याख्यानात्, प्रसक्तयत्किञ्चिन्निषेध्यवस्तुसामानाधिकरण्येन क्रियमाणवस्त्वन्तरारोपत्वमेव तत्त्वमिति लक्षणे तु तस्य योग्यत्वात् । तस्मादेतदुदाहरणीयम्—

दयिते रदनत्विषां मिषादयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।
अपि चालकवेषधारिणो मकरन्दस्य स्पृहयालवोऽलयः ॥

---

1. केचित्तु—"गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्" [१,२,१] इति कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, कुटस्यादिः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोगः सिद्धः । अत एव 'तादृशाकारलिखनस्वरसात्' [सामान्यानि० पृ ५८] इति गदाधरप्रयोग : सङ्गच्छते इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु—'रलो' व्युपधात्'''[१,२,२६] इति सूत्रस्थेन 'लिखित्वा, लेखित्वा, लिलिखिषति, लिलेखिषति' इति वृत्तिग्रन्थेन "शकुनिष्वालेखने" इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते ।

सुधा

अत्र नैता रदनत्विषः, किन्तु किञ्जल्कपरम्पराः, न चैते अलकाः, अपि त्वलयः, इति पूर्वोत्तरार्धाभ्यां द्वे अपह्नुती, ताभ्याञ्च 'न त्वं नारी, किन्तु कमलिनी'इति तृतीयापह्नुतेर्व्यङ्ग्यत्वम्। तत्सम्बन्धिवस्तुनिषेधारोपयोस्तन्निषेधारोपनिवेदकताया न्याय्यत्वादित्याहुः।

तत्र ब्रूमः—अपह्नुतौ निषेधस्य दीक्षितसम्मततैव। 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य चन्द्रतादात्म्यारोपस्यानुभवसाक्षित्वेनाङ्गीकारेऽप्यत्र पुण्डरीकाक्षभेदव्याप्यचक्राद्यभावस्य साधारणपुरुषधर्मस्य चक्रादिनापसारणे साधारणपुरुषनिषेधं विना तत्तादात्म्यस्य व्यञ्जयितुमशक्यत्वात्। तस्माद्दीक्षिताशयमविचार्य तदुक्तिरिति बोध्यम्। श्रीमद्विश्वेश्वरचरणैस्तु—अनुग्राह्यानुग्राहकभावादिनाप्युदाहृतं यथा—

स्मितं नैतत्किन्तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
मुखं ब्रूते मूढः कुसुममिदमुद्यत्परिमलम्।
स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्स्तनयुगं
लता सेयं रम्या भ्रमरकुलनम्या न रमणी॥

अत्र स्मितापह्नवस्य मुखापह्नवानुग्राहकत्वम्। मुखस्तनापह्नुतेर्नायिकापह्नुतौ तत्त्वम्।

मालारूपा यथा—

क्वापि क्षीरनिधिच्छलात्क्वचिदपि प्रोत्फुल्लकुन्दच्छलात्
कुत्रापीन्द्रगजच्छलात् क्वचिदपि प्रालेयरश्मिच्छलात्।
कुत्रापि स्मरवैरिदेहमिषतः कुत्रापि शेषच्छलात्
त्रैलोक्यं हिमतुल्यकीर्तिरटति श्रीवाजिचन्द्रप्रभोः॥

इति बोध्यम्। यत्तु **गङ्गाधरकृता** कुवलयानन्दे दीक्षितव्याख्यातां पर्यस्तापह्नुतिमुद्दिश्य नायमपह्नुतिभेदः, सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात्। उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानस्य सत्यतया स्थापनमित्यर्थकस्य 'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः'इति प्रकाशोक्तलक्षणस्य स्फुटमप्रवृत्तेः। 'विषयापह्नवे वस्त्वन्तरप्रतीतावपह्नुतिः' इति **सर्वस्वोक्त**लक्षणस्यापि तत्र प्रसाराभावाच्च। किञ्च **चित्रमीमांसोक्त**लक्षणस्य 'प्रकृतस्य निषेधेन'इत्यादिरूपस्यापि तत्राव्याप्तेश्च।

'तस्मान्नायं सुधांशुः' इत्यादौ दृढारोपरूपकमेव वक्तुं योग्यम्, द्वयोस्सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादिति दूषणं प्रतिपादितम्। तत्रापि ब्रूमः—**काव्यप्रकाशादि**लक्षणानुसारेण लक्ष्यव्यवस्थानियमाभावात्। स्वलक्ष्यानुसार्यन्यप्रतिपादितलक्षणस्य

सुधा

व्यवस्थापादकत्वात् । अन्यथा भवत्प्रतिपादितपरिणामादेरप्युपमाद्यन्तर्गतत्वस्य काव्यप्रकाशादिप्रतिपादितत्वेन पृथक् कथनवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च पर्यस्ता आरोप-व्यधिकरणापह्नुतिर्यत्रेति यौगिकार्थाङ्गीकारेऽपि रूपकस्य तत्र वक्तुमयोग्यतैव । अलङ्काररत्नाकरोक्तलक्षणानुसारेण तद्भेदस्य पृथक्कथने दूषणाभावादित्यलं अप्रकृतचिन्तया ।

धरानन्देन रचिता व्याख्यापह्नुतिबोधिनी ।
टीकाया चित्रमीमासासुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति वासिष्ठगोत्रीयमिश्ररामबलस्य पुत्रेण
धरानन्देन निर्मितायां चित्रमीमांसा-
सुधायामपह्नुतिप्रकरणं
समाप्तम् ॥

अथोत्प्रेक्षानिरूपणम्

अत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यत्वेनोपतर्कितम् ।
प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

यथा—

'बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र प्रकृतानि पलाशकुसुमान्यप्रकृतनखक्षतधर्मवक्रत्वलौहित्य-संबन्धान्नखक्षतत्वेनोपकल्पितानि। तर्कः संभावनामात्रं न त्ववधारणम्। तदीयधर्मो हि तत्तादात्म्यसंभावनामात्रहेतुर्न व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गवदवधारणहेतुः। न चात्रेवशब्दस्य सादृश्यपरत्वमित्युपमाशङ्का कार्या।

सुधा

एवमपह्नुतिं व्याख्याय निश्चितविषयतया सम्भावनाविषयिणीमुत्प्रेक्षां वक्तुं प्रतिजानीते—**अथेति**। अत्र निरूप्यत इति शेषः।

उत्प्रेक्षालक्षणं प्रतिपादयति—**अत्रेति**। यत्र प्रकृतम् अन्यधर्मसम्बन्धादन्यत्वेनोपतर्कितं भवेत्, प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते कथयन्तीत्यन्वयः। अन्यसम्बन्धेन प्रकृतस्यान्योपतर्कणमुत्प्रेक्षेति तल्लक्षणम्।

तदुदाहरणमाह—**यथेत्यादिना**। अविकाशिभावात् बालेन्दुवक्राणि अतिलोहितानि पलाशानि वसन्तेन समागताना वनस्थलीना सद्यो नखक्षतानीव बभुरित्यन्वयः।

अत्र लक्षणसमन्वयं दर्शयति—**अत्रेति**। प्रकृतेषु पलाशमुकुलेष्वप्रकृतानां नखक्षतानां वक्रत्वलौहित्यरूपधर्मसम्बन्धान्नखक्षतत्वेन सम्भावितत्वात् लक्षण-समन्वयः। तर्कशब्दस्यानेकार्थतामाशङ्क्यार्थमाह—**तर्क इति**।

अर्थस्य फलमाह—नत्विति। फलितार्थमाह—तर्कत्वरूपधर्मस्य तत्तादात्म्यसम्भावनामात्रहेतुत्वम्, व्याप्तिपक्षधर्मत्ववल्लिङ्गवदवधारणहेतुत्वं नास्तीति भावः।

तेनानुमानालङ्कारे नातिव्याप्तिरित्यर्थः। इव शब्दस्य सादृश्यार्थकस्य प्रयोग उपमामाशङ्क्य निराकरोति—**न चेति**।

उपमाया यत्र क्वचित्स्थितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकसमागतवनस्थलीसंबन्धित्वविशेषणकल्पनानपेक्षत्वात्। पलाशमुकुलानां नखक्षततादात्म्यसंभावनायामेव तथाविधविशेषणस्योपयुक्तत्वात्। एवमन्यत्रापि यत्र यत्राप्रकृततादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषणकल्पना तत्र सर्वत्राप्युत्प्रेक्षावगन्तव्या। यथा—

उवाह या तनुलता भृङ्गालीरोमवल्लरीम्।
पश्चाद्विमुक्तां वैमल्याद्विम्बितामिव वेणिकाम्॥

उपमा यत्र क्वचित्स्थितयापि वेणिकया वक्तुं शक्येति तत्रानुपयुक्ता, वैमल्यात् पुरोभागप्रतिबिम्बितत्वरूपविशेषणकल्पना तादात्म्यसंभावनार्था। यत्र तु संभावनोपयुक्तविशेषणकल्पनारहितमुपमानं निबध्यते तत्र परमिवशब्दः सादृश्यपर इत्युपमालङ्कारः।

अमुमेव विभागमभिप्रेत्य चक्रवर्तिनोक्तम्—'यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति' इत्यादि। दण्डिनापीवशब्दस्योत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वमुक्तम्—

सुधा

तत्र हेतुमाह—**क्वचिदिति**। यत्र कुत्रापि स्थितैर्नखक्षतैस्सहोपमाया वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकसमागतवनस्थलीसम्बन्धित्वविशेषणकल्पनस्यापेक्षणाभावात्, तद्विशेषस्य तत्तादात्म्यसम्भावनायामेवोपयोगात्। एवं प्रतिपादितमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति—**एवमन्यत्रापीति**।

उदाहरणान्तरेष्वेतदेवाह—**उवाहेति**। या तनुलता भृङ्गालीरोमवल्लरीं वैमल्यात् नैर्मल्यात् पश्चाद्विमुक्तां बिम्बितां वेणिकामुवाहेत्यन्वयः।

अत्र लक्षणसमन्वयमाह—**उपमेति**। यत्र कुत्रापि स्थितवेण्योपमाया वक्तुं शक्यतया वैमल्यात् पुरोभागे प्रतिबिम्बितत्वरूपविशेषणस्यानुपयोगात् तत्तादात्म्यसंभावनायामेव तत्सार्थक्यादुत्प्रेक्षैव नोपमेत्यर्थः। इवशब्दस्योपमाप्रयोजकता यत्र तं दर्शयति—**यत्रेति**। सम्भावनोपयोगिविशेषणरहितोपमाननिबन्धने इवस्य सादृश्यपरत्वेनोपमाप्रयोजकत्वमिति तद्भावः।

अत्र चक्रवर्त्युक्तं प्रमाणयति—**अमुमेवेति**। तदुक्तविभागमाह—**यदेति**।

दण्डिन्युक्तं प्रमाणयति—**दण्डिनापीति**।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ इति ।

अत्रादिशब्देन तर्कयामि, संभावयामि, जाने, उत्प्रेक्षे, स्यात्, इत्येवमादीनां संग्रहः । अत्र च

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय ।
यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वाया निवेशयिष्यामि ॥
यद्यनुष्णो भवेद्वह्निर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।
मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक् ॥

इत्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय धर्मसम्बन्धादित्युक्तम् । तेषु हि 'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इत्यतिशयोक्त्यलङ्कारविषयेषु, 'संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये' इति संभावनालंकारविषयेषु वा निर्निमित्तमेव तथा तथोपतर्कणम् । तथापि—

सुधा

तदुक्तिमप्याह—**मन्ये** इति । **तादृश इति** । सम्भावनार्थकेवशब्दोऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जक इत्यर्थः ।

आदिशब्दार्थमाह—**अत्रादीति** । दीक्षितोक्तावादिना—अवैमि, ऊहे क्यङाचारक्विबादयो गृह्यन्ते इत्यर्थः ।

उत्प्रेक्षालक्षणं व्याख्याय [मान ?] धर्मसम्बन्धादिति हेतोः फलं दर्शयति—**अत्र चेति** । उत्प्रेक्षालक्षण इत्यर्थः । **कस्तूरिका इति** । यदि चेत्पुनरहं ब्रह्मा भवामि, तदा कस्तूरीमृगाणामण्डादखिलं सर्वं गुणं सुगन्धिरूपं दुष्टजिह्वाया निवेशयिष्यामि इत्यन्वयः । अत्रात्मनि विधिस्वरूपाप्रकृतस्य सभावनयाऽतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उदाहरणान्तरमाह—यदीति । वह्निरनुष्णो यदि भवेत्, जलमशीतं यदि भवेत्, दृढव्रतो रामस्तदाऽसत्यवागपि स्यादित्यह मन्ये इत्यत्रापि प्रकृतेऽग्न्यादावप्रकृतानुष्णत्वादेरुपतर्कितत्वादतिव्याप्तिः । तद्वारणाय धर्मसम्बन्धादिति हेतोरुपादानमित्यर्थः । उभयत्राप्युपतर्कणस्य हेतुरहितत्वान्नातिव्याप्तिरिति तद्भावः । तर्हि तत्र को वाऽलङ्कार इत्याशङ्कां निवर्तयति—**तेषु हीत्यादिना** । तस्यायं भावः काव्यप्रकाशादिमते तत्रातिशयोक्तिविशेषः, 'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्'इति तदुक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वात् । चन्द्रालोकादिमते तु सम्भावनालङ्कारः 'सम्भावनं यदीत्थं स्यात्' इत्यादेस्तत्राङ्गीकारात् ।

सर्वातिशायिसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुखम् ।
येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥

इत्यादिष्वतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणायान्यधर्मसंबन्धादित्युक्तम् । तत्र सावित्रीहृदयतरलीभावकारकत्वादिना स्वधर्मेणैव वितर्कणमिति नातिव्याप्तिः ।

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायान्यत्वेनेति विशेषणम् । तत्र ससैन्ये प्रत्युद्गन्तर्यन्यत्रापि दृष्टस्याग्रे रजोगमनस्य सम्बन्धेन निमित्तेन भरतः प्रत्युद्गतत्वेन वस्तुसद्रूपेणैवोपतर्कितो न त्वन्यत्वेनेति नातिव्याप्तिः ।

नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।
मार्गणास्तव सञ्जाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥

सुधा

हेतोरुपादानेऽपि तल्लक्षणेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य तत्र विशेषणान्तरेण निराकरोति—**तथापीति** । 'धर्मसम्बन्धात्' इत्युक्तावपीत्यर्थः । **सर्वातिशायीति** । अहं सत्यवतो मुखं सर्वातिशायिसौन्दर्यं शङ्के, येन मृगशावाक्षी सा सावित्री तरलीकृता इत्यन्वयः ।

अत्र सावित्रीहृदयतरलीभावकारकत्वरूपमुखधर्मेण मुखे तादृशसौन्दर्योपतर्कणादतिव्याप्तिः स्यात् । अतस्तद्वारणाय हेतावन्येति । तस्याप्रकृतत्वमर्थः । तस्य धर्मस्य मुखसम्बन्धितयाऽप्रकृतधर्मत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्याशयः ।

'अन्यत्वेन' इत्यस्य वैयर्थ्यं निराकरोति—**विरक्तेति** । विरक्ता अतिरक्ता या सन्ध्या तद्वत्कपिशं ताम्रं पृथिव्या इदं पार्थिवरजः पुरस्तादग्रे यत उज्जिहीते उद्गच्छति, तस्माद्धनुरस्यास्ति हनुमान् 'शरादीनाञ्च' [६,३,१२०] इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्ता यस्य स भरतः ससैन्यस्सन् मां प्रत्युद्गत इत्यहं शङ्के तर्कयामीत्यन्वयः । अत्र भरते प्रत्युद्गतत्वस्योपतर्कणे रजोभरोद्गमनत्वरूपान्यधर्मसत्त्वतयातिव्याप्तिः स्यात्, अतस्तद्वारणाय—**अन्यत्वेनेति** । तथा च ससैन्ये प्रत्युद्गन्तरि अन्यत्र तद्धर्मस्य दृष्टत्वेन तेन निमित्तेन भरतस्य वस्तुसद्रूपेणैव प्रत्युद्गतत्वेन भरतस्य तर्कितत्वं न त्वन्यरूपतयेति नातिव्याप्तिः ।

इत्यत्राव्याप्तिवारणायोपतर्कितमित्युक्तम्। तत्रानुमानालङ्कारविषये सुमनोमार्गणत्वेन मन्मथत्वव्याप्तिलिङ्गेन राज्ञि मन्मथत्वमवधृतम् न संभावनामात्रम्।

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव॥

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतमित्युक्तम्। तत्र निरतिशयसौन्दर्य-सीतावदनादिसंनिधानेन तद्वदनाद्युपमानेष्वपि निकर्षापादकेन प्रशस्तोपमानेष्विन्द्वादिष्वप्रकृतेष्वञ्जनलेपादिनिकर्षसंभावना क्रियत इति नातिव्याप्तिः।

नन्वेवमपि—

सुधा

'उपतर्कित'-इत्यस्य प्रयोजनमाह—प्रकृतमप्रकृतसम्बन्धादन्यत्वेन वर्णितम् उत्प्रेक्षा, इत्युक्ते हे—नरसिंहमहीपाल, त्वा मकरध्वजं कामं विद्मः, अन्यथा मार्गणा बाणाः सुमनसः पुष्पाणि कथं सञ्जाताः? इत्यनुमानालङ्कारे सुमनोमार्गणत्वेन निमित्तत्वेन राज्ञि मन्मथत्ववर्णनादतिव्याप्तिः स्यादत उपतर्कितमिति पदम्। तथा च सुमनोमार्गणत्वहेतुना राज्ञि मन्मथत्वावधारणं न तु सम्भावनामात्रमिति नातिव्याप्तिः।

प्रकृतपदस्य फलं निरूपयति—**इन्दुरिति**। सीतायाः पुरतोऽञ्जनेन इन्दुर्लिप्त इव, मृगीणां जडितेव दृष्टिः विद्रुमलता प्रम्लानारुणिमा इव, हेमप्रभा श्यामेव, कोकिलवधूकण्ठेषु कलया प्रस्तुतं कार्कश्यमिव, हन्त! शिखिनां मयूराणा बर्हाः सगर्हा इव भवन्तीत्यन्वयः।

अत्र निरतिशयसौन्दर्यसीतावदनसान्निध्यनिमित्तेनेन्द्वादिष्वञ्जनलेपनादितर्कणस्य सत्त्वात् अ[प्र]स्तुतप्रशंसायामतिव्याप्तिस्स्यात्। अतस्तद्वारणाय प्रकृतमित्युक्तम्। तथा चोपमानान्तरनिष्कर्षापादकतादृशधर्मेणाप्रकृतेषु प्रशस्तोपमानचन्द्रादिष्वञ्जन-लेपनादिनिष्कर्षस्य सम्भावनतया प्रकृते तदभावान्नातिव्याप्तिः।

दोषान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**नन्विति**। एवमपि 'प्रकृतस्याप्रकृतधर्म-सम्बन्धादन्यत्वेन सम्भावनम्' इत्युक्तलक्षणेऽपीत्यर्थः।

अस्मद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-
प्रह्वीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।
पत्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्यास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥

इत्यत्र चाञ्चल्यसहचरितत्वेनान्यत्र दृष्टस्त्रीत्वस्य संबन्धेन निमित्तेन वस्तुतः प्रत्येकस्थिरचित्ता देवी सीता चञ्चलत्वेनोपतर्किता । न च तत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः, रावणकृतदीप्सितसंघटनानुकूलविचारमात्रस्य निबद्धत्वेन विच्छित्तिविशेषाभावात् । न चान्यधर्मसंबन्धादित्यत्र धर्मे उपमायामिव सहृदयहृदयाह्लादो विवक्षितः, न तु साधारणधर्ममात्रम् । तथा च नोक्तातिव्याप्तिः । स्त्रीत्वादेश्चाञ्चल्यादिसंभावनामात्रप्रयोजकत्वेऽपि सहृदयहृदयाह्लादिसाधारणधर्माभावेनोपमालङ्कारप्रयोजकत्वाभावादिति वाच्यम् ; तथापि—

स्तनाभिरामस्तबका नूनं सीतेति वल्लरीम् ।
संभावयन् रघुपतिर्धावति स्म दिदृक्षया ॥

सुधा

अस्मादिति । निखिलस्य सकलस्य त्रैलोक्यस्य हेलाजयें नम्रीभूताः सुरासुरा येषु तानि अस्माकं विक्रमचेष्टितानि भवतः शृण्वती भूमेः सुता सीता रामे द्वेषकषायितेन मनसा मयि स्निग्धा स्नेहवती स्यास्यति । यत् स्त्रीणा प्रेम उत्तरोत्तरगुणसमूहे स्पृहाचञ्चलं भवति ।

अत्र चाञ्चल्यचरितत्वेनान्यत्र दृष्टस्त्रीत्वसम्बन्धेन स्थिरचित्तसीताया प्रकृतायामन्यस्य चञ्चलत्वादेरुपतर्कणादतिव्याप्तिः स्यात् । तस्य लक्ष्यत्वं निराकरोति—**न चेति** । लक्ष्यत्वाभावे हेतुमाह—**रावणकृतेति** । स्वेप्सितसङ्घटनानुकूलरावणविचारमात्रस्य वर्णने चमत्काराभावात् समाधानान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । अप्रकृतधर्मसम्बन्धादित्यत्र धर्मशब्दस्य [न] साधारणधर्ममात्रे[1], किन्तूपमायामिव सहृदयहृदयाह्लादिनि धर्मे । तथा च स्त्रीत्वादेः तत्सम्भावनाप्रयोजकत्वेऽपि सहृदयहृदयाह्लादित्वाभावेनालङ्कारप्रयोजकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

तथापीति । धर्मे सहृदयहृदयाह्लादित्वविवक्षणादतिव्याप्तिनिवारणेऽपीत्यर्थः । रघुपती रामो नूनं वल्लरीं स्तनाभिरामस्तबकवतीं सीतेति सम्भावयन्, दिदृक्षया धावति स्मेत्यन्वयः ।

---

१. विवक्षेति शेषः

इत्यत्रातिव्याप्तेरवारणात्। न चाहार्यत्वं तर्कविशेषणम्। इह त्वनाहार्या संभावनेति वाच्यम्, तथा सति 'शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः' इति संभावनाया अप्यनाहार्यत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थस्यान्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्; मैवम्। अन्यत्वेनेत्यस्यान्यत्वेनावगतपरतया तस्यैवाहार्यत्वविशेषणपर्यवसायित्वात्।

ननु तथापि नैतल्लक्षणम्, अव्याप्तेः। तथा हि यत्र स्वमात्रधर्माद्न्यमात्रधर्माद्वा किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्रान्यधर्मसंबन्धादिति लक्षणांशाभावादव्याप्तिः। यथा—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्नियम्य तिमिरं मरीचिभिः।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी॥

सुधा

अत्राभिरामत्वधर्मेण वल्लर्या सीतायाः सम्भावनसत्त्वादतिव्याप्तिः। समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—**न चेति**। सम्भावनायामाहार्यत्वस्य विशेषणात् सीताविषयकसम्भावनायामहार्यत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः—**तथा सतीति**। सम्भावनायामाहार्यत्वविशेषणदाने सतीत्यर्थः।

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्तादेतद्रजः पार्थिवमुज्जिहीते।
प्रत्युद्गतो मा भरतः ससैन्य॥

इति श्लोकशेषः। अत्र प्रत्युद्गमनस्यान्यत्र सत्त्व...[त]तयाऽऽहार्यसम्भावनाभावेन तदतिव्याप्तिनिवृत्तावन्यत्वेनेत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेरित्याशङ्कार्थः।

समाधत्ते—**मैवमिति**। अन्यत्वेनेत्यत्रैवाहार्यत्वस्य विशेषणीयत्वं न तु सम्भावनायाः, तस्यान्यत्वेनावगतपरत्वात्। तथा च चञ्चलत्वस्य सीतात्वस्य चाहार्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति समाधानार्थः।

आशङ्कते—**नन्विति**। **तथापीति** प्रकृतस्याप्रकृतधर्मसम्बन्धादाहार्यान्यत्वावगतेन सम्भावितस्य तल्लक्षणत्वेऽपीत्यर्थः। एतल्लक्षणस्याव्याप्तिदूषितत्वात् प्रतिपादनमशक्यमित्यर्थः। अव्याप्तिं प्रतिपादयितुं हेतौ विकल्पमाह—**तथा हीति**। यत्र स्वमात्रधर्मादुत्प्रेक्षणं यत्र चान्यमात्रधर्माद्वा, तदुभयोर्हेत्वभावादव्याप्तिःस्यादिति भावः।

तदुभयं दर्शयति—**अङ्गुलीभिरित्यादिना**। शशी चन्द्रः, अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः केशसञ्चयमिव तिमिरं सन्निगृह्य मुकुलितकमललोचनं रात्रिमुखं चुम्बतीवेत्यन्वयः।

भूयस्तराणि यदमूनि तमस्विनीषु
ज्योत्स्नीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।
संध्यानलेन भृशमम्बरमूषिकाया-
मावर्ति तैरुडुभिरेव कृतोऽयमिन्दुः ॥

इत्यत्राद्योदाहरणेऽङ्गुलीसदृशीभिर्मरीचिभिः केशसञ्चयसदृशस्य तिमिरस्य ग्रहणात् स्वमात्रधर्मादेव शशिनश्चुम्बनमुत्प्रेक्षितम् । द्वितीये ताराविरलत्वाविरलत्वरूपेणान्यमात्रधर्मेण चन्द्रस्य संध्यानल-मध्यगाम्बरमूषिकावर्तितताराानिकरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

किं च हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षास्वन्यत्वेनेति लक्षणांशाभावाद-व्याप्तिः । यथा—

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

सुधा

भूय इति । अमूनि उडूनि तमस्विनीषु यद्भूयस्तराणि[1] ज्यौत्स्नीषु च प्रविरलानि सन्ति, ततस्सन्ध्याग्निना आकाशमूषिकायामावर्ति तैर्नक्षत्रैरेवायं चन्द्रः कृत इति वयं प्रतीम इत्यन्वयः ।

प्रथमेऽव्याप्तिमाह—आद्योदाहरण इति । अङ्गुलीसदृशमरीचिकृतकेशसञ्चय-सदृशतिमिरग्रहणेन स्वमात्रधर्मेण चन्द्रस्य मुखचुम्बनोत्प्रेक्षणं न त्वन्यमात्रधर्म-सम्बन्धादित्यव्याप्तिः । द्वितीये—ताराविरलत्वाविरलत्वरूपेणान्यमात्रधर्मेण चन्द्रस्य सन्ध्यानलमध्यगाम्बरमूषिकावर्तितताराानिकरनिर्मितत्वस्योत्प्रेक्षणम् । अत्र चन्द्रे तद्धर्मसम्बन्धाभावादव्याप्तिः धर्मस्योभयवृत्तित्वनियमसत्त्वादि'ति भावः ।

लक्षणे दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । अन्यत्वेनेत्यस्य हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा-स्वभावात् तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ।

---

१. ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या इति 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' [वा. ५,२;१०१] इत्यणि वृद्धौ ज्यौत्स्नीति भाव्यमत्र रात्र्यावर्थे । 'ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमोऽप्यत्रानुकूलः । पटोलिकायां जाल्याञ्चार्थे संज्ञायान्तु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावे 'ज्योत्स्नी' इत्यपि साधु ।

इति हेतूत्प्रेक्षोदाहरणे नूपुरगतेन दुःखिसाधारणेन मौनित्वेन निमित्तेन नूपुरे तद्धेतुभूतदुःखमेव धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते, न तु दुःखितादात्म्यम्, दुःखशब्दस्योपरि मतुबाद्यश्रवणात्। एवम्—

चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः।
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन् द्रष्टुमिवाक्षराणि॥

इति फलोत्प्रेक्षोदाहरणे द्रुमगतेन ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तपुरुषसाधारणेन ललाटपाटनेन निमित्तेन द्रुमाणां तत्फलं ललाटाक्षरदर्शनमुद्देश्यमिति धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते, न तु ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तधर्मितादात्म्यम्, द्रष्टुमित्यस्य धर्मिपर्यन्तत्वाभावात्। तथा—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम्।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः॥

सुधा

तत्र हेतूत्प्रेक्षायामव्याप्तिमाह—**यथेति**। सा पूर्वानुभूता स्थली एषा दृश्यत इत्यर्थः। यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वताऽन्विष्यता मया, त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निश्शब्दमुर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। अदृश्यतेत्यन्वयः।

अत्र नूपुरगतदुःखिसाधारणमौनित्वधर्मेण नूपुरे धर्मतया तद्धेतुभूतदुःखस्यैवोत्प्रेक्षणं नत्वन्येनेत्यव्याप्तिः। दुःखिनस्तु तादात्म्यं नोत्प्रेक्ष्यते, ततोऽग्रे मतुबादेः श्रवणाभावात्, तत्र तस्यापेक्षणाच्च।

फलोत्प्रेक्षायामव्याप्तिमाह—**चोलस्येति**। कण्टकवन्तो वृक्षा भीतिपलायितस्य चोलस्य यद्भालत्वचं व्यपाटयन् तदद्यापि किं वानुभविष्यति इत्यक्षराणि द्रष्टुमिवेत्यन्वयः।

अत्र फलोत्प्रेक्षोदाहरणे द्रुमगततद्दर्शनप्रवृत्तपुरुषसाधारणललाटपाटननिमित्तेन तत्फलललाटाक्षरदर्शनस्य वृक्षोद्देश्यत्वेन तद्दर्शनफलकत्वग्विपाटनमेव धर्मभावेनोत्प्रेक्ष्यते। तथा चात्रापि तदन्यतयोत्प्रेक्षणाभावादव्याप्तिः। अत्र तद्दर्शनप्रवृत्तधर्मिणस्तु तादात्म्यं नोत्प्रेक्ष्यम्, द्रष्टुमित्यस्य तत्पर्यन्तत्वाभावात्, त्वग्विपाटनफल एवान्वयसौकर्यादित्यर्थः।

धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेऽव्याप्तिमाह—**तथेति**। समुद्रः तरङ्गाणामग्रभागैः फेनरूपं चन्दनं पिनष्टीव, इन्दुस्तत् फेनचन्दनमादाय करैः दिग्रूपा अङ्गना लिम्पतीवेत्यन्वयः।

इति धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणे समुद्रस्य चन्दनघर्षणशिलाप्रान्तस्थानीये तटे हस्तस्थानीयतरङ्गाग्रैः फेनचन्दनपेषकत्वेन शशाङ्कस्य करैर्दिगङ्गनादिधवलीकरणेन च प्रतीयमानेन निमित्तेन तत्कर्तृकं पेषणलेपनमात्रमुत्प्रेक्ष्यते, न तु तयोः पेषणलेपनकर्तृतादात्म्यम्। पिनष्टि लिम्पतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति न्यायेन कर्तुः प्रधानभूतक्रियोपसर्जनस्यान्यत्रान्वयासंभवात्। अत एव 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः' इत्युत्प्रेक्षामुदाहृतवता दण्डिनोक्तोदाहरणयोरिवशब्दश्रवणाल्लेपनवर्षणकर्तृभ्यां तमोनभसोरुपमामाशङ्क्य—

कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे।
स्वक्रियासाधने व्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम्॥

इति दूषितम्।

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः॥

सुधा

अत्रोदाहरणे चन्दनघर्षणशिलाप्रान्तस्थानीयतटे समुद्रस्य हस्तस्थानीयतरङ्गाग्रैः फेनचन्दनपेषकत्वेन चन्दनस्य दिगङ्गनाधवलीकरणेन चेत्येवं प्रतीयमानाभ्यां द्वाभ्यां निमित्ताभ्यां तत्कर्तृकपेषणलेपनमात्रोत्प्रेक्षणेन तदन्यतयोपतर्कणाभावादव्याप्तिः। न च वाच्याभ्यामेव पेषणत्वलेपनत्वाभ्यां तत्कर्तृकतादात्म्यस्योत्प्रेक्षणीयतयाऽन्यत्वेन सम्भावनमस्त्येवेति वाच्यम्, पिनष्टीत्यादेराख्यातस्य कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति क्रियारूपधात्वर्थे विशेषणीभूततिङर्थस्य कर्तुः सम्भावनायामन्वयासम्भवात्। अन्यविशेषणस्यान्यत्रान्वयायोगाच्च।

अत्र दण्डिमतप्रमाणमुपन्यस्यति—**अत एवेति**। तमोऽङ्गानि लिम्पतीव, नभोऽञ्जनं वर्षतीव। अत्र तमसो व्यापनादेर्लेपनादिरूपतया सम्भावितत्वादुत्प्रेक्षामुदाहृतवता दण्डिना लेपनवर्षणकर्तृभ्यां तमोनभसोरुपमामिव शब्दश्रवणादाशङ्क्य, यद्युपमानं कर्ता स्यात्, तदा क्रियापदे विशेषणीभूतोऽसौ स्वक्रियासाधनव्यग्रत्वादन्यत् = सादृश्यान्वयमपेक्षितुं समर्थो न भवतीत्यादिना समाहितम्। किञ्च, वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगते अनुपूर्वे, गोपुच्छाकार इत्यर्थः।

इत्यत्र निरतिशयलावण्यशालिजङ्घासृष्ट्यनुमितेन निःशेषलावण्य-कोशव्ययेन निमित्तेन विधातुः शेषाङ्गनिर्माणोपयुक्तलावण्योत्पादने यत्नमात्रमुत्प्रेक्ष्यते, न तु तथाभूतयत्नवत्तादात्म्यमिति स्पष्टमेव ।

अपि चाप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षायां प्रकृतमित्यंशाभावादव्याप्तिः । यथा—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥

अत्र कृतमध्यबिलमिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गापेक्षयातिशयोक्त्या कृतमध्यरन्ध्राकाशनैल्यत्वेनाध्यवसितो यः कलङ्कस्तद्वत्त्वेन निमित्तेन कलङ्काध्यवसितधृतमध्यरन्ध्राकाशनैल्यत्वनिमित्तोत्प्रेक्षितं कृतमध्य-बिलत्वेन निमित्तेन वा चन्द्रमण्डलं दमयन्तीवदननिर्माणाय हृत-सारत्वेनोत्प्रेक्षितम्, न तु प्रकृतं दमयन्तीवदनमेवोक्तप्रकाराहृतैन्द-

सुधा

वृत्ते च ते अनुपूर्वे च वृत्तानुपूर्वे, नातिदीर्घे च, महाविभाषया समासा-भावः । शुभे मङ्गले, तस्या इमे तदीये जङ्घे, सृष्टवतो निर्मितवतो विधातुः स्रष्टुः शेषाङ्गनिर्म्माणविधौ विषये जङ्घातिरिक्तावयवनिर्माणार्थम्, उत्पाद्ये पुनः सम्पाद्ये लावण्ये कान्तिविशेषविषये सयत्न इव आसेत्यन्वयः ।

अत्राप्युदाहरणे निरतिशयलावण्यशालिजङ्घासृष्ट्यनुमितनिःशेषलावण्य-व्ययात्मकधर्मसम्बन्धेन विधातुः शेषाङ्गनिर्माणोपयोगिलावण्योत्पादनयत्नमात्रस्यो-त्प्रेक्षणं न तु यत्नवत्तादात्म्योत्प्रेक्षा । तथा च तत्र लक्षणस्यापि तद्धर्मतोऽन्यत्वा-भावादव्याप्तेश्च ।

दूषणान्तरं लक्षणे पुनः प्रतिपादयति—**अपि चेति** । प्रकृतमित्यस्यापि कथनं न युज्यते, अप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षायां तस्याभावात् ।

तदेवाह—**यथेति** । इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं वेधसा ब्रह्मणा दमयन्तीवदनाय तन्निर्मातुं हृतसारमिव गृहीतश्रेष्ठभागमिव कृतं मध्ये बिलं छिद्रं यस्य, धृतो गम्भीरखन्यां निम्नगर्ते उपरिस्थस्य खस्याकाशस्य नीलिमा येन तादृशं विलोक्यते दृश्यते तर्क्यते इति यावदित्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे कलङ्कवत्त्वेन निमित्तेन वा मध्यबिलत्वेन निमित्तेन चन्द्रमण्डलस्य दमयन्तीवदननिर्माणार्थं हृतसारत्वेनोत्प्रेक्षणम्, न तु प्रकृतस्य दमयन्तीवदनस्यो-क्तप्रकाराहृतैन्दवसारांशत्वेनोत्प्रेक्षणम् । अतोऽत्र प्रकृतस्योत्प्रेक्षणाभावेनाप्रकृतस्यैव

वसारांशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

'यद्बालेन्दुकलोच्चयादुपचितैः सारैरिवोत्पादितं ।
तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥'

इत्यत्रैव तथाशब्दान्वयाभावात् ।

ननु यथा शब्दतोऽन्वयालाभेऽपि 'ब्राह्मणशतं भोज्यताम्' इत्यत्र प्रधानमतिलङ्घ्योपसर्जने क्रियान्वयपर्यवसानम्, संख्याया भोजनान्वयायोग्यत्वात्, तथेहापि प्रधानमिन्दुमण्डलमतिलङ्घ्योपसर्जने दमयन्तीवदने इन्दुमण्डलाहृतसारांशनिर्मितत्वोत्प्रेक्षापर्यवसानं

सुधा

चन्द्रमण्डलस्योत्प्रेक्षणादव्याप्तिरित्यर्थः । कलङ्कवत्त्वमध्यबिलत्वयोर्निमित्तत्वं कथमिति तु न शङ्क्यम्, कृतमध्यबिलमिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमपेक्ष्यातिशयोक्त्या कृतमध्यरन्ध्राकाशनैल्यत्वेन कलङ्कस्याध्यवसितत्वात्, साध्यवसानलक्षणया तेनैव कलङ्कस्य निश्चितत्वेनाभिधानाभावेऽपि तस्य विद्यमानत्वाच्च, कलङ्कत्वेन निश्चिते यन्मध्यरन्ध्राकाशनैल्यं तेन निमित्तेन मध्यबिलस्याप्युत्प्रेक्षितत्वेन लाभाच्च । न च दमयन्तीवदनस्यैव तादृशैन्दवसारांशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षणे प्रकृतस्योत्प्रेक्षणसत्त्वात् कथमव्याप्तिरिति वाच्यम्,

सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।
यद्बालेन्दुकलोच्चयादुपचितैः सारैरिवोत्पादितम्
तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥

तत् तस्या मालत्या अनङ्गस्य मङ्गलार्थं गृहं सुवर्णगृहं वा 'कल्याणं मङ्गलं विद्यात् काञ्चनञ्च तदक्षम्' इति विश्वकोशोक्तेः, अनङ्गस्य मङ्गलानां सौकुमार्यादीनामुपचयहेतूनां गृहं वा मुखं पुनरपि पश्येयम् । आलोकमार्गावतारिणि सम्मुखीभूते यत्र मुखे सति सुखानि सम्भूयेव मिलित्वेव चेतसि परं बाहुल्यं विस्तारयन्ति नेत्रोत्सवो रतिमनुरागं प्रस्तौति स्रवति । किञ्च, यन्मुखं बालेन्दोः कलानां समूहादुपचितैर्गृहीतैरिव सारांशैरुत्पादितमित्यन्वयः ।

अत्र यदादिशब्दानां मुखेऽन्वयसत्त्वाद्यथा प्रकृतस्योत्प्रेक्षणं तथा दमयन्तीवदने उत्प्रेक्षणीयशब्दस्यान्वयाभावात् । न च 'ब्राह्मणशतं भोज्यताम्' इत्यत्र शतस्य भोजनक्रियायामन्वयानर्हतया तमतिलङ्घ्य तदुपसर्जनीभूतब्राह्मणेषु भोजनक्रियान्वयस्य शब्दद्वाराऽन्वयस्यालाभेऽपि पर्यवसानम्, तथात्राप्यप्रकृतस्य वर्णनीयानर्हतया

स्यात्, अप्रकृतस्यावर्णनीयत्वादिति चेत्, न; अप्रकृतवर्णनस्याप्यप्रस्तुतप्रशंसारूपेण प्रकृतातिशयाधानार्थतयान्वेतुं योग्यत्वात्।

न च वाच्यम् 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणान्तर इवात्रापि संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति। तत्र सहृदयहृदयाह्लादिनिमित्ताभावे नोत्प्रेक्षासामग्रीपरिपूर्त्यभावादुत्प्रेक्षाया असंभवेऽप्यत्र तत्संभवादप्रस्तुतप्रशंसया सङ्करोपपत्तेः। तस्मादव्याप्तत्वान्नेदं लक्षणं युक्तमितिचेत्? अत्र ब्रूमः—न तावत् 'हृतसारम्' इत्यादावव्याप्तिः, प्रकृतशब्दस्य विषयत्वाभिमतमात्रपरत्वात्। न चैवं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यादावतिव्याप्तिः, तत्र सोतावदनसंनिधाने वस्तुतोऽन्यधर्मत्वे सत्यपीन्दुगताञ्जनलिप्तत्वसंभावनायामन्यधर्मत्वस्याप्रयोजकत्वात्, धर्मस्य सहृदयहृदयाह्लादिनो विवक्षितत्वाद्वा। अन्यत्वेनेत्यस्यान्येन प्रकारेणेत्यर्थ इति न हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षास्वव्याप्तिः; यत्र धर्मिणि धर्म्य-

सुधा

प्रधानमपीन्दुमण्डलमप्रकृतमुल्लङ्घ्योपसर्जनस्यापि दमयन्तीवदनस्येन्दुमण्डलाद्धृतसारांशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षणान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, अप्रकृतवर्णनस्यापि स्वप्रशंसारूपेण प्रकृतातिशयाधाने प्रयोजकतया वर्णनयोग्यत्वेनान्वयस्य दुर्वारताया वक्तुं शक्यत्वात्।

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—**न चेति**। 'इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन' इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे यथा सम्भावनामात्रं नोत्प्रेक्षणं तथेहाप्युत्प्रेक्षणाभाव एवेति वाच्यम्, तत्र सीतावदनसान्निध्यरूपहेतोः सहृदयहृदयाह्लादिरूपनिमित्तत्वाभावादुत्प्रेक्षणसामग्रीपूर्तेरभावात् तत्र तदसम्भवेऽपि मध्यबिल्वस्य च तच्चमत्कारित्वसम्भवेनाप्रस्तुतसङ्करोपपत्तेः। तस्मादव्याप्तिग्रस्तत्वाद् नेदं लक्षणं युक्तमिति पूर्वपक्षग्रन्थार्थः।

अत्र समाधत्ते **अत्र—ब्रूम** इत्यादिना। प्रकृतशब्दस्य विषयमात्रपरत्वम्, तस्य चोभयत्र समानत्वम्, तथा च 'हृतसारमिवेन्दुमण्डलम्' इत्यत्रेन्दुमण्डलस्यापि विषयत्वाविशेषेण तदुत्प्रेक्षणेऽव्याप्तेरसम्भवात्। 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यादावपि नातिव्याप्तिः, सीतावदनसान्निध्यस्य सहृदयहृदयाह्लादित्वाभावात्। किञ्च तस्यान्यधर्मत्वे सत्यपि इन्दुगताञ्जनलिप्तत्वसम्भावनायां तस्य प्रयोजकत्वाभावात्। किञ्चान्यत्वेनेत्यस्यापि अन्येन प्रकारेणेत्यर्थपरत्वं लक्षणे व्याख्येयम्। तेन **पूर्वोक्तासु** हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षासु नाव्याप्तिः। तदेवाह—**यत्रेति**। यत्र धर्मिणि **धर्म्यन्तरस्य**

न्तरं तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते तत्र धर्म्यन्तरमन्यः प्रकारः, यत्र तु कश्चिद्धर्म एव किञ्चित्प्रति हेतुतया फलतया स्वरूपेण चोत्प्रेक्ष्यते, तत्र स एव धर्मोऽन्यः प्रकार इति सर्वत्राप्यनुगतेः।

यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेष्वपि तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षा। तथा हि—'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्', 'चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य' इत्यादिहेतुफलोत्प्रेक्षोदाहरणयोस्तावद्विश्लेषदुःखललाटाक्षरदर्शनादिधर्मौ हेतुतया फलतया वा नोत्प्रेक्ष्यते, किं तु नूपुरयुगादिधर्मिकं यन्निश्चलत्वकण्टकसंश्लेषादिनिमित्तकं मौनव्यापाटनादिकं तदेव दुःखहेतुकमौनललाटाक्षरदर्शनार्थव्यापाटनादितादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते।

अवश्यं च द्विविधस्यापि मौनादेस्तादात्म्येनाध्यवसाय आस्थेयः। अन्यथा निश्चलत्वादिहेतुके स्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोत्प्रेक्षणमसमञ्जसं स्यात्।

अङ्गीकृतश्च 'सैषा स्थली' इत्यादौ दुःखादिर्धर्म एव मौनादिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति वदताप्यलङ्कारसर्वस्वकृता

सुधा

तादात्म्येनोत्प्रेक्षणम्, तत्र धर्म्यन्तरस्यैवान्यप्रकारकत्वम्, यत्र धर्म एव किञ्चित्प्रति हेतुत्वादिनोत्प्रेक्ष्यते, तत्र धर्मस्यान्यप्रकारत्वम्।

प्राचां मतमनुसरन्नभेदेनोत्प्रेक्षणं हेत्वादिषु प्रतिपादयति—यद्वेति। तत्र हेतूत्प्रेक्षायां तादात्म्येनोत्प्रेक्षणमाह—**तथा हीति**। 'सैषा स्थली' इत्यत्र विश्लेषदुःखरूपधर्मस्य हेतुतया नोत्प्रेक्षणम्, किन्तु नूपुरधर्मिकं यन्निश्चलत्वनिमित्तकं मौनम्, तस्यैव दुःखहेतुकमौनतादात्म्येनोत्प्रेक्षणात्। 'चोलस्य यत्'इत्यादिफलोत्प्रेक्षोदाहरणेऽपि ललाटाक्षरदर्शनात्मकधर्मस्य फलत्वेन नोत्प्रेक्षणम्, अपि तु द्रुमधर्मिक यत् कण्टकश्लेषनिमित्तं व्यापाटनम्, तस्यैव ललाटाक्षरदर्शनार्थव्यापाटनाभेदेनोत्प्रेक्षणाच्च।

व्यतिरेके हेतुदूषणमाह—**अवश्यमिति**। द्विविधमौनादेरभेदेनाध्यवसाय आवश्यकः। अन्यथा निश्चलत्वादिहेतुकस्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोत्प्रेक्षणस्यासामञ्जस्यापत्तेः।

अलङ्कारसर्वस्वोक्तिं प्रमाणयति—**अङ्गीकृतमित्यादिना**। दुःखादिधर्मस्यैव मौनादिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्षणमिति वदता **अलङ्कारसर्वस्वकृता** द्विविध-

द्विविधस्य मौनादेरभेदाध्यवसायः। 'हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसंबन्धिनो धर्मस्य हेतुरुत्प्रेक्ष्यते स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनाश्रीयते' इत्यादितद्वचनात्।

आवश्यकं चान्यत्रापि क्वचित्क्वचिद्धेतूत्प्रेक्षोदाहरणे निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसायाश्रयणम्। तथा—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः॥

अत्र हेतुतया हर्षोत्प्रेक्षां प्रति तत्फलत्वाभिमतं पादयोः पद्मलक्ष्म्या लगनं निमित्तं वाच्यम्, तच्च सर्वथैवासिद्धम्। अतस्तत्र पादयोर्यः स्वाभाविकशोभासंबन्धः स एव पद्मलक्ष्मीलग्नत्वेनाध्यवसितो निमित्तमिति समर्थनीयम्।

एवं निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसानावश्यंभावे तत्रैवोत्प्रेक्षाविश्रा-

सुधा

मौनादेरभेदाध्यवसानाङ्गीकारस्य स्वीकारात्।

तद्ग्रन्थोक्तिमप्याह—हेतूत्प्रेक्षायामिति। प्रकृतसम्बन्धिनो यस्य धर्मस्य हेतोरुत्प्रेक्षणम्, स धर्मोऽध्यवसायवशात् अभिन्न उत्प्रेक्षाहेतुतयाश्रीयत इति तद्ग्रन्थार्थः। एवमलङ्कारसर्वस्वोक्तिमुपन्यस्य प्रकाशोदाहरणेऽपि तदाश्रयणं प्रतिपादयति—आवश्यकञ्चान्यत्रापीत्यादिना।

उन्मेषमिति। जात्या स्वभावेनैव वैरी शत्रुर्य इन्दुः, मम निशायाम् उन्मेषं विकासं न सहते, तस्येन्दोः सौन्दर्य्यगर्वः, इन्दीवरदलदृशा अनया मुखकान्त्या प्रसभं बलात्कारेण शान्तिं नीत इति हर्षात् हे ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीर्लग्ना इत्यहं मन्ये, इत्यन्वयः।

अत्र निमित्तस्य तादात्म्येनाध्यवसायं प्रतिपादयति—अत्रेत्यादि। हर्षोत्प्रेक्षणं प्रति हर्षरूपफलाभिमतस्य, चरणाश्रयपद्मलक्ष्मीलग्नात्मकनिमित्तस्य सर्वथाऽसिद्धत्वेन पादविषयकशोभासम्बन्धस्यैव पद्मलक्ष्मीलग्नत्वेनाध्यवसितस्य निमित्तत्वसम्भवादित्याशयः।

फलितमाह—निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसानस्यावश्यम्भावे निमित्तांशे उत्प्रेक्षण-

न्तिरस्तु। न च तत्र निमित्तान्तरमन्वेष्यं स्यादिति वाच्यम्; निश्चलत्वहेतुकमौनत्वेनोत्प्रेक्षायां चरणारविन्दविश्लेषकालभवत्वं निमित्तं कण्टकसंश्लेषहेतुकव्यापाटनस्य ललाटलिपिदर्शनार्थव्यापाटनत्वेनोत्प्रेक्षायां महाराजोऽप्येवं कष्टमनुभवति, इतः परमपि कियदनुभाव्यमनेनेति जिज्ञासोत्थापकपलायनकालभवत्वमित्यादेः स्पष्टत्वात्।

अयमेव पक्षो दण्डिनोऽभिमतः। यदाह—

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा।
अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते॥
मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः।
मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः॥
स्नातुं पातुं बिसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम्।
तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते॥ इति।

अत्र संतापनिवृत्त्यर्थत्वेनान्यथैव स्थिता करिणश्चेतनस्य जलगाहनरूपा वृत्तिः, अन्यथा तद्वैरनिष्क्रयार्थजलावगाहनत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति स्वकृतलक्षणानुसारेणैव योजितम्।

सुधा

विश्रामः। न च तत्रोत्प्रेक्षणे धर्मान्तरान्वेषणापत्तिरिति वाच्यम्, 'सैषा स्थली' इत्यादौ चरणारविन्दविश्लेषकालभवत्वस्य महाराजस्यापि एवं कष्टानुभवे, इतः परमनेन किं यदनुभाव्य इति जिज्ञासोत्थापकपलायनकालभवत्वस्य च निश्चलत्वहेतुक मौनस्य दुःखहेतुकमौनत्वेनोत्प्रेक्षणे कण्टकसंश्लेषहेतुकव्यापाटनस्य ललाटलिपिदर्शनार्थव्यापाटनत्वेनोत्प्रेक्षणे च स्पष्टत्वेन प्रतिपादनादित्याशयः।

अत्र दण्डिमतसम्मतिमाह—**अयमेवेति**। तदुक्तलक्षणं प्रतिपादयति—**यदाहे**त्यादिना। 'चेतनाचेतनयोरन्यथास्थितवृत्तेर्यत्रान्यथोत्प्रेक्षणं सा उत्प्रेक्षा' इति दण्डिनो लक्षणम्।

तत्सम्मतोदाहरणमाह—**मध्यन्दिनेति**। मध्याह्नार्कसन्तप्तो गजः सरसीं गाहते। मार्तण्डेनानुग्राह्याणि कमलानि उद्धर्तुम् उत्कण्ठित इत्यहं मन्ये, इत्यन्वयः।

अत्र लक्षणसमन्वयमाह—स्नानादिकार्यं कर्तुं हस्तिनो जलावगाहनं कविना तद्वैरनिष्क्रयत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यत्र सन्तापनिवृत्तिफलकत्वेनान्यथात्वेन वर्तमा

काव्यप्रकाशिकाकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः। तेन हि 'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इत्युपमानोपमेयस्य तादात्म्यसम्भावनमुत्प्रेक्षालक्षणमभिधाय 'उन्मेषं यो मम न सहते' इति तत्रोदाहरणं कृतम्। ततश्च स्वकृतलक्षणानुरोधेन स्वाभाविकी पादशोभैव स्ववैरिजयप्रभवहर्षलग्नपद्मलक्ष्मीत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यभिमतमिति स्फुटमेव।

तथा 'पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः' इत्यादिधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेष्वपि प्रेरणादिरेव पेषणादिरूपत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। न च प्रेरणादेर्विषयस्यानुपादानं दोषः, अतिशयोक्ताविव तदुपपत्तेः। उत्प्रेक्षाया अध्यवसायगर्भतया तत्र विषयनिगरणस्योचितत्वाच्च।

न च प्रेरणादेर्विषयत्वेन निमित्तत्वाभावे निमित्तान्तरमन्वेष्यं स्यादिति वाच्यम्; प्रेरणस्य पेषणरूपतयोत्प्रेक्षायां प्रान्तगतफेन-

सुधा

नायाश्चेतनजलावगाहनरूपवृत्तेः, अन्यथा तद्वैरनिष्क्रयार्थजलावगाहनत्वेनोत्प्रेक्षणस्य प्रतिपादनात्।

मम्मटस्याप्यस्मिन् पक्षेऽभिमतत्व प्रतिपादयति—काव्यप्रकाशिकाकारस्येत्यादिना। तदुक्तलक्षणमाह—सम्भावनमिति। 'प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन यत्तादात्म्यसम्भावनम्, सोत्प्रेक्षा' इत्यभिधायोदाहृतम् 'उन्मेषम्' इत्यादि। अत्र प्रदीपकारैः पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोत्कर्षहेतुकलग्नतादात्म्येन सम्भावितमिति व्याकृतम्।

अत्र लग्नस्य तादात्म्येन सम्भावनोक्तिः फलतः पर्यवसानाभिप्राया, तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। किन्तु स्वभावलग्नाया हर्षहेतुकलग्नाया अभेदेन सम्भावनमिति प्रदीपव्याख्यातारः। तथा चात्र तत्पक्षस्य स्पष्टतैव।

एवं हेतुफलोत्प्रेक्षणे तादात्म्येनोत्प्रेक्षणं व्यवस्थाप्य। धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणे तद्व्यवस्थापयति—तथेति! 'पिनष्टीव' इत्यादि धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षणेऽपि प्रेरणादौ पेषणादेरेव तादात्म्येनोत्प्रेक्षणम्। विषयानुपादानन्तु साध्यवसानलक्षणाङ्गीकारेणातिशयोक्ताविव न दोषायेतिबोध्यम्, तत्र विषयस्य निगरणौचित्याच्च।

न च तस्य विषयत्वे निमित्तत्वाभावान्निमित्तान्तरस्यान्वेषणीयतापत्तिरिति वाच्यम्, प्रेरणस्य पेषणतयोत्प्रेक्षणे प्रान्तगतफेनचन्दनपुञ्जीभवनस्यैव सत्त्वात्।

चन्दनपुञ्जीभवनं निमित्तम्, करव्यापनस्य दिगङ्गनालेपनत्वेनोत्प्रेक्षायां तद्धवलीकरणं निमित्तमिति निमित्तान्तरस्य जागरूकत्वात्।

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः' इत्यादौ व्यापनादि-लेपनादिरूपतया सम्भावितमिति वदता काव्यप्रकाशिकाकारेणापि धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेषु तादात्म्योत्प्रेक्षणपक्ष एवाश्रितः।

एवं 'चुम्बतीव रजनीमुखं शशी' इत्यादावपि रजन्या वदनत्वेनाध्यव-सितं यदारम्भाख्यं मुखं तस्य शशिनश्च संबन्धश्चुम्बनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। 'वृत्तानुपूर्वे च' इत्यत्रायत्नपूर्वके शेषाङ्गनिर्माणे यत्नपूर्वकत्वतादात्म्यो-त्प्रेक्षेत्याद्यूह्यम्।

अन्यधर्मोऽनुगामितयैव न विवक्षितः, किन्तूपमायां साधारणधर्म इव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्विवक्षितः।

तथा च यथा—

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्।
सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा संचारिणी पल्लविता लतेव ॥

सुधा

करव्यापनस्य दिगङ्गनालेपनोत्प्रेक्षणे तद्धवलीकरणस्य निमित्तत्वसत्त्वाच्च।

अत्रापि तथोत्प्रेक्षणे प्रकाशकारस्य सम्मतिमाह—**लिम्पतीवेत्यादिना**। व्याप-नादेः लेपनादिरूपतया सम्भावनं वदतस्तस्यैष एव पक्षोऽभिमतः। उत्प्रेक्षाया अध्यव-सानगर्भतया विषयानुपादानेऽपि न दोषः, तस्या व्यञ्जनया गम्यत्वादिति तद्व्याख्यातारः।

एवम् 'अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयम्' इत्यादौ रजन्या वदनतयाऽध्यवसितारम्भात्मनो मुखस्य तच्चन्द्रसम्बन्धस्य च चुम्बनत्वेनोत्प्रेक्षणम्। 'वृत्तानुपूर्वे च' इत्यादावप्ययत्नपूर्वकशेषाङ्गनिर्माणे यत्नपूर्वकतादात्म्योत्प्रेक्षणस्य तत्रापि सत्त्वमिति बोध्यम्। आदिना 'भूयस्तराणि' इत्यादि ग्राह्यम्।

धर्मनिरूपणे विशेषमाह—**अन्यधर्म इत्यादिना**। उपमाविषयकसाधारण-धर्म इव अत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बभावादयः सर्वे प्रकारा विवक्षिता इति।

इत्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावकृताभेदाध्यवसायेन ।

> तारुण्यकुञ्जरारूढां विलासकमलाकुलाम् ।
> मूर्तामिव मनोजस्य त्रैलोक्यविजयश्रियम् ॥

इत्यत्र समासभेदाश्रयणकृताभेदाध्यवसायेन च धर्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः । तथा—'अङ्गुलीभिरिव' इत्यत्रान्वयभेदकृताभेदाध्यवसायेन धर्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः सुसंपाद इति न तत्राव्याप्तिः ।

नापि 'भूयस्तराणि' इत्यत्राव्याप्तिः । तत्रोपात्तधर्माक्षिप्तधर्मान्तरसंबन्धस्य निमित्तत्वात् ।

तत्र हि चन्द्ररूपविषयगतसंध्यानलमध्यगाम्बरमूषिकावर्तिततारानिकरनिर्मितत्वोत्प्रेक्षायां तारागतेन तत्तद्रात्रिषु विरलत्वाविरलत्वरूपेणोपात्तधर्मेण निमित्तेन धर्मस्य चन्द्रगतस्य तद्विरलत्वाविरलत्वानुविधायिवृद्धिह्रासशालित्वस्याक्षेपः ।

सुधा

बिम्बप्रतिबिम्बभावमुदाहरति—**तथा च यथेत्यादि**—स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जिता ईषदानमिता तरुणार्करांग इव रागो यस्य तद्वासो वसाना आच्छादयन्ती सुपुष्पस्तबकैरवनम्रा पल्लविनी किसलयिनी सञ्चारिणीलतेव स्थिता ।

अत्र पुष्पस्तबकस्तनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावकृताभेदाध्यवसायेन तयोरुत्प्रेक्षणम् ।

तारुण्यं कुञ्जरमिव, तत्रारूढाम् , तारुण्यमेव कुञ्जरम् , तत्रारूढां[वा]विलासाः कमलानीव, तैराकुलाम् , विलासा एव कमलानि तैराकुला वा मनोजस्य मूर्तिमतीं त्रैलोक्यविजयश्रियमिव तां मन्य इत्यन्वयः ।

अत्र समासकृतो यो भेदाध्यवसायश्च तेन धर्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यादन्यधर्मसम्बन्धस्य सुसम्पादत्वाद् अन्यत्रापि 'मुखं शशी' इत्यादौ नाव्याप्तिः ।

अन्यत्राप्यव्याप्तिवारणमतिदिशति—**भूयस्तराणीति** । अत्र उपात्तधर्माक्षिप्तधर्मान्तरसम्बन्धस्य निमित्तत्वान्नाव्याप्तिः ।

कथं तेन तस्याक्षेप इत्याह—**तत्र हीति** । चन्द्ररूपविषयगतसन्ध्यानलमध्यगाम्बरमूषिकावर्तिततारानिकरनिर्मितत्वोत्प्रेक्षाया तारागतेन तत्तद्रात्रिषु विरल-

अयं चापरोऽपि विशेषः। अन्यधर्मसंबन्धादित्यन्यपदार्थो धर्म्युत्प्रेक्षासु विषय्येव, धर्मोत्प्रेक्षासु तु विषयिणो धर्मस्याश्रयः। एवं स्थिते यत्रानुपात्तो निमित्तभूतो धर्मस्तत्र सर्वत्रापि यो धर्मोऽन्यपदार्थस्य विषयस्य च संबन्धितया संभावनापदवीमारोहति तथाभूतोऽन्वेष्यः।

तत्र 'वर्षतीवाञ्जनं नभः' इत्यत्र नभोगतत्वेन वर्षणक्रियोत्प्रेक्षापक्षे नभसो भूपर्यन्तगामिनीलिमव्याप्तत्वमञ्जनवर्षुकसाधारणनिमित्तम्। तमसो व्यापने नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणक्रियात्वोत्प्रेक्षेति पक्षे तु सकलवस्तुसान्द्रमलिनीकरणादि। एवं 'वेलेव रागसागरस्य' इत्यादौ संक्षोभकारित्वादि गम्यं निमित्तमूहनीयम्।

यत्र तु निमित्ततया धर्मस्योपादाने सत्यपि तत्संबन्धो विषयस्यान्यपदार्थस्य वाञ्जसा न प्रतीयते, तत्र क्वचिन्निमित्तभूतधर्मादन्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य ताद्रूप्यसंपादनेन तत्संबन्धः समर्थनीयः। क्वचिद्विषयस्य चान्यपदार्थस्य वा तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन, क्वचिन्मिलितेन तेनोभयेन, क्वचिदुपात्तधर्मकृतधर्मान्तराक्षेपेण। तत्र धर्मान्तरस्य

सुधा

त्वाविरलत्वरूपेणोपात्तधर्मेण निमित्तेन चन्द्र[illegible]
रूपस्य तस्याक्षितत्वात्। तथा च तत्र तस्य सत्त्वेन नाव्याप्तिरित्याशयः।

अन्य[म]दपि विशेषं रचयति—अयञ्चेति। अय वक्ष्यमाणोऽपरो विशेषः। अन्यधर्मसम्बन्धादित्यत्र धर्मिण उत्प्रेक्षणे विषयिणोऽन्यपदार्थत्वम्। धर्मोत्प्रेक्षणे विषयिणो धर्मस्याश्रयोऽन्यपदार्थः। एव स्थिते उपात्तानुपात्तयोर्निमित्तभूतधर्मयोरन्यपदार्थस्य विषयसम्बन्धित्वेन यस्य सम्भावना मार्गावरोहस्तथाभूतस्यैवोत्प्रेक्षायामुपयोगो बोध्यः।

तदेवाह—तत्रेति। 'वर्षतीवाञ्जननभः' इत्यत्र नभोगतत्वेन वर्षणक्रियोत्प्रेक्षणपक्षेऽञ्जनवर्षुकसाधारणं नभसो भूपर्यन्तं गाढनीलिमव्याप्तत्वं निमित्तम्।

तमसो व्यापने नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणक्रियात्वोत्प्रेक्षणे तु सकलवस्तुसान्द्रमलिनीकरणादेर्निमित्तत्वम्। एवम् 'वेलेव रागसागरस्य' इत्यत्र संक्षोभकारित्व निमित्तम्।

ननु यत्र धर्मस्य निमित्ततयोपादाने सत्यपि विषयेऽन्यपदार्थे वा तत्सम्बन्धस्य साक्षादन्वयो न भवति, तत्र कथमुत्प्रेक्षा इति चेत्, न; प्रकारभेदाना सत्त्वात्। तथा हि—क्वचिन्निमित्तभूताद्धर्मादन्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य ताद्रूप्यसम्पादनतया तत्सम्बन्ध:, क्वचिद्विषयस्य वान्यपदार्थस्य वा तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसम्पादनेन सम्बन्धः,

निमित्ततादूप्यसंपादनमुपमायां धर्मस्य संपादनमिव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभिः प्रकारैस्ते प्रदर्शिताः।

एवं विषयस्यान्यपदार्थस्य वा धर्माश्रयात्ताद्रूप्यसंपादनं श्लेषादिभङ्ग्या। तत्र विषयस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली।
नानारदाह्लादि मुखश्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः॥

अत्र भृग्वादिमुनिरूपविषयगतदमयन्तीगोचरमोहोत्प्रेक्षायां यदेव तत्कुचपरिशीलनादि निमित्तं न तद्विषयगतं किं तु तटादिगतम्। तस्य भृग्वादिशब्दश्लेषेण विषयगततानिर्वाहः। अपह्नुत्या यथा—

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः।
दग्धा दग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः॥

सुधा

क्वचिन्मिलितेनोभयेन सम्बन्धः, क्वचिदुपात्तधर्मकृतधर्मान्तराक्षेपेण सम्बन्धः। तत्र धर्मान्तरस्य निमित्तताद्रूप्यसम्पादन बिम्बप्रतिबिम्बभावादिनोपमायामिव साधारण्यसम्पादनं बोध्यम्।

एतच्च 'आवर्जिता' इत्यादावुदाहृतम्। द्वितीयं तु श्लेषादिभङ्ग्या। तत्र श्लेषेण विषयस्य धर्माश्रयताद्रूप्यसम्पादनमुदाहरति—**अस्यामिति**। अस्यां भैम्यां मुनीनां मननशीलानामपि मोहम् आसक्तिमूहे तर्कयामि। का वार्ता विषयपराणाम्? यस्माद् महान् भृगुः प्रपातः कुचशैल स्तनरूप पर्वतं शीलयति सेवते तच्छीलो वर्तते। पक्षे भृगुर्नाम ऋषिः 'भृगुः शुक्रे प्रपाते च' इति विश्वः। मुख नानारदैः यथोचितसंख्यैर्दन्तैः आह्लादयति तथा वर्तते। न नारदोऽनारदः नारदभिन्नः, न अनारदो नारदभिन्नभिन्नो नारद इति यावत्। महती भा कान्तिर्यस्य, रतसर्गे सुरतसृष्टौ योग्यः स चासौ स चेत्यर्थः। व्यासो विस्तारः, श्रितावूरू येन तादृशो वर्तते। अथ महाभारतस्य सर्गे योग्यः 'व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारे' इति विश्व इत्यन्वयः।

लक्षणान्वयं प्रतिपादयति—**अत्रेति**। भृग्वादिमुनिरूपविषये दमयन्तीविषयक मोहोत्प्रेक्षायां कुचपरिशीलनादिनिमित्तस्य तटादिगतत्वेन विषये साक्षात् सम्बन्धाभावाद् भृग्वादिशब्दश्लेषेण तत्तादात्म्यनिश्चयाद्विषयगतत्वं बोध्यम्।

विषयस्यापह्नुत्या धर्माश्रयताद्रूप्यसम्पादनमुदाहरति—**किंशुकेति**। विभावसुर्दा

अत्र दावानलरूपविषयगतदग्धादग्धवनप्रदेशदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायां तरुसमारोहणं निमित्तम्। तदपि न विषयगतं किं तु किंशुकपुष्पगतम्। तत्रापि यद्यपि मुख्यं समारोहणं नास्ति तथापि तदीयं तरुसमाश्रयणमेव तदारोहणत्वेनाध्यवसितम्, ततश्च तत्रापह्नुत्या विषयस्य किंशुकपुष्पताद्रूप्यसंपादनेन धर्मसंबन्धनिर्वाहः।

अन्यपदार्थस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

अस्या दोहदशालिन्या मुखमापाण्डुरप्रभम्।
सत्य राजेति मन्येऽस्य यद्भुवं भोक्तुमिच्छति॥

अत्र मुखस्य चन्द्रत्वोत्प्रेक्षायां भुवं भोक्तुमभिलाषो निमित्तम्, तद्विषयगतमपि नान्यपदार्थभूतचन्द्रगतम्। अतस्तत्र राजशब्दश्लेषेण चन्द्रस्य धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन धर्मस्य तदीयतानिर्वाहः।

धर्मान्तरस्य निमित्तधर्मताद्रूप्यसंपादनं विषयस्य तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं चेत्युभयमेलनं यथा—

सुधा

वाग्निः किंशुकमिषेण वृक्षमारुह्य सर्वतो दग्धां दग्धामरण्यानीं महदरण्य पश्यतीवेत्यन्वयः।

लक्षणगोचरता प्रतिपादयति—अत्रेति। दावानलविषये दग्धादग्धवनदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायां तरुसमारोहणनिमित्तस्य तरुसमाश्रयणस्यैव तदारोहणत्वेनाध्यवसितस्य मुख्यारोहस्य तेष्वसम्भवात्, किंशुकपुष्पगतत्वेन दावानलरूपविषयगतत्वाभावान्नायं किंशुकतरुः, अपि तु दावाग्निः, इत्यपह्नुत्या दावाग्नेर्विषयकिंशुकपुष्पाभिन्नत्वे तरुसमारोहणरूपनिमित्तस्य तत्र सत्त्वाच्च।

एवं विषये उक्तप्रकारेण धर्माश्रयताद्रूप्यसम्पादनेन सम्बन्धं प्रतिपाद्यान्यपदार्थस्य तत्त्व प्रतिपादयति—अस्येति [अस्या इति] दोहदशालिन्या अस्या आपाण्डुरं मुखम्, राजा इति सत्यम्, यतो भुवं भोक्तुम् इच्छतीत्यन्वयः।

लक्षणान्वयं प्रतिपादयति—अत्रेत्यादिना। मुखे चन्द्रत्वोत्प्रेक्षणे भूभोगाभिलाषस्य निमित्तस्य मुखे सत्त्वेऽपि चन्द्रेऽभावाद्राजशब्दश्लेषेण तयोरभेदसम्पादने भूभोगाभिलाषरूपनिमित्तस्यान्यपदार्थभूतचन्द्रे सम्भवाल्लक्षणसमन्वयः।

आकृष्टिवेगविवलद्भुजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।
मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥

अत्र मन्दाकिनीरूपविषयगतपयोधिमन्थव्यथाव्युपशमरूपफलोत्प्रेक्षायां यन्निमित्तं चरणमूले वेष्टनं तत्तादात्म्यसंपादनं पर्यन्तवेष्टनस्य श्लेषेण विषयस्य यत्ताद्रूप्यसंपादनमपह्नुत्या चेति मिलितेनोभयेन विषयस्यान्यधर्मसंबधनिर्वाहः ।

उपात्तधर्मेण धर्मान्तराक्षेपस्तु दर्शित एव । तस्मादन्यधर्मसंबन्धादित्येतदपि सर्वोत्प्रेक्षानुगतमिति न काप्यव्याप्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।

सुधा

एवमन्यपदार्थस्याभेदाध्यवसाये धर्माश्रयतां सम्पाद्य निमित्तीभूतधर्मे धर्मान्तरताद्रूप्यसम्पादनं विषयस्य तादृशधर्माश्रयताद्रूप्यसम्पादनं चेत्युभयेन मिलितेनोत्प्रेक्षणसत्त्वमुदाहरति—**आकृष्टिवेगेत्यादि** । मन्दाकिनी आकृष्टिवेगविवलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनया यस्याम्बुराशेः मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव आशु पादमूले चिरमवेष्टतेत्यन्वयः ।

अत्रोभयाभ्यां धर्मसम्बन्धं प्रतिपादयति—**अत्रेति** । मन्दाकिनीरूपे विषये समुद्रमन्थनव्यथोपशमरूपफलोत्प्रेक्षणे चरणमूलवेष्टनस्य निमित्तस्य खण्डश्लेषेण प्रत्यन्तपर्यन्तवेष्टनेन, ताद्रूप्यमभेदं प्रतिपाद्य मन्दाकिनीरूप विषयस्यापह्नुत्या तादृशप्रथमविशेषणप्रतिपादितवेष्टनताद्रूप्यञ्च मिलिताभ्यामुभाभ्यां विषयस्य मन्दाकिनीरूपस्य चरणमूलवेष्टनरूपधर्मसम्बन्धस्य निर्वाहाल्लक्षणसमन्वयः ।

एवं प्रकारत्रयमुदाहृत्य चतुर्थप्रकारं पूर्वत्रैवोपदिशति—**उपात्तधर्मेणेति** । दर्शित एवेति । 'भूयस्तराणि यदमूनि' इत्यादावित्यर्थः । निर्दोषता लक्षणस्य प्रतिपादनोपसंहरति—**तस्मादिति** । धर्मस्यापि सर्वोत्प्रेक्षास्वनुगतत्वात् सर्वमपि लक्षणं समीचीनमिति तदर्थः ।

रसगङ्गाधरकृतस्तु—तद्भिन्नत्वेन तदभाववत्त्वेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्वृत्ति-तद्धर्मसमानाधिकरणान्यतर-तद्धर्मसम्बन्धनिमित्तकं तत्त्वेन तद्वत्त्वेन वा

सुधा

सम्भावनमुत्प्रेक्षा। "लोकोत्तरप्रभावं त्वा मन्ये नारायण परम्" इति सम्भावनाया-मतिप्रसङ्गवारणाय तद्भिन्नत्वेन प्रमितस्येति विशेषणम्। तस्य च 'सम्भावनाया-माहार्यगमकत्वम्, तेन 'धाराधरधिया धीरं नृत्यन्ति स्म शिखावलाः' इति भ्रान्तिमति नातिव्याप्तिः।

"वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमावहसि यदा।
जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितम्"

इति सम्भावनायामतिप्रसङ्गवारणाय रमणीयतद्धर्मनिमित्तकमिति। 'दूरे तिष्ठन् देवदत्त इव भाति' इत्यादावतिव्याप्ति वारणाय धर्मे रमणीयत्वविशेषणम्। रूपकवित्तावतिप्रसङ्गवारणाय सम्भावनमिति। अत्रैकयोक्त्या लक्षणद्वयविवक्षणं धर्म्युत्प्रेक्षाया तादात्म्यसम्बन्धो धर्मोत्प्रेक्षायां सम्बन्धान्तरमिति प्रतिपादनार्थमिति।

उत्प्रेक्षालक्षण विधायाभेदेनैव सर्वत्रोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमत प्रदर्श्य तत्र विचार्यते—अभेदेनैव सर्वत्रोत्प्रेक्षणनियमे प्रमाणाभावः, 'अस्यां मुनीनामपि मोह-मूहे' [नैष० ७,९४] इत्यादौ भेदेनाप्युत्प्रेक्षणस्य सत्त्वात्, न च मुनिसम्बन्धिधर्म-विशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षणम्।

तादृशनियम एव प्रमाणाभावेनैतस्य दुराग्रहस्य निर्मूलत्वात्। 'लिम्पतीव' इत्यादावपि लेपनकर्तृत्वस्य न मन्त्रा [तम आ] दिषूत्प्रेक्षणमेव युक्तम्। अनुकूल-व्यापारात्मकाख्यातार्थस्य कर्तुराश्रयतासम्बन्धेनान्वयात्. 'भावप्रधानमाख्यातम्'[२] इति स्मृतेर्व्यापारार्थकतिडित्यर्थकरणान्न विरोधः। न च 'लः कर्मणि' इति सूत्र-विरोधः, 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र धर्मिपरस्यापि कर्तृपदस्य धर्मपरत्वेन व्याख्याने दोषा-भावात्। न च सकर्मकाकर्मकत्वविभागोच्छेदापत्तिः, आख्यातार्थव्यापारव्यधिकरण समानाधिकरणत्वाभ्यां तत्सम्भवात्।

१—सम्भावनाया आहार्यत्वस्वीकारेणासामान्ये भूपतौ लोकोत्तरप्रभावत्वाद् या सत्या नारायणत्वसम्भावना, तस्यामुत्प्रेक्षात्वं न प्रसक्तम्। अत्र यद्यपि नारायणत्वमसत्यं परन्तु तत्त्वेन सम्भावना तु सत्यैव। इत्थमेव 'अयं धराधरः स्यात्' इति कोकिनां सम्भावना 'धराधरोऽयम्' इति तेषां भ्रान्तिश्च अनाहार्या। अत एव तु नृत्यकार्यजननम्। एवञ्चैव त्रिधायां सभावनायामुत्प्रेक्षालङ्कारस्य न प्रसक्तिः।

२—इदमत्र रहस्यम्—'तमो लेपनकर्तृ' इति तमसि विषये लेपनकर्तुःविषयिण-स्तादात्म्येन नोत्प्रेक्षा, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मृतेरत्र लेपनरूपा क्रिया प्रधानम्, कर्त्ता तु तद्विशेषणीभूतः। ततश्च प्रधानभूतक्रियाया उत्प्रेक्षाया मन्वयो योग्यो न तु गुणीभूतस्य कर्तुः।

सुधा

यद्वा, अस्तु फलव्यापारयोः धात्वर्थता, आश्रयस्य तिङर्थत्वम्। देवदत्तः पचतीत्यादौ प्रथमान्ते तिङर्थस्याश्रयस्याभेदेनैव विशेष[ष्य]ता युक्ता। देवदत्तः पचमान इत्यादाविव भेदेन धात्वर्थभावनाया तु न विशेषणता, सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गापत्तेः। वैयाकरणमतविरोधस्यालङ्कारिकतन्त्रस्य स्वतन्त्रत्वेनाकिञ्चित्कर एव। तथा च 'लिम्पतीव' इत्यादौ भेदेनाभेदेन वा तिङर्थस्यैव प्रथमान्ते उत्प्रेक्षणम्, न तु धात्वर्थस्य लेपनस्य स्वनिर्मिते[स्वनिगीर्णे]व्यापनादौ सर्वजनसिद्ध[द्धायाः] इवार्थविधेयताया अनुपपत्तेः। एवम् 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्' इत्यादौ निश्चलत्वनिमित्तकनिश्शब्दत्वविषये विश्लेषदुःखहेतुकमौनमभेदेनोत्प्रेक्ष्यते, किन्तु मौनहेतुत्वेन नूपुरे विश्लेषदुःखमेव, उत्प्रेक्षायामिवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्ष्यतायाः स्वभावसिद्धत्वात्, विषयस्य निगीर्णतया विषयिणो विधेयानुपपत्तेश्च, निःशब्दत्वमौनयोः सम्भावनानिमित्तकधर्मान्तरगवेषणापत्तेश्च। एककालीनत्वादिधर्मस्य चमत्कारानाधायकत्वेन तत्राप्रयोजकत्वात्। तर्हि भवन्मतेऽपि तदुत्प्रेक्षायां को धर्मः। निश्चलत्वनिमित्तकं यन्निश्शब्दत्वं तत्ताद्रूप्येणाध्यवसितमौनस्यैव सत्त्वात्, तस्य विश्लेषदुःखसमानाधिकरणत्वात्, नूपुरवृत्तित्वाच्च। एवं फलोत्प्रेक्षायामपि बोध्यम्। एतेन हेत्वाद्युत्प्रेक्षोदाहरणेषु तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतमनुसरता द्रविडपुङ्गवेन यदुक्तं तदपास्तमिति प्रतिपादयाञ्चक्रुः। तदपि प्राचीनार्वाचीनसकलग्रन्थविरुद्धमेव। तथा हि—'सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' [काव्य. प्र. उ. १०, सू. १३७] इति प्रकाशोक्तलक्षणस्य प्रकृतस्याप्रकृतेन तादात्म्यसम्भावनमुत्प्रेक्षेति परिष्कारेणाभेदेनैव सर्वत्रोत्प्रेक्षणे तात्पर्यात्। अत एव 'उन्मेषम्' इति तदुदाहरणस्यात्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोत्कर्षहेतुकलग्नतादात्म्येन सम्भावितमिति—प्रदीपे व्याख्यातम्। तथा च तद्विरोधः। एतत्कथनानुरोधस्यैवाभेदेनोत्प्रेक्षणनियमे प्रमाणत्वेन 'अस्यां मुनीनामपि' इत्यादौ मुनिसम्बन्धिनि विषयभूते धर्मान्तरे मोहस्यैवाभेदेनोत्प्रेक्षणात्।

यत्तु, 'लिम्पतीव' इत्यादौ लेपनकर्तृत्वं तमस्युत्प्रेक्ष्यते इत्यादि तदपि न, वैयाकरणमते धात्वर्थक्रियाप्राधान्येनाख्यातार्थकर्तृत्वप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया धातुजन्योपस्थितिरूपकार्यकारणभावात्, तद्वि[शे]षणतयाऽन्वितस्य तस्य सम्भावनार्थके इवादौ तदन्वयासम्भवात्। गम्यमानतमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितमिति प्रदीपादिविरोधापत्तेः।

अलङ्कारसर्वस्वकृतेत्थमस्य विभागः प्रदर्शितः। वाच्या प्रतीयमाना चेति तावदुत्प्रेक्षा द्विविधा। इवादिप्रयोगे वाच्या, तदप्रयोगे प्रतीय-

सुधा

न च 'भावप्रधानमा[ख्यात]म्' इत्यस्य व्यापारार्थक तिङित्यर्थः। सम्भवति नामलक्षणस्य सत्त्वप्रधानानि नामानी[त्य]ग्रे प्रतिपादितत्वेन[तिङ्]साहचर्येणाख्यातपदस्य धातुपरत्वावगमात्। किञ्च [illegible] कथने प्रवर्त[वृत्त]स्य त्रयाणा प्रकृतिरूपतयाख्यातपदस्य तिङ्परत्वे सन्दर्भविरोधापत्तेः। आख्यायते सर्वप्रधानभूतोऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या धातुपरताया एव तस्य योग्यत्वाच्च। व्यापारप्रधानबोधजनकत्वमिति धातुलक्षणकथनस्यैव तादृशवचने इष्टत्वात्। किञ्च व्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वे "लः कर्मणि च" [३,४,६९] इत्यादिसूत्रविरोधः। तेन व्यापारस्य प्रत्ययार्थतयाऽप्रतिपादनाच्च। पचति पक्वानित्यादौ फूत्कारादिप्रतीतयेऽनेकप्रत्ययानां कल्पनापेक्षयैकस्य धातोरेव शक्तिकल्पने लाघवात्। किञ्च फूत्कारादेः प्रत्ययार्थत्वे गच्छतीत्यादावपि तत्प्रतीतिवारणाय तद्बोधे पचिसमभिव्याहारस्यापि कारणत्वकल्पने गौरवाच्च।

यत्तु, आख्याता[illegible], तन्न; अभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तेः। किञ्च कर्तृपदस्य "लः कर्मणि च" इत्यत्र धर्मवृत्तिपरत्वे प्रमाणाभावः। "कर्तरि कृत्" [३,४,६७] इत्यादावपि तदापत्तेः, तत्रापि तत्कल्पने जञ्जभ्यमानाधिकरणोच्छेदप्रसङ्गाच्च।

यत्तु, फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वेऽपि प्रथमान्तार्थे एव तिङर्थस्याश्रयस्याभेदेनान्वयः, पचमानो देवदत्त इतिवत्, न तु भेदेनापीत्यादि। तदपि न, आख्यातार्थप्रकारकेत्यादिकार्यकारणभावविरोधस्य वैयाकरणमते विरोधात्। न च तार्किकमतेन निर्वाहः, आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोध प्रत्यन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वकल्पनसत्त्वेन तद्विरोधाच्च। आख्यातार्थकर्तुरुत्प्रेक्षणाश्रयत्ववत्सादृश्यादावप्यन्वयसत्त्वात्, उपमानत्वसम्भवेनोपमाया आवश्यकत्वात् दण्डिमतस्य विरोधापत्तेश्च। तेन तत्रान्वयासत्त्वेनोपमानभावस्य निराकृतत्वाच्च। तस्माद् व्यापनादौ लेपनादिरूपतयैव सम्भावनम्। [न तु त]त्कर्तुस्तमसि विषये तत्सम्भावनमिति बोध्यम्। 'सैषा स्थली' इत्यादावपि तादृशमौनस्याभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनोक्तमेव सर्वं समञ्जसमित्यलम्।

माना। तत्र वाच्या जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेन चतुर्विधा। तेषां च प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येनाष्टविधा। तेषु निमित्तगुणक्रियारूपत्वेन षोडशभेदाः। निमित्तस्य पुनरुपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकाराः। तेषु पुनः प्रत्येकं स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षारूपत्वेन षण्णवतिर्भेदाः।

तत्र द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षास्ततोऽपि विपातनीयाः। ततः षोडशभेदा न्यूनाः। जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्यानुपादानं न संभवति ततश्चतुर्विंशतिर्भेदा न्यूनाः। तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षा वैकल्येन द्वात्रिंशद्भेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वादशभेदे, इति पञ्चपञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा। प्रतीयमानोत्प्रेक्षायामप्येवमेव गणना। तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तानुपादानं न संभवतीति भेदः। ततश्च तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा षोडशभेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे पूर्ववद् द्वादशभेदे इति चत्वारिंशद्भेदा गम्योत्प्रेक्षा। एवमेव मिलित्वा षण्णवतिभेदोत्प्रेक्षेति।

सुधा

अथोत्प्रेक्षाविभागमलङ्कारसर्वस्वरीत्या स्वयं दर्शयति—**अलङ्कारसर्वस्वकृते**त्यादिना। उत्प्रेक्षा द्विविधा, वाच्या, प्रतीयमाना चेति। वाच्यालक्षणमाह—**इवादीति**। आदिना मन्ये, शङ्के, ध्रुवम्, नूनमित्यादयः। तेषामेवाप्रयोगे प्रतीयमाना चेति बोध्यम्। तत्र वाच्या, अप्रकृतानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणामध्यवसेयत्वाच्चतुर्विधा। जात्यादीनां क्वचित्सत्त्वम्, क्वचिदसत्त्वम्, इत्यष्टौ भेदाः। अष्टसु क्वचिद् गुणरूपं निमित्तम्, क्वचित्क्रियारूपम्, इति निमित्तभेदात् षोडश भेदाः। तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदाः। तेषां प्रत्येकं स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षारूपतया षण्णवतिर्भेदाः।

अत्र विशेषमाह—**तत्रेति**। द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव भवतीति। तत्र हेतुफलोत्प्रेक्षयोरसत्त्वात् षोडश भेदाः दूरीकृताः। हेतुफलोत्प्रेक्षणयोर्निमित्तस्यानुपादानासम्भवात् तत्कृता चतुर्विंशतिर्भेदा न्यूनाः। तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षा द्वात्रिंशद्भेदा। अपरे (प्रत्येकं द्वादश) हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वादशभेदे इति षट्पञ्चाशद्भेदाः। जातिः २४, गुणः २४, क्रिया २४, द्रव्यम् ७, एवम् ७० भेदाः। हेतुफलयोर्निमित्तानुपादानाभावाच्चतुर्विंशतिर्भेदा न्यूनाः, २४ एतत्संख्या अशीतै

विद्यानाथेन पुनर्द्रव्यस्य हेतुफलोत्प्रेक्षणमप्यङ्गीकृत्यानुपात्तनिमित्तेषु गम्यस्य गुणक्रियारूपत्वेन भेदगणनमजातपुत्रनामकरणकल्पं न चारुत्वावहमिति तदनादृत्यान्यथा विभागो दर्शितः। वाच्यायां स्वरूपोत्प्रेक्षा चतुर्विंशतिभेदा, अनुपात्तनिमित्तायां गुणक्रियारूपभेदगणनाभावेन भेदाष्टकह्रासात्। हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं षोडशविधे। द्रव्योत्प्रेक्षागोचराणां भावाभावाभिमानेन गुणक्रियानिमित्तत्वेन चतुर्णां भेदानामाधिक्यात्। एवं षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा। प्रतीयमानायां पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षापि षोडशप्रकारा। तत्र निमित्तानुपादानासंभवेन तन्निबन्धनभेदाष्टकह्रासात्। ततश्चाष्टचत्वारिंशद्भेदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एवं मिलित्वा चतुरुत्तरशतभेदोत्प्रेक्षेति।

अथोदाहरणानि दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यन्ते। उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः
स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः।
स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव॥

सुधा

पतिता, अवशिष्टा ५६, स्वरूपोत्प्रेक्षा ७, हेतुः ७, फलम् ७,२४ उपादानानुपादानाभ्याम्, ४७ तत्र स्वरूपम्, ३२ हेतुफलयोः २४ एवं विभागः प्रतीयमानाया निमित्तानुपादानं स्वरूपोत्प्रेक्षणे न भवतीति। तस्याः १६ हेतुफले २४ पूर्ववत्। एवम् ४० भेदाः।

विद्यानाथेन तु कृतं विभागमाह—वाच्यायां स्वरूपोत्प्रेक्षणे २४ भेदाः, हेतुफले प्रत्येक १६ विधे, एवम् ५६ गम्यायान्तु त्रयाणां प्रत्येकं १६ ततस्त्रयाणां ४७ मिलित्वा १०४। ननु कथमेतत्! अत आह—अनुपात्तनिमित्तेषु गम्यनिमित्ते गुणक्रियारूपत्वेन गणनाया चमत्काराभावात् भेदाष्टकह्रासात् हेतुफलयोः प्रत्येकं चतुर्णामाधिक्यम्। द्रव्योत्प्रेक्षागोचरेषु भावाऽभावाभिमानेन गुणक्रियारूपे तत्त्ववर्णनाच्चतुर्णामाधिक्यादिति।

अथ तन्मतरीत्योदाहरणानि दर्शयितुं प्रतिजानीते—**अथेत्यादि**। तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदानाह—**स वः** इति। नवविसलताकोटिकुटिलः स इन्दुर्वः पायात्।

अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरुत्प्रेक्ष्यते। उपात्तः कौटिल्य-गुणो निमित्तम्। एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षो-दाहर्तव्या।

उपात्तक्रियानिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

निवेशितं यावकरागदीप्तये लग्नं तदीयाधरसीम्नि सिक्थकम्।
रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि॥

अत्रौत्सुक्यं गुण उत्प्रेक्ष्यते। उपात्ता लगनक्रिया निमित्तम्। एव-मुपात्तगुणनिमित्तापि गुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या।

उपात्तगुणनिमित्तक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा—

अथ सान्ध्यसान्द्रकिरणारुणितं हरिहेतिदूति मिथुनं पततोः।
पृथगुत्पपात विरहार्तिगलद्धृदयस्रुतासृगनुलिप्तमिव॥

अत्र रुधिरानुलेपनक्रियोत्प्रेक्ष्यते। उपात्त आरुण्यगुणो निमि-

सुधा

रक्षतु इत्यर्थः। यः शिवस्य ज्वलनकपिशे शिरसि स्रवन्मन्दाकिन्या गङ्गायाः पयसा प्रतिदिवसं सिक्तेन स्फटिकधवलेन कपालेनोन्मुक्त अंकुर इव भातीत्यन्वयः।

अत्र चन्द्रे अंकुरत्वजातेरुत्प्रेक्षणे कौटिल्यगुणस्य सत्त्वादुपात्तगुणनिमित्ता जाति-भावस्वरूपोत्प्रेक्षा। अत्रैव रचित इति पाठकल्पने उपात्तक्रियानिमित्ता सा बोध्या।

निवेशितमिति। यावकरागदीप्तये निवेशितं तदीयाधरसीम्नि लग्नं सिक्थकं मधूनि उत्कण्ठां निर्धूय सुधासमानधर्मवति तत्रैव निवस्तुमुत्सुकमिव रराजेत्यन्वयः।

अत्रोपात्तया लग्नेत्यात्मकथानिमित्तभूतक्रिययौत्सुक्यगुणस्योत्प्रेक्षणादुपात्तगुण-क्रियानिमित्ता गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा। लग्नमित्यत्रोक्तमिति पाठे औत्सुक्यगुणेन तस्यैवोत्प्रेक्षणादुपात्तगुणनिमित्तापि बोध्या।

अथेति। सान्द्रा ये सन्ध्यायां भवाः किरणास्तैररुणितम् अरुणीकृतम् अत एव विरहजन्या तद्व्यापदा''''गलतो विदीर्यमाणाद् हृदयात् स्रुतेनासृजा रुधिरेणानुलिप्त-मिव स्थितं हरेर्विष्णोः हेतिः चक्रं तद्दूतिराह्वानं यस्य तत् पतत्रिणोर्मिथुनं चक्रवाकद्वन्द्वं पृथक् भागेनोत्पपातेत्यन्वयः।

त्तम्। एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि क्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या। उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

एकैकमुद्गतगुणं च्युतदूषणं च
हित्वान्यमन्यमुपगम्य परित्यजन्ती।
एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा
पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा॥

अत्र पद्माया एकतया द्रव्यत्वाद् द्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते। उपात्ता उपगम्यपरित्यजनक्रिया निमित्तम्। एवमुपात्तगुणनिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या। एवं भावाभिमानेषु जात्यादिषूपात्तनिमित्ता अष्टौ भेदाः संपन्नाः।

अनुपात्तनिमित्तजातभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुच्छ्रितेषु।
बालेषु ताराकवकेष्विवैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम्॥

अत्र कवकजातिरुत्प्रेक्ष्यते। अनुपात्तो धावल्यवर्तुलत्वादिर्गुणो निमित्तम्। अनुपात्तनिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

सुधा

अत्रोपात्तेनारुण्यगुणेन निमित्तेन रुधिरानुलेपनक्रियाया उत्प्रेक्षणादुपात्तगुणनिमित्ता क्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा। अत्रैव किरणकर्तृकया रक्तीकरणक्रियया तदुत्प्रेक्षणे उपात्तक्रियानिमित्ताऽपि सा बोध्या इत्याह—एवमिति।

एकैकमिति। अधिकगुणं दोषहीनम् एकैकं नृपं हित्वा अन्यमन्यमुपगत्य तमपि त्यजन्तीमेतां दमयन्तीं सा सरस्वती विपुलवक्षसः च्युतां जगदाराध्यां पद्मामिव जगाद बभाणेत्यन्वयः।

अत्र पद्माया एकतया द्रव्यत्वात् द्रव्यस्योत्प्रेक्षणे उपात्ताया उपगम्य परित्यजनक्रियाया निमित्तभूतायाः सत्त्वादुपात्तक्रियानिमित्ता द्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा। (चञ्चलत्वा) अत्रैव जगदर्चिताध्यवसिताधिक्यगुणस्य [निमित्तभूतस्य सत्त्वात्] रु····[पात्त] त गुणनिमित्ता द्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा बोध्याः। एवं भावाभिमानिनो जात्याद्युत्प्रेक्षा उपात्तनिमित्ता बोध्या।

वर्षातपेति। वर्षातपानावरणम्=अनाच्छादकम्, काष्ठानां दारूणां दिशां

अयमाभाति राजेन्द्रो विजिताखिलशात्रवः ।
अनुजीविषु सर्वेषु प्रसाद इव मूर्तिमान् ॥

अत्र प्रसादो गुण उत्प्रेक्ष्यते ।

अनुपात्तो बहुप्रदत्वसुखनिषेव्यत्वादिर्निमित्तः क्रियाभावोत्प्रेक्षा यथा—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥

अत्र क्रियोत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तं व्यापनादि निमित्तम् । अनुपात्तनिमित्तद्रव्यभावोत्प्रेक्षा यथा—

देहस्था दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।
अन्यार्धाभ्यामिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥

सुधा

वा समूहं चिरायालभ्य अनेकेषु ताराकवकेषु नक्षत्राख्यच्छत्राकेषु विकस्वरीभूत विकसित चन्द्रमवैमि जानामि इत्यन्वयः ।

अत्रानुपात्तधावल्यादिगुणेन कवकजातेरुत्प्रेक्षणादनुपात्तनिमित्ता जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा । उपलक्षणक्रियानुपादाने इयमेवानुपात्तक्रियानिमित्तेत्यादिरूपा बोध्या ।

अयमितीति । विजितमखिलं शात्रवं शत्रुसमूहो येन तादृशोऽयं नृपतिः सर्वेषु सेवकेषु मूर्तिमान् प्रसाद इव आभातीत्यन्वयः ।

अत्र बहुप्रदत्वाद्यनुपात्तेन निमित्तेन प्रसादगुणस्य निमित्तस्यानुपादाने द्वितीया । औदार्यादिगुणस्य नृपे उत्प्रेक्षणादुपात्तनिमित्ता गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

लिम्पतीति । तमोऽङ्गानि लिम्पतीव, नभः अञ्जनं वर्षतीव । दृष्टिरसत्पुरुषसेवेव निष्फलत्वं गतेत्यन्वयः ।

अत्र व्यापनादिनाऽनुपात्तेन निमित्तेन लेपनादिक्रियोत्प्रेक्षणादनुपात्तनिमित्ता क्रियाभावोत्प्रेक्षा । सान्द्रादितन्निष्ठगुणादेरनुपादाने द्वितीया बोध्या ।

देहस्थेति । देहस्था उमा, यस्य प्रतिमामन्यार्धाभ्यामुत्पन्नमिव, अर्धनारीश्वरान्तरं पश्यतीत्यन्वयः ।

अत्रार्धान्तरोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तरद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । प्रतिबिम्ब-व्यत्यस्तभागस्त्रीपुरुषाकारशालित्वमनुपात्तं निमित्तम् । अर्धनारीश्व-रान्तरोत्प्रेक्षायामपि वस्तुतोऽर्धनारीश्वरस्यैकत्वाद् द्रव्योत्प्रेक्षात्वम विरुद्धम् ।

यथा वा—

विललास जलाशयोदरे क्वचन द्यौरनुबिम्बितेव या ।
परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥

अत्र देवपुरीद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । सौभाग्यातिशयः कुण्डिनपुरी-गतोऽनुपात्तो निमित्तम् । एवं चतुर्विधानुपात्तनिमित्तोदाहृता । अस्यां निमित्तस्य गुणक्रियारूपभेदमालोच्याष्टविधत्वमूहनीयम् । एवं जात्याद्युत्प्रेक्षा भावाभिमानवत्यः षोडश संपन्नाः ।

अथ वा विद्यानाथोक्तप्रकारेणानुपात्तनिमित्तगुणक्रियाभेदो न चिन्तनीयः । अनुपात्ते निमित्ते तद्व्यवस्थाया असंभवात् । यथा—'विललास जलाशयोदरे' इत्यत्र निरतिशयसौभाग्यवत्त्वं गुणो निमित्त-मित्यपि वक्तुं शक्यम् । निरतिशयसौभाग्यभागित्वं क्रियानिमित्त-

सुधा

अत्र प्रतिबिम्बगतस्य बिम्बव्यत्यस्तभागस्त्रीपुरुषाकारशालित्वस्यानुपात्ततया अर्धान्तराभ्यामुत्पन्नं यदर्धनारीश्वरान्तर द्रव्यं तस्योत्प्रेक्षणे उभयोरेकत्वेन द्रव्य त्वसत्त्वादनुपात्तनिमित्ता द्रव्यभावोत्प्रेक्षा ।

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भिन्नत्वपक्षे जातेरेवोत्प्रेक्षणे प्राप्तेऽस्वरसमालोक्यो दाहरणान्तरमाह—**यथा वेति** । या नगरी क्वचन कस्मिंश्चिद् जलाशयोदरे जला-धारमध्येऽनुबिम्बिता प्रतिबिम्बिता द्यौरिव विललास । मध्य एव प्रतिबिम्बितेयमत्र हेतुमाह—प्राकार परितो जलसहितो गर्तः परिखा, तस्याः कपटं व्याजस्तेन स्फुट-मव्यक्तं स्फुरता प्रतिबिम्बेनानवलम्बितमसम्बद्धमम्बु यत्रेत्यन्वयः ।

अत्र कुण्डिनपुरीगतसौभाग्यातिशयेनानुपात्तेन निमित्तेन कुण्डिननगर्यां देव-पुरीद्रव्यस्योत्प्रेक्षणत्वादनुपात्तनिमित्ता द्रव्यभावोत्प्रेक्षा । अत्र निरतिशयसौभाग्य-भागित्वं क्रियारूपं निमित्तानुपादनमादाय द्वितीया । एव भावात्मकाः षोडशभेदा अलङ्कारसर्वस्वमते बोध्याः ।

विद्यानाथस्तु—अनुपात्ते गुणक्रिययोर्विशेषतो ज्ञानाभावेनैकत्रोक्तौ

मित्यपि। अतो द्वादशैव भेदाः। अथाभावाभिमानवत्यः स्वरूपोत्प्रेक्षाः।

उपात्तगुणनिमित्तजातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षा यथा—

अकुङ्कुमक्षोदमिवाङ्गमेतदयावकारुण्यमिवाधरं ते।
अनञ्जनोल्लेखमिवाक्षियुग्मं स्वाभाविकैरेव गुणैरुदीक्षे॥

अत्र कुङ्कुमरजोयावकरागाञ्जनोल्लेखनरूपाणां जातिगुणक्रियाणामभावा उत्प्रेक्ष्यन्ते। उपात्ताः स्वाभाविकगौरारुणनीलवर्णा निमित्तम्। एतासु क्रियानिमित्तमप्युदाहार्यम्। उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्याभावोत्प्रेक्षा यथा—

भुवि त्वन्मुखमालोक्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम्।
अचन्द्रामिव पश्यामि दिवं शोभाविवर्जनात्॥

अत्र चन्द्रस्य द्रव्यस्याभाव उत्प्रेक्ष्यते। उपात्ता वर्जनक्रिया निमित्तम्। एवमुपात्तगुणनिमित्तापि द्रव्याभावोत्प्रेक्षोदाहार्या।

सुधा

विनिगमनाभावादुपात्तनिमित्तायामष्टौ, अनुपात्ते चत्वार एवेति द्वादशभेदाः सम्भवन्तीत्याहेत्यादि तन्मतमाह—**अथवेति**।

अथाभावोत्प्रेक्षणे एकेन श्लोकेनोपात्तगुणनिमित्तां जातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षामुदाहरति—**अकुङ्कुमक्षोदमिति**। अहं स्वाभाविकैरेव गुणैस्तेऽङ्गम् अकुङ्कुमक्षोदमिव; अधरम् अयावकारुण्यमिव; नेत्रयुग्मम् अनञ्जनोल्लेखमिव; उदीक्षे इत्यन्वयः।

अत्र स्वाभाविकशब्दोपात्तगौरारुण्यनीलवर्णात्मकेन निमित्तेनाङ्गादिविषयेषु जातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षणात्त्रयो भेदाः। तैनैवोपात्तनत्तद्गुणशोभनरूपक्रियया तत्र तदुत्प्रेक्षणादन्यद्भेदत्रयम्। एवम् ६ भेदाः।

शेषं भेदद्वयमुदाहरति—**भुवीति**। पूर्णचन्द्रमिवोदितं भुवि त्वन्मुखम् आलोक्य शोभाविवर्जनात् दिवं चन्द्ररहितामिव पश्यामीत्यन्वयः।

अत्र शब्दोपात्तवर्जनक्रियया निमित्तभूतया दिवि विषये चन्द्ररूपद्रव्याभावस्योत्प्रेक्षणादुपात्तक्रियानिमित्ता द्रव्याभावोत्प्रेक्षा। अत्रैव शोभाविभागत इति पाठकल्पने उपात्तगुणनिमित्ता द्रव्याभावोत्प्रेक्षा। तथा उपात्ते निमित्ते ७ भेदाः संपन्नाः।

एतावेव श्लोकौ 'इदं विशालाक्षि विभावयामि' 'पदवीममृतान्धसाम्' इति चतुर्थपादयोः पाठेऽनुपात्तनिमित्तजात्याद्यभावोत्प्रेक्षोदाहरणे। एवमभावाभिमानवत्योऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्तरीत्या षोडश द्वादश वेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिर्वा स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदाः प्रदर्शितप्रायाः।

एतासु विषयिणः क्वचित्तादात्म्येनाध्यवसायः। यथा—'स वः पायादिन्दुः' इत्यत्र। क्वचित्तु संसर्गितया यथा—'निवेशितं यावकरागदीप्तये' इत्यत्रौत्सुक्यस्येत्ययमपि भेदो बोद्धव्यः।

अथ हेतूत्प्रेक्षा। उपात्तगुणनिमित्ता जातिहेतूत्प्रेक्षा यथा—

तनुरेणशावकदृशस्तनीयसी शनकैरवाप शरकाण्डपाण्डुताम्।
उदरान्तरस्थितिमुपेयुषो हरेः करपात्रजन्यकिरणैरिवोद्गतैः॥

अत्र किरणजातिः पाण्डिमानं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। स एव पाण्डिमा निमित्तम्। एवं क्रियानिमित्तापि जातिहेतूत्प्रेक्षोहनीया।

सुधा

अनयोरेव पाठान्तरकल्पनयाऽनुपात्तनिमित्तस्याष्टौ भेदानुदाहरति—एतावेवेति। तत्र प्रथमश्लोके चतुर्थपदापनयने 'इद विशालाक्षि विभादयामि' इत्युपन्यस्ते पूर्ववत् क्रियागुणाभ्यामनुपात्ताभ्यां षड् भेदाः। द्वितीयेऽपि दिवमित्यादिपदस्थाने 'पदवीममृतान्धसाम्' इति पाठकल्पने द्वौ भेदावित्यष्टौ भेदा मिलित्वा षोडश द्वादश वा भेदाः। भावाभावयोर्मिलित्वा सर्वस्वकारमते ३२, विद्यानाथमते २४; सम्पद्यन्ते।

एवं स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदान्निरूप्य तत्रोत्प्रेक्षणे सम्बन्धकृत विशेषं प्रतिपादयति—एतास्विति। 'स वः पायादिन्दुः' इत्यत्र इन्दौ तादात्म्यसम्बन्धेनाङ्कुरत्वोत्प्रेक्षणात्तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वम्। 'निवेशितम्' इति नैषधीयपद्ये औत्सुक्यस्य सम्बन्धान्तरेणाध्यवसायरूपो भेदः।

एव स्वरूपोत्प्रेक्षामुभयमते उदाहार्य हेतूत्प्रेक्षाभेदान्निरूपयितु प्रतिजानीते—अथेति। तनुरिति। एणशावकदृशस्तनीयसी तनुः उदरान्तरस्थितिमाप्तवतो हरेः शनैः उद्गतैः करस्थपात्रजन्यकिरणैरिव शरकाण्डपाण्डुतामवाप प्रापेत्यन्वयः।

अत्र किरणजातेः पाण्डिमानं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणे पाण्डिम्न एव उपात्तनिमित्ततया उपात्तगुणनिमित्ता जातिहेतूत्प्रेक्षा। अत्रैव पाण्डिमभागित्वस्य निमित्तत्वे उपात्तक्रियानिमित्ता जातिहेतूत्प्रेक्षा बोध्या।

क्रियानिमित्ता गुणहेतूत्प्रेक्षा यथा—

वहतो बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः।
स नलस्य करं ययौ पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥

अत्र नलकरप्राप्तिक्रियां प्रति कोकनदभ्रमो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। सैव प्राप्तिक्रिया निमित्तम्। उत्तरत्रापि हेतूत्प्रेक्षायां सर्वत्र फलमेव निमित्तम्। एवं गुणनिमित्तापि गुणहेतूत्प्रेक्षा द्रष्टव्या।

गुणनिमित्ता क्रियाहेतूत्प्रेक्षा यथा—

विवस्वतानायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम्।
गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥

अत्रान्ध्यगुणं प्रति नयनक्रिया हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। एवं क्रियानिमित्तापि क्रियाहेतूत्प्रेक्षोदाहार्या।

सुधा

वहत इति। स खगो हंसः सरसस्सकाशान्नलस्य करं कोकनदभ्रमादिव रक्तोत्पलभ्रान्तेरिव पुनर्ययौ। सरस इति षष्ठी वा। तत्सम्बन्धिनस्तद्भ्रमादिवेत्यर्थः। कथंभूतस्य नलस्य सरसश्च बहूनि शिवसम्बन्धीनि लक्ष्माणि यस्य तद्भावत्वं वहतः, शिवं कल्याणं तत्सम्बन्धीनि तत्सूचकानि लक्ष्माणि मत्स्यादीनि यस्येति वा। पक्षे बहूनि शैवलानि यस्यां तादृशी क्ष्मा यत्र तद्वत्ता वहतः, कथंभूतं करम्? धृता रुद्राक्षा इव मधुव्रता भ्रमरा येन, पक्षे रुद्राक्षा इव मधुव्रता भ्रमरा येनेत्यन्वयः।

अत्र नलकरप्राप्तिक्रियां प्रति कोकनदभ्रमस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणे तस्यैव प्राप्तक्रियारूपस्य निमित्तस्योपात्तत्वादुपात्तक्रियानिमित्ता गुणहेतूत्प्रेक्षा। अत्रैव करशालित्वगुणस्य तदर्थभूतस्य सत्त्वे उपात्तगुणनिमित्ता सा बोध्या।

विवस्वतेति। विवस्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण मिश्रा जनानां नेत्रापरनामधेया गावोऽपि अनायिषत इव, यथा गोपालेन परकीयैर्गोभिः मिश्राः स्वगावो नीयन्ते। गोपदवाच्यतासाजात्येन मिश्रिता विवस्वतापि नीता इवेत्यर्थः। खलु सम्भावनायाम्, तेनानयनेन इदमान्ध्यं न त्वन्धकारैरित्यन्वयः।

अत्रान्ध्यगुणं प्रति गवानयनक्रियाया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणे आन्ध्यगुणस्यैव निमित्तत्वेनोपात्तत्वादुपात्तगुणनिमित्ता क्रियाहेतूत्प्रेक्षा। अत्रैव अन्धीकरणक्रियां

क्रियानिमित्ता द्रव्यहेतूत्प्रेक्षा यथा—

> हृदय परिपूतमेव नित्यं विदुषस्तस्य विशुद्धकर्मभाजः ।
> विपदापगयेव विश्वमूर्तेः प्रवहन्त्या वसतोऽन्तरङ्घ्रिपद्मात् ॥

अत्र पवनक्रियां प्रति गङ्गाद्रव्यं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं गुणनिमित्तापि हेतूत्प्रेक्षोदाहार्या । इत्थं भावाभिमानवत्यो हेतूत्प्रेक्षा उदाहृताः ।

अथाभावाभिमानवत्यः—

> रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।
> भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोत्थिते ॥
> तस्मिन्नस्त गते भानौ विधुस्तस्य पदे कियान् ।
> इत्यनादरतो नूनं मीलत्यम्बुरुहाकरः ॥

सुधा

प्रति [illegible] निमित्तभूताया उपात्तत्वेनोपात्तक्रियानिमित्ता सा बोध्या ।

हृदयमिति । विशुद्धकर्मभाजस्तस्य विदुषो हृदयमन्तर्वसतो विश्वमूर्तेश्चरण पद्मात् प्रवहन्त्या वियदापगयेव गङ्गयेव नित्यमेव परिपूतमित्यन्वयः ।

अत्र पावनक्रियां प्रति गङ्गारूपद्रव्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणे तस्या एव क्रियाया उपात्तनिमित्तत्वेनोपात्तक्रियानिमित्ता द्रव्यहेतूत्प्रेक्षा । अत्रैव पवित्रताशालित्वेन निमित्तस्योपादाने उपात्तगुणनिमित्ताऽपि सा बोध्या । अष्टौ भेदानुपसंहरति—**इत्थमिति**

जात्यादीनां हेत्वभावोत्प्रेक्षणेऽष्टौ भेदानुदाहरति—**अथेति रात्राविति** । स प्रक्रान्तः प्रभुः भूमौ रात्रौ रवेरभावादिव दिवा विधोरभावादिव सततमुदिते प्रतापयशसी सृष्टवान् इत्यन्वयः ।

अत्र प्रतापयशःसृष्टिं प्रति जातिद्रव्यरूपत्वं रविचन्द्रयोरभावोत्प्रेक्षणे सृष्टिक्रियाया निमित्तभूताया उपात्तत्वेनोपात्तक्रियानिमित्ता जातिद्रव्ययोरभावरूपत्वेन तूत्प्रेक्षा । अत्रैव निरन्तरतच्छालित्वोत्प्रेक्षणे तस्यैव तदर्थलभ्यतयोपात्तेन गुणेनोपात्तगुणनिमित्ता तदभावहेतूत्प्रेक्षा ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् भा [नौ] अस्त गते सति तस्य पदे स्थाने विधुश्चन्द्रः कियानित्यनादरादिव कमलाकरो मीलतीत्यन्वयः ।

वीणावादनसंरम्भाच्चकम्पे दक्षिणः स्तनः ।
अदृष्ट्वेवेतरं तस्यास्तम्भाभोगतिरोहितम् ॥

अत्राद्यश्लोके रविचन्द्रयोर्जातिद्रव्ययोरभावौ हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । द्वितीयतृतीयश्लोकयोरादरदर्शनयोर्गुणक्रिययोरभावौ । सुप्तिमीलनकम्पक्रियास्तु निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्यभावहेतूत्प्रेक्षा उदाहार्याः । एवं षोडशभेदा हेतूत्प्रेक्षा दर्शिता ।

अथ फलोत्प्रेक्षा—

सौधेषु यत्र मुखभासु मृगेक्षणानां
ज्योत्स्नापहासचतुरासु विसृत्वरीषु ।
चन्द्रस्तदर्थमिव रात्रिषु बम्भ्रमीति
कुर्वन्करप्रसरणान्यधिजालवर्गम् ॥

तव निर्वर्ण्य यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।
त्वत्कोशगेहान्निर्गम्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥

सुधा

अत्रादराभावस्य गुणाभावस्योत्प्रेक्षणे मीलनक्रियाया निमित्ततयोपात्तक्रियानिमित्ता गुणाभावहेतूत्प्रेक्षा । निमीलनस्य गुणत्वाङ्गीकारे तूपात्तगुणनिमित्तेयमेव बोध्या ।

वीणेति । तस्या दक्षिणः स्तनो वीणावादनसरम्भात् तुम्बीदेहेन तिरोहितमितरमदृष्ट्वेव चकम्पे इत्यन्वयः ।

अत्र दर्शनक्रियाऽभावोत्प्रेक्षणे कम्पनक्रियाया निमित्तत्वेनोपात्तक्रियानिमित्ता क्रियाभावहेतूत्प्रेक्षा । कम्पनोपात्तस्य वादनात्मकयत्नस्य ग्रहणे त्वियमेवोपात्तगुणनिमित्ता बोध्या ।

हेतूत्प्रेक्षाभेदानुपसंहरति—**एवमिति** । षोडशभेदा भावरूपत्वेन दर्शिता इत्यर्थः ।

हेतूत्प्रेक्षां निरूप्य फलोत्प्रेक्षां निरूपयति—**अथेति** । **सौधेष्विति** । यत्र सौधेषु मृगेक्षणानां ज्योत्स्नोपहासचतुरासु विसृत्वरीषु मुखकान्तिषु सतीषु अधिजलवर्गं करप्रसरणानि कुर्वन् चन्द्रस्तदर्थमिव रात्रिषु बम्भ्रमीतीत्यन्वयः ।

अत्र मुखप्रभागौरत्वरूपा[याः] जातः [तेः] फलत्वेनोत्प्रेक्षणे भ्रमणरूपक्रियाया निमित्ततयोपात्तक्रियानिमित्ता भावरूपा जातेः फलत्वेनोत्प्रेक्षा । अत्रैव चन्द्रस्य भ्रमणशालित्वकथनेनोपात्तगुणनिमित्ता बोध्या ।

तवेति । तव वर्णं निर्वर्ण्य यत्कनकं तादृशे वर्णाय तद्वर्णं प्राप्तुमित्यर्थः ।

रथस्थिताना परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥

दुग्धार्णवसहस्राय कैलासाचलकोटये ।
नूनं प्रतापरुद्रेण यशो दिक्षु प्रसारितम् ॥

एषु श्लोकेषु क्रमेण मुखप्रभागौरवर्णपरिवर्तनदुग्धार्णवकैलासरूपाणि जातिगुणक्रियाद्रव्याणि फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते। भ्रमणतीर्थवासप्रस्थानप्रसारणक्रिया निमित्तानि। एवं गुणनिमित्ता अप्युदाहार्याः।

अभावाभिमानवत्यः फलोत्प्रेक्षा यथा—

त्वदाननेन सादृश्य प्राप्तुकामो निशाकरः ।
कलङ्कपङ्काभावाय नूनं मज्जति सागरे ॥

सुधा

तव कोशगृहान्निर्गम्य ध्रुवं तीर्थेष्वग्नियोगादिषु वसतीत्यन्वयः ।

अत्र गौरवर्णस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणे तीर्थवसनक्रियाया निमित्तभूताया उपादानादुपात्तक्रियानिमित्ता भावरूपा गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा । अत्रैव वासशालित्वकथने तूपात्तगुणनिमित्तापीयमेव बोध्या ।

रथस्थितानामिति । रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां [वा] वाहनानामश्वानां परिवर्तनायेव तुरगोत्तमानामुत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थे इत्यन्वयः ।

अत्र परिवर्तनक्रियायाः फलत्वेनोत्प्रेक्षणे निमित्तभूतप्रस्थानक्रियाया उपात्तत्वादुपात्तक्रियानिमित्ता भावरूपक्रियायाः फलत्वेनोत्प्रेक्षा । प्रस्थानशालित्वेन तत्कथने तूपात्तगुणनिमित्ता बोध्या ।

दुग्धार्णवेत्यादि । प्रतापरुद्रेण राज्ञा यशो दुग्धसमुद्राणां सहस्रं कर्तुम्, कैलासपर्वतस्य कोटिसंख्या कर्तुं नूनं दिक्षु प्रसारितमित्यन्वयः ।

अत्रोपात्तया निमित्तभूतप्रसारणक्रियया दुग्धाब्धिकैलासाद्रिरूपद्रव्यस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणादुपात्तक्रियानिमित्ता भावाभिमानवती द्रव्यस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा । दिक्षु प्रसारणशालित्वस्य यशसि प्रतिपाद्ये तूपात्तगुणनिमित्ता द्रव्यस्य फलोत्प्रेक्षा ।

एवं भावाभिमानवत्याः फलोत्प्रेक्षाया अष्टौ भेदान्निरूप्याभावाभिमानवत्या अष्टौ भेदान् निरूपयितुमाह—**अभावाभिमानवत्य इति** । त्वन्मुखेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरश्चन्द्रः कलङ्कपङ्काभावाय नूनं सागरे मज्जतीत्यन्वयः ।

अत्र मज्जनेन निमित्तेन पङ्कत्वरूपजातेरभावः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इत्युपात्तक्रियानिमित्ता जात्यभावफलोत्प्रेक्षा । (पङ्कगुणश्यामः) अत्र मज्जनोपात्तशुद्धिरूपगुणकथने तु एषैव गुणनिमित्तापि बोध्या ।

अरण्यवासाजितबान्धवासु मृगीष्ववैरार्थमिवाशरण्याः ।
कलिन्ददेशेश्वरवैरिनार्यः पराङ्मुखा लोचनविभ्रमेषु ॥

हेमाद्रिकुञ्जेषु विहारभाजः सिद्धाङ्गनाकल्पितचन्द्रकार्थान् ।
श्रीवीररुद्रस्य यशोविलासान्गायन्त्यसंस्प्रष्टुमिवान्धकारम् ॥

वीररुद्रनरेन्द्रस्य जयप्रस्थानसंभवम् ।
रजःपिहितदिग्गोलं निराकाशमिवोत्थितम् ॥

एषु श्लोकेषु पङ्कवैरस्पर्शनाकाशानामभावाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । तेषु पराङ्मुखत्वमेको गुणः । अन्याः क्रियाः । इत्थं गुणक्रियानिमित्तभेदा उदाहार्याः ।

एवं फलोत्प्रेक्षाः षोडश दर्शिताः । इति वाच्योत्प्रेक्षावर्गः ।

सुधा

अरण्येति । अरण्यवासेनार्जितं बान्धवं याभिस्तासु मृगीषु अवैरार्थमिव अशरण्याः कलिङ्गदेशेश्वरस्य वैरिनार्यो लोचनविभ्रमेषु पराङ्मुखा अभूवन् इत्यन्वयः ।

अत्र पराङ्मुखत्वगुणेन वैराभावः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । तथा च गुणनिमित्ता वैराभावफलोत्प्रेक्षा ।

हेमाद्रीति—हेमाद्रिकुञ्जेषु विहारभाजः सिद्धाङ्गनाः कल्पितचन्द्रकार्थान् श्रीवीररुद्रस्य यशोविलासान् अन्धकारमसंस्प्रष्टुमिव गायन्ति इत्यन्वयः ।

अत्र निमित्तभूतचन्द्रक्रियया संस्पर्शाभावस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता स्पर्शनाभावरूपफलोत्प्रेक्षा । चन्द्रशब्दोपात्ताह्लादगुणेन तदुत्प्रेक्षायां गुणनिमित्ता बोध्या । एवं पूर्वश्लोकेऽपि पराङ्मुखत्वभागित्वक्रिययोत्प्रेक्षणे क्रियानिमित्तापि बोध्या ।

वीरेति—वीररुद्रनृपतेर्जयप्रस्थानसम्भवं रजआच्छादितदिग्गोलं निराकाशमिवोत्थितम् ।

अत्रोत्थानक्रियया निमित्तभूतयाऽऽकाशाभावस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणे क्रियानिमित्ता फलाभावोत्प्रेक्षा । आवरणशालिगुणत्वेनोत्प्रेक्षणे तु गुणनिमित्तापि बोध्या ।

फलोत्प्रेक्षामुपसंहरति—**एवमिति** । वाच्योत्प्रेक्षामुपसंहरति—**इतीति** ।

अथ गम्योत्प्रेक्षा दिङ्मात्रेणोदाह्रियते—

नभसि महसा ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्त्रिणा-
मिह विहरणैः श्येनंपाता रवेरवलोकयन् ।
शशविशसनत्रासादाशामगाच्चरमा शशी
तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥

अत्र सूर्येण विसृष्टीनां ध्वान्तकाकप्रमापणश्येनरूपाणां किरणानां विहरणेन निमित्तेन सूर्यस्य श्येनपातवती मृगयाविहारक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा तावदेका । तस्माच्छशिनस्त्रासः तस्य दिगन्तरगमनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हेतूत्प्रेक्षान्या । ततस्तदधिगमस्तारापारावतानां मुग्धत्वेनाध्यवसितः तत्तत्स्थानेऽस्फुरणं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यपरा च हेतूत्प्रेक्षा । सर्वाश्चैता गम्याः, इवाद्यभावात् । एवमन्या अपि स्वयमेव बोध्याः । नूनमादिशब्दविरहेण पूर्वोक्तप्रकाराणामुन्नेतुं शक्यत्वात् । प्रागुदाहृतानामेव श्लोकानां नूनमादिशब्दाविधानेन गम्योत्प्रेक्षोदाहरणत्वसंभवाच्च गम्योत्प्रेक्षाः पृथक्साकल्येन नोदाहृताः ।

सुधा

अथ संक्षेपेण गम्योत्प्रेक्षामुदाहरति—**अथेति** । सम्भावनावाचकपदाभावे गम्योत्प्रेक्षा भवति । सा च पूर्वोदाहृतेषु इवाद्यभावे यद्यपि ज्ञातुं शक्यते; तथाप्युपलक्षणार्थमुदाहरणमाह—**नभसीति** ।

नभसि महसां तेजसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्त्रिणां विहरणैः रवेः श्येनम्पातां मृगया विलोकयन् शशी शशहिंसनत्रासाच्चरमां दिशमगात् । चन्द्रस्याधिगमनात्ताराकपोतैरुदडीयतेत्यन्वयः ।

लक्षणसमन्वयमाह—**अत्रेति** । सूर्यविसृष्टानां काकहिंसनश्येनरूपायाः किरणाना विहरणरूपनिमित्तेन रवेः श्येनपातवती [त्या] मृगयाविहारक्रियाया उत्प्रेक्षणादुपात्तक्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, तज्जन्यशशित्रासस्य दिगन्तरगमन प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् हेतूत्प्रेक्षा । ततश्चन्द्रस्यावगमनं तारापारावतत्वोड्डीनत्वेन निश्चिततत्स्थानास्फुरणं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादन्या हेतूत्प्रेक्षा । एषां [आसान्] गम्यत्वमाह—**सर्वा इति** । उपसंहरति—**एवमिति** । न्यूनत्वशङ्कापरिहारायाह—**नूनमित्यादि** ।

इदं तु चिन्त्यते। गम्योत्प्रेक्षासु जातिद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षे संभवतो नवेति। संभवत इति पक्षे—

रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निराश्रयाः खलु।
अनुसायमभुर्विलेपनापणकाश्मीरजपण्यवीथयः ॥
परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः।
फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता ॥

इत्यादिनोदाहरणेन भाव्यम्। अभिमतं च तथा केषांचित्। अलंकारसर्वस्वकारस्य तु न संभवत इति पक्षः। एतदभिप्रायेणैव तेनोक्तं

सुधा

अत्र विशेषमाह—**इदन्त्विति**। जातिद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षयोर्गम्योत्प्रेक्षाया सम्भवो न वा? अत्र केचित् सम्भवपक्ष वदन्ति, तन्मतरीत्योदाह्रियते—**रुचय इति**।

यत्र नगर्यामनुसायं प्रतिसन्ध्याकालं विलेपनापणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहट्टे काश्मीरजं पण्य विक्रेयं तस्य वीथयो मार्गाः, अस्तमितस्य अस्तङ्गतस्य भास्वतो रवेः स्खलिताः च्युता निराश्रया रुचय इव अमुः भान्ति स्मेत्यन्वयः।

अत्र वीथित्वजातीनां रुचित्वजातिसम्भावनसत्त्वेन इवादेरभावाद् गम्या जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति भावः।

द्वितीयामुदाहरति—**परिखेति**। या नगरी परिखावलयच्छलेन परिखामण्ड[ल] व्याजेन कुण्डलनां रेखावलयमवापिता प्रापिता सती परेषां शत्रुग्रहणस्य तत्स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न शत्रुभिर्ग्रहीतुं शक्येत्यर्थः। किं भूता फणिभाषिता शेषोक्ता भाष्यफक्किका, तद्वद्विषमा दुर्ग्रहा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञातुमशक्या। यथा भाष्यफक्किका वररुचिना कुण्डलितेति प्रसिद्धिरिति।

अत्र परिखावलयस्य रेखावलयत्वेन सम्भावना। तत्र चेवादेरभावात् गम्यत्वम्। तेन पुर्या भाष्यफक्किकास्वरूपेण तत्त्वम्। अत्र च्छलपदोपादानादपह्नुति संकीर्णा द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षेति तेषामाशयः। न वेत्युत्तरपक्षस्तु अलङ्कारसर्वस्वकारस्य सम्मतः। गम्योत्प्रेक्षाविभागकथनावसरे प्रायश्चात्र गम्योत्प्रेक्षायां स्वरूपोत्प्रेक्षा न सम्भवतीति तद्ग्रन्थे प्रतिपादनादित्याह—**अलङ्कारसर्वस्वकारस्येति**।

न च तत्पक्षे पूर्वोक्तोदाहरणयोः को वाऽलङ्कारः स्यादिति वाच्यम्!

गम्योत्प्रेक्षाविभागे 'प्रायश्चात्र स्वरूपोत्प्रेक्षा न संभवति' इति। कस्तर्ह्यनयोस्तस्य। पक्षेऽलङ्कारः रूपकमेव। अत एव—

पीयूषप्रसृतिर्नवा मखभुजां दात्रं तमोलूतये
स्वर्गङ्गाविमनस्ककोकवदनस्रस्ता मृणालीलता।
द्विर्भावः स्मरकार्मुकस्य किमपि प्राणेश्वरी सागसा-
माशातन्तुरुदञ्चति प्रतिपदि प्रालेयभानोस्तनुः॥

इत्यत्र मालारूपकमुदाहरता 'स्वर्गङ्गा विमनस्का' इत्यादिष्वपि रूपकमेवोररीकृतम्। तस्माज्जातिद्रव्योत्प्रेक्षे परिहृत्यैव गम्योत्प्रेक्षावर्गः परिगणनीयः।

इदं चान्यद्बोद्धव्यम्। धर्म्युत्प्रेक्षासु विषयिविषयानुगतो धर्मो धर्मोत्प्रेक्षासु विषयाश्रयविषयानुगतो धर्मश्च निमित्तम्।

तेन 'उवाह या तनुलताम्' इत्यादौ वैमल्यं निमित्तमित्यादिपक्षो

सुधा

रूपकस्यैव सत्त्वात्। रूपकाङ्गीकारे तदुदाहरणरूपां सम्मतिमाह—**अत एवेति**। यतोऽत्र रूपकम्, अत एव तेन 'पीयूषप्रसृतिः' इत्युदाहरणे रूपकं व्याचख्यानेन [व्याचक्षाणेन] तेन 'स्वर्गङ्गा विमनस्का' इत्याद्युदाहरणेष्वपि रूपकमेवाङ्गीकृतमित्यन्वयः।

उदाहरणव्याख्या तु—देवानां नवा पीयूषप्रसृतिः अमृतार्थं करप्रसृतिः, तमसो लूतये च्छेदनाय दात्रं स्वर्गङ्गाया विमनस्कस्य कोकस्य वदनात् स्रस्ता मृणालीलता स्मरधनुषो द्विर्भावः प्राणेश्वरी सागसां किमप्यपूर्वमाशातन्तुरियं चन्द्रस्य तनुः प्रतिपदि उदञ्चति उदयतीत्यन्वयः।

अत्र मालारूपकमलङ्कारः "मालारूपकमाद्यञ्चेद् यथोत्तरगुणावहम्" इति तल्लक्षणोक्तेः। उपसंहरति—**तस्मादिति**।

अन्यद् [म]पि विशेषमाह—**इदमिति**। विषयिविषययोरनुगतस्य धर्मस्य धर्म्युत्प्रेक्षायां निमित्तत्वं विषयिणमाश्रित्य यो विषयेऽनुगतस्तस्य धर्मोत्प्रेक्षायां निमित्तत्वम्।

एतत्कथनस्य फलमाह—**तेनेत्यादि**। 'उवाह या तनुलताम्' इत्यादौ वैमल्यस्य निमित्तत्वकथनमयुक्तम्। तादात्म्यसंभावनायोग्यप्रतिबिम्बसाधन-

न युक्तः, तस्य तादात्म्यसंभावनोपयुक्तप्रतिबिम्बघटकस्य तनुधर्मस्य विषयधर्मत्वाभावात्। 'यत्रान्यधर्मसंबन्धात्' इत्यादिलक्षणं वदद्भिः सर्वैरपि विषयधर्मस्यैव निमित्तत्वस्य व्यवहृतत्वादित्यलमतिविस्तरेण।

अत्र ब्रूमः—

विषयिण उत्प्रेक्षाया जातिगुणाद्यात्मना विभागविधा।
यादर्शि नैव शोभा तयोपमायामिवोपमेयस्य॥
तदभावेऽलङ्काराः संभवमात्रेण न विभागम्।
अर्हन्तीतरथास्या विषयोऽप्येवं विभक्तव्यः॥
धर्मस्यापि विभागो गुणक्रियात्मा न चारुताहेतुः।
उपमायामिव सोऽपि न्यूनस्तदभावयोरसंकलनात्॥

सुधा

भूतस्य तनुधर्मस्य वैमल्यस्य वेणिकाधर्मत्वाभावात्। तत्र सम्मतिमाह—**यत्रेति**। सर्वैरलङ्कारसर्वस्वकारादिभिः 'यत्रान्य....'इत्यादिस्वोक्तलक्षणे विषयधर्मस्यैव निमित्तत्वेन व्यवहारोऽङ्गीकृत इति दिक्।

एवमलङ्कारसर्वस्वकृन्मते स्वरूपोत्प्रेक्षाया ३२ द्वात्रिंशद् भेदान्; हेतुफलोत्प्रेक्षयोश्चतुर्विंशति २४ भेदान्; मिलित्वा षट्पञ्चाशत् ५६ भेदान् वाच्योत्प्रेक्षायाम्, गम्यायान्तु स्वरूपोत्प्रेक्षणे १६; हेतूत्प्रेक्षणे १२; मिलिताः ४०; उभयोः [भे]दान् ९६ षण्णवतिसंख्याकान् प्रदर्श्य विद्यानाथमते वाच्योत्प्रेक्षायां स्वरूपोत्प्रेक्षणे २४ भेदाः, हेतूत्प्रेक्षणे १६, फलोत्प्रेक्षणे १६, मिलित्वा ५६ षट्पञ्चाशद्भेदान्, गम्यायाञ्च स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षणेषु प्रत्येकं १६ षोडशभेदान्, मिलित्वा ४८ अष्टचत्वारिंशत्संख्याकान् मिलित्वा १०४ चतुरुत्तरशतं भेदान् व्याख्याय तत्र तत्तद्विशेषवशा....दुक्तं व्याख्याय चोभयमते दूषणमु[पो]पन्यासं वक्तुमारभते—**अत्र ब्रूम** इत्यादिना।

भवद्भिरुत्प्रेक्षाया जातिद्रव्यगुणक्रियाभिर्या विषयिणो विभागविधाभेदप्रकारोऽदर्शि, तया विषयोपमालङ्कारे तैरुपमेयस्यैव शोभा नैवेत्यन्वयः।

तदभावे योग्ये सम्भवमात्रेणालङ्कारा भेदं नार्हन्ति। इतरथा सम्भवमात्रेण तदङ्गीकारे विषयोऽप्येवं जात्यादिभिर्विभागं कर्तुं योग्यः स्यादिति।

किञ्च दूषणान्तरम्—उत्प्रेक्षानिमित्तधर्मस्यापि गुणक्रियाभ्यामेव भेदो रमणीयताहेतुर्न भवति। उपमायामिव जातिक्रि[या]द्रव्याभावयोरपि विभाजकतासम्भवेन तावन्मात्रस्य तत्त्वे न्यूनतादोषप्रसङ्ग इति।

चित्र० १९

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूद्विदर्भीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥
वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीबभूवतुः ।
अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसा न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥
इत्यादिषु पश्यामो गुणक्रियाभावयोरपि व्यक्तम् ।
उज्ज्वलभावनिबन्धनमुत्प्रेक्षायाः निमित्तत्वम् ॥

अत्र ह्याद्ये उदाहरणे नयनयोर्हृदयगतप्रियवीक्षणायान्तःप्रविष्टत्वोत्प्रेक्षणायां बाह्यवस्तुग्रहणशक्त्यभावो निमित्तम् । द्वितीये श्रोत्रेन्द्रियगतविलोकनैकाग्रत्वोत्प्रेक्षायां श्रवणक्रियाभावो निमित्तम् । एवम्—

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥

सुधा

अप्रसिद्धिवारणायोदाहरणद्वयमाह—**मनसीति** । अस्या इमे इदमीये, तयोर्दमयन्तीनयनयोः सम्मुखवास्तुनि वस्तुन्यपि ग्रहणशक्तिर्नाभूत् चिन्तया विषयान्तरशक्तिग्रहणे ज्ञानसामर्थ्यं नाभूत् । किंभूतयोः ? मनसि स्थितं नलं प्रियमीक्षितुं वाञ्छयेव हृदयदेशमुपेतयोः । प्रविष्टयोः विरहव्यथया नेत्रयोर्निम्नदेशत्वेन निस्सहत्वात् अग्रे स्थितमपि वस्तु ग्रहीतुं न शक्यत इति भावः ।

वतंसेति । कर्णावतंसनीलोत्पलेनैव नेत्रेण विलोकमाने पश्यन्त्यौ श्रुती कर्णावपि विमनीबभूवतुः किम् । स्वकर्मणि मनो न दधतुः किमित्यर्थः । तेनैव विमनीभवनेन हेतुना नलदर्शनलग्नचेतसा स्त्रीणां ते श्रुती न शुश्रुवतुरित्यन्वयः ।

अत्र प्रथमोदाहरणे नयनयोर्हृदयगतं प्रियस्य वीक्षणं तदर्थमन्तःप्रविष्टत्वस्योत्प्रेक्षणे बाह्यवस्तुग्रहणसामर्थ्याभावस्य निमित्तत्वम्, द्वितीये श्रोत्रेन्द्रियगतं यद् विलोकन तन्निष्ठ यदेकाग्रत्वम्, तदुत्प्रेक्षाया श्रवणक्रियाभावस्य निमित्तत्वम् । तथा च गुणक्रियाभावयोरुज्ज्वलभावनिबन्धनस्योत्प्रेक्षानिमित्तत्वस्य व्यक्ततया न तयोरेव गुणक्रिययोस्तन्निमित्तत्वनियम इत्यर्थः ।

उदाहरणान्तरमाह—**वीरासनै[रिति]** । ध्यानभाजामृषीणां सम्बन्धिनः समध्यासितं वेदिमध्यं यैस्तेऽमी शाखिनो वृक्षा निवातनिष्कम्पतयाऽधिरूढयोगा इव विभान्तीत्यन्वयः ।

इत्यादीन्यभावनिमित्तत्वे भूयांस्युदाहरणानि ।

अपि च समुच्चयभेदः परिगणनीयो निमित्तेषु ।
भावौ भावाभावौ समुच्चितावपि निमित्ततां भजतः ॥
अवैमि हंसावल्यो वलक्षास्त्वत्कीर्तिमूर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।
उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥

सुधा

वीरासनन्तु योगशास्त्रे—

एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
इतरस्मिंस्तथा चान्य वीरासनमितीरितम् ॥ इत्युक्तम् ।

अत्र कम्पनाभावस्य योगाधिरूढत्वोत्प्रेक्षणे निमित्तत्वम् । एवमेवाभावनिमित्तत्वे बहून्युदाहरणानि बोध्यानि ।

अत्रादिशब्देन—

राज्याभिषेकमाज्ञाय शम्बरासुरवैरिणः ।
सुधाभिर्जगतीमध्यं लिम्प[म्प]तीव सुधाकरः ॥

इत्यनुपात्तनिमित्तायां शम्बरनिष्ठवर्तमानक्रियाभावस्य निमित्तत्वमपि बोध्यम् । तस्माद् गुणक्रिययोरिव तदभावयोरपि निमित्तत्वस्य सम्भवेन तदकरणेन न्यूनत्व दोषो दुष्परिहर एव ।

किञ्च, गुणक्रिययोर्यथा निमित्तता भावाभावरूपेणोक्ता तथा तत्समुच्चयस्य तत्त्वेन निमित्तत्वस्यापि सम्भवेन न्यूनतेत्याह—**अपि चेति** । निमित्तेषु समुच्चय-भेदोऽपि भावः परिगणनीयः । यतो भावाभावौ समुच्चितावपि निमित्तभावं भजत इत्यन्वयः ।

समुच्चितोदाहरणाप्रसिद्धिनिरासायाह—**अवैमीति** । वलक्षा हंसानामावल्यः पङ्क्तयस्तव कान्तेः शोभायाः कीर्तेः प्रशंसायाश्चपलाः पुलाकास्तुच्छधान्यानीति अवैमि जाने "पुलाकस्तुच्छधान्ये स्यात्" इति विश्वः । स्रवन्त्यः नद्यः 'स्रवन्ती निम्नगापगा'[का० १,१०४,३०]इत्यमरः । वेशन्ताः पल्वलानि च **तेषां पूरान्** परितः समन्तात् पतिताः सन्तः उड्डीय उद्गमनं कृत्वा प्लवन्ते तरन्तीति **युक्तम्** ।

उडुपरिषदः किं नार्हन्ती निशः किमनौचिती
पतिरिह न यद्दृष्टस्ताभ्यां गणेयरुचा गणः ।
स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-
श्छविमदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं बत न द्रुतम् ॥

एवमादिषु बह्वीषु निह्नोतुं केन शक्यते ।
समुच्चितनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षासु निरीक्षितम् ॥

आद्ये उदाहरणे हंसावलीनां कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रेक्षायां धावल्य-गुणो जलोपरि प्लवनक्रिया चेत्युभयं निमित्तम् ।

द्वितीये उडुपतिवक्षसोऽश्मविकारत्वोत्प्रेक्षायामश्मच्छविरूपो भावो द्रुतत्वाभावाश्चेत्युभयं निमित्तम् ।

किं च—

उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वं यज्जातिद्रव्ययोरपि ।
तेनापि विकला विघ्नो निमित्तगणनामिमाम् ॥

सुधा

उडुपरिषद इति । तारासमूहस्य किमार्हन्ती औचित्यं न । निशो रात्रेरनौचिती किम्! द्वयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । यतस्ताभ्या तारापरिषद्रात्रिभ्यां गणेयोऽल्पो रुचा कान्तीनां गणः समूहो यस्य तादृश· पतिश्चन्द्र इह न दृष्टः । चन्द्रस्य वक्षः अश्मनो विकार आश्मम् इति स्फुटमेव । यदनयो रात्र्युडुपरिषदोर्नाशेऽपि शीघ्रं बतेति खेदे न द्रुतं द्रवीभूतम् । किंभूतं वक्षः ! स्फुरन् मलिनाश्मच्छविमत् कलङ्कित्वादानीलशिलाश्यामलमित्यर्थः ।

अनयोः प्रथमोदाहरणे हंसावलीनां कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रेक्षायां धावल्यगुणस्य जलतरणक्रियायाश्च निमित्तत्वात् समुच्चितयोरपि तत्त्वं स्पष्टमेव ।

द्वितीयोदाहरणे चन्द्रवक्षसोऽश्मविकारत्वोत्प्रेक्षायामश्व[श्म]च्छविरूपाभावस्य द्रवणाभावस्य च निमित्तत्वेन गुणक्रियाभावयोः समुच्चयस्य स्पष्टत्वम् ।

एवमादिषु बह्वीषूत्प्रेक्षासु दृष्टमुत्प्रेक्षायाः समुच्चितनिमित्तत्वं केन निह्नोतुं शक्यत इति भावः ।

यत्तु, गुणक्रिययोरेव निमित्तत्वनियमः, तदपि तदा सम्भवेत् , यदा जातिद्रव्ययोर्निमित्तत्वं न स्यात् , तस्य सम्भवे तु दोष एवेत्याह—**किञ्चेति ।**

यदुत्प्रेक्षायां जातिद्रव्ययोर्निमित्तत्वं प्रसिद्धम् , तेन प्रसिद्धभावेनापि इमां गणनां न्यूनां विद्ध[द्ध इ]त्यर्थः ।

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
सौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।
तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोषधीनां
चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥

अत्र द्रोणाचलस्य दीपत्वोत्प्रेक्षायां तत्प्ररूढौषधिवृक्षदीपस्योपरि स्थितं जलदकज्जलं च निमित्तमिति जातेर्निमित्तत्वं दृष्टम् ।

निशासु मूर्ध्नि स्फुरता यत्सौधो राजतीन्दुना ।
श्रीकण्ठो भक्तरक्षार्थं संनिधानं भजन्निव ॥

इत्यत्र बाणासुरसौधस्य शिवरूपोत्प्रेक्षायां मूर्ध्नि स्फुरन्निन्दुर्निमित्तम् । एवम्—

"भास्वतालङ्कारेण, श्वेतरोचिषा स्मितेन, लोहितेनाधरेण, सौम्येन

सुधा

तत्र जातेर्निमित्तत्वमुदाहरति—**द्रोण इति** । तत्र द्वीपे द्रोणो नाम पर्वतः, विशीर्णत्वाच्च गिरय इति मात्स्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् भाग्येन पूर्वभवीयपुण्यविशेषेण लभ्यं प्राप्तुं योग्यं तादृशं सौभाग्यं पत्युः स्वासक्त्यादिरूपं कार्मणं कर्म, 'मूलकर्म तु कार्मणम्' [का० ३,३८७,४] इत्यमरः । तद्रूपामुपदामुपहारं तव दास्यति, किंभूतः, औषधीनां वश्यादिकर्त्रीणां दीप्तिभिः कान्तिभिः चूडायां शिखरे मिलन्तः संयुज्यमाना ये जलदा मेघाः तद्रूपेण कज्जलेनाञ्जनेन दर्शनीयो रम्यः, स चासौ द्वीपश्च, तस्य दीप इव, तत्र वशीकरणाद्युपायभूता मणिमन्त्रौषधयो गमनकाल एव सुलभाः, अन्यत्र तु भाग्यलभ्या विलम्बेनेति लक्ष्मणः । द्रोणस्य दीपत्वोत्प्रेक्षाया तदुत्पन्नौषधिवृक्षकान्तेरुपरिस्थितजलदकज्जलस्य निमित्तत्वेन जातेर्निमित्तत्वं स्पष्टमेव ।

अथ द्रव्यस्य निमित्तत्वमुदाहरति—**निशास्वितीति** । यत्सौधो राजसदनं मूर्ध्नि प्रकाशमानेन चन्द्रेण शोभते, भक्तरक्षायै सन्निधानं नैकं[ट्य] भजन् शिव इवेत्यन्वयः ।

अत्र बाणासुरगृहस्य शिवत्वेनोत्प्रेक्षणे चन्द्ररूपद्रव्यस्य निमित्तत्वम् । किञ्च, न केवलं जात्यादिचतुर्णामेव निमित्तत्वम्, अपि तु अलङ्कारादेः जात्यादिसमुच्चयस्यापि निमित्तत्वम्, दृष्टमित्याह—**एवमिति** । वासवदत्तावर्णनम् ।

दर्शनेन, गुरुणा नितम्बेन, सितेन हारेण, शनैश्चरेण पादेन, विकचेन लोचनोत्पलेन, त्रिभुवनविजयकेतुना रूपेण, ग्रहमयीमिव''

इत्यत्र वासवदत्तायाः सकलग्रहमयत्वोत्प्रेक्षायां श्लेषेण तत्तद्ग्रहरूपापन्नालंकाराद्यो निमित्तमिति जातिक्रियागुणानां समुच्चितानां निमित्तत्वं दृष्टम्।

न चोदाहृतेषु दीप्त्यादिसंबन्धो निमित्तं स च सर्वो गुण एवेति वाच्यम्; तथा सति 'ईदृक्षां क्षामतां गतौ' इत्यादावपि गमनादिक्रियासंबन्ध एव निमित्तमिति क्रियाया एव निमित्तत्वप्रसङ्गात्।

न च तथापि 'भास्वतालंकारेण' इत्यादौ श्लेषेण सूर्यरूपताद्यापन्ना अलङ्काराद्यो निमित्तं न त्वविशिष्टा जातिर्द्रव्यं चेति वाच्यम्।

तथा सति 'कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव' इत्यादावपि

सुधा

शनैश्चरेण मन्दचारिणा चरणेन शनिना च, सौम्येन शोभनेन दर्शनेन बुधेन च, गुरुणा महता नितम्बेन बृहस्पतिना च, लोहितेन रक्तेनाधरेण मङ्गलेन च, विकचेन विकसितेन नेत्रकमलेन केतुना शुक्रेण वा, 'शुक्रे केतौ च विकच उत्फुल्ले च निगद्यते' इति विश्वः। भास्वता दीप्यमानेनालङ्कारेण रविणा च श्वेतरोचिषा सितेनेन्दुना च ग्रहमयीमिव तां स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः।

अत्र वासवदत्तायाः सकलग्रहमयतयोत्प्रेक्षणे श्लेषेण तद्ग्रहरूपापन्नालङ्काराणां निमित्तत्वेन समुच्चितानां निमित्तत्वं दृष्टम्।

अत्राशङ्कते—न चेति। उदाहरणेषु दीप्त्यादिसम्बन्धस्य निमित्तत्वदर्शनेन सर्वत्र गुणस्यैव निमित्तत्वमित्याशङ्कार्थः।

समाधीयते—एवं सति 'ईदृक्षां क्षामतां गतौ' इत्यादावपि गमनादिक्रियाबन्धस्यैव [सम्बन्धस्यैव] निमित्तत्वेन क्रियाया अपि निमित्तत्वाभावप्रसङ्गात्।

पुनराशङ्कते—भास्वतालङ्कारेणेत्यादौ श्लेषेण सूर्याद्यात्मतामापन्नानामलङ्कारादीनां निमित्ततया शुद्धजात्यादेर्निमित्तत्वाभाव इति भावः।

समाधीयते—तथेति। 'कपालेनोन्मुक्त इव'इत्यादौ कपालोन्मुक्ताङ्कुरत्वादिविशिष्टस्यैवोत्प्रेक्षणीयतया केवलजात्यादेस्तत्त्वाभावेन जात्यादिरूपविषयिविभागस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात्।

दूषणमुपसंहरति—तस्मादिति। तस्माद् यथा जात्यादिरूपेण विषयिणो

कपालोन्मुक्ताङ्कुरत्वादिविशिष्टमेवोत्प्रेक्षणीयं न त्वविशिष्टं जात्यादिकमिति विषयिणोऽपि जात्यादिरूपेण विभागस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात्।

तस्माद्विषयिण इव निमित्तस्यापि जात्यादिरूपेण चतुर्विधतया पुनः प्रत्येकं भावाभावाभ्यामष्टविधतया च विभागः कर्तव्य इति न्यून इवायं विभागः।

किं च यद्धेतूत्प्रेक्षायामनुपादानं निमित्तस्य क्वापि न संभव इति प्रतिश्रुतं तदपि नो चारु।

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः।
चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः कृशीयः स्खलनाद्भिया नु॥

इह हेतावुत्प्रेक्ष्ये मज्जनलगने निमित्तमनुपात्तम्।
तत्कार्यं दृष्टिगतं चिरेण यन्मुखकुचवलयजनम्॥

सुधा

विभागस्तथा निमित्तस्यापि जातिद्रव्यगुणक्रियाणां प्रत्येक समुच्चितानां वा तेषामपि भावाभावाभिमानतयाऽष्टधा विभागे योग्ये उभयमतप्रतिपादितविभागस्य न्यूनत्वमेव।

यत्पूर्वं जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्यानुपादान न सम्भवतीति तद् दूषयति—**किञ्चेति**। यत् हेतुफलयोर्निमित्तोपादानस्य सम्भव एव नास्तीति प्रतिज्ञातम्, तदपि न मनोहरम्।

मग्नेति। तस्या भैम्या मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु! किं वा तस्याः कुचयोरन्तर्मध्ये लग्ना सती स्थिता। सुधाया [इव] द्रव्यत्वेन तत्र मज्जनम्, लग्नत्वन्तु कठिने यत् किञ्चिदवलम्ब्यावस्थानम्, तेन स्तनयोर्दृष्टितथात्ववर्णनात् पर्वतप्रायत्वसूचनम्। प्रथमभैमीमुखावलोकनकृतादानन्दान्मग्नेति मुकुलितत्वं दृष्टेर्व्यङ्ग्यम्।

प्रसन्नान्ता श्लिष्टपुटा मुकुलोर्ध्वपुटान्विता।
सुखामीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते॥

ततश्च मुखदर्शनापेक्षया स्तनदर्शनस्यातिदुर्लभतया तद्दर्शनकृतमप्यानन्दं च तद्दर्शनेच्छयाऽभिनीय तत्र स्थित्या विस्मिता दृष्टिर्ध्वनिता। तथा च भरतः—

विस्मयोद्वृत्ततारा या स्पृष्टोभयपुटान्विता।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता॥

अत एव स्तनरूपावलोकनाद्भुतेन तत्रासक्तिरपि सङ्गच्छते। अस्य नलस्य दृष्टिश्चिरेण स्खलनाप्री[द् भी]त्येव कृशतरं तस्या भैम्या मध्यममुञ्चत, कृशस्य परेषामनाश्रयणात् इत्यन्वयः।

स्यादेतत् । इह मज्जनलगनोत्प्रेक्षयोश्चिरेण मुखकुचत्यागावनुपात्तौ निमित्ते, तयोश्च न मज्जनलगने हेतुत्वयोग्ये इति । सत्यम् । तथापि हेतूत्प्रेक्षैव नहि हेतूभवनक्षमस्योत्प्रेक्षैव हेतूत्प्रेक्षा, किं तु हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । यथ—'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्' इत्यत्र । अत्र हि पञ्चमी हेतुत्वप्रतिपादिका ।

तथा—

कपोलफलकावस्याः कथं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥

इत्यत्र क्षामतागमनं प्रति परस्परादर्शनस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षायां शतृप्रत्ययो हेतुत्वप्रतिपादकः ।

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नती ॥

इत्यत्र हृदयस्य मदनतापेन स्फुटितत्वोत्पतनाभावे कुचद्वययन्त्रणाया हेतुत्वोत्प्रेक्षायामुत्पतनप्रतिबन्धकत्वपरः प्रतिबध्नतीशब्दः फलतोऽनुत्पतनहेतुत्वप्रतिपादकः ।

सुधा

अत्र दृष्टिगतचिरकालीनमुखकुचत्यजनरूपकार्यं प्रति मज्जनलग्ननिमित्तयोरनुपादानादनुपात्तनिमित्ता हेतूत्प्रेक्षा ।

अत्राशङ्कते—स्यादेतदिति । अत्र हेतूत्प्रेक्षायां मज्जनलगनोत्प्रेक्षणे चिरेण मुखकुचत्यागयोरनुपात्तयोर्निमित्ततायां मज्जनलगनयोर्हेतुत्वयोग्यतायामपि हेतूत्प्रेक्षाया न सम्भवः । हेतुभवनक्षमस्यैव हेतुत्वानियमात्, हेतुत्वेनैव तत्त्वे तत्सम्भवात् । 'सैषा स्थली' इत्याद्युदाहरणे हेतुत्वप्रतिपादिकायाः पञ्चम्यास्तत्सत्त्वस्य स्पष्टत्वात् । तथा 'कपोलफलकावस्य' इत्यादौ कृशत्वगमनं प्रति अपरादर्शनस्य हेतूत्प्रेक्षणे हेतुत्वप्रतिपादकशतृप्रत्ययदर्शनाच्च ।

मदनेति । दमनस्वसुर्दमयन्त्या हृदा हृदयेन मदनतापभरेण मदनजनितज्वरबाहुल्येन विदीर्य स्फुटित्वा यन्नोदपाति उत्पतितम्, निबिडं निरन्तरम्, पीनं पीवरं कुचद्वयं तेन यन्त्रणाबन्धनं प्रतिबध्नती तम [प] राधमधात् दधार । विरहसन्तापभाराद् भैमीहृदयमुद्गन्तुकामं जातं स्तनद्वयेन तमपराधं सोढ्वापि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्तनद्वयापराधोऽयं न तु हृदयस्येत्युदाहरणे हृदयस्य मदनसन्तापेन स्फुटित्वोत्पतनाभावे कुचद्वययन्त्रणाया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । उत्पतनप्रतिबन्धकत्वफलतोऽनुत्पतनहेतुत्वप्रतिपादकस्य प्रतिबध्नतीत्यस्य सत्त्वात् ।

एतादृशेषु च फलस्य निमित्तस्योपादानं नियतमेव। अन्यथा पञ्चम्यादीनामन्वयसंघटनाभावात्। यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दो नास्ति तत्र हेतुभवनक्षमस्यापि स्वरूपोत्प्रेक्षैव।

अत एवालङ्कारसर्वस्वकृता—

प्राप्याभिषेकमेतस्मिन्प्रतितिष्ठासति द्विषाम्।
चकम्पे लोक्यमानार्थभयविह्वलितेव भूः॥

इत्यत्र विह्वलितत्वस्योत्प्रेक्ष्यस्य हेतुत्वप्रतिपादकशब्दरहितस्य कम्पं प्रति हेतुभवनक्षमत्वेऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षोदाहृतेति चेत्। मैवम्।

एवं हि—

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्।
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा॥

इत्यत्र हेतूत्प्रेक्षा लक्ष्या न स्यात्। स्मरणगतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावात्। न चेष्टापत्तिः।

सुधा

एतादृशोदाहरणेषु निमित्तस्य फलस्योपादानमावश्यकम्। अन्यथा पञ्चम्यादीनामन्वयसङ्घटनायोग्यतया वैयर्थ्यापत्तेः। तस्माद्धेतुत्वेन सत्त्व एवोत्प्रेक्षा, न तु हेतुभवनक्षमस्य सत्त्वेऽपीति। तादृशस्थले तु स्वरूपोत्प्रेक्षाया एव सत्त्वम्।

अत्रालङ्कारसर्वस्वकारसम्मतिमाह—**अत एवेति**। राज्याभिषेकं प्राप्यैतस्मिन् राज्ञि प्रतिष्ठातुमिच्छति सति लोक्यमानार्था शत्रूणां पृथ्वी भयविह्वलितेव चकम्पे इत्यन्वयः।

अत्रोत्प्रेक्ष्यस्य विह्वलितत्वस्य हेतुत्वप्रतिपादकशब्दरहितस्य कम्पं प्रति भवनक्षमत्वेऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षैवोदाहृता। तस्मात् 'मग्ना सुधायाम्' इत्यत्र हेतूत्प्रेक्षाया असत्त्वेन स्वरूपोत्प्रेक्षाया एव सत्त्वाद्धेतूत्प्रेक्षणे निमित्तोपादानस्यासम्भव एवेति मतं सम्यगेवेति पूर्वपक्षग्रन्थस्याभिप्रायः। अत्र समाधीयते—**मैवमित्यादि**।

हे स्मर काम! गोत्रस्खलनेषु नामव्यत्यासेषु, 'गोत्रं नाम्नि कुले जने' इति विश्वः। मेखलागुणैर्बन्धनं स्मरसि उत! च्युतकेसरैर्भ्रष्टकिञ्जल्कैर्दूषिते ईक्षणे येषु तान्यवतंसोत्पलताडनानि सधूलिक्षेपताडनानि च स्मरसीत्यन्वयः।

अत्र स्मरणगतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावेन हेतूत्प्रेक्षात्वभङ्गापत्तेः, न चेष्टापत्तिः।

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥

इत्युक्त्यनन्तरं प्रवृत्तस्यास्य श्लोकस्य, अथ वा मत्पूर्वकृतापराधस्मरणेनैव दर्शनं न दीयते किमिति हेतूत्प्रेक्षापरत्व एव सामञ्जस्यात् । यदि तु हेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावेऽपि पूर्वापरानुगुण्येनापि हेतूत्प्रेक्षा भवेत् तर्हीहापि तृतीयोत्प्रेक्षासमभिव्याहारात्तस्यां चिरेण मध्यत्यजने शब्दोपात्ते स्खलनभयस्यैवाद्योत्प्रेक्षयोरपि निमित्ततया गम्यमाने चिरान्मुखकुचत्यजने मज्जनस्य लगनस्य च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमित्येव युक्तम् ।

यत्रापि हि फले फलत्वप्रतिपादकशब्दस्तत्राप्यौचित्येन फलोत्प्रेक्षामवधीर्य हेतूत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते ।

यथा—

हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वा तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।
तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥

सुधा

कृतवानिति । त्वं मे विप्रियं न कृतवानसि, तव प्रतिकूलं मया न कृतम्, अकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये किं न दीयते त्वयेति शेषः ।

अत्र पूर्वश्लोकेन किमित्यकारणमेव दर्शनं न दीयते इत्युक्त्यनन्तरनिबद्धस्य श्लोकस्य हेतूत्प्रेक्षाभावेऽसामञ्जस्यापत्तेः । तत्त्वे तु मत्पूर्वकृतापराधस्मरणादेव दर्शनदानाभाव इति तस्य सामञ्जस्यमेवेति भावः । न चात्र पूर्वापरश्लोकयोरानुगुण्येन हेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावे हेतूत्प्रेक्षात्वमस्तु । मग्नेत्यादौ तु तथाभावान्नेति वाच्यम्, मग्नेत्यत्रापि चिरेण मध्यत्यजने शब्दोपात्ते स्खलनभयस्यैव पूर्वोत्प्रेक्षयोरपि निमित्तत्वेन गम्यमानचिरान्मुखत्यजने मज्जनस्य लगनस्य च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणस्यैव योग्यत्वेन तृतीयोत्प्रेक्षा समभिव्याहारस्यैव प्रमाणत्वसत्त्वादिति भावः ।

किञ्च, यत्र फलत्वप्रतिपादकशब्दः फले दृश्यते तत्राप्यौचित्येन फलोत्प्रेक्षा तिरस्कृत्य हेतूत्प्रेक्षैव कर्तुं योग्या, तथैव दर्शनादित्याह—**यत्रापीत्यादि** ।

एतदेव प्रमाणयितुमुदाहरणं दर्शयितुमाह—**हृत्तस्येत्यादि** । यत्तस्य नलस्य हृत् हृदयम्, त्वा रहो मन्त्रयते, तादृशवार्त्तया तथैवामन्त्रणात्, भावनयोपानीय तत्र चुम्बनालिङ्गनादिव्यापारमिच्छतीत्यर्थः । यन्मुखं तद्रहस्यं व्यक्तं प्रकटमेवामन्त्रयते प्रकाशयति, सा तस्या दमयन्त्या हृदयस्य नलस्य वैरी कामः, तस्य मित्रं चन्द्रस्तस्य

अत्र हि हृदयकृतरहस्यमन्त्रणोद्भेदनप्रत्यवमर्शकेन तच्छब्देन सख्यौचितीशब्दस्य कर्मार्थकष्यञन्तस्य सामानाधिकरण्यात्तच्छब्दतो रहस्योद्भेदनस्य मुखगतहृदयवैरिमन्मथसुहृच्चन्द्रसख्यकार्यत्वं प्रतीयते। तथापि तत्र सख्यस्य रहस्योद्भेदनं प्रति हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा, न तु रहस्योद्भेदनस्य सख्यफलत्वेन। रहस्योद्भेदनं फलमुद्दिश्य सख्यं कृतमित्युत्प्रेक्षाया असामञ्जस्यात्। हेतुत्वमात्रेण हेतूत्प्रेक्षाया इव तदुद्देशं विना कार्यत्वमात्रेण फलोत्प्रेक्षाया अनिर्वाहात्।

एवं यत्र हेतौ हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तत्रापि क्वचिदौचित्येन हेतूत्प्रेक्षामवधीर्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते।

यथा—

स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रुवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय॥

सुधा

सख्येनौचिती किमु! स्वमित्रवैरिणोऽपि स्ववैरित्वमिति परम्परया हृदयस्य मुखवैरित्वात्तद्रहस्यभेदः क्रियत इति भावः।

अत्रोदाहरणे तच्छब्दस्य हृदयकृतरहस्यमन्त्रणोद्भेदनप्रत्यवमर्शकत्वम्। तथाविधेन तेन कर्मार्थकष्यञ्प्रत्ययान्तस्यौचितीशब्दस्य सामानाधिकरण्यम्। ततश्च मुखगतहृदयवैरिमन्मथसुहृच्चन्द्रसखित्वस्य रहस्यप्रकाशनकार्यं यद्यपि प्रतीयते, तथापि सख्यस्य रहस्यप्रकाशं प्रति हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा योग्या, न तु रहस्योद्भेदनस्य सखित्वफलतया, सख्यकरणस्य रहस्योद्भेदनफलोद्देश्यत्वे उत्प्रेक्षणासामञ्जस्यापत्ते। हेतुत्वमात्रेण हेतूत्प्रेक्षावत् तदुद्देशं विना कार्यत्वकथनमात्रेण फलोत्प्रेक्षाया निर्वाहाभावादित्याशयः।

अन्यद[म]पि विशेषमाह—एवमिति। हेतौ हेतुत्वप्रतिपादकशब्दसत्त्वेऽपि हेतूत्प्रेक्षामनङ्गीकृत्यौचित्यात् [फल] उत्प्रेक्षायाः क्वचिदङ्गीकार आवश्यक इत्याह—एवमिति।

तद्विषयमुदाहरति—यथेति। फलोत्प्रेक्षायाम्। प्रसूनैः पुष्पैः स्मरस्य बाणभावं प्राप्याशुगौ वायुविशिखौ विदर्भसुभ्रूः दमयन्ती, तस्या वक्षो हृदयं यत् यस्मादक्षोभि भिन्नम्, यत्र सभायां स्रज मालां सृजन्त्या कुर्वाणया एकया सख्या तेषु पुष्पेषु सूचिशिखा सूच्यग्रं निखायारोप्य तद्वैरमशोधि निर्यातितम्।

अत्र निखनने पूर्वकालत्वरूपकारणत्वप्रतिपादकक्त्वाप्रत्ययसद्भावेऽपि न तद्वैरशोधनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यं किं तु वैरशोधनार्थं निखननमिति वैरशोधनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यम्। सिद्धासिद्धयोरपि सिद्धस्योत्प्रेक्षणीयत्वात्। इह तदुद्देशोत्प्रेक्षणसंभवाच्च।

यथा वा—

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः।
इत्याह धाता हरिणेक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम्॥

अत्र हस्तलेखीकृतया सरोजसृष्ट्येति करणविभक्तिसद्भावेऽपि न सा विधातृकर्तृकसरोजसृष्टिगतहस्तलेखत्वप्रकाशनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, किं तु तत्प्रकाशनार्थं सरोजसृष्टिर्हस्तलेखकरणमिति तत्प्रकाशनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यम्।

सुधा

अत्रोदाहरणे क्त्वाप्रत्ययस्य खनने पूर्वकालत्वरूपकारणत्वप्रतिपादकस्य सत्त्वेपि तद्वैरिशोधनं प्रति न तस्य हेतुत्वेन[!]नोत्प्रेक्षा, किन्तु फलोत्प्रेक्षैव, वैरशोधनाय निखननमित्युक्त्या वैरिशोधनस्यैव फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्, सिद्धासिद्धयोरसिद्धस्यैवोत्प्रेक्षणत्वे योग्यत्वात्, अत्र वैरिशोधनरूपफलोद्देश्यताया उत्प्रेक्षाया सम्भवाच्च।

अस्यैवोदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति**। अस्यैव भवत्याः करस्य सर्गाय निर्माणाय सरोजाना सृष्टिः रचना मम हस्तलेखो वर्तते। पद्मसृष्टिविधानेन हस्तनिर्माणेऽतिवैदग्ध्यं भविष्यतीति कृत्वा पद्मसृष्टिः क्रियत इति भावः। धाता ब्रह्मा हस्तलेखीकृतया तया पद्मसृष्ट्याऽस्यां हरिणेक्षणायां दमयन्त्यामिति इत्थमाह उक्तवान् इत्यर्थः। यस्मात् पद्मानि भैम्या हस्तलेखीकृतानि, तेनायमर्थः सूचित इत्यर्थः।

इमानि तानि पद्मानि हस्ततोयैः कुलस्त्रियः।
राजराज्येऽभिषेक्ष्यन्ते नरेन्द्रैर्भर्तृभिः सह॥

इति लङ्काकाण्डे सीतोक्तेः।

अत्र विधातृकर्तृकसरोजसृष्टिगतहस्तलेखत्वप्रकाशनं प्रति हस्तलेखीकृतविशेषणविशिष्टसृष्ट्येतिकरणविशेषसद्भावेऽपि न तस्या हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा, किन्तु तत्प्रकाशनार्थं सरोजसृष्टेर्हस्तलेखकरणमिति रीत्या तत्प्रकाशनस्यैव फलत्वेनोत्प्रेक्षणीयत्वात्।

किं बहुना, यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तस्यैव फलत्वमौचित्येन क्वचिदङ्गीकार्यं दृश्यते। यथा--

स्तनावालोक्य तन्वङ्ग्याः शिरः कम्पयते युवा।
तयोरन्तरनिर्मग्नां दृष्टिमुत्पाटयन्निव॥

अत्र शतुर्हेतौ विधानेऽपि फलस्याप्युद्देश्यतया कथंचिद्धेतुत्वमित्युपपाद्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकरणीया।

एवं च फलत्वादिप्रतिपादनमप्यनादृत्य हेतूत्प्रेक्षादिकमौचित्येनाङ्गीकार्यं तदा किमु वक्तव्यं विरोधिशब्दाभावे औचित्यानुसरणं कार्यमिति।

एवमनया दिशान्यत्रापि निमित्तानुपादानं संभवदूहनीयम्। अपि च—

यथोपात्तनिमित्तमनुपात्तनिमित्तता।
प्रत्येकं वर्तते तद्वत्समुच्चित्यापि दृश्यते॥

सुधा

अन्यदपि विशेषान्तरमाह—**किं बहुनेति**। हेतुत्वप्रतिपादकशब्दस्यैवौचित्येन क्वचित् फलत्वमङ्गीकार्यम्, तथोदाहरणे दृष्टत्वादित्याह दृश्यते **यथेति**।

यत्रैतदुदाहरणे प्रसिद्धं तदुदाहरति—**स्तनाविति**। युवा तन्वङ्ग्याः कुचावालोक्य शिरो मस्तकं कम्पयते। तयोः स्तनयोर्मध्ये निमग्नां दृष्टिमुत्पाटयन्निवेत्यन्वयः।

अत्र उत्पाटयन्नित्यत्र हेतौ शतृप्रत्ययविधानेऽपि तस्य हेतुत्वमनिश्चित्य शिरःकम्पने उत्पाटनस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमेवाङ्गीकार्यमिति भावः।

दूषणमुपसंहरति—**एवञ्चेति**। हेतुत्वप्रतिपादकशब्दसत्त्वेऽपि तदनादृत्य फलोत्प्रेक्षाया एवाङ्गीकारे इत्यर्थः। यदा फलत्वप्रतिपादकशब्दसत्त्वेऽप्यौचित्येन हेतूत्प्रेक्षणस्येति प्रतिपादनम्, तदा विरोधिशब्दाभावे औचित्यानुसरणमङ्गीकार्यमिति कथने को दोष इति।

तस्मात् 'मग्ना' इत्यादावनुपात्तनिमित्तहेतूत्प्रेक्षामन्वेन तदुत्प्रेक्षाया निमित्तानुपादनं न क्वापि संभवतीति प्रतिपादनमसङ्गतमेवेति ग्रन्थकृदभिप्रायः।

उपसंहरति—**एवमनयेति**। यथोक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ताभ्यां यद्भेदाङ्गीकरणं तदप्ययुक्तम्, तयोः समुच्चयस्यापि दृष्टत्वात्। तस्मात्ताभ्यामेव गणनं विरुद्धमिति दूषणं प्रतिपादयितुमारभते—**अपि चेति**। उपात्तनिमित्तत्वमनुपात्तनिमित्तत्वञ्च

यथा—

मुनिद्रुमः कोरकितोऽसितद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।
तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥

अत्र कोरकनिर्गमनविशिष्टस्य मुनिद्रुमस्य विधुकलाकलापवमनविशिष्टराहुरूपत्वे उत्प्रेक्ष्यमाणे विशिष्योत्प्रेक्षानिमित्तमसितवर्णत्वमुपात्तम्, विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तं तु कोरकविधुकलासाधर्म्यादिरूपं नोपात्तम् ।

यथा वा—

त्वत्प्राङ्गणे सुन्दर पाण्ड्यदेव मतङ्गजाः शृङ्खलिनो विभान्ति ।
आवासदानादरिभूपतीनामाशान्तशैला इव सापराधाः ॥

अत्र विशेषणभूतसापराधत्वोत्प्रेक्षानिमित्तं शृङ्खलितत्वमुपात्तम्,

सुधा

यथा प्रत्येकं दृश्यते तथा तयोः समुच्चयोऽपि दृश्यते इत्यन्वयः ।

उपात्तनिमित्तानुपात्तनिमित्तयोः समुच्चयमुदाहरति—**यथेति** । अमुना नलेन वने वाटिकायाम्, असितद्युतिः कृष्णवर्णः 'सिती धवलमेचकौ' इत्यमरः । कोरकितः कुड्मलितः, तारकादित्वादितच् । मुनिद्रुमोऽगस्तिवृक्षः, तमिस्रपक्षः कृष्णपक्षस्तस्मिन् या त्रुटिः क्षयः, तस्य कूटं छलम् ।

माया निश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ।
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥

[का० ३,२४०८] इत्यमरः ।

तेन भक्षितं निगीर्णं वैधवं चान्द्रम्, शैषिकोऽण्, कलानां कलापं समूहं किल निश्चयेन वमन्नुद्गिरन् सिंहिकासुतो राहुरमन्यत मेन इत्यर्थः ।

अत्रोदाहरणे मुनिद्रुमस्य कोरकितविशेषणविशिष्टस्य विधुकलाकलापवमनविशिष्टराहुरूपत्वोत्प्रेक्षणे राहुरूपविशि[शे]ष्योत्प्रेक्षानिमित्तस्यासितवर्णत्वस्योपादानेन कोरकविधुकलासाधर्म्यवाचकस्य विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तस्यानुपादानेन चोपात्तनिमित्तानुपात्तनिमित्तत्वयोः समुच्चितत्वस्य सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

उदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति** । हे सुन्दर पाण्ड्यदेव ! मतङ्गजाः हस्तिनः शृङ्खलयुताः तव प्राङ्गणे शत्रुनृपतीनां निवासदानात् सापराधा दिगन्तशैला इव, विभान्ति शोभन्ते इत्यन्वयः ।

विशेष्यशैलरूपत्वोत्प्रेक्षानिमित्तमौन्नत्यादिकं नोपात्तम्।

यथा वा—

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः।
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः॥

अत्र विशेष्यभूतचेतोरूपत्वोत्प्रेक्षायामणिमाङ्कितैरिति निमित्तमुपात्तम्। अध्ययनार्थमागतैरिति तद्विशेषणोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपं निमित्तमुपात्तम्।

रयप्रकर्षेत्यध्ययनविशेषणे निमित्तं चेतसां वर्णनीयादश्वादपकृष्टरयत्वं नोपात्तम्।

एवमन्यत्रापि निमित्तोपादानानुपादानसमुच्चये उदाहर्तव्यम्।

सुधा

अत्र विशेषणीभूतसापराधोत्प्रेक्षानिमित्तस्य शृङ्खलितत्वनिमित्तस्योपादानेन विशेषी[ष्यी]भूतशैलरूपत्वोत्प्रेक्षणे औन्नि[न्न]त्यरूपनिमित्तस्यानुपादानेन च तयोः समुच्चितत्वं पूर्वत्र विशेष्योत्प्रेक्षणे निमित्तोपादानम्। इह विशेषणोत्प्रेक्षणे निमित्तोपादानमिति विशेषः।

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति**। पुनः कीदृशं इयं चरणेषु रेणुभिः धूलिभिः उपास्यमानं सेव्यमानं कीदृशैः अजस्रमनवरतं यत् भूमितटस्य पृथ्वीतलस्य कुट्टनं क्षोदनं तेनोत्थितैः कैरिव, रयो वेगस्तस्य प्रकर्षोऽतिशयः, तस्याध्ययनं शिक्षा, तदर्थमागतैः प्राप्तैः लोकस्य चेतोभिरिव कीदृशैरणुत्वेनाङ्कितैः चिह्नितैरित्यन्वयः।

अत्रोदाहरणे विशेष्यभूतरेणूना चेतोरूपत्वेनोत्प्रेक्षणम्, तत्र अणुत्वाङ्कितमिति निमित्तस्योपादानेनाध्ययनार्थमागमनोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपनिमित्तोपादानेन च गुणक्रिययोर्निमित्तभूतयोरपि समुच्चयः।

भावाभावयोः समुच्चयोदाहरणे भावयोरेव समुच्चयकथनं सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्क्याह—**रयःप्रकर्षेति**। तस्याध्ययनविशेषणाङ्गीकारे तु वर्णनीयहयाच्चेतसामपकृष्टरयत्वं निमित्तमनुपात्तमित्युपात्तानुपात्तनिमित्तयोरेव समुच्चय इति।

एतद्रीतिमन्यत्रातिदिशति—**एवमन्यत्रापीति**। यथा—

तस्मान्न्यूनः सतृणाभ्यवहारश्चायं विभागः ।

अतोऽत्र विषयिणो जात्यादिरूपेणाष्टधा विभागम्, धर्मस्य गुणक्रियारूपेण विभागं चापहाय विभागान्तरलभ्या यावन्तो भेदास्तावन्त एव चमत्कारिणः ।

स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासु तु विधान्तरेणाप्यवान्तरभेदाः संभवन्ति । यथा—स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा, अविशिष्टोत्प्रेक्षा विशिष्टोत्प्रेक्षा च ।

यत्र विषयिणो विशेषणमुपात्तमपि नोत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्याभावात् किं तु तद्विशेषणं विषयिणि विधान्तरेणोपयुज्यते सा विशिष्टोत्प्रेक्षा ।

सुधा

विचिन्वतीपान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।
व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव ॥

[नै० १,८६]

इत्यत्र कोरकावलीनां बलिदीपिकात्वोत्प्रेक्षणेऽलिकज्जलेष्वपुण्यकर्मत्वोत्प्रेक्षणे चानुपात्तनिमित्तयोरपि समुच्चय उदाहर्त्तव्य इति ।

भेदगणनादूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । तस्मान्मतद्वयोपपादितभेदविभागो न्यून एव **सतृणाभ्यवहारश्च**=यथा तृणादिसहितान्नभोजने नास्वादः तथात्र मतद्वयभेदे चमत्काराभाव इति बोध्यम् ।

स्वयं वक्ष्यमाणरीत्या विभागमाह—**अतोऽत्रेति** । विषयिणो जात्यादिरूपेणाष्टधा प्रकारं गुणक्रियारूपाभ्यां धर्मभेदञ्च परित्यज्य विभागान्तरलभ्या यावन्तो भेदाः; स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विधा—उक्तविषया, अनुक्तविषया च, हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्विधा; असिद्धसिद्धविषयभेदात्, एतेषामेव चमत्कारकारित्वम् ।

प्रकारान्तरेण तेषु भेदमाह—**स्वरूप इत्यादि** । स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा, अविशिष्टोत्प्रेक्षाविशिष्टोत्प्रेक्षाभेदात् । तत्राद्याया लक्षणमाह—**यत्र चेति** । तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्याभावेनोपात्तस्यापि विषयिविशेषणस्य नोत्प्रेक्षावगमः, किन्तु विषयिणि प्रकारान्तरेणोपयोगः, सा अविशिष्टोत्प्रेक्षेति लक्षणार्थः ।

यत्र तु विषयिणो विशेषणमप्युत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्योपादानात्सा विशिष्टोत्प्रेक्षा।

तत्राद्या यथा—

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्॥

अत्र मदनरूपत्वोत्प्रेक्षायां मदनाकृतिशालित्वमस्ति निमित्तम्। अतस्तावदुत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तत्प्रत्यर्पणं रत्यनुनयप्रसन्नेन परमेश्वरेण कृतमिति विशेषणांशस्तु नोत्प्रेक्षणीयोऽवगम्यते, तदंशे विषयस्य वाच्यस्य गम्यस्य वा निमित्तस्य वा लाभात्। किं तु परमेश्वरदग्धस्य मदनदेहस्यासुरदग्धस्य कचदेहस्य शुक्र इव न कश्चिदन्यः प्रत्यर्पणं कर्तुं शक्नोतीति विषयिणि प्रत्यर्पणोपपादकतया तद्विशेषणमुपयुज्यते इत्यविशिष्टोत्प्रेक्षेयम्।

विशिष्टोत्प्रेक्षायां 'मुनिद्रुमः कोरकितोऽसितद्युतिः' 'त्वत्प्राङ्गणे सुन्दर पाण्ड्यदेव' इत्याद्युदाहरणे विषयोपादानाद्विषयिविशेषणस्योत्प्रेक्षतावगम्यते। द्वितीये निमित्तोपादानाद्धेतुफलोत्प्रेक्षे त्वसिद्धयोः

सुधा

द्वितीयाया लक्षणमाह—यत्र त्विति। विषयिरूपस्य विषयिनिमित्तरूपस्य वा विषयिविशेषणस्योपादानात् विषयिणो विशेषणस्याप्युत्प्रेक्षणीयत्वेनावगमनं द्वितीयेत्यर्थः।

तत्र प्रथमभेदस्योदाहरणं कथयति—तत्रेति। रतेः स्मरप्रियायाः सकाशाद् गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन, सापेक्षत्वेन गमकतया समासः, ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं प्रतिदत्तशरीरं काममिव स्थितं काकुत्स्थमजमालोकयतां नृपाणां मनः कर्तृ इन्दुमत्यां निःस्पृहं बभूव इत्यन्वयः।

अत्रोदाहरणेऽजस्य मदनरूपत्वेनोत्प्रेक्षणे मदनाकृतिशालित्वरूपस्य निमित्तस्योत्प्रेक्षणीयत्वावगमनेऽपि रतिप्रार्थनाप्रसन्नेश्वरकृतप्रत्यर्पणरूपविशेषणांशस्य विषयस्य वाच्यस्य वा प्रतीयमानस्य लाभत्वेन नोत्प्रेक्षणीयत्वावगमोऽस्ति, किन्तु हरदग्धस्य मदनतनोः प्रत्यर्पणे दैत्यदग्धकचदेहार्पणे काव्यस्येवान्यस्य सामर्थ्याभावात् विषयिणि प्रत्यर्पणोपपादकतया तस्योपयोगेनाविशिष्टोत्प्रेक्षेति तद्भावः।

द्वितीयामुदाहरति—मुनिद्रुम इति। त्वत्प्राङ्गण इति [च]। पूर्वमेवोभौ व्याख्यातौ। द्वयोर्विषयमाह—विषयेति। विधुकलाकलापस्य विषयस्योपादानेन

सिद्धयोर्वा हेतुफलभावेनोत्प्रेक्षणीयतया प्रत्येकं द्विविधे। 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्' 'चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य' इत्यादिषु नूपुर-कण्टकिद्रुमादावसिद्धयोर्विश्लेषदुःखललाटलिपिदर्शनादिकयोर्हेतुफला-भावेनोत्प्रेक्षणीयता।

आलोहिततलावेतौ क्षितौ विक्षेपणादिव।
वर्णयेम कथं तन्व्याः पादौ पल्लवकोमलौ॥
पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्कमणिं कियन्ति।
पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्सशोककोकीनयने कियन्ति॥

इत्यादिषु पादचन्द्रादौ स्वतःसिद्धयोरेव विक्षेपपयोवर्धनादिकयो-र्हेतुफलाभावेनोत्प्रेक्षणीयता। प्रकारान्तरेणापि कतिचिदस्या भेदान् समासोक्तिप्रकरणे दर्शयिष्यामः।

सुधा

विषयिणो मुनिद्रुमस्य यद्विशेषणं कोरकितत्वं तस्याप्यु...[त्प्रे] क्ष्यतावगमाद् विशिष्टोत्प्रेक्षा। द्वितीये शृङ्खलितत्वरूपनिमित्तोपादानात् सापराधस्य विशेषणस्य तत्त्वेन सेति तयोर्भेद इत्यर्थः। असिद्धयोः सिद्धयोर्वा हेतुत्वेन वा फलत्वेन वोत्प्रेक्षणे हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्विविधे। तयोरसिद्धास्पदहेतुफलोत्प्रेक्षे उदाहरति—**सैषा स्थलीति। चोलस्येति.** [च] पूर्वं व्याख्यातम्। आद्ये नूपुरस्य मौनत्वोत्प्रेक्षणे तस्य जडत्वेनासिद्धस्य विश्लेषदुःखस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् असिद्धास्पदा हेतूत्प्रेक्षा। द्वितीये **कण्टकिद्रुमैः** भालत्वचोत्पाटने ललाटलिपिदर्शनेच्छाया जडेष्वसंभवात् तस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणेऽसिद्धास्पदा फलोत्प्रेक्षाऽवगन्तव्या।

सिद्धास्पदे हेतुफलोत्प्रेक्षे उदाहरति—**आलोहिततलाविति**। तन्वङ्ग्या नायिकाया एतौ पल्लवकोमलौ पादौ, क्षितौ भूम्या विक्षेपणाद् विन्यासादिवालोहिततलौ वयं कथं वर्णयेमेत्यन्वयः। अत्र विक्षेपणस्य चरणयोः सत्त्वेन सिद्धास्पदा हेतूत्प्रेक्षा।

पूरमिति। अयं विधुश्चन्द्रः पयोधेः समुद्रस्य पूरं वर्द्धयितुमेणाङ्कमणिं चन्द्रकान्तमणिं कियन्त्यपरिमितानि पयांसि दोग्धीति शेषः। "अकथितञ्च" [पा० सू० १, ४, ५१] इति सूत्रेण एणाङ्कमणेरित्यस्य कर्मसंज्ञात्वेन द्वितीया। तथा प्रियैर्वियोगे सति सशोकानां कोकाङ्गनानां नयने कियन्ति पयांसि दोग्धीत्यन्वयः।

अत्रैणाङ्कमणेः पयसां दोहने पयोधेः प्रवाहवर्द्धनस्य फलस्य वस्तुतः पयोभौ

यत्तु सर्वस्वकृता वैचित्र्यान्तरमस्या दर्शितम्। एषा क्वचिद्धर्मविषये श्लिष्टा, क्वचिच्छलादिशब्देन सापह्नवा, क्वचित्पदार्थान्वयवेलायां सादृश्याभिधानादुपमाक्रान्ताप्युपमावाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमातृव्यापारौचित्यक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमोपक्रमा चेति।

सुधा

सत्त्वेन सिद्धास्पदा फलोत्प्रेक्षा एव चमत्कारवती। अष्टौ भेदान् प्रदर्श्य प्रकारान्तरेण सम्भवतो भेदान् अतिदिशति—**प्रकारान्तरेणापीति**। यद्यपि समासोक्तिप्रकरणे चित्रमीमांसा नास्ति तथाप्येवमभिप्रायो ग्रन्थकारस्यानुमीयते।

उत्प्रेक्षा प्रकारान्तरेण द्विविधा—शुद्धा, संकीर्णा च। आद्या दर्शिता। द्वितीयाया रूपकसंकीर्णत्वं यथा—

नयनेन्दिन्दिरानन्दमन्दिरं मिलदिन्दिरम्।
इदमिन्दीवरं मन्ये सुन्दराङ्गि तवाननम्॥

अत्र प्रथमार्थ...[र्ध]गतः प्रथमो धर्मो रूपकेण विषयिविषयसाधारणीकृतः, द्वितीयश्चाभेदाध्यवसायेन। श्लेषसंकीर्णोदाहृता।

अन्यापि यथा—

विभाति यस्यां ललितालकाया मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मीः।
कपोलपालिं तव तन्वि मन्ये नरेन्द्रकन्ये दिशमुत्तराख्याम्॥

[विषय] विषयिधर्मविशेषणयोरलकालकयोः श्रवणवैश्रवणयोश्च श्लेषेणाभेदे उत्प्रेक्षाधर्मस्य साधारण्यात् संकीर्णा।

अपह्नुतिसंकीर्णं यथा—

स्तनान्तर्गतमाणिक्यवपुर्बहिरुपागतम्।
मनोनुरागि ते तन्वि मन्ये वल्लभमीक्षते॥

अत्र वल्लभेक्षणस्य मनस्युत्प्रेक्षाया तन्निमित्तमन्तःप्रदेशाद् बहिरागमनमुत्प्रेक्ष्यम्। तत्र बहिः प्रदेशसम्बन्धरूपं माणिक्यमात्रवृत्तिमनसो न सम्भवतीति माणिक्यापह्नुत्या मनोगतं क्रियते। एवमन्यदप्यूह्यमित्यलम्।

पुनः सर्वस्वकारमतं खण्डयितुमुपक्रमते—**यत्त्विति**। एषा क्वचिद्धर्मविषये श्लिष्टा, क्वचिच्छलादिशब्देन सापह्नुता, क्वचित्पदार्थान्वयसमये सादृश्याभिधानादुपमाया उपक्रान्तत्वेऽपि वाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्येनाभिमन्तृव्यापारौचित्यक्रमादुत्प्रेक्षापर्यवसानेनोपमोपक्रमा चेत्युत्प्रेक्षायां त्रैविध्यवैचित्र्यमलङ्कारसर्वस्वकृताङ्गीकृतम्।

तत्र धर्मविषये श्लिष्टत्वं किमित्युपन्यस्तम्। किं धर्मस्य निमित्तानुगामितयेव श्लेषेणापि निर्वाह्यत इति, किं वा धर्मांशेषु शुद्धतेव श्लेषेणालङ्कृतापि दृश्यत इति। आद्ये उपमायां साधारणधर्मस्यानुगामित्वादयो यावन्तो भेदाः साधारण्यनिर्वाहकास्ते सर्वेऽप्युत्प्रेक्षायां धर्मस्य निमित्ततानिर्वाहकाः संभवन्तीति न्यूनो विभागः। तथा हि 'बालेन्दुवक्त्राण्यविकाशभावात्' इत्यादौ तावदनुगामित्वं स्पष्टम्। तथा—

> व्यराजत सखे तन्व्या वक्त्रं वलितकन्धरम्।
> लावण्यौघजलावृत्तनाळदण्डमिवाम्बुजम् ॥

इत्यत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावः। बिम्बप्रतिबिम्बभावादयस्तु प्रागेवोदाहृताः। द्वितीये निमित्तांशेन श्लेषेणेवालंकारान्तरेणाप्यलंकृतता दृश्यते इति न्यूनो विभागः। तथा हि 'अङ्गुलीभिरिव केशसंचयम्'

सुधा

तद् दूषयति—तत्रेति। धर्मविषयश्लिष्टत्वमित्यस्य कोऽर्थः। धर्मस्यानुगामितया यथा निमित्तता तथा श्लेषेणापि। किं वा ! धर्मांशे शुद्धता....[ते]वच्छ्ले[श्ले]षेणालङ्कृतापि। आद्ये दूषणमाह—[आद्य इति]आद्येऽनुगामित्वादीनां यावद्भेदानामुपमाया साधारणधर्मस्य साधारण्यनिर्वाहकत्वं तावतामेवोत्प्रेक्षायां धर्मस्य निमित्ततानिर्वाहकत्वसम्भवे त्रैविध्यकथने न्यूनत्वापत्तेः। अनुगामित्वम् 'बालेन्दुवक्त्राणि' इति श्लोके पूर्वं व्याख्याते बोध्यम्।

वस्तुप्रतिवस्तुभावो यथा—हे सखे ! तस्या [तन्व्याः] वलितकन्धरं मुखं शुशुभे, लावण्यसमूहेन जातम्...[जलेन]आवृत्तनालदण्डं कमलमिवेत्यन्वयः।

अत्र मुखस्य कमलत्वेनोत्प्रेक्षणे वलितकन्धराभिन्नावृत्तनालदण्डस्य निमित्तस्योपादानात् लक्षणसमन्वयः। एकस्यैव धर्मस्य सम्बन्धिभेदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभाव इति तल्लक्षणात्। बिम्बप्रतिबिम्बभावादयस्तु 'आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्' इत्यादावुदाहृता एवेत्याह—बिम्बप्रतिबिम्बभावादयस्त्विति।

द्वितीयपक्षाङ्गीकारे दूषणमाह—द्वितीये त्विति। साधारणधर्मरूपनिमित्तांशेन श्लेषेणेवालङ्कारान्तरेणापि अलङ्कृततादर्शनात् तेनैवेति कथने न्यूनत्वापत्तेः।

इति निमित्तांशे उपमालङ्कारः स्पष्टः ।

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किल ।
धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥

इत्यत्रोत्प्रेक्षा । अत्र दमयन्त्युदरस्य केनचित्कुतुकिना परिमीयमाणत्वोत्प्रेक्षायां काञ्चिसहितासु वलीषु तदीयाङ्गुलित्वोत्प्रेक्षालब्धमुदरगतं तदीयाङ्गुलिचतुष्टयधारणं निमित्तम् ।

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां सकल्पसोपानततिं तदीयाम् ।
श्वासान्स वर्षत्यधिक पुनर्यद्ध्यानादिव त्वन्मयतामवाप्य ॥

इत्यत्रासंगतिः । यतोऽत्र नलस्य दमयन्तीरूपतावाप्त्युत्प्रेक्षायां दमयन्तीकर्तृकेण सोपानारोहणेन नलस्य श्वासवर्षणं निमित्तम् ।

सुधा

अलङ्कारान्तरेणालङ्कृतता निमित्तांशे यथा "अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः" इत्यादौ रजनीमुखचुम्बनोत्प्रेक्षणे मरीचीनामङ्गुलीभिः सादृश्यस्य वर्णनसत्त्वान्निमित्तांशे उपमालङ्कारेणालङ्कृतता ।

एव निमित्तांशे उत्प्रेक्षालङ्कारेणापि अलङ्कृततामुदाहरति—**उदरमिति** । कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्या उदरं मुष्टिना इयत्तया परिमाति व्यवच्छिनत्ति । यद् यस्मात्तदुदर सहेमकाञ्चीभिः सुवर्णमेखलासहिताभिर्वलिभिः कृत्वा धृतास्तस्य मुष्टेश्चतस्रोऽङ्गुल्यो येन एवविधमिव भाति । तिस्रो वलयः, चतुर्थी हेमकाञ्चीति चतस्रोऽङ्गुलयस्तस्य मुष्टेरित्यर्थः ।

अत्रोदाहरणे दमयन्त्युदरस्य कौतुकिकर्तृकपरिमीयमाणत्वोत्प्रेक्षणे उत्प्रेक्षालङ्कारेण निमित्तांशेऽलङ्कृतत्वम्, उदरगततदङ्गुलिचतुष्टयधारणरूपनिमित्तस्य काञ्चीसहितवलीषु तदङ्गुलित्वोत्प्रेक्षया लब्धतद्भावत्वात् ।

असङ्गत्यलङ्कारेणोत्प्रेक्षानिमित्तांशेऽलङ्कृततामुदाहरति—**अजस्रमिति** । त्वं तदीया नलसम्बन्धिनीं दूरवर्तिनीं धारावाहिकत्वेनोत्पत्त्या दीर्घां संकल्पो भावनाविशेषः तस्यारोहणपरम्पराम् "आरोहण स्यात् सोपानम्" [का. २, व. ३, श्लो. १८], इत्यमरः । अजस्रमनवरतमारोहसि, विषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । स नलः पुनः श्वासानधिकं वर्षतीति यत् तत् तव ध्यानात् त्वन्मयतां प्राप्येत्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणेऽनेन सोपानारोहणमन्यत्र श्वासाधिक्यमित्यसङ्गत्या नलस्य

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता ।
अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत ॥

इत्यत्र विरोधाभासः । अत्र हि विरुद्धधर्मगतस्याश्रयभेदकत्वत्यागोत्प्रेक्षायां विरुद्धतयावभासमानधर्माणां नले सहवासो निमित्तम् ।

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः ।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥

इत्यत्रार्थान्तरन्यासः । यद्यप्यत्र दमयन्तीगतस्य चापलस्य नलदूतहंसपक्षवेगो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तथापि तत्रोत्प्रेक्षायामध्ययनफलमात्रं न निमित्तं किं त्वन्यवेगात्कथमन्यत्र चापलमिति शङ्कावारणाय निबद्धेन 'तदुदितः स हि यो यदनन्तरः' इत्यर्थान्तरन्यासेनोपस्कृतम् ।

सुधा

दमयन्तीरूपताप्राप्त्युत्प्रेक्षाया दमयन्तीकर्तृकसोपानारोहणेन नलस्यामवर्णस्य निमित्तत्वाङ्गीकारादिति भवति । तेन निमित्तांशेऽलङ्कृततेति भावः ।

विरोधाभासालङ्कारेणोत्प्रेक्षानिमित्तेऽलङ्कृततामुदाहरति—**प्रतीपभूपैरिति** । ततो नलाद् भिया भीत्या विरुद्धाः परस्पराधिकरणावृत्तयो ये धर्मा वृत्तिमन्तस्तैरपि भेत्तृता परस्पराश्रयव्यापकता उज्झिता त्यक्ता, कैरिव, प्रतीपा विरुद्धा ये राजानस्तैरिव, यद् यस्मादोजसा तेजसा. मित्रजिदपि सूर्यजिदपि अमित्रजित्, शत्रुजिन्मित्रजिद्न्यश्च । चारः स्पशो दृग् हिताहितगोचरज्ञानजनको यस्य सोऽपि 'चारैः पश्यन्ति राजानः' इत्युक्तेः । विचारः सत्तर्को दृक् निर्णयप्रयोजको यस्य सोऽवर्तत आसीत्, चारदृगन्य इति वा ।

अत्रोदाहरणे विरुद्धधर्मसमवेतस्वाश्रयभेदकत्वत्यागोत्प्रेक्षणे विरुद्धतयावभासमानधर्माणां नले सहवासात्मकविरोधाभासस्य निमित्तांशे सत्त्वादिति भावः ।

अर्थान्तरन्यासेनोत्प्रेक्षायां निमित्तांशेऽलङ्कृतत्वमुदाहरति—**ध्रुवमिति** । इयं द्व्यणुकोदरी अतिकृशोदरी भैमी दयितस्य दूतो यः पतङ्गमः पक्षी, तस्य यो वेगस्तस्मात् स्थितेः विरोधकरीम् अधीरतां ध्रुवमधीतवती स्वीचकारेत्यर्थः । अध्ययने न्यायं प्रमाणयति—हि यस्माद् यो यदनन्तरः स तदुदितस्तस्मादेवोत्पद्यते, 'यदनन्तरमेव यद् दृश्यते तत्तस्य कारणम्' इति गौतमोक्तेः ।

अत्रोदाहरणे दमयन्तीगतचापलस्य नलदूतहंसपक्षवेगस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणे चापलस्य न निमित्तत्वम् । किन्त्वन्यवेगादन्यत्र कथं चापलं भवतीत्याशङ्कावारणार्थ-

एवम्—

गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्त्रेयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।
इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याम् ॥

इत्यत्र निमित्तांशे रूपकमित्याद्यूहनीयम् । तस्मादुभयथापि तत्र श्लिष्टत्वमात्रकीर्तनं न्यूनमितरेषामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु सापह्नवत्वे—

गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससम्भ्रमं पौरविलासिनीषु ।
यत्रोल्लसत्फेनलवच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति शिप्रा ॥

इति स्वरूपोत्प्रेक्षायामुदाहृतं तदपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोरपि सापह्नवत्वे उपलक्षणं बोद्धव्यम् ।

सुधा

मुपनिबद्धेनार्थान्तरन्यासेन तस्योपस्कृतत्वात् यस्य तत्रांशेऽलङ्कृतत्वमिति भावः ।

रूपकालङ्कारेणोत्प्रेक्षानिमित्तांशेऽलङ्कृततामुदाहरति—**एवमिति** । **गौरिवेति** । गौरीव पार्वतीव इयमपि सुभगा दमयन्ती कदाचित्काले पत्या सह तन्वा अर्द्धम-र्द्धतनूः "अर्द्धं नपुंसकम्" [पा० सू० २,२,२,] इति समासः, तस्याः समस्याम् संक्षेपं कर्त्री करिष्यति । यथा गौर्या शरीरार्द्धं भगवद्देहे प्रवेशित तथेयमपि करिष्यती-त्यर्थः । अस्मात् कारणादिव विधाता ब्रह्मा अस्या मध्ये रोम्णामावली, तदेव मेचकसूत्रं कृष्णतन्तुं निदधे स्थापयामास । 'मेचकः शिखिकण्ठाभः' इति दुर्गः ।

अत्र रोमावल्यां मेचकसूत्रत्वारोपो रूपकम् । तेनोपस्कृतं तद्गम्यन्त्या गौरीत्वोत्प्रेक्षणे निमित्तमिति रूपकस्य तदंशे उपस्कृतत्वमिति भावः । एवमन्येपामपि उत्प्रेक्षानिमित्तांशे श्लिष्टत्वमित्याह—**इत्यादीति** ।

दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । उभयथापि पक्षद्वयेऽपि श्लिष्टत्वमात्रकीर्तने न्यूनतादोष इति बोध्यम् । इतरोपलक्षणत्वे तु न दोष इत्याह—**इतरेषामिति** ।

यत्तु, अलङ्कारसर्वस्वकृता स्वरूपोत्प्रेक्षायां सापह्नवत्वमुदाहृतम्, तदपि हेतुफलो-त्प्रेक्षयोरपि उपलक्षणपरतया व्याख्येयमित्याह—**यत्त्विति** । तदुदाहृतमुदाहरति—**गतास्विति** । पुरे भवाः पौराः, तासु विलासिनीषु तिमीनां मत्स्याना सङ्घट्टनेन सभयं यथा स्यात्तथा तीरं गतासु यत्र नगर्यां शिप्रा नदी उल्लसन्तीनां फेनत-तीनां छलेन मुक्त अट्टहासो यथा तथाभूतेव भातीत्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे फेनततिषु अट्टहासोत्प्रेक्षणेऽपह्नुतेर्निमित्तत्वमस्तीति भावः ।

तत्र सापह्नवहेतूत्प्रेक्षायाम्—

मुग्धः स मोहात्सुभगात्तदेहाद्ददद्भवद्भ्रूरचनाय चापम् ।
भ्रूभङ्गजेयस्तव मन्मनोभूरभूत्र रूपेण यदा तदासीत् ॥

अत्र मदनगते मुग्धशब्दवाच्यत्वे वस्तुतोऽहेतोः सौन्दर्यस्य हेतुत्वमपह्नुत्य नलभ्रूरचनाय स्वचापादानप्रयुक्तस्य मौढ्यस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

सापह्नवफलोत्प्रेक्षा यथा—

रवितप्तो गजः पद्मांस्तद्गृह्यान् बाधितुं ध्रुवम् ।
सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥

अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति वस्तुतः फलस्य स्नानस्य फलत्वमपह्नुत्य पद्मबाधनमत्र फलत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

सुधा

तत्रोपलक्षणत्वे हेतूत्प्रेक्षाया सापह्नवत्वमुदाहरति—**मुग्धः स मोहादिति** । स मनोभूः कामः, भवतो भ्रुवो रचनाय चापं ददत् मोहादज्ञानात् मुग्धो मूढो देहादङ्गान्मुग्धो रमणीयो नास्ति । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः" इति विश्वः । कामस्य मुग्धत्वं तावदविवादम् । तच्च त्वद्भ्रूनिर्माणाय स्वकार्मुकदानान्न तु सौन्दर्यादिति भावः । यस्मात् कामोऽनेन तव रूपेण लावण्यविशेषेण यदा तदा यत्र कुत्रापि काले सर्वदैव न त्ववस्थाविशेषेणेत्यर्थः । भ्रूभङ्गो भ्रूव्यापारस्तन्मात्रेण जेयो जेतुं शक्योऽभूदित्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे मदनगतं यन्मुग्धशब्देन वाच्यत्वं तत्र परमार्थतो हेतुरूपस्य सौन्दर्यस्य हेतुत्वमपह्नुत्या हेतोरपि भ्रूरचनार्थं स्वचापदानप्रयुक्तमौढ्यस्य हेतुत्वेन सापह्नवा हेतूत्प्रेक्षा ।

फलोत्प्रेक्षायां सापह्नवत्वमुदाहरति—**रवितप्त** इति । रविणा तप्तो गजः तद्गृह्यान् गृहे भवान् बन्धून् पद्मान् बाधितुं प्रायः सरः प्रविशति न तु स्नातुम्, हि यस्मात् गजस्य स्नानं निष्फलमित्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे गजस्य सरःप्रवेशं प्रति परमार्थतोऽफलस्य स्नानस्य फलत्वमपह्नुत्य पद्मबाधनस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणात् सापह्नवा फलोत्प्रेक्षा ।

न च स्वरूपोत्प्रेक्षाया वास्तवविषयस्वरूपापह्नव एव विच्छित्तिविशेषो न तु फलोत्प्रेक्षयोः प्रसिद्धहेतुफलापह्नव इत्यस्ति। प्रत्युतोदाहृतयोर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः सिद्धहेतुफलापह्नवोऽपि सहेतुकः न तूदाहृतविषयः स्वरूपापह्नवोत्प्रेक्षे इत्युपलक्षणतैव युक्ता।

अन्यदत्र विचारणीयं समासोक्तिप्रकरणे विचारयिष्यते।

यत्तु 'कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके' इत्यादावुपक्रान्ता उपमा औचित्यादुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युक्तं तत्र भालादिस्थानविशेषसंबन्धस्य कस्तूरीतिलकादितादात्म्यमात्रे औचित्यं चेत् रूपके पर्यवसानं स्यादिति तस्य तादात्म्यसंभावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षायां पर्यवसानं वाच्यम्।

सुधा

आशङ्कते—**न चेति**। पारमार्थिकविषयस्य यत्स्वरूपस्यापह्नवः स्वरूपोत्प्रेक्षायामस्ति, तत्रैव शोभाविशेषोपलम्भात् हेतुफलोत्प्रेक्षयोः प्रसिद्धहेतुफलापह्नवे विच्छित्तिविशेषाभावात् न चमत्कार इति न तयोरुपलक्षणत्वमिति शङ्काभिप्रायः। समाधानन्तु हेतुफलोत्प्रेक्षणेऽपि प्रसिद्धस्य हेतोः फलस्य चापह्नवे हेतुसत्त्वेन चमत्कारोदयः, विषयस्वरूपापह्नवे तु हेतोरभावेन तदपेक्षया तयोरेव चमत्कारातिशयेनोपलक्षणपरत्वमेवेत्येव सम्यगिति समाधानग्रन्थाभिप्रायः।

उपसंहरति—**तस्मादिति**। हेतुफलोत्प्रेक्षे अपि सापह्नवे इति तद्भावः। यदन्यद् विचारणीयं तत्समासोक्तिप्रकरणे विचारणीयमित्याह—**अन्यदिति**।

अन्यदपि तन्मते दूषणमाक्षिपति—**यत्त्विति**। अलङ्कारसर्वस्वकृतोपक्रान्तोपमा यथा "कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके" इत्यादावुदाहृता। तस्या उपमाया उत्प्रेक्षाया पर्यवसानेन तदुपक्रमाच्च····[पर्यवस्यति] इत्युक्तम्। तदपि रूपकादेरुपलक्षणपरतया व्याख्यातव्यमित्याह—**तत्रेति**। भालादिस्थानविशेषसम्बन्धस्य कस्तूरीतिलकादितादात्म्यमात्रे औचित्यसत्त्वेन रूपके पर्यवसानस्य योग्यतया भालादिस्थानविशेषसम्बन्धस्य कस्तूरीतिलकादिमात्रतादात्म्यसम्भावनायामौचित्याभ्युपगमे उत्प्रेक्षायां पर्यवसानेनोपक्रान्तरूपकाया अप्युत्प्रेक्षायास्तत्र सत्त्वादिति भावः।

तथा च—

रक्षन्तु त्वामसितजलजैरञ्जलिः पादमूले
मीना नाभीसरसि हृदये कौस्तुभाख्या मुरारेः ।
हाराः कण्ठे हरिमणिमया वक्त्रपद्मे द्विरेफाः
पिच्छाचूडाश्चिकुरनिकरे घोषयोषित्कटाक्षाः ॥

इत्यादौ रूपकप्रतीतिस्थलेऽप्युत्प्रेक्षोपगन्तव्या । तथा—

पतत्रिणा तद्रुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम् ।
चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥
लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टिर्ब्रह्माण्डमाभात्यनुकायमस्य ।
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

सुधा

उपक्रान्तरूपकोत्प्रेक्षामुदाहरति—**तथा चेति** । **रक्षन्त्विति** । आभीरयोषितां कटाक्षास्त्वा रक्षन्तु इत्यर्थः । तान् वर्णयति—पादमूलेऽसितजलजैरञ्जलिरूपाः, नाभीसरसि मीनरूपाः, कृष्णस्य हृदि कामबाणरूपाः, कण्ठे इन्द्रनीलमणिमयहाररूपाः, मुखकमले भ्रमररूपाः, केशसमूहे पिच्छाभरणरूपा इत्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे कटाक्षाणां कमलादितादात्म्यमभ्युपगम्याञ्जलित्वादिनोत्प्रेक्षणेनोपक्रान्तरूपकस्योत्प्रेक्षायां पर्यवसानेनोपक्रान्तरूपोत्प्रेक्षेति भावः ।

उपमाप्रतीतिस्थले यथोत्प्रेक्षा तथा रूपकादिप्रतीतिस्थलेऽपि तत्सम्भवेन तावन्मात्रकथने न्यूनतादोष स्पष्टयितुं पूर्वमुपमाप्रतीतावुत्प्रेक्षायाः सत्त्वं द्वाभ्यामुदाहरिष्यन् रूपकप्रतीतावपि उत्प्रेक्षासम्भवं द्वाभ्यां प्रकटीकर्त्तुमुपक्रमते—**तथेत्यादिना** ।

पतत्रिणेति । रुचिरेण सुन्दरेण पतत्रिणा हंसेन वञ्चितं रहितं तत् उद्यानसम्बन्धि पल्वलं प्रविहाय सर्वथा त्यक्त्वा प्रयान्त्या गच्छन्त्याः श्रियः शोभायाश्चलयोः पदाम्भोरुहयोः पद्मसदृशपादयोः नूपुराणां सदृशी कलहंसाना मण्डली कूले तटे चुकूजेत्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे कलहंसमण्डल्याः शब्दे नूपुरशब्दत्वोत्प्रेक्षणे कलहंसानां नूपुरोपमासादृश्यादुपमाप्रतीतेः पर्यवसानसत्त्वादुपक्रान्तोपमोत्प्रेक्षा बोध्या ।

लोकाश्रय इति । अस्य श्लोकस्योत्तरार्द्धन्तु—

स्वकान्तिरेणूत्करवान्तिभानि घुणव्रणद्वारनिभानि भान्ति ।

इत्यादावुपमाप्रतीतिस्थले यथोत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् ।

एवम्—

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्कादमराद्रिरागताम् ।
घनरत्नकवाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयन्नुवास याम् ॥

स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलमिश्रमम्भः ।
चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिःखचिता सुधैव ॥

इत्यादिरूपकप्रतीतिस्थलेऽपि तस्यां पर्यवसानमुपगन्तव्यम् । तादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषणनिबन्धरूपन्यायसाम्यात् ।

सुधा

पुराणसृष्टिः ब्रह्माण्डमेव लोकानामाश्रयभूत मण्डपमस्यानुदिशं प्रतिकाष्ठ प्रतिदारु च, स्वकान्तिरेव रेणूत्करः, तस्य वान्तिरुद्गिरणं निमनञ्च तद्रन्ति भानि नक्षत्राणि घुणव्रणद्वारनिभानि कीटक्षतच्छिद्रमुखसदृशान्याभान्तीत्यन्वयः । मूले त्वर्द्धश्लोकस्य पाठान्तरमेवेति ज्ञेयम् ।

अत्रोपमाप्रतीतेरुत्प्रेक्षाया पर्यवसानम् । एतत्पर्यवसानं रूपकस्यापि तत्र सम्भवतीति द्वाभ्यां श्लोकाभ्या प्रतिपादयति—**वरण इति** । कनकस्य वरणः प्राकार एवामराद्रिः मानिनीं कोपनाम्, अत एवाङ्कं त्यक्त्वा आगता या नगरीमेव दिवं परिरभ्यालिङ्ग्यानुनयन् प्रसादयन्नुवास । कीदृशो मेरः निविडरत्ने कपाटे एव पक्षती यस्येत्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे मेरोः प्राकारतादात्म्येन नगर्या दिवः तादात्म्येनावमिद्धाया रूपकप्रतीतेरनुनयार्थे तन्निवासोत्प्रेक्षणे निमित्तत्वमस्तीति भावः ।

द्वितीयमुदाहरणमाह—**स्वधाकृतमिति** । लोके पुत्रैः पितृभ्यः स्वधाकृतं स्वधाकारेण दत्तं श्रद्धया पवित्रं तिलैश्चित्रितं यन्निवापोदकं तदेवाङ्ककान्तिसंवलिता सुधा सती पितृस्थानतया चन्द्रमुपतस्थे प्राप ।

अत्राम्भसि सुधातादात्म्येन सिद्धा रूपकप्रतीतिस्तिलाना तदङ्ककान्त्युत्प्रेक्षणे पर्यवस्यतीति । उभयत्र रूपकप्रतीतेरुत्प्रेक्षायां पर्यवसाने हेतुमाह—**तादात्म्येति** । यथोपमा प्रतीतेरुत्प्रेक्षापर्यवसाने विशेषणनिबन्धनसामर्थ्यं तथात्रापि तादात्म्यसम्भावनोपयोगिविशेषणनिबन्धनसत्त्वेनोभयत्र तुल्यत्वादिति भावः ।

एवम्—

पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभासुरं
नेदं मण्डलमभ्युपैति गगनाभोगाज्जिगीषोर्जगत्।
कामस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डुप्रदोषश्रिया
मानोन्नद्धजनाभिमानकलनोद्योगैकहेवाकिनः ॥

इत्यपह्नुत्युदाहरणे इत्यपि द्रष्टव्यम्। अधिकं निदर्शनालङ्कार-प्रकरणे चिन्तयिष्यते।

ननु गम्योत्प्रेक्षायां अलङ्कारतया परिगणनमयुक्तम्, तस्या अलङ्कारध्वनित्वात्; उच्यते विषयविषयिनिमित्तेषु केवलमिवादिवाचकाप्रयोगमात्रेण यत्रोत्प्रेक्षावगम्यते सात्यन्तं स्फुटत्वाद्वाच्यायमानत्वादलङ्कारतामेवासादयतीति। यथोदाहृतम्। यत्रोत्प्रेक्षणीयस्य विषयिणोऽप्यनुपादानं निबद्धेन वस्तुनालङ्कारेण वा गम्योत्प्रेक्षा गूढा तत्रैवोत्प्रेक्षाध्वनिः। यथा—

सुधा

एवमपह्नुतिप्रतीतेरपि उत्प्रेक्षाया पर्यवसानमुदाहरति—**एवमिति**। परिवेशस्य परिधेः कान्तिः वपुर्यस्य तस्य पूर्णचन्द्रस्य स्फारप्रभाभिः भासुरमिदं मण्डलमाकाशदेहान्नोपैति। किन्तु जगज्जिगीषोः कामस्य प्रदोषकान्त्या पाण्डु आतपत्रमधुनोपैति। कीदृशस्य कामस्य मानोन्नद्धजनस्य यदभिमानं तस्य यो दलनोद्योगस्तस्यैका हेला लीला तदङ्कवत इत्यन्वयः।

अत्रोदाहरणे नेदं मण्डलं किन्त्वातपत्रमित्यपह्नुतिप्रतीतेश्चन्द्रगताङ्कस्याभिमानदलनोद्योगैकहेलाङ्कतयोत्प्रेक्षणे पर्यवसानं जगज्जयत्वरूपफलोत्प्रेक्षणे वेति भावः।

अत्र कथनीयमन्यत्रातिदिशति—**शेषमिति**। निदर्शनाप्रकारणे वक्ष्यते। अलङ्कारान्तरप्रतीतेरपि उत्प्रेक्षाया निमित्तत्वं दर्शयिष्यते इति तदभिप्रायः।

न तूत्प्रेक्षाध्वनिर्न सम्भवति, वाच्या, गम्या, इति तद्विभागदर्शनेन गम्योत्प्रेक्षया गतार्थत्वात्। यदा गम्योत्प्रेक्षाकथनमयुक्तमिति तद्ध्वनिनैव गतार्थत्वात्, तस्य एव तद्ध्वनिरूपत्वात् इत्याशङ्क्य निराकारोति—**उच्यत इति**। विषयविषयिनिमित्तानामुपादाने केवलसम्भावनावाचकपदप्रयोगाभावेन गम्योत्प्रेक्षायां वाच्यायमानत्वेनालङ्कारताया एव स्फुटत्वं न ध्वनेरिति तथोदाहृतम्। यत्रोदाहरणे उत्प्रेक्षणीयस्य विषयिणोऽप्यनुपादाने निबद्धेन वस्तुनाऽलङ्कारेण वा प्रकाश्या गूढा गम्योत्प्रेक्षा, तत्रैव ध्वनित्वाङ्गीकारसत्त्वादिति न काप्याशङ्केति।

वीररुद्रभटान्दृष्ट्वा जयलक्ष्म्यावृतान्रणे ।
कर्षन्त्यरिवधूकेशान्कानने कण्टकिद्रुमाः ॥

अत्र वस्तुना कचग्रहणरूपेण जयश्रीसमालिङ्गितभटदर्शनोद्दीपितमन्मथा इवेत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते ।

वेलामतिक्रम्य पृथुमुखेन्दोरालोकपीयूषरसेन तस्याः ।
नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः ॥

अत्रैकदेशविवर्तिरूपके मज्जनभयादिवेत्युत्प्रेक्षावगम्यते । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

इति चित्रमीमांसायामुत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

सुधा

तत्र वस्तुना निबद्धेनोत्प्रेक्षाध्वनिमुदाहरति—**वीररुद्रभटानिति** । रणे वीररुद्रभटान् जयलक्ष्म्या स्वीकृतान् दृष्ट्वा वने कण्टकिनो वृक्षा अरिवधूकेशान् कर्षन्तीत्यन्वयः ।

अत्रोदाहरणे उत्प्रेक्षाध्वनिं प्रतिपादयति—**अत्रेति** । कचग्रहणरूपेण वस्तुना जयश्रीसमालिङ्गितभटदर्शनोद्दीपितमदनोद्दीपितमन्मथत्वं वृक्षेषूत्प्रेक्ष्यत इति उत्प्रेक्षाध्वनिः ।

एवमलङ्कारेणोत्प्रेक्षाध्वनिमुदाहरति—**वेलामिति** । तस्या भैम्या मुखमेवेन्दुश्चन्द्रः, तस्यालोको दर्शनमुद्द्योतश्च, तत्पीयूषरसेन सुधारसेन पृथुं महतीं वेला मर्यादामतिक्रम्योल्लङ्घ्य, रागाम्बुनिधौ अनुरागसमुद्रे विवृद्धे सति नलस्य दृष्टिः तुङ्गावुच्चौ कुचावाश्रयति स्म आलम्बितवती । जलवृद्धावुच्चस्थानाश्रयणस्य प्रसिद्धत्वादित्यन्वयः ।

अत्र मुखेन्दोरित्येकदेशविवर्तिना रूपकेण मज्जनभयादिवेति हेतूत्प्रेक्षा ध्वन्यत इति दीक्षिताभिप्रायः ।

मुखे चन्द्रत्वारोपस्यानुरागे समुद्रत्वारोपे निमित्ततया परम्परितरूपकेण हेतूत्प्रेक्षाध्वनिरिति परे वदन्ति ।

ध्वनिमुपसंहरति—**एवमिति** । **अन्यत्रापीति** । अन्यत्र तमुदाहरति ।

सुधा

सहि विरहउण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम् ।
पियदंसणविहलंखलक्खणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ॥[1]

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन धीरत्वापसरणेन वस्तुना प्रियदर्शनसौभाग्यबलेन धीर[रतया]सोढ़ुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते । इत्यादावन्यत्रेत्यनेन बोधितमिति सर्वं स्वस्थम् ।

धरानन्देन रचिता सारय[ऽथो]त्प्रेक्षाप्रबोधिनी ।
टीकाया चित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम् ॥

इति वाशिष्ठगोत्रीयरामबलस्य सुतेन धरानन्देन रचितायां चित्रमीमांसाटीकायां सुधाभिधानायामुल्लेखालङ्कारप्रकरणं समाप्तिता[?]

भगमत् ॥

---

१. सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् ।
प्रियदर्शनविश्रृङ्खलक्षणे सहसेति तेनापसृतम् ॥
[इति संस्कृतच्छाया]

अथातिशयोक्तिः

तस्यास्तावत्—

विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते ।
यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविता ॥

इति लक्षणमुक्त्वा चातुर्विध्यं वर्णयन्ति । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति । एतेषामुदाहरणानि—

सुधा

अथेति । उत्प्रेक्षानन्तरमित्यर्थः । अतिशयोक्तिरुच्यत इति शेषः । तस्या लक्षणपूर्वकं भेदानाह—**तस्यास्तावदिति** ।

यत्र विषयस्योपमेयस्यानुपादानात् तद्वाचकशब्दशक्त्या ग्रहणाभावे विषयी उपमानमात्रं चमत्कारकारितयोपनिबध्यते प्रतिपादनविषयीक्रियते सातिशयोक्तिरित्यन्वयः । कीदृशी = कविप्रौढोक्तिजीवितेति । विषयस्य स्ववाचकशब्दोल्लेखनं विनाप्युपमानवाचकपदस्यैवोपनिबन्धनमतिशयोक्तिरिति तल्लक्षणम् ।

तस्या भेदानाह—**चातुर्विध्यमिति** । भेदे = उपमानोपमेययोर्भेदेऽभेदः = उपमानेन तदुपादानम् । उपमानोपमेययोरभेदेऽपि अन्यादिशब्दैर्भेदो द्वितीयः । सम्बन्धेऽसम्बन्धवर्णनं तृतीयः । असम्बन्धे सम्बन्धनं चतुर्थः ।

प्रकाशकृतस्तु—

निगीर्याध्यवसान तु प्रकृतस्य समेन यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा ॥

[का० प्र० उ० १०, सू० १००]

अयमर्थः प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानम् द्रढीयसी बुद्धिः, सैका । यच्च तदेव वस्तु अन्येन विविक्ताकारवस्त्वन्तरसाम्येनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारितया प्रतीयते सा चतुर्थी इत्याहुः ।

ग्रन्थकारः पूर्वोक्तभेदप्रतिपादनद्वारा तानुदाहर्तुमारभते—**एतेषामिति** ।

कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।
नैषा कमलपत्राक्षी सृष्टिः साधरणी विधेः ॥

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

दाहोऽम्भःप्रसृतिपचः प्रचयवान्बाष्पः प्रणालोचितः
श्वासाः प्रेङ्खितदीप्तदीपकलिकाः पाण्डिम्नि मग्नं वपुः ।
किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥

सुधा

तत्रापि भेदेऽभेदकथनमुदाहरति—**कमलमिति**। अनम्भसि कमलम्, कमले च कुवलये, सा कनकलतायाम्, सा च सुकुमारसुभगाः, इतीयमुत्पातपरम्परा केत्यन्वयः। अत्र कमलकुवलयकनकलतानां मुखनेत्रनायिकाभ्योऽभेद[व]र्णनमात्रम्।

अभेदेऽपि भेदमुदाहरति—**अन्येयमिति**। रूपं सौन्दर्यं तस्येयमन्या सम्पत्तिः, वैदग्ध्यं चातुर्यम्, तस्य धोरणी, इयमन्या, एषा नलिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्नेत्यन्वयः।

अत्र सौन्दर्यादीनामभेदेऽपि अन्यादिपदोपग्रहणेन भेदोदाहरणं विधीयत इति द्वितीयम्।

अस्या इति। अत्रोदाहरणे रूपस्य पुराणप्रजासृष्टिसम्बन्धेऽपि असम्बन्धवर्णनं तृतीयम्।

असम्बन्धे सम्बन्धमुदाहरति—**दाह इति**। अम्भसां प्रसृतिम्पचो दाहः वृद्धिमान् प्रणालोचितः बाष्पः प्रेङ्खितदीपदीप्तिकलिकाः श्वासाः पाण्डिम्नि मग्नं वपुः, किञ्चान्यत् कथयामि अखिलां रात्रिं सर्वरात्रिपर्यन्तम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' [पा० सू० २,३,५] द्वितीया, हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्यास्त्वन्मार्गवातायने स्थितिर्वर्तत इत्यन्वयः।

अत्र कमलादीनां मुखादिभेदेऽप्यभेदः। रूपादीनां लोकसिद्धरूपाद्यभेदेऽपि भेदः। रूपस्य पुराणप्रजापतिसृष्टिसंबन्धेऽप्यसंबन्धः। विरहादीनामम्भःप्रसृतिंपचत्वाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धश्च क्रमेण निबद्धः।

अत्रेदं विचार्यते। विषयस्यानुपादानादित्यत्र किमनुपादानं सर्वथैव विषयस्य प्रतिपादकाभावः, तद्वाचकाभावो वा।

आद्ये 'कमलमनम्भसि' इत्यादावपि लक्षणं न स्यात्। कमलादिशब्दानां लक्षणया विषयभूतमुखादिप्रतिपादकत्वात्।

द्वितीये 'चुम्बतीव रजनीमुखं शशी' इत्यादिषु मुखशब्दादिश्लेषमूलातिशयोक्तावव्याप्तिः।

विषयिवाचकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावो विवक्षित इति चेत्, तथापि 'उन्मीलितानि नेत्राणि पद्मानीवोदिते रवौ' इत्यादावुन्मीलितशब्दवाच्यलक्ष्यार्थाध्यवसायरूपातिशयोक्तावतिव्याप्तिः, तत्रोन्मी-

सुधा

अत्रोदाहरणेऽम्भःप्रसृतिंपचत्वादीनामसम्बन्धेऽपि क्रमेण सम्बन्धो निबध्यत इति तुर्यम्।

अथ लक्षणं विचारयितुमारभते—अत्रेति। अत्र लक्षणे इदं विचार्यते-विषयस्यानुपादानादित्यत्र सर्वथैव विषयस्य प्रतिपादकाभावोऽनुपादानम्, तद्वाचकाभावो वाऽनुपादानम्!

प्रथमपक्षे दूषणमाह—कमलादिशब्दानां साध्यवसानलक्षणया विषयभूतोपमेयभूतमुखादिप्रतिपादकतासत्त्वेन सर्वथा प्रतिपादकाभावस्यासत्त्व[त्व]तया कमलमनम्भसीत्युदाहृतभेदेऽप्यभेदरूपायामतिशयोक्तावव्याप्तिरित्यर्थः।

द्वितीयपक्षे दूषणमाह—चुम्बतीवेत्यादि। मुखशब्दादिश्लेषमूलायामतिशयोक्तावुपमेयवाचकपदसत्त्वेन तद्वाचकपदाभावाभावतयाऽव्याप्तिः।

अर्थान्तरमाशङ्क्य दूषयति—विषयीति। विषयिवाचकमुपमानवाचकं यत्पदं तदतिरिक्तं यदुपमेयप्रतिपादकं पदं तदभावविषयानुपादानमित्यस्यार्थः। तथा च कमलमनम्भसीत्यतिशयोक्तावुपमानवाचकपदेन लक्षणया तत्प्रतिपादनेऽप्युपमानवाचकातिरिक्तपदस्य तत्प्रतिपादकत्वाभावसत्त्वेन नाव्याप्तिरिति चेत्, 'उन्मीलितानि

लितशब्दस्य विषयीभूतविकाशलक्षकतया तद्वाचकातिरिक्तस्यैव विषयप्रतिपादकत्वात्। विषयि प्रतिपादकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावविवक्षायामपि—

पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर।
भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते॥

इत्यत्र कर्णशब्दश्लेषमूलातिशयोक्तावव्याप्तिः।

तत्र विषयविषयिणोः पृथक्कर्णपदोपादानाद्विषयिप्रतिपादकविलक्षणविषयप्रतिपादकाभावो वा विवक्षित इति चेत्, तथापि—

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्।
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत्॥

सुधा

नेत्राणि पद्मानीवोदिते रवौ' इत्यादावुन्मीलितशब्दवाच्यो यो लक्ष्यार्थस्तस्याध्यवसायरूपायामतिशयोक्तावव्याप्तिः। उन्मीलितशब्दस्य विषयीभूतो यो विकासः, तल्लक्षकतयोपमानवाचकं यत्पद्मपदं तदतिरिक्तस्यैव तस्योपमेयभूतं यत्पद्मं तदर्थप्रतिपादकत्वात्। न च वाचकपदं विहाय विषयिप्रतिपादकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावो विवक्षाविषयः, अत्र तून्मीलितपदस्य विकासलक्षकतया तद्द्वारोपमानभूतपद्मादिप्रतिपादकतया तदतिरिक्तत्वाभावेन मुखादिप्रतिपादकत्वेऽपि नाव्याप्तिरिति वाच्यम्।

पल्लवत इति। ते करस्य कल्पवृक्षपल्लवत एष विशेषोऽस्ति—हे वीर! एकः पल्लवः कर्णं श्रोत्रं विभूषयति=शोभयते, परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते।

अत्र कर्णशब्दश्लेषमूलकातिशयोक्तावव्याप्तिः, विषयविषयिणोः पृथक् कर्णपदेन प्रतिपादनस्य सत्त्वात्।

पक्षान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**विषयीति**। उपमानप्रतिपादकाद् विलक्षणमुपमेयप्रतिपादकपदाभावो विवक्षागोचरः। पल्लवतः कल्पतरोरित्यादौ तु एकस्यैव कर्णपदस्य पृथक्त्वेनोपादानम्, न तु विलक्षणस्य तद्वाचकपदस्यानुपादानान्नाव्याप्तिरिति भावः।

अत्र दूषणमाह—**तथापीति**। सा दमयन्ती यत् यस्मात् कारणात्, नलस्य नैषधस्य तृणस्य च हृदयं मनो मध्यञ्च विवेश। किं कृत्वा, त्रपैव या सरिन्नदी सैव दुर्गं कोटः, दुःखेन गम्यतेऽस्मिन् दुर्गः "सुदुरोरधिकरणे"[वा० पा० सू०

इत्यत्र कुचद्वये कुम्भयुगाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिः। तत्रोरःप्रभवत्वाकारेण विषयप्रतिपादकस्य विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य सद्भावात्।

ननु विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य विषयतावच्छेदकप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्याभावो विवक्षितः, उरःप्रभवत्वं तु न पयोधरयोर्विषयतावच्छेदकमनेकसाधारणत्वादिति चेत्, एवमपि—

ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे।
औलूकमाहुः खलु दर्शनं यत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय॥

इत्यादावुलूकदर्शनमिति वैशेषिकमते पक्षिविशेषद्वयभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिर्दुर्वारा, तत्र वैशेषिकमतमिति विषयतावच्छेदकप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्य सम्भवात्।

सुधा

३,२,४८] इति डः "धनं दुर्गं मही दुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा" इति मनुस्मरणात् सरितोऽपि दुर्गत्वमेव, तत् प्रतीर्य तीर्त्वा, उरोभुवा उरःस्थेन कुम्भद्वयेन कुम्भयुगेन कलशद्वयेन विजृम्भितं चेष्टितं तत्कारणं किमु इत्यर्थः। कीदृशेन नवोपहारेण नूतनोपायेन, पुनः कीदृशेन वयःकृतेन यौवननिवेदितेनेत्यन्वयः।

अत्रोदाहरणे कुचद्वये कुम्भयुगाभेदाध्यवसायात्मिकातिशयोक्तावुरःप्रभवत्वरूपेणोपमानप्रतिपादकविलक्षणस्योरोभुवेत्युपमेयप्रतिपादकस्य सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेर्दुःसमाधेयत्वादिति भावः।

प्रकारान्तरेण निवेशमाशङ्क्य निराकरोति—**नन्विति**। उपमानप्रतिपादकविलक्षणस्य विषयतावच्छेदकप्रकारेणोपमेयप्रतिपादकस्याभावो विषयानुपादानमित्यस्यार्थः।

अत्रोदाहरणे उरःप्रभवत्वरूपविषयतावच्छेदकस्यानेकसाधारण्येन पयोधरयोरेव तत्प्रकारतया वृत्तित्वासम्भवान्नाव्याप्तिरिति।

एतस्मिन्नपि दूषणमाह—**एवमपीति**। हे दमयन्ति! तमसो विचारणायां वैशेषिकमतं काणादमतं नश्चारु शोभनम् यत् तमस्तत्त्वनिरूपणायां तमोद्रव्यत्वविचारे उलूकविषयं समर्थमाहुरित्यन्वयः।

अत्रोदाहरणे औलूकदर्शनमिति वैशेषिकमतविषयकपक्षिविशेषद्वयभेदाध्यवसायरूपायामतिशयोक्तावव्याप्तिः। वैशेषिकमतस्य विषयतावच्छेदकमुलूकदर्शन-

अपि चैवम् 'रामरावणयोर्युद्धम्' इत्यनन्वयालङ्कारे चातिव्याप्तिः। तत्र विषयप्रतिपादकविलक्षणविषयप्रतिपादकाभावात्।

ननु यत्र कश्चिदभेदेनाध्यवसीयते स विषयः, यस्तु तथाध्यवसीयते स विषयीति विषयविषयिभावोऽत्र विवक्षित इति नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत्, एवमपि 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादिश्लिष्टरूपकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा।

रूपके ताद्रूप्यारोपमात्रम्, अतिशयोक्तावभेदाध्यवसाय इति कल्पना तु रूपकविचारलक्षण एव निरस्ता।

सुधा

त्वम्, तत्प्रकारेण विषयस्य प्रतिपादकत्वात्।

स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाह—**अपि चैवमिति**।

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥

इत्यनवये उपमानप्रतिपादकविलक्षणोपमेयप्रतिपादकस्याभावेनोभयोरेकरूपत्वेन सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादिति भावः।

अत्र समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—**नन्विति**। यस्मिन् यस्याभेदेनाध्यवसायः, यथा मुखस्य चन्द्रे, यस्तु तथा तदभेदेनाध्यवसीयते निश्चीयते स विषयीति। यथा मुखाभेदाध्यवसायेन चन्द्रो विषयी। रामरावणयोरभेदाध्यवसायस्यैकशब्देन द्वयोरेकप्रकारतया विलक्षणविषयविषयित्वाभावेन तत्र नातिव्याप्तिरिति भावः। अत्र दूषणमाह—**एवमपीति**। 'विद्वन्मानस'इत्यादौ श्लिष्टरूपकेऽतिव्याप्तिः। तत्राभेदेन विषयविषयिणोरभेदाध्यवसायसत्त्वेन विषयिणैव विषयस्य प्रतिपादनात् लक्षणसमन्वयसत्त्वादिति भावः।

न च रूपकेऽभेदाध्यवसानमेव नास्ति, किन्तु ताद्रूप्यारोपमात्रमिति कल्पनम्, तत्तु रूपकलक्षणविचार एव निरस्तम्। तत्र हि ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय इति भेदः। रूपके मुखे चन्द्रताद्रूप्यं प्रतीयते। अतिशयोक्तौ रूपके चन्द्राभेदोऽतिशयोक्तौ तत्ताद्रूप्यमिति वैपरीत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यादिना तादृशकल्पनानिरसनं स्पष्टमेव प्रतिपादितम्।

सारूप्यनिबन्धनसमासोक्त्युदाहरणेषु चातिव्याप्तिः ।

अप्यर्धचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसला ।
अनूरुरिव घर्मांशोरर्धेन्दुरिव धूर्जटेः ॥'

इति चित्रमीमांसायामतिशयोक्तिप्रकरणम्

समाप्तश्चायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः ।

सुधा

किञ्च, दूषणान्तरमाह—**सारूप्येति** ।

आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्ति-
रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।
मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य
नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

इति सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसायां मूर्खाभेदेन शु··[श्व]पदोपादानादभेदाध्यवसायसत्त्वेऽतिव्याप्तिः । तस्माद् विषयस्यानुपादानादिति पदमसम्भवदुक्तिकमेवेति । एवं विषयिणोऽपि उपनिबन्धनमनेकविकल्पग्रस्तम् । अतोऽस्मल्लक्षणम्—

विषयोल्लेखनमृते विषयाध्यवसायात्माभिधानतः ।
तस्योक्तिर्व्यङ्ग्यभिन्ना याऽतिशयोक्तिस्तु सा मता ॥

अयमर्थः—उपमेयवाचकपदं विनैव लक्षणयोपमानवाचकपदस्यैवाध्यवसितस्य व्यङ्ग्यभिन्ना या उक्तिः, सा अतिशयोक्तिरित्यर्थः । रूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय—**उपमेयेत्यादि** । अप्रस्तुतप्रशंसायामभेदसत्त्वेऽपि सारूप्येण तद्वैपरीत्याध्यवसानान्नातिव्याप्तिः । अत्र विषयविषयिणोरभेद एव न ताद्रूप्यमिति नियमस्तु न सम्भवति ।

'सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैः' इत्यादावभेदासम्भवेन ताद्रूप्यातिशयोक्तेरङ्गीकारात् । अध्यवसानत्वारोपविषयस्यानाहार्यनिश्चययुता, आरोप्यमाणतादात्म्येन विवक्षैव । तादात्म्यशब्देन क्वचिद् भेदो ग्राह्यः, क्वचित्ताद्रूप्यञ्चेति विशेषः, न तु रूपकेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि उभयविधानस्य सत्त्वादिति चेत्, न; अत्र मुखादिपदस्यानुपादानेन मुखत्वादिवैधर्म्यानुपपत्त्या भेदबुद्धेरनाहार्यत्वात् । रूपके तु मुखादिपद-

सुधा

प्रयोगादाहार्याभेदसत्त्वमिति तयोर्विशेषात् । उत्प्रेक्षावारणाय निश्चितेति । अत्र रूपकभेदप्रतिपादनं तदन्यत्रोक्तम् । यत्तु, चत्वार एव भेदाः, तदपि न, भेदान्तराणामपि सत्त्वात् । कार्यकारणयोः पूर्वापरभावस्य वस्तुतः सत्त्वेऽपि शीघ्रकारित्वविवक्षया वैपरीत्येनोक्तिः । सा पञ्चमी, सा द्वेधा, पूर्वं कार्यस्य पश्चात् कारणस्योक्तिः, द्वयोस्तुल्यकालत्वोक्तिश्च ।

आद्या यथा—

कवीन्द्राणामासन् प्रचुतरमेवाङ्गणभुव-
श्चलद्गङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः ।
अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्रनृपतेः
कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥

अत्र कारणात् कार्यस्य पूर्वमुक्तिः ।

द्वितीया यथा—

मुञ्चति मुञ्चति कोशं भजति च भजति च प्रकम्पमरिवर्गः ।
हम्मीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥

अत्र कार्यकारणयोस्तुल्यत्वोक्तिः ।

अपह्नुतिगर्भत्वे सापह्नवापि यथा—

मुक्ताविद्रुममन्तरा मधुरसः पुष्पं परं ध्रूर्वहं
प्रालेयद्युतिमण्डले खलु तयोरेकासिका नार्णवे ।
तच्चोदञ्चति शङ्खमूर्ध्नि न पुनः पूर्वाचलाभ्यन्तरे
तानीमानि विकल्पयन्ति त इमे येषां न सा दृक्पथे ॥

अत्राधर एव मधुरस इत्यतिशयोक्तिः पुष्परसो न मधुरस इत्यपह्नुतिगर्भा ।

यत्तु, **रसगङ्गाधरकृता** विषयिवाचकविषये लक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधनं कार्यतावच्छेदकम् । एवञ्च निगरणे सर्वत्रापि विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थितिः 'रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः' इति चन्द्रालोकग्रन्थव्याख्यानेऽतिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपकप्रदर्शितभेदानामतिशयोक्तौ सम्भवातिदेशप्रदर्शनार्थम् । तेनातिशयोक्तेरप्यभेदताद्रूप्याभ्यां द्वैविध्यं यत्कुवलयानन्दे दीक्षितैरुक्तम्, तत् निरस्तमिति नव्या इत्युक्तम् । तदसत् ; शक्यधर्मस्य लक्ष्ये पूर्वमविद्यमानतायामप्रतीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणाया असम्भवात् , यद्यद्धर्मविशिष्टे शक्यसम्बन्धग्रहस्तत्तद्धर्मप्रकार-

सुधा

कलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारकशाब्दबोधज्ञाने प्रयोजकत्वात्, लक्षणापरिहार्याया अनुपपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च। मात्रपदेन विषयतावच्छेद ··[क]स्यैव व्यावर्तनात्। तात्पर्यवशात्तादृशबोधाङ्गीकारे तद्वशादेव शक्याभेदप्रकार[क]बोधेऽपि बाधकाभावादिति तद्व्याख्यातारः। यदपि सापह्नवातिशयोक्तिमुद्दिश्य पर्यस्तापह्नुतेर्न प्रामाणिकसम्मतत्वमिति रसगङ्गाधरे प्रतिपादितम्। तत्र ब्रूमः—

किं स्वस्यैव प्रामाणिकत्वमङ्गीकृतम्, अन्यस्यापि वा। नाद्यः, इतरमताभिप्रायाज्ञानेन दूषणस्य कथने तदभावात्। अ[थ]द्वितीये पर्यस्तापह्नुतिगर्भामुत्प्रेक्षां 'जानेऽतिरागात्' इत्यादौ उदाहरता तदङ्गीकारस्य स्पष्टप्रतिपादनात्। यदपि तत्र प्रकारादिलक्षणानन्तर्गतत्वम्, तदपि न, अलङ्काररत्नाकरोक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वादित्याद्यपह्नुतिव्याख्याने प्रतिपादितमधस्तात्।

यदपि सम्बन्धातिशयोक्तिमुद्दिश्य तैरुक्तम्—अत्र 'स्पृशन्तीवेन्दुमण्डलमिति पाठे को वाऽलङ्कारः? उत्प्रेक्षा चेदङ्गीकरोषि, तर्हीवादेरसत्त्वे गम्योत्प्रेक्षेयमुचिता। सम्भावनावाचकपदे वाच्योत्प्रेक्षा, तदसत्त्वे गम्योत्प्रेक्षेति नियमस्य सर्वसम्मतत्वात्।

'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्'

इति त्वदुदाहृतगम्योत्प्रेक्षातोऽत्र विशेषाभावात्। अत्र यथा बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गङ्गाकर्मकप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षेति मते तन्निमित्तकधर्मानुपादानादनुपात्तधर्मनिमित्ताविशेषणीभूतभ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतूत्प्रेक्षेति मते तु तादृगागमनतादात्म्याध्यवसितस्वर्गङ्गाप्रवेशरूपोपात्तधर्मनिमित्ता। एवं सौधाग्रणीत्यादावपि परमोर्ध्वदेशसंयोगे चन्द्रमण्डलस्पर्शतादात्म्योत्प्रेक्षायां परमोर्ध्वदेशरूपनिमित्तस्यानुपादा[ना]दनुपात्तधर्मनिमित्ता। तादृशस्पर्शकर्तृत्वोत्प्रेक्षायान्तूपात्तधर्मनिमित्तैव। तथा च गम्योत्प्रेक्षोदाहरणतासिद्धौ सम्बन्धातिशयोक्त्युदाहरणमसङ्गतमेवेति! तत्रोच्यते- सम्भावनावाचकपदानुपादाने गम्योत्प्रेक्षेति नियमस्यालङ्कारान्तराविषय एवाभ्युपगमात्। अन्यथा 'नून मुखं चन्द्रः' इत्यादावपि नूनपदानुपादाने गम्योत्प्रेक्षापत्तौ रूपकादेरनुपपत्तौ महद्धा[हाहा]निप्रसङ्गः। एवञ्च प्रकृतेऽसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कारविषये न गम्योत्प्रेक्षावसरः। 'त्वत्कीर्तिः' इत्युदाहरणे तु भ्रमणश्रान्तत्वरूपहेत्वंशे भवति गम्योत्प्रेक्षेत्युदाहृता स्वर्गङ्गाप्रवेशांशे तु न तद्विषय इत्यलम्।

अतिशयोक्तौ प्रतिपादिता भेदा न सम्भवन्ति, एतादृशातिशयस्य रूपकदीपकादिषु सत्त्वात्, यथास्थितवस्तूक्तौ विच्छित्तिविशेषाभावात्।

सुधा

तस्मात्तावत्प्रभेदान्यतमत्वकथनेन सर्वभेदावगमादिति केचित् ।

अत्र नव्याः—उपमानोपमेयस्य निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । भेदानि तु[स्तु] तदनुगतरूपाभावादलङ्कारान्तराण्येव । न चान्यत्वादिभेदेष्वन्यत्वादिभिरभेदादेर्निगरणसम्भवेन लक्षणाक्रान्तत्वेन तेषां सम्भव एवेति वाच्यम् , अन्यत्वादिभिरन्यवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयाऽन्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यङ्गीकारेऽनुभवासङ्गतेः । न चान्यतमत्वस्य सर्वत्रानुगतत्वं वक्तुं शक्यते , विच्छित्तिवैलक्षण्ये सत्यन्यतमत्वस्याप्रयोजकत्वात्, उपमादिसकलान्यतमत्वस्य तल्लक्षणसत्त्वे उपमाद्यलङ्कारपृथक्कथनवैयर्थ्यापत्तेः । न चातिरिक्तालङ्कारकल्पने गौरवं स्यादिति वाच्यम् , प्रधानोत्कर्षकत्वरूपस्यालङ्कारत्वस्य त्वन्मतेऽप्यङ्गीकारात् , अन्यतमत्वस्य चमत्काराप्रयोजकत्वेनालङ्कारविभाजकोपाधित्वाभावात् । न चानेकालङ्कारविभाजकोपाध्यङ्गीकारे गौरवमिति वाच्यम् , अलङ्कारविभाजकोपाधिपरिगणनस्य पौरुषेयत्वेन तद्दोषाभावादिति वदन्ति ।

अत्र वदन्ति—रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमतिशयोक्तिलक्षणम् । रूपकवारणाय सत्यन्तोपादानेनानाहार्यत्वस्य प्रयोजनसिद्धाबाहार्यत्वनिवेशस्य भ्रान्तिवारणाय सार्थकत्वेन न पूर्वापरकथनविरोधः । लक्षणालभ्यमुखादौ तद्धर्मस्य सत्त्वेन वैधर्म्यप्राप्त्याहार्यत्वाङ्गीकारे दोषाभावात् । एतल्लक्षणस्य सर्वेषु भेदेष्वनुगतत्वम् । अतिशयोक्तावभेदस्य द्वितीयेऽन्यत्वस्य तृतीये सम्बन्धस्य चतुर्थेऽसम्बन्धस्य पञ्चमे सहत्वस्य षष्ठे पूर्वापरविपर्ययस्य चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वरूपतल्लक्षणाक्रान्तत्वात् तद्भेद [व] त्वमस्त्येव । न चैवंविधस्यारोपविषयस्य सर्वालङ्कारे रूपकादिभिन्ने सत्त्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् , इष्टापत्तेः, अलङ्कारभावस्य चमत्काराधीनतया चमत्कारस्यैव तत्प्राधान्यप्रतिपादकत्वेन तत्सत्त्वे तत्तत्प्राधान्ये तदङ्गत्वेनावस्थितायाः अतिशयोक्तेरप्रधानतया व्यपदेशायोग्यत्वात् 'प्रधानतया व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन तत्तदलङ्काराणामेव प्रधानतया व्यपदेशार्हत्वात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । तां विना प्रायेणालङ्कारत्वाभावादिति विशेषालङ्कारप्रकरणे मम्मटेनोक्तत्वाच्च ।

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्या कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥

इत्यन्यैरुक्तत्वाच्चेत्यलम् ।

सुधा

इयं व्यङ्ग्या यथा—

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥

अत्रोदाहरणे जन्मसहस्रोपभोग्यानि सुकृतदुष्कृतफलानि वियोगदुःखचिन्ताभ्यां क्वाप्यनुभूतानीत्युक्तौ दुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिद्वयप्रतीतेर्व्यङ्ग्यस्य सत्त्वात्। इयमतिशयोक्तिः श्रुतिस्मृत्योरपि—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

इत्यादौ स्पष्टत्वादिति सर्वं शिवम् ।

धरानन्देन रचिताऽतिशयोक्त्यर्थबोधिनी ।
व्याख्यार्थचित्रमीमांसासुधायामाप पूर्णताम् ॥
वसिष्ठगोत्रजातस्य ठाकुरस्य सुतास्त्रयः ।
पूर्णदासो रामबलो देवीदासश्च विश्रुताः ॥
लब्धजन्मा रामबलो द्वयोरपि कृपायुतः ।
श्रीगुरोः परमानन्दाल्लब्धेष्टो भरते पुरे ॥
आस्ते नाम्ना **धरानन्दो** मारुतेः पदसंस्थितः ।
तेनेयं **चित्रमीमांसासुधाव्याख्या** प्रकाशिता ॥

यावद् वेदादिविद्या जगति विजयते सन्मनुष्यप्रचारा
यावद् भागीरथीयं त्रिपुरहरजटाजूटमध्ये चकास्ति ।
यावच्छेषः फणाग्रे वहति वसुमतीं भास्वरेन्दुप्रकाशा
तावद् व्याख्या सुधाख्या विलसतु भुवने प्रीतये सज्जनानाम् ॥

इति श्रीचित्रमीमांसाव्याख्यासुधाख्या पूर्णतामगमत् ।

चित्रमीमांसायां तट्टीकायाश्चोद्धृतानां कारिकाणां श्लोकानाञ्च वर्णानुक्रमेण स्थलसंकेतः

अ

अकरुणहृदय प्रियतम २२३
अकुङ्कुमक्षोदमिवाङ्ग० २७९
अकृशं कुचयोः कृशं २३१
अङ्के केऽपि शशङ्किरे २३९
अङ्कं केऽपि शशङ्किरे २११
अङ्कितान्यक्षसघातैः १८७
अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं १५३
(कुमार सं० ८।६३)
अङ्घ्रिदण्डो०
(सुभाषितसूक्तिरत्नभाण्डागारे) १६५
अचला इव विद्वांसो १४५
अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैः ३०३
(नैषध० ३।५९)
अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा ३०९
(नैष० ३।१०६)
अतितारुण्यविकासा० ११२
अतिथिं नाम काकुत्स्थात् १२६
(रघु० १७।१)
अतिमात्रेण शब्दानां ८
अत्यन्तरागिणमपि १८२
अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः १५८
(पञ्चाक्षरी कविः)
अत्रान्यधर्मसम्बन्धाद० २४७
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भ० ३१४
(कुमारसं० ५।३०)
अथ सान्ध्यसान्द्र० २७५
(शिशु ९।१५)
अदोषं गुणवत्काव्य० ११
अद्य या मम गोविन्द १५३
(महाभारत)
अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्नि० १४
अद्वितीयं रुचात्मानं ११८
अधर इवोक्तिर्मधुरा ११२
अधरं बिम्बमाज्ञाय २३४
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य ५१
(कुमार सं १।३)
अनल्पतल्पा कृतकोटिपापा २३४
अनवरतकनकवितरण० ५२
अनवरतकनकवितरण० १३५
अनुच्छिष्टो देवैरपरि० १६३
अनुभवन्नवदोल० १३१
अनेकार्थस्य शब्दस्य ९
अन्यथैव स्थिता २६२
अन्येयं रूपसम्पत्ति० ३२०
अन्योऽन्येनोपमा बोध्या १४०
अपर्यन्तो विकल्पानां १२०
(काव्यालोके)
अपर्यन्तो विकल्पानां १८६
अपह्नुतिरपह्नुत्य २४२
अपि च समुच्चयभेदः २९९

अपि तुरगसमीपा० १५६
(रघु० ९।६७)
अभिहन्ति हन्त कथमेष १३१
अमरीकबरीभार० १६१
अमुष्मिँल्लावण्याभृत० २४१
(सुभाषितावलौ रामस्य)
अमुष्य धीरस्य जयाय २२२
अमुष्य धीरस्य जयाय २१७
(नैष० १।४५)
अमृतस्यन्दिकिरणः २४३
अम्बरयत्यम्बरं यद्वत् १४८
अयमाभाति राजेन्द्रो २७७
अयमैन्द्रीमुखं पश्य १६०
अयं पद्मासनासीन० १२१
(नमिसाधोः)
अयं मार्तण्डः किं २०६
अरण्यरुदितं कृतं १७१
अरण्यवासाञ्छितबान्धवासु २८५
(प्रतापरु०)
अर्थे सत्यर्थभिन्नानां ३६
अलिर्भृंगो वा नेत्र वा २१८
अलौकिकमहालोक० १७८
अवाप्तः प्रागल्भ्यं २३८
(सुक्तिमुक्तावली)
अविरतं परकार्यभृतां सतां १८७
अविरलविगलद्दानो० ११८
अवैमि हंसावलयो २९१
(नैष० ८।३५)
असिमात्रसहायोऽपि ६५
(रुद्रटालंकारे)
असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः ९१
(महानाटके ६।४)
अस्त्रज्वालावलीढ० १८२
अस्थानगामिभिरलङ्करणै० ८९
अस्मद्विक्रमचेष्टितानि २५२
(बालरामायणे ५।२)
अस्या दौहृदशालिन्या २६८
अस्याः सर्गविधौ २१२
(विक्रमोर्वशीये)
अस्या मुनीनामपि मोह० २६७
(नैष० ७।९६)
अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य ३००
(नैष० ७।७२)
अहमेव गुरुः सुदारुणाना० ५९
अस्त्रज्वालावलीढ़
(वेणीसंहार ३।७)
अहं लतायाः सदृशी० १४३

आ

आकर्णय सरोजाक्षि ७०
(कुवलयानन्दे)
आकृष्टिवेगविवलद्० २६९
आकृष्यादावमन्द० २४१
(सुभाषितावलौ)
आत्मनोऽस्य तपोदानैः १८७
आत्मानं रथिनं विद्धि १९२
(काठकोप० १।३।३)
आनीय द्विषतां धनानि २०७
आबद्धकृत्रिमसटा जटिलांसभित्ति० ३२५
आयुर्दानमहोत्सवस्य० १७०
(एकावलौ)
आरोपविषयस्य स्याद० १६१
आरोप्यमाणमारोप० १९७
आर्या द्वितीयकेऽर्धे ४०

आर्याप्रथमदलोक्तं ८
आर्याप्रथमदलोक्तं ४४
आलम्यता विशालाक्षी० ११२
आलोहिततलावेतौ ३०६
आवर्जिता किञ्चिदिव २६४
(कुमारसं० ३।५४)
आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ १८०
(रघु० ७।४२)
आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं १२३

ओ

ओणिद्दं दोब्बल्लं २९

इ

इतराण्यपि रक्षांसि ५९
(रघु० १२।८२)
इति विज्ञापितो राज्ञा १२६
(रघु० १।७३)
इत्यादिषु पश्यामो २९०
इत्येवमादि सौभाग्यं १२९
इन्दुना परसौन्दर्यसिन्धुना २०५
इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन २५१
(महानाटके ६।१३)
इन्दोरपि मृगाक्षीणां १६३
इमानि तानि पद्मानि ३००
इवादिधर्मलोपेऽपि ९९
इवादेरुपमेयस्य ९९
इह हेतावुत्प्रेक्ष्ये २९५

उ

उअणिच्चलणिप्पदा ८३
उडुपरिषदः किं नार्हन्ती २९२
(नैष० १९।१९)
उत्कण्टका विलसदुज्ज्वल० ८४
उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वं २९२
उदन्वानुदधिः सिन्धुः ३७
उदरं परिमाति मुष्टिना ३०९
(नैष० २।३५)
उद्दामहूणरमणीरमणोपमर्द० ६७
(अपराजितरक्षितस्य इति सदुक्तिकर्णामृते)
उद्गाढदुर्दिनविसंष्ठुल० ११३
उद्भवन्तमुदितार्चिषं ततो ८४
उन्मेष यो मम न सहते २६१
उपकुर्वन्ति तं सन्तं ७७
उपमानोपमेयत्व० ४४
उपमानोपमेयत्व० ६६
उपमानोपमेयत्वं १३३
उपमितक्रियानिष्पत्ति० ७४
उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता ४१
उपरि करवालधाराकाराः २३४
उपाददे तस्य सहस्ररश्मिः ५३
(कुमारसं० ७।४१)
उपाददे तस्य सहस्ररश्मिः- १४९
(कुमारसं० ७।४१)-
उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहा० ५०
(शिशु० ३।८)
उरोभुवा कुम्भयुगेन ११३
(नैष० १।४८)
उल्लसितकुसुमहस्ता १४५
उवाह या तनुलता २४८

ए

एकपादमथैकस्मिन् २९१
एकस्यैकेन साङ्कर्या० १२०
एकस्यैवोपमानो० १४७

एकैकमुद्गतगुणं २७६
(नैष० ११।५७)
एतान्यवन्तीश्वरपारिजात० १९१
(नवसाहसाङ्कचरिते)
एतावति प्रपञ्चेऽस्मिन् १४८
एवमादिषु बह्वीषु २९२
एवंवादिनि देवर्षौ ११७
(कुमारसं० ६।८४)
एष विन्ध्याचलः सान्द्र० १२४
(प्रतापरु०)
एष शाम्यति वस्तापो २०१
(विद्यानाथस्य)

क

कन्दर्पद्विपकर्णकम्बु० १७४
कपाले मार्जारः पय इति २२०
(शार्ङ्गधरपद्धतौ भासस्येति लिखितम् सदुक्तिकर्णामृते राजशेखरस्य)
कपोलफलकावस्याः २९६
(प्रतापरु०)
कमलति वदनं यस्या० ११३
कमलमनम्भसि कमले ३२०
(श्रीशंकरस्य)
कर्ता यद्युपमानं स्या० २५६
कविमतिरिव बहुलोहा १३०
कविसंमतसादृश्याद् २२०
कवीन्द्राणामासन् ३२६
कस्तूरिकामृगाणा० २४९
कस्तूरीतिलकादि भालफलके २३३
काञ्चित्काञ्चनगौराङ्गीं २१५
(वरदराजस्य)
कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित् २२७
कार्यकारणयोश्चैव ३१९
किरति प्रकर गवां प्रकामं ११८
किसलयकरैर्लतानां १८५
(रुद्रटालंकारे)
किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा० २०८
(शिशु० ८।२९)
किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति १६८
किं वाऽनङ्गभुजङ्गदष्टवनिता २१९
किंशुकव्यपदेशेन २६७
(भामहस्य)
कीर्तिगङ्गाहिमक्ष्माभृ० २२५
कीर्तौ विस्फूर्तिमत्या २२६
कुरङ्गीवाङ्गानि १७६
(त्रिविक्रमभट्टस्य)
कृतवानसि विप्रियं न मे २९८
(कुमारसं० ४।७)
कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः ९२
(रघु० २।३५)
क्वापि क्षीरनिधिच्छलात् २४५
क्षीरोदवेला च सफेनपुञ्जा १२५
क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा १२५

ख

खमिव जलं ४९
(अवन्तिवर्मणः)
खमिव जलं जलमिव खं १४४
(अवन्तिवर्मणः)
खुडि उप्पडि अमुणालं ८८

ग

गगनाद्गलितो गभस्तिमानुत २१९
गगनं गगनाकारं १४६

गङ्गा ह्रद्या यथा गङ्गा १४८
गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः ३३
गजत्रातेति वृद्धाभिः २२८
गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ३११
(नवसाहसा० चरि०)
गते तव भ्रातरि वत्स पञ्चतां ८५
गर्वमसम्भाव्यमिमं ७०
(रुद्रटालंकारे)
गिरिरिव गजराजोऽयं १४४
गुरुवद् गुरुराराध्यो १४८
(नैषध० ७।८३)
गौरीव पत्या सुभगा ३११
(नैषधीय० ७।८३)
ग्रत्थ्नामि काव्यशशिन १२४
(वामनसूत्रम् ४।२)
ग्रहीतृभेदाभावेऽपि २३०

चक्रभ्रमणकरत्वात् १९३
चण्डालैरिव युष्माभिः १२१
(वामनसू० ४।२)
चन्दनं चन्द्रिका गन्धो २४३
(काव्यादर्श २।३०५)
चन्द्रबिम्बादिव विषं ५०
(काव्यादर्श २।३९)
चाण्डालश्च दरिद्रश्च १३१
चिन्त्यैऽत्र चित्र०
(ग्र० कृ०)
चिराग्रत्कौतुकाविष्ट १६८
चिराद्विषहसे तापं २०२
चोरस्य यद्भीतिपलायितस्य २५५
(विक्रमाङ्कदेवचरित० १।११६)

ज

जडानन्धान् पङ्गून् १८६
जनस्य तस्मिन् समये विगाढे १३३
(रघु० १६।५३)
जीवनग्रहणे नम्रा २११
(क्षेमेन्द्रस्य)
ज्यानिनादमभिगृह्णती तयोः १२६
(रघु० ११।१५)
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला १७७
(भवभूतेः)
ज्योत्स्नायन्ते तव गुणगणाः ११४
ज्योत्स्नायन्ते तव गुणगणाः १८३
ज्योत्स्नेव नयनानन्दः ६२
ज्योत्स्नेव नयनानन्दः १८१

त

तडिदुज्ज्वलहेतिमुत्तरः ८६
ततः कुमुदनाथेन १६८
(महाभा० द्रो० प० ८।४०८)
ततः प्रतस्थे कौबेरीं १८१
(रघु० ४।६६)
तत्र निर्वर्ण्य २८३
तत्रानन्वयध्वनिनैवोपपत्तौ १५५
तथा णिनौ समासे च ९९
तदप्राप्तिमहादुःख० ३२९
तदभावेऽलङ्कारा २८९
तदिदं चित्रं विश्वं ४३
(ग्र० कृ०)
तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ६२
(रघु० ५।६८)
तद्वल्लुतापि धर्मस्य ९९
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः १२८

तंनुरेणशावकदृशस्तनीयसी २८०
तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या ८४
(कुमारसं० ७।७४)
तवाननसमश्चन्द्र० १२५
तस्मिन्नस्त गते भानौ २८२
तस्य द्विपानां मदवारिसेकात् १३४
(रघु० १६।३०)
तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ता० १२३
(रघु० १४।३९)
तारानायकशेखराय १९९
तारामुक्ताहारा ९१
तारुण्यकुञ्जरारूढां २६५
तिमिरं हरन्ति हरितां १७३
तीरे तरुण्या वदनं सहासं २१८
तीर्त्वा भूतेशमौलि० १९८
(अनर्घराघवे ५।२)
तेन तस्योयमेयत्वं १५३
तं परिणामं द्विविधं २०१
त्वदाननमधीराक्षि० ६३
(काव्या० २।४४)
त्वदाननमधीराक्ष० १८५
(काव्या० २।४४)
त्वदाननेन सादृश्यं २८४
त्वदालेख्ये कौतूहल० २४३
त्वन्नयनमुत्पलमिव १४५
त्वत्पादनखरत्नानां १६५
(विक्रम० च० ८।९)
त्वत्पादनखरत्नानां १७१
त्वत्प्राङ्गणे सुन्दर पाण्ड्यदेव ३०२
त्वां कृत्वोपरतो मन्ये १५४

द

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी २१६
(कुमारसं० ८।११)
दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट० ११५
दामोदरकराघात २२३
(सुभा० सू० र० भा० बाणस्य, सदुक्तिकर्णामृते राजशेखरस्य)
दाहोऽम्भःप्रसृतिम्पचः ३२०
(विदग्धशालभञ्जि० २।२१)
दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता० १५६
(शिशु० ८।६४)
दुग्धार्णवसहस्त्रां २८४
(प्रता० रु० ९२)
देवतावाचकाः शब्दा ९
देहस्था दर्पणे यस्य २७७
दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी १८२
द्रोणः स तत्र वितरिष्यति २९३
(नैष० ११।६९)
द्वारं द्वारमटन्भिक्षुः ५४
द्वा सुपर्णा सयुजा ३२९
द्विर्भावः पुष्पकेतो० १९९
(एकावली २।७६)
द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टः १२८
(रघु० १।२८)

ध

धर्मस्यापि विभागो २८९
धर्मोपमानयोर्लोपे ९८
ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां ३१०
(नैष० ४।१२)
ध्वान्तस्य वामोरु
(नैष० २२।३४)

न

न केवलं भाति नितान्तकान्ति० १४७
नगरान्तमहीन्द्रस्य ११४
नदन्ति मददन्तिनः ११७
न नित्यमस्मिन्परिपूर्णतेति ५०
(प्रता० रु०)
न पद्मं मुखमेवेदं ६३
(काव्याद० २।३६)
नभसि महसा २८६
(नैष० १९।१२)
नयनेन्दिन्दिरानन्द० ३०७
नरसिंह महीपाल ८३
नरसिंह धरानाथ २००
(एकावली ३।११०)
नरसिंह महीपाल २५०
(एकाव०)
नरसिंह महीपाल विद्वु
(एकावली)
न लिङ्गवचने भिन्ने १२९
नलिन्या इव तन्वङ्ग्याः १३९
नवपलाशपलाशवनं पुरः ३६
(शिशु० ६।२)
नासाग्रन्यस्तनयनः २४
निगीर्याध्यवसानं तु ३१९
निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः १२४
(काव्यालं० २।४७)
निमित्तभेदादेकस्य २२५
नियतारोपणोपायः ४१
निरवधि च निराश्रयं च १७९
निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः १९१
(पाणिनेः)
निरूप्यमाणं कविना ७४
निवेशितं यावकराग० २७५
(नैष० १५।४३)
निःशेषच्युत०
(अमरुश०)
निशासु मूर्ध्नि स्फुरता २९३
निश्वासा मलयानिला इव ११३
निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि ८९
(काव्याद० १।९५)
निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं २६
नृणां य सेवमानानां १५
नृत्यत्त्वद्वाजिराजि० २३४
नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः ८९
(रघु० ६।५२)
नेत्राभिरामं रामाया २१८
नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः० १८१
(काव्या०सं० १)
नेदं नभोमण्डलमम्बु० २३९

प

पञ्चशाखः प्रभो यस्ते १८७
पतत्त्रिणा तद्रुचिरेण ३१४
(नैष० १।१२७)
परस्पराक्षिसादृश्य० १०५
(रघु० १।४०)
परागः सुमनोरजः ३६
परिखावलयच्छलेन या २८७
(नैष० २।९५)
परिव्राट्कामुकशुनामे० २३०
पर्यङ्को राजलक्ष्म्या १८०
पलाशकुसुमभ्रान्त्या ७१
पलाशकुसुमभ्रान्त्या २२१
पल्लवतः कल्पतरोरेष ३२२
(एकावली ८)

पश्यात्र नलिनीपत्रे ११६
पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः ५५
(रघु० ६।६०)
पातालमिव नाभिस्ते १२१
(वाम० सू० ४।२)
पान्थ मन्दमते किं वा २०५
पार्थनाशमुदिता नृपात्मजा ८७
पिता समाराधनतत्परेण १३७
(रघु० १२।११)
पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं १४८
(रघु० १४।२१)
पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः २५५
(व्यासस्य)
पीयूषप्रसृतिर्न वा २८८
पुन्नागजालकैर्हारान् १९८
पुष्पं प्रवालोपहितं यदि ७३
(कुमा०सं० १।४४)
पूजन पुररिपोस्तनोतु मे १०६
पूरं विधुर्वर्धयितुं ३०६
(नैष० २२।६१)
पूर्णा लुप्ता च साग्रिमा १८
पूर्णा लुप्ता च सा द्वेधा ९९
पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः ३१६
प्रकृतस्य निषेधेन २३७
प्रत्यम्भो नवपुन्डरीकमुकुल० २३५
प्रतीपभूतैरिव किं ततो २१०
(नैष० १।१३)
प्रधानगुणभावाभ्यां ३८
प्रवृद्धो हीयते चन्द्रः १२८
(रघु० १७।७१)
प्रसन्नान्ता श्लिष्टपुटा २९५
प्रसिद्धेरनुरोधेनः यः ६६
प्रहरविरतौ मध्ये वाऽह्नः ३४
(अम० श० १२)
प्राप्याभिषेकमेतस्मिन् २९७
(अल० सर्व०)
प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचां १७७

ब

बल्लाल क्षोणिपाल २२१
(भोजप्रबन्धे)
बालेन्दुवक्र'ण्यविकास० ४८
(कुमारसं० ३।२)
बालेन्दुवक्राण्यविकासभावात् १६४
बालेन्दुवक्राण्यविकासभावात् २११
बालेन्दुवक्राण्यविकाश० २४७
बिम्बविशिष्टे निर्दिष्टे १७१
बुद्धिरब्धिर्महीपाल १९०
बुद्धिः सर्वात्मनान्योऽन्या० २१३

भ

भम धम्मिअ वीसत्थ २९
भवानिव महीपाल १२९
(काव्याद० २।५३)
भाग्याभावात्करस्थोऽपि १२२
भानुरग्निर्दमो वायं २३३
भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः २०६
भासयति व्योमगता २३५
भिन्नेषु रत्नकिरणैः १९२
(शिशु० ४।४६)
भिन्नेषु रत्नकिरणैः २२९
(शिशु० ४।४६)
भीमकान्तैर्नृपगुणैः ८५
(रघु० १।१६)
भुवि त्वन्मुखमालोक्य २७९

भूभीनाथ ब्रह्मवदीन० १५४
भूयस्तराणि यदमूनि तपस्विनीषु २५४
(अनर्घरा० २।८१)

म

मग्ना सुधायां किमु २९५
(नैष० ७।५)
मदनतापभरेण विदीर्य नो २९६
(नैष० ४।१०)
मधुलुब्धा मधुकराः २३०
मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः २६२
(काव्याद० २।२२०)
मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं २९०
(नैष० ४।१२)
मन्थानभूमिधरमूलशिला० २४०
मन्दाकिन्यां वलक्षोद्दल० २२३
मन्ये शङ्के ध्रुव प्रायो ३६
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो २४९
मरकतमणिमेदिनीधरो २१८
मल्लानामशनिर्नृणा २३५
माया निश्चलयन्त्रेषु ३०२
मालतीमुकुलकोमलदन्ता ८८
मित्त्रात्त्रिपुत्रनेत्राय ३८
मुक्तं मुक्तागौरमिह १३१
मुक्ताभिः सलिलरयास्त० ८३
मुक्ताविद्रुममनन्तरा मधुरसः ३२६
मुग्धः स मोहात्सुभगात् ३१२
(नैष० ८।३९)
मुञ्चति मुञ्चति कोशं
मुनिर्जयति योगीन्द्रो १४
मुनिद्रुमः कोरकितो० ३०२
(नैष० १।९६)

मुहुलघणविप्पइण्णं ९०
मूर्तिर्यथा नवसुधा बलभिन्मणीव १०३

य

यच्चौराणामस्य च समागमो ९३
यत्किञ्चित्काव्यबन्धेषु ४१
यत्र तेनैव तस्य स्या० ६९
यथा त्वं गुणैर्वाँल्लोके ९२
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः ५६
(रघु० ४।१२)
यथोपात्तनिमित्त० ३०१
यदा तु विषयो रूपात् २०३
यदा पुनरयं लोकाद० ४९
यदायमुपमानाशो ४९
यदोपमानशब्दानां १६६
यद्बालेन्दुकलोच्चया० २५८
यद्भक्ताना सुखमयः ९६
यद्भक्ताना सुखमयः ११०
यदग्न्यनुष्णो भवेद्वह्निः २४९
यमः प्रतिमहीभृतां २३५
यशसि तव विकसिते नृप ११५
यस्य गन्धं समाघ्राय ११५
यस्याज्ञा शिरसोह्यते सुमनसां ९९
या निशा सर्वभूताना ३२९
यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं ८२
(मालतीमाधव० १)
यामि मनोवाक्कायैः १९१
यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतित० १२०
यं त्वं पालयसे धर्म ९३
यं पश्यन् दीपदर्शी १०५

र

रक्षन्तु त्वामसितजलजै० ३१४

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः ५३
(रघु० ४।२९)
रतेर्गृहीतानुनयेन काम ३०५
(रघु० ६।२।)
रथस्थिताना परिवर्तनाय २८४
(विक्र० च० ७।६)
रवितप्तो गजः पद्मान् ३१२
रसान्तराण्येकरस १२७
(रघु० १०।१७)
रसै रुद्रैश्छिन्ना ३७
राकायामकलङ्कं ७२
राजा युधिष्ठिरो नाम्ना ११४
राज्याभिषेकमाज्ञाय २९१
रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दो० २८२
रुचयोऽस्तमितस्य २८७
(नैष० २।९०)
रूपयौवनलावण्य ९६

ल

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ८६
(रघु० ७।३०)
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि २७७
(मृच्छक० १।३४)
(भासनाटकचक्रेऽपि)
(बालचरिते १।१५)
लेखेव या चान्द्रमसी कलाना १८३
लोकाश्रयो मण्डपमादि० ३१४
(नैष० २२।२६)

व

वक्त्रं पद्ममिवैतस्य १४५
वणदवमसिमइलग्गो ८८
वत सखि कियदेतत् २४१
वतंसनीलाम्बुरुहेण २९०
(नैष० १५।८१)
वदनकमलेन बाले २७०
वदनं कमलायते तदीय १४३
वरणः कनकस्य मानिनी ३१५
(नैष० २।८६)
वराहः कल्याणं वितरतु ३७
वर्धिष्णोरुपरि क्षणं २३२
वर्षातपानावरणं २७६
वहतो बहुशैव० २८१
(नै० २।६)
वागार्थाविव संपृक्तौ ८०
(रघु० १।१)
वादेर्लोपे समासे सा ९८
वाहि वात यतः ४९, ६३
(वाल्मीकेः)
वाहि वात यतः कान्ता ११९
वाहिव्व वेज्जरहिओ ११२
विकसदमरनारी० १९३
(विनायकस्य सूक्तिमुक्तावलौ)
विचरद्ग्राहसमूह० १४६
विचिन्वती पन्थपतङ्गहिंसनैः० ३०४
विजृम्भमाणोन्नतकोरकस्तनी ९१
विज्ञत्वं विदुषा गणे १८७
विद्याविक्रमसौन्दर्य २२५
विद्वद्दैन्यतमस्त्रिमूर्तिरथवा २१८
विद्वन्मानसहंस १७८
विनिर्गतं मानदमात्म० ५
विभाति यस्यां ललितालकायां ३०७
विरक्तसन्ध्याकपिशं २५०
विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्तात् २५३

विललाप जलाशयोदरे २७८
(नैष० २।७९)
विवस्वतानायिषतेव मिश्राः २८१
विश्रब्धघातदोषः ११४
विषयस्यानुपादानाद् ३१९
विषयिण उत्प्रेक्षाया २८९
विषयोल्लेखनमृते ३२५
विषय्याकारमारोप्य २०३
विस्फूर्तिमत्या कीर्तौ ते २२२
विस्मयोद्वृत्ततारायां २९५
वीणावादनसंरम्भा० २८३
वीररुद्रनरेन्द्रस्य २८५
(प्रतापरु० अर्थालङ्कारप्रकरणम्)
वीररुद्रभटान्दृष्ट्वा ३१७
(प्रतापरु०)
वीरासनैर्ध्याननुषामृषीणा० २९०
(रघु० १३।५२)
वृत्तानुपूर्वे च न चाति
(कुमारसं० १।३५)
वृथा चरसि किं भृङ्ग ६५
वृथा मन भ्रमत्यहो मनः १०७
वेलामतिक्रम्य पृथुमुखेन्दो० ३१७
(नैष० ७।४)
वैवस्वतो मनुर्नाम ८५
व्यराजत सरवे तन्व्या ३०८
व्यापार उपमानाख्यो ६८
व्युष्ट प्रयाण च वियोगवेदना० १३४

श

शब्दचित्रं वाच्यचित्रं ३८
शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि २१७
शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठ० १२३
(रघु० ५।५१)
शिञ्जानैर्मञ्जरीति २२१
शुद्धान्तदुर्लभमिदं १३१
श्येनपक्षपरिधूसरालकाः ८६
(रघु० ११।६०)

स

स कर्षन्महतीं सेना ६४
(रघु० ४।३०)
सङ्केतकुञ्जभवनं प्रतिसञ्चरन्ती २२३
सच्छायाम्भोजवदनाः १३५
(अ०सर्वस्व०)
स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः ३६
(रघु० ७।४३)
स तथेति प्रतिज्ञाय १५८
(कुमार सं० ६।३)
सत्पक्षप्रसरः सता १३१
(न्या० कु० १)
सदृशस्य तृतीयस्य १४३
सदृशे धर्मिणि तादात्म्येन २२३
सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुक० १३०
सपीतवासाः प्रगृतीतशार्ङ्गो १२२
(सरस्व० कण्ठा०)
समाक्रान्तो बलवता २१०
स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या १२२
(वामनसू० ४।२)
समृद्धं सौभाग्यं १८६
(गङ्गालहरी)
सम्पश्यतां तामतिमात्र० २१८
सम्भूयेव सुखानि चेतसि १५८
स ययौ प्रथमं प्राचीं ६४
(रघु० ४।२८)
सरए सरम्मि पहिआ ९०
सरसतरा हस्तितमुखी ८८

सर्वातिशायि सौन्दर्यं २५०
स वःपायादिन्दु० २७४
(सदुक्तिकर्णामृते राजशेखरस्य)
ससञ्जुरश्वक्षुण्णाना० ६७
(रघु० ४।४७)
सहि विरहउण माणस्स
सा किलाश्वासिता चण्डी ८७
(रघु० १२।५)
सा तेन जगृहे साध्वी ८२
सा त्वं सर्वगुणैर्हीना ११३
सादृश्यव्यक्तये यत्रा० २४१
साम्यादप्रकृतार्थस्य० २०७
साम्राज्यलक्ष्मीरियं० २१७
सुगन्धि नयनानन्दि १३५
(काव्यादर्शे ३।३८)
सुधाबद्धग्रासै० १६३
(अमरु० ३४)
सुहृदालापेनैव १९४
सेतुः शैलैस्त्वया बद्धः १६८
सेष्टा संसृष्टिरेतेषां ३६
सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति० ३२८
सैषा स्थली यत्र २५४
(रघु० १३।२३)
सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधि० १९६
(भल्ल० श०)
सौजन्याम्बुमरुस्थली १८०
सौधेषु यत्र सुखमासु २८३
सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमो० १७७
सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं १५७
(महा नाटके ४।२३)
संसारसिन्धावनुबिम्बमार्ग १४६
स्तनाभिरामस्तबकां २५२
स्तनान्तर्गतमाणिक्य० ३०७
स्तनाभोगे पतन्भाति ७६
स्तनावलोक्य तन्वङ्ग्याः ३०१
स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः २२७
स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयं १२९
(काव्याद० २।५२)
स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः २३
(कुमारसं० ५।२४)
स्नातुं पातुं बिसान्यत्तुं २६२
(काव्याद० २।२२३)
स्फुटमर्थालङ्कारावेता० ५७
स्मयमानानना तत्र २३५
स्मरसि स्मर मेखला० २९७
(कुमारसं० ४।८)
स्मराशुगीभूय विदर्भ० २९९
(नैष० ६।६७)
स्मितं नैतत्किन्तु २४५
स्मृतिः सादृश्यमूला या १५६
स्वकान्तिरेणूत्करवान्ति भानि ३१४
स्वतः सिद्धेन भिन्नेन ४८
स्वधाकृतं यत्तनयैः ३१५
(नैष० २२।१२१)
स्वस्य स्वेनोपमा या स्या० १५०

ह

हस्त इव भूतिमलिनो ११४
(सुबन्धोः)
हस्त इव भूतिमलिनो १८५
(सुबन्धोः)
हृतसारमिवेन्दुमण्डलं २५७
(नैष० २।२५)
हृदयं परिपूतमेव नित्यं २८२
हेमाद्रिकुञ्जेषु विहारभाजः २८५
(प्र० रु०)
हंसीव धवलश्चन्द्रः १२९
(काव्याद० २।५५)

—:❀:—

अत्रोद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणाञ्च नामानि

शिवपुराणम्
कठोपनिषद्
हयग्रीववधनाटकम्
काव्यप्रकाशः
रसगङ्गाधरकारः
वाक्यपदीयकारः
नागेशभट्टः
भट्टोजिदीक्षितः
वृत्तरत्नाकरः
वैयाकरणभूषणसारः
पातञ्जलमहाभाष्यम्
चन्द्रः
छान्दोग्योपनिषद्
अग्निपुराणम्
ध्वन्यालोकः
वेणीसंहारः
हनुमन्नाटकम्
श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यः
जयरामभट्टाचार्यमतानुयायिनः
सुबुद्धिनाथमिश्रः
चण्डीदासमतानुयायिनो दर्पणकृतः
न्यायसिद्धान्तमुक्तावली
वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा
कुमारसम्भवम्
व्यक्तिविवेकः
गङ्गाधरशास्त्रिणः
माघकाव्यम्

रघुवंशकाव्यम्
कुवलयानन्दः
विद्यानाथः
चक्रवर्ती
न्यायपञ्चाननः
मल्लिनाथः
रघुवंशमहाकाव्यम्
मङ्खकः
रुद्रटः
चन्द्रालोकः
मीमांसकः
भट्टाचार्यः
अलङ्कारचन्द्रिका
मालतीमाधवनाटकम्
नैषधमहाकाव्यम्
विश्वेश्वरपण्डितः
पाणिनीयसूत्रम्
कैयटः
काशिका
भाष्यकारः
अलङ्कारकौस्तुभः
महेश्वरः
नव्याः
काव्यालोकः
दण्डी
प्रकाशः
अलङ्कारसर्वस्वकारः

वाचस्पतिमिश्रः
भामहः
कल्पतरुकारः
सरस्वतीकण्ठाभरणम्
अलङ्कारसर्वस्वटीका विमर्शिनी
विद्याधरः
शारीरकभाष्यम्
आनन्दवर्द्धनाचार्यः
हर्षचरितम्
अमरकोषः
विश्वकोषः
मेदिनीकोषः
चन्द्रः